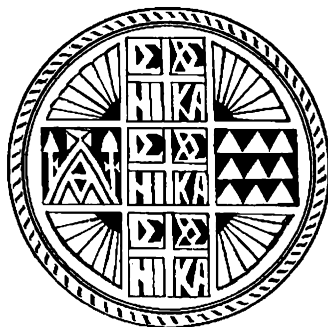
ΙΩΑΝΝΟΥ Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ

ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗ Α'

ΕΙΣΑΓΩΓΗ
ΣΤΗ
ΘΕΙΑ ΛΑΤΡΕΙΑ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
,ΑϠϞΓ'

ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗ Α': *ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΗ ΘΕΙΑ ΛΑΤΡΕΙΑ*

ISBN Set 960-7431-02-2
ISBN Set 960-7431-03-0

Φωτοστοιχειοθεσία: Μ. Διακίδης, Τηλ. 031/810.634

'Εκτύπωση: Γραφικές Τέχνες-'Εκδόσεις Μυγδονία
Σεραφείμ Τσακμάνη 34, 572 00 Λαγκαδᾶς, Τηλ. 0394/32.368

Βιβλιοδεσία: Τρικαλιάρης 'Ιωακείμ, Καρδία Θεσ/νίκης, Τηλ. 0392/63.407

Στά παιδιά μου
καί στούς φοιτητές μου.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Μέ τή βοήθεια τοῦ Θεοῦ καί κατά παραχώρηση Θεοῦ ὁ ὑπογραφόμενος βάσταξε τό βάρος τῆς διδασκαλίας τοῦ μαθήματος τῆς Λειτουργικῆς καί τῶν συναφῶν μ' αὐτή μαθημάτων ἐπί μιά σχεδόν τριακονταετία. Ἀπό τό 1963 ὡς διδάκτωρ καί ἐπιμελητής, ἀπό τό 1966 ὡς ὑφηγητής καί ἐντεταλμένος ὑφηγητής καί ἀπό τό 1969 ὡς τακτικός καθηγητής τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, χωρίς καμιά νόμιμη ἀπουσία μέ ἐκπαιδευτική ἤ ἄλλη ἄδεια, δίδαξε τό καίριο αὐτό μάθημα σέ γενιές ὁλόκληρες φοιτητῶν μέ φόβο Θεοῦ καί ἐπίγνωση τῆς δικῆς του ἀτέλειας καί ἀδυναμίας. Δέν πρόκειται γιά σχῆμα ταπεινώσεως ἤ γιά ὑπερβολή. Ἡ Λειτουργική εἶναι μιά τεράστια ἐπιστήμη, πού διακονήθηκε καί διακονεῖται ἀπό ἐπιστήμονες καί διδασκάλους μεγάλης κατά Θεόν καί κατά ἄνθρωπον σοφίας. Ἡμεῖς "ἐκ μέρους γινώσκομεν καί ἐκ μέρους προφητεύομεν", κατά τόν ἀποστολικό λόγο (Α' Κορ. ιγ' 9). Τό μόνο πού ἴσως ἀξίζει νά ἐκτιμηθεῖ εἶναι ὁ κόπος καί ἡ προσπάθεια γιά μιά στοιχειώδη ἔστω ἀνταπόκριση στίς μεγάλες ἀπαιτήσεις τοῦ κλάδου στήν ἐπιστημονική ἔρευνα καί στήν πανεπιστημιακή διδασκαλία.

Στό παλιό πρόγραμμα τῆς ἑνιαίας Σχολῆς ὁ κλάδος τῆς Λειτουργικῆς, συμπιεσμένος ἀπό τό φόρτο τῶν ἱστορικῶν μαθημάτων κατά τά πρότυπα τῶν εὐρωπαϊκῶν Θεολογικῶν Σχολῶν τοῦ περασμένου αἰώνα, εἶχε μιά στοιχειώδη παρουσία στά διδασκόμενα μαθήματα. Προσπαθήσαμε νά βελτιώσουμε τή θέση του, εἴτε αὐξάνοντας κατά τό δυνατόν τίς ὧρες διδασκαλίας, εἴτε προσθέτοντας κατ' ἐπιλογήν μαθήματα, κατανέμοντας ἔτσι τήν ὕλη σέ μικρότε-

ρες ἑνότητες. Προπάντων δώσαμε τήν ἔμφαση καί προσπαθήσαμε μέ κάθε τρόπο νά ἀξιοποιήσουμε τό δίωρο λατρείας τῆς Πέμπτης, ἀναδιοργανώνοντάς το καί ἀνάγοντας τήν κοινή γιά ὅλα τά ἔτη σπουδῶν λατρευτική αὐτή εὐκαιρία σέ χρόνο ἐποπτείας καί ἀσκήσεων σ' ὅλο τό φάσμα τῶν συναφῶν μαθημάτων, τῆς Λειτουργικῆς δηλαδή καί τῆς Ὁμιλητικῆς, τῆς Ὑμνολογίας, τῆς Ψαλτικῆς καί Μουσικολογίας, τῆς Ἁγιολογίας καί Ἑορτολογίας. Ἐκεῖ, στό φυσικό τους περιβάλλον, βρῆκαν τήν ἔκβασή τους οἱ ὁραματισμοί γιά μιά τελειότερη καί ἀκριβέστερη λειτουργική πράξη, πρός τήν ὁποία ὀφείλει νά στοχεύει, ὑπηρετώντας ταπεινά τήν ἐκκλησιαστική ζωή, ἡ λειτουργική ἐπιστήμη.

Μέ τή διαίρεση σέ Τμήματα, βάσει τῶν νεωτέρων πανεπιστημιακῶν νόμων, δόθηκε ἡ δυνατότητα στό πρόγραμμα τοῦ Τμήματος τῆς Ποιμαντικῆς νά ἀναπτύξει ἀνετώτερα τά μαθήματα τοῦ Πρακτικοῦ λεγομένου κλάδου καί ἰδιαίτερα τά περί τή Λειτουργική μαθήματα. Ἔτσι ἡ πολυμερής ὕλη της κατανεμήθηκε στά διάφορα ἑξάμηνα τῶν σπουδῶν μέ κέντρο πάντα τό δίωρο τῆς θείας λατρείας, ἀσκήσεως ἤ ἐποπτείας, τῆς Πέμπτης, πού προπαρασκευάζεται στά προηγούμενα ἀπ' αὐτό μαθήματα καί ἐμβαθύνεται καί σχολιάζεται στά μαθήματα πού ἐπακολουθοῦν. Νέα δέ μαθήματα, ἐκτός ἀπό τό κλασικό μάθημα τῆς "Λειτουργικῆς" (τετράωρο στό Ζ' ἑξάμηνο ὡς "Ἱστορία τῆς θείας λατρείας", καί τρίωρο στό Η' ἑξάμηνο ὡς "Βυζαντινός Λειτουργικός τύπος") καί τῆς "Ὁμιλητικῆς" (δίωρο στό Ε' ἑξάμηνο ὡς "Ἱστορία τοῦ κηρύγματος", καί τρίωρο στό ΣΤ' ὡς "Θεωρία τοῦ κηρύγματος") καί τίς ἀπαραίτητες ἀσκήσεις, προστέθηκαν ἡ "Εἰσαγωγή στή θεία λατρεία" (τετράωρο στό Α' ἑξάμηνο), ἡ "Ὑμνολογία" (δίωρο στό Ε' ἑξάμηνο), ἡ "Ἁγιολογία καί Ἑορτολογία" (τρίωρο στό ΣΤ' ἑξάμηνο), ἡ "Ἑρμηνεία ὕμνων" (δίωρο ἐπιλεγόμενο στό χειμερινό ἑξάμηνο) καί ἡ "Ἑρμηνεία εὐχῶν" (δίωρο ἐπιλεγόμενο στό θερινό ἑξάμηνο). Παράλληλα βαίνουν καί τά μαθήματα τῆς "Ἐκκλησιαστικῆς Μουσικολογίας καί Ψαλτικῆς" (δίωρο στό Β' καί δίωρο στό Γ' ἑξάμηνο). Αὐτά διακό-

νησε ἐπί μιά εἰκοσαετία ὁ τότε διδάκαλος τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Μουσικῆς καί νῦν καθηγητής τοῦ Τμήματος Μουσικολογίας κ. Ἀντώνιος Ἀλιγυζάκης, πού τελευταία ἀποτύπωσε τά μαθήματά του στό διδακτικό του βιβλίο "Μελωδήματα ἀσκήσεων Λειτουργικῆς", Θεσσαλονίκη 1992.

Σ' αὐτόν καί στή μακρά καί γόνιμη συνεργασία μαζί του ὀφείλεται ἡ μουσική ἐπένδυση ἀρχαίων ὕμνων καί ψαλμωδημάτων στήν προσπάθεια ἀποκαταστάσεως παλαιῶν λατρευτικῶν μορφῶν καί ἡ διοργάνωση τῆς ψαλμωδίας στίς, ὅπως ἐπιδιώκουμε, ὑποδειγματικές λατρευτικές μας συνάξεις.

Ἐπίσης πρέπει μέ εὐχαριστίες νά ὑπογραμμισθεῖ ἡ συμβολή στίς ἀσκήσεις τῶν μαθημάτων καί στή διδασκαλία, γιά τήν ἀναπλήρωση τῶν ὑστερημάτων τοῦ διδάσκοντος, καί στό ὅλο ἐρευνητικό καί διδακτικό ἔργο στόν σπουδαιότατο καί εὐρύτατο κλάδο, τῶν κατά καιρούς καί μέχρι σήμερα ἐπιστημονικῶν βοηθῶν καί συνεργατῶν: τοῦ μακαρίτου κατόπιν καθηγητοῦ Βασιλείου Στογιάννου, ἐπί δεκαετία βοηθοῦ καί ἐπιμελητοῦ στήν ἕδρα τῆς Ὁμιλητικῆς καί Λειτουργικῆς, τοῦ κ. Γεωργίου Βεργωτῆ, τοῦ π. Νικοδήμου Σκρέττα καί τῶν κ.κ. Παναγιώτου Σκαλτσῆ καί Τρύφωνος Τσομπάνη.

Ἡ διδασκαλία στό μέν μάθημα τῆς Ὁμιλητικῆς θεραπεύθηκε ἔγκαιρα ἀπό διδακτικό ἐγχειρίδιο (α' ἔκδοση 1980), ἀφοῦ πρῶτα οἱ διδακτικές ἀνάγκες ἐπί ἀρκετά χρόνια καλυπτόταν μέ προκαταρκτικές σημειώσεις καί ἄλλα πολυγραφημένα βοηθήματα. Ἡ ὕλη τοῦ μαθήματος αὐτοῦ, ἄν δέν ἐπεκταθεῖ σέ ἀτέρμονη ἀναφορά στήν ἱστορία τοῦ κηρύγματος ἤ σέ ἀφόρητη σχολαστική περιπτωσιολογία, εἶναι ὑποτάξιμη. Μέ τή μορφή πού πῆρε, ἔδωσε, ὅπως ἡ ἐμπειρία ἔδειξε, αὐτό πού χρειαζόταν, πού συμπληρούμενο ἀπό τίς ἀσκήσεις στήν ἱστορία καί στή σύγχρονη μορφή καί ἐμπεδωνόμενο ἀπό κηρυγματικά γυμνάσματα τῶν φοιτητῶν, προσφέρει τή βασική ὁμιλητική παιδεία πού ἐπαγγέλλεται.

Γιά τή Λειτουργική καί τά περιφερειακά της μαθήματα τά πράγματα ἦταν ἀσυγκρίτως δυσκολώτερα. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι ὁ ἀείμνηστος διδάσκαλός μας καθηγητής τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Παναγιώτης Τρεμπέλας, παρά τήν ἀκαταπόνητη φιλεργία πού τόν διέκρινε καί τή μακροτάτη διδασκαλία καί τή συγγραφή πολυσελίδων συγγραμμάτων καί μελετῶν περί τά λειτουργικά θέματα, δέν τόλμησε νά συντάξει ἐγχειρίδιο Λειτουργικῆς. Ἔτσι οἱ διδακτικές ἀνάγκες θεραπευόταν μέ σημειώσεις καί ἰδιαίτερα μέ τά "Κείμενα Λειτουργικῆς", γιά τά ὁποῖα γίνεται ἐκτενῶς λόγος κατωτέρω. Ἡ πλήρωση τῆς ἀπαιτήσεως τοῦ νόμου γιά "διδακτικό ἐγχειρίδιο", γιά τό μάθημα τῆς Λειτουργικῆς ἦταν ἀνέφικτη. Θά ἦταν ἕνα ἀνώριμο ἔργο, πού θά τυποποιοῦσε τή διδασκαλία, πού ἔτσι θά ἔχανε τό ἐνδιαφέρον της καί τό νόημά της, πέρα ἀπό τό ὅτι θά κρινόταν διεθνῶς ὡς ἀληθινό θράσος καί ἀντιεπιστημονικό τόλμημα.

Τώρα, πρός τό τέλος τῆς πανεπιστημιακῆς διδακτικῆς προσφορᾶς, ἀποτολμᾶται ἡ καταγραφή τῆς διδασκαλίας, πού τήν διευκολύνει ἡ διάσπαση τῆς ὕλης σέ πολλά ἐπιμέρους μαθήματα. Ἡ ἐπιστήμη δέν προάγεται μέ ὀγκώδη διδακτικά ἐγχειρίδια, ἀλλά μέ μικρές ἤ μεγαλύτερες ἐπιμέρους συμβολές στήν ἔρευνα τῶν μεγάλων αὐτῶν θεμάτων. Ὁ καταρτισμός δέ τῶν φοιτητῶν σέ κλάδους ὅπως ἡ Λειτουργική προαπαιτεῖ συστηματική καί λιπαρή γνώση τῆς λειτουργικῆς πράξεως τῆς Ἐκκλησίας, ἀγάπη καί ἐνδιαφέρον γι' αὐτή καί ἐπισταμένη μελέτη τῆς βιβλιογραφίας, πού εἶναι πολλή καί ἀξιόλογη. Ἡ προσφορά τῶν διδακτικῶν ἐγχειριδίων μένει πάντα βοηθητική καί μερικά μόνο χρήσιμη στό νά δίνει μιά-κάποια κατευθυντήρια γραμμή στή μελέτη καί μιά στοιχειώδη ἐπιφανειακή γνώση τῶν τεραστίων θεμάτων καί τῶν πολυπλόκων προβλημάτων πού σχετίζονται μέ τή θεία λατρεία, τήν ἱστορία, τό νόημα, τήν ἐξέλιξη, τό παρόν καί τό μέλλον της στήν ἐκκλησιαστική ζωή.

Ὑπό τίς προϋποθέσεις αὐτές καί μέ τή βοήθεια τοῦ Θεοῦ ἐπιχειροῦμε τά ἀδύνατα, ἀρχίζοντας ἀπό τήν ὕλη τοῦ μαθήματος τοῦ

Α' ἑξαμήνου. Εἶναι αὐτός ὁ τόμος, πού παραδίδεται στά χέρια τῶν φοιτητῶν καί κάθε ἐνδιαφερομένου, μέ τόν τίτλο "Λειτουργική Α'. Εἰσαγωγή στή θεία λατρεία".

Ὁ Θεός βοηθός γιά τή συνέχεια.

Θεσσαλονίκη 14 Σεπτεμβρίου 1993
στήν Ὕψωση τοῦ τιμίου Σταυροῦ

Ἰ. Μ. Φουντούλης

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Τό βιβλίο αὐτό γράφηκε ὡς διδακτικό βοήθημα γιά τούς φοιτητές τοῦ Α' ἑξαμήνου τοῦ Τμήματος Ποιμαντικῆς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης γιά τό τετράωρο μάθημα τῆς Εἰσαγωγῆς στή θεία λατρεία.

Τό μάθημα αὐτό ἔχει εἰσαχθεῖ στό πρόγραμμα σπουδῶν ἀπό τό ἀκαδημαϊκό ἔτος 1985-86 καί διδάσκεται γιά ἔνατο ἤδη χρόνο. Σκοπός δέ τῆς εἰσαγωγῆς τοῦ μαθήματος αὐτοῦ ἀφετηριακά ἦταν ἡ μύηση τῶν νέων φοιτητῶν τῆς Σχολῆς στήν ἄσκηση στό μάθημα τῆς Λειτουργικῆς, πού γίνεται κάθε Πέμπτη πρωΐ στόν πανεπιστημιακό ναό. Τό δίωρο αὐτό τῆς συνάξεώς μας στό ναό τοῦ Θεοῦ εἶναι ἡ μοναδική εὐκαιρία λατρείας, πού παρέχεται στά πλαίσια τῆς πανεπιστημιακῆς μας ζωῆς, καί φιλοδοξεῖ νά ἑνώσει διδάσκοντες καί διδασκομένους σέ κοινή προσευχή "ἐν ἑνί στόματι καί μιᾷ καρδίᾳ". Προσφέρει δέ μέ τή χάρη τοῦ Θεοῦ τήν ἀπαραίτητη πνευματική οἰκοδομή καί τόν ἀναγκαιοῦντα ἀνεφοδιασμό μέ τούς ὕμνους, τά ἀναγνώσματα, τό κήρυγμα καί τή συμμετοχή στά ἄχραντα μυστήρια καί τίς ἱερές τελετές τῆς Ἐκκλησίας.

Πέρα ὅμως ἀπό τόν πνευματικό αὐτό σκοπό οἱ συνάξεις αὐτές ἀποσκοποῦν στό νά παράσχουν τήν ἐποπτεία στό μάθημα τῆς Λειτουργικῆς, πού λόγῳ τῆς φύσεώς του δέν εἶναι δυνατό νά διδαχθεῖ μόνο θεωρητικά. Ἡ θεωρία ἤ ἡ ἱστορία τῆς λατρείας προϋποθέτει τή γνώση τῆς λατρευτικῆς πράξε-

ως καί ἀντίστροφα ἡ λατρευτική πράξη διαφωτίζεται καί καταξιώνεται μέ τή γνώση τῆς θεωρίας καί τῆς ἱστορίας, δηλαδή μέ τή μελέτη τῆς λειτουργικῆς παραδόσεως. Ἡ ἰσορροπία ὅμως αὐτή μεταξύ θεωρίας καί πράξεως ἀπαιτεῖ καί κόπο πολύ καί χρόνο μακρό καί γνώση καί ἐμπειρία. Ἐκεῖ πού ἔχει φθάσει σήμερα αὐτό πού ὀνομάζουμε ἄσκηση ἤ φροντιστήριο τῆς Λειτουργικῆς εἶναι καρπός πολλῶν προσπαθειῶν καί μελετῶν καί συνεργασίας διδασκόντων καί φοιτητῶν μιᾶς ὁλόκληρης τριακονταετίας. Ἔχει ἔτσι δημιουργηθεῖ παράδοση, πού προσπαθεῖ νά δώσει ὅ,τι περισσότερο καί ὅ,τι καλλίτερο στή λειτουργική αὐτή σύναξη γιά τήν ἐμπέδωση τῆς διδασκαλίας καί γιά τήν ἀκριβή καί μετ' ἐπιστήμης τέλεση καί συμμετοχή στήν ὀρθόδοξη λατρευτική παράδοση. Εἶναι δηλαδή τά φροντιστήρια αὐτά ὄχι μόνο μιά ἐποπτεία, ἀλλά καί ἕνας ὁραματισμός γιά βελτίωση τῶν λειτουργικῶν μας πραγμάτων στά πλαίσια τῆς ἀπηκριβωμένης παραδόσεως καί τῆς ὀρθῆς τάξεως τῆς θείας λατρείας.

Στή σύναξη αὐτή βρίσκουν τήν ἔκβασή τους ὄχι μόνο ἡ Λειτουργική μέ τή στενή ἔννοια τοῦ ὅρου - ἡ ἱστορία δηλαδή καί ἡ θεωρία τῆς λατρείας, ἀλλά καί ὅλα τά συναφή μ' αὐτή μαθήματα πού διδάσκονται στή Σχολή, ἡ Ὁμιλητική, ἡ Ὑμνολογία, ἡ Ψαλτική, ἡ Ἁγιολογία καί Ἑορτολογία, ἀκόμα καί τά μαθήματα πού ἀφοροῦν στήν Ἑρμηνεία τῶν Ἁγίων Γραφῶν καί στή χριστιανική λειτουργική τέχνη.

Γιά τή σπουδαιότητα λοιπόν τῆς ἀσκήσεως αὐτῆς κρίθηκε ἀπαραίτητη ἡ ἔνταξη στό πρόγραμμα σπουδῶν εἰδικοῦ μαθήματος Εἰσαγωγῆς στή θεία λατρεία ἤδη ἀπό τό Α' ἑξάμηνο, μιά καί ἡ συμμετοχή στήν ἄσκηση ἀρχίζει ἀπό τότε καί ἐκτείνεται σ' ὅλα τά ἔτη σπουδῶν. Ἔτσι ὅταν ἔλθει ἡ ὥρα τῆς διδασκαλίας τῆς Λειτουργικῆς στό Δ' ἔτος (Ζ' καί Η' ἑξά-

μηνο) τό ἔδαφος εἶναι ἤδη προπαρασκευασμένο καί ἡ προσέγγιση στό πολυσύνθετο αὐτό καί εὐρύτατο πεδίο, εὐκολώτερη καί ἀποδοτικότερη. Γιά τήν ἀποσυμφόρηση δέ τῆς ὕλης του, πού εἶναι ἀδύνατο νά καλυφθεῖ στά δύο αὐτά ἑξάμηνα, μέρος τοῦ περιεχομένου του ἔχει ἐνταχθεῖ στό περιεχόμενο τῆς Εἰσαγωγῆς, ὅπως τό περί ναοῦ, σκευῶν καί ἀμφίων, περί λειτουργικῶν βιβλίων, περί ἑορτολογίου καί περί τῶν ἀκολουθιῶν τοῦ νυχθημέρου. Ὡς ἕνας δέ προϊδεασμός, ἀπαραίτητος γιά τήν εἰσαγωγική γνώση τῆς θείας λατρείας, προτάσσεται μιά συνοπτική θεώρηση τῆς ἱστορίας τῆς θείας λατρείας στίς κύριες γραμμές τῆς ἐξελίξεώς της.

Ἤδη, μετά τήν πείρα πού προσκόμισε ἡ ἐννεαετής διδασκαλία, μπορεῖ νά δικαιολογηθεῖ ἡ ἀπόπειρα αὐτή γιά τήν ἀποτύπωσή της, γιά νά δοθεῖ στούς φοιτητές κάποιο συγκεκριμένο βοήθημα γιά τή μελέτη τους, πού ἴσως θά εἶναι χρήσιμο καί γιά μή φοιτητές. Ἀρκεῖ αὐτό νά ἀποτελέσει τήν ἀφετηρία γιά περαιτέρω διεύρυνση τῆς σπουδῆς τους καί κέντρισμα γιά νά ἀγαπήσουν καί νά ἐμβαθύνουν στά πολλά καί σπουδαῖα θέματα τῆς λειτουργικῆς μας παραδόσεως καί πράξεως. Νά μή ξεχάσουν δηλαδή πώς τό βιβλίο αὐτό δέν εἶναι τίποτε ἄλλο, παρά "Εἰσαγωγή".

1. ΣΥΝΤΟΜΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΘΕΙΑΣ ΛΑΤΡΕΙΑΣ

α'. ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ ΤΗΣ ΘΕΙΑΣ ΛΑΤΡΕΙΑΣ

Ἡ χριστιανική λατρεία γεννήθηκε, ὅπως εἶναι γνωστό, σέ ἰουδαϊκό περιβάλλον, ὅπως καί ὁ χριστιανισμός. Ἀφετηρία της εἶναι ἡ πράξη τοῦ Κυρίου Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὅπως αὐτός δίδαξε νά τελεῖται ἤ ἔδωσε ἐντολή νά τελεσθεῖ. Ἔτσι, δίδαξε τούς μαθητές του νά προσεύχονται, εἴτε ὁ ἴδιος μέ τό παράδειγμά του (Λουκ. στ' 12. κβ' 30-45 κ.ἀ.), εἴτε προτρέποντάς τους νά προσεύχονται (Ματθ. ε' 44. στ' 5-8. στ' 41 κ.ἀ.) καί δίδοντας μάλιστα καί ὑπόδειγμα προσευχῆς τό "Πάτερ ἡμῶν..." (Ματθ. στ' 9-13. Λουκ. ια' 2-4), τήν λεγόμενη γιά τό λόγο τοῦτο "Κυριακή προσευχή". Παρέδωσε ἐπίσης τά μυστήρια κατά τό μυστικό δεῖπνο (Ματθ. στ' 26-28. Μάρκ. ιδ' 22-24. Λουκ. κβ' 17-20. Α' Κορ. ια' 23-25), ἔδωσε παραγγελία νά βαπτίζουν τούς πιστεύοντες στό ὄνομα τοῦ Πατρός καί τοῦ Υἱοῦ καί τοῦ ἁγίου Πνεύματος (Ματθ. κη' 19), μετεῖχε δέ ὁ ἴδιος στή λατρεία τοῦ ἰουδαϊκοῦ ναοῦ καί στήν προσευχή τῆς συναγωγῆς. Οἱ ἀπόστολοι καί οἱ πρῶτοι χριστιανοί ἦταν ἰουδαῖοι καί, κατά τό παράδειγμα τοῦ Κυρίου, συνέχιζαν παράλληλα μέ τίς δικές τους συνάξεις νά μετέχουν στή λατρεία τοῦ ἰουδαϊκοῦ ναοῦ καί τῶν συναγωγῶν. Μετά τήν καταστροφή τοῦ ναοῦ καί τήν ἀποπομπή τους ἀπό τίς συναγωγές πού προηγήθηκε, περιορίσθηκαν μέν στίς δικές τους συνάξεις, διατήρησαν ὅμως τή συνείδηση ὅτι αὐτοί εἶναι ὁ νέος Ἰσραήλ,

ὁ κληρονόμος τῶν ἐπαγγελιῶν καί τῆς ἀληθινῆς λατρείας. Ἡ Παλαιά Διαθήκη ἦταν τό ἱερό βιβλίο τους, ἀπό τό ὁποῖο γινόταν τά ἀναγνώσματα καί στό ὁποῖο στηριζόταν τό κήρυγμα, τό Ψαλτήριο παρέμεινε τό ὑμνολογικό τους βιβλίο, οἱ ἑορτές κατά βάση διατηρήθηκαν, ἡ τάξη τῶν συνάξεων τῆς συναγωγῆς ἔδωσε τό πρότυπο γιά τίς συνάξεις τους, πολλά δέ λατρευτικά ἔθιμα παρέμειναν στήν πράξη τῆς Ἐκκλησίας. Ὅλα ὅμως αὐτά χρησιμοποιήθηκαν ἐπιλεκτικά καί σ' ὅσα διατηρήθηκαν δόθηκε νέο νόημα καί καθαρά χριστιανικό περιεχόμενο. Αὐτά ἦταν ὁ τύπος καί ἡ σκιά, πού ἀποτελοῦσαν ὅμως τή βάση καί τήν παιδαγωγία γιά τήν ἔλευση καί ἀποδοχή τῆς ἐν Χριστῷ ἀληθείας καί τῆς "ἐν πνεύματι καί ἀληθείᾳ" χριστιανικῆς λατρείας (Ἰωάν. δ' 23-24). Ἔτσι μέχρι σήμερα, παρά τήν εἰσδοχή στό χριστιανισμό ἐθνῶν πολλῶν καί λαῶν μέ ἄλλες θρησκευτικές παραδόσεις, παρέμειναν πάρα πολλά στοιχεῖα ὡς κληρονομία τῆς ἰουδαϊκῆς λατρευτικῆς παραδόσεως, ὅπως τό Σάββατο μετατοπισμένο καί μεταμορφωμένο σέ Κυριακή, τό Πάσχα, ἡ Πεντηκοστή, τά ἄμφια, ἡ προσφορά θυμιάματος, οἱ καιροί τῆς προσευχῆς, πολλοί λειτουργικοί ὅροι, σέ ἀρκετούς λειτουργικούς τύπους τά ἄζυμα κ.λπ. Μερικές ἐπιδράσεις εἶναι πρωτογενεῖς, ἄλλες δευτερογενεῖς, προέρχονται δηλαδή ἀπό ἐπίδραση τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ἐκ τῶν ὑστέρων, ὅπως π.χ. τά περί καθαρῶν καί ἀκαθάρτων. Μέ κανένα ὅμως τρόπο ἡ χριστιανική λατρεία δέν ἀποτελεῖ βελτιωμένη ἔκδοση τῆς ἰουδαϊκῆς. Εἶναι συνέχειά της κατά τόν ἴδιο λόγο πού ὁ χριστιανισμός μπορεῖ νά θεωρηθεῖ συνέχεια τοῦ ἰουδαϊσμοῦ.

Παλαιότερα ὑποστηρίχθηκε καί ἡ ἀντίθετη θέση. Ὅτι δηλαδή ἡ χριστιανική λατρεία εἶναι μιά ἐξευγενισμένη μορφή τῆς ἐθνικῆς λατρείας, δηλαδή τῆς εἰδωλολατρικῆς λατρευ-

τικῆς πράξεως. Αὐτό ἐλέγχεται σήμερα ὡς τελείως ἀνακριβές. Εὐθύς ἐξ ἀρχῆς ἡ ἀναμέτρηση μέ τήν εἰδωλολατρία ὑπῆρξε σκληρή. Χαρακτηριζόταν ὡς "λατρεία δαιμονίων", "πολύθεος πλάνη", πού ἔπρεπε τελείως νά ἐκριζωθεῖ ἀπό τόν κόσμο. Ἀπό τούς βαπτιζόμενους ἀπαιτοῦσαν τήν ἀπόταξη ἀπό τόν Σατανᾶ "καί πᾶσι τοῖς ἔργοις αὐτοῦ καί πάσῃ τῇ πομπῇ αὐτοῦ καί πάσῃ τῇ λατρείᾳ αὐτοῦ", τελεία δηλαδή ἄρνηση τῆς λατρείας τῶν εἰδώλων. Ὅτι μετά τήν τελική νίκη, ἐπίσημα ἤ ἀνεπίσημα, παρέμειναν μερικά λατρευτικά στοιχεῖα τῆς λατρείας ἐκείνης στήν περιφέρεια ἤ στή λαϊκή θρησκευτικότητα, δέν ἔχει καμιά ἰδιαίτερη σημασία. Ὅ,τι διατηρήθηκε ἤ ἦταν ἀκίνδυνο ἤ κοινός τρόπος ἐκδηλώσεως λατρείας πρός τό θεῖο ἤ καρπός εὐφυοῦς στρατηγικῆς τακτικῆς. Ἔτσι τήν ἑορτή τῆς γεννήσεως τοῦ ἀηττήτου ἡλίου (25 Δεκεμβρίου) ἀντικατέστησαν τά Χριστούγεννα, τίς ὀργιαστικές λατρευτικές ἑορτές οἱ νηστεῖες, τή λατρεία τοῦ εἰδώλου ἡ τιμητική προσκύνηση τῶν ἱερῶν εἰκόνων, τίς ἱερές πηγές τά ἁγιάσματα, τά ἀσκληπιεῖα οἱ ναοί ἰαματικῶν ἁγίων κ.ο.κ.

β'. ΑΠΟΣΤΟΛΙΚΗ ΚΑΙ ΜΕΤΑΠΟΣΤΟΛΙΚΗ ΕΠΟΧΗ (Α' αἰω.)

Τίς πρῶτες μαρτυρίες γιά τή χριστιανική λατρεία μᾶς προσφέρουν τά κείμενα τῆς Καινῆς Διαθήκης, κυρίως οἱ Πράξεις τῶν Ἀποστόλων καί σποραδικά οἱ ἐπιστολές τοῦ ἀποστόλου Παύλου. Ἡ λατρεία ἦταν πολύ ἁπλή. Συνίστατο σέ συνάξεις πού γινόταν τό ἑσπέρας, κατά τό πρότυπο τοῦ μυστικοῦ δείπνου, κοινές τράπεζες (τίς "ἀγάπες"), μετά τίς ὁποῖες ἐτελεῖτο τό μυστήριο τῆς θείας εὐχαριστίας. Στίς συ-

νάξεις αὐτές διαβαζόταν οἱ Γραφές καί ἐπακολουθοῦσε τό κήρυγμα, ὅπως καί στίς συναγωγές. Ψαλόταν ψαλμοί τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, πιθανόν καί οἱ πρῶτες χριστιανικές ποιητικές συνθέσεις, πού ἐπισημαίνονται καί στά ἀποστολικά κείμενα (Ἐφεσ. ε' 14. Α' Τιμ. γ' 16. Φιλιπ. β' 5-11 κ.ἀ.). Ἤδη στά ἀναγνώσματα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ἄρχισαν νά προστίθενται καί ἀναγνώσεις ἐπιστολῶν τῶν ἀποστόλων καί ἀργότερα καί τῶν Εὐαγγελίων.

Τό βάπτισμα ἐτελεῖτο μέ κατάδυση στό νερό, τό χρίσμα ἐδίδετο μέ ἐπίθεση τῶν χειρῶν τῶν ἀποστόλων. Ἡ ἐπιστολή τοῦ ἁγίου Ἰακώβου μαρτυρεῖ καί γιά εἰδική φροντίδα γιά τούς ἀσθενεῖς, τήν ἄλειψή τους μέ ἔλαιο, πού συνοδευόταν μέ "εὐχή τῆς πίστεως" (κεφ. ε' 14-16).

Περί τό τέλος τοῦ Α' αἰώνα ἀπό τό βιβλίο τῆς Ἀποκαλύψεως τοῦ Ἰωάννου συνάγουμε τῶν ὕπαρξη ἀρκετά ἀνεπτυγμένης λατρείας, ἄν θεωρηθεῖ ὅτι τά προφητικά ὁράματα, ἔστω καί ἐν μέρει, ἀποδίδουν τή λατρευτική πραγματικότητα τῆς Ἐκκλησίας. Στόν Ἰωάννη οἱ κοινότητες τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἀπέδιδαν τῶν παράδοση τοῦ ἑορτασμοῦ τοῦ Πάσχα, πρᾶγμα πού σημαίνει πώς ἡ ἐτήσια αὐτή τουλάχιστον ἑορτή ἔχει ἀποστολική προέλευση. Πάντως, ἄν ὄχι τό Πάσχα, εἶναι σαφῶς μαρτυρημένη ἡ σύναξη κατά τῶν "μίαν Σαββάτων" (Πράξ. κ' 7. Α' Κορ. ιστ' 2), πού ἤδη στήν Ἀποκάλυψη ὀνομάζεται "Κυριακή ἡμέρα" (κεφ. α' 10). Αὐτή ἦταν τό μεγαλύτερο βῆμα γιά τήν ἀποδέσμευση ἀπό τόν ἰουδαϊσμό, πού εἶχε τό Σάββατο ὡς σημεῖο τηρήσεως τοῦ νόμου καί ἐγγύηση γιά τίς ἐπαγγελίες τοῦ Θεοῦ. Τό Σάββατο ἔγινε Κυριακή, ἡ περιτομή βάπτισμα, ἡ λευϊτική ἱερωσύνη ἱερωσύνη κατά τήν τάξη Μελχισεδέκ.

Στίς ἀρχές τοῦ Β' αἰώνα γράφτηκε ἕνα σημαντικότατο κείμενο, πού σημειώνει μιά μεταβατική περίοδο. Πρόκειται

γιά τή "Διδαχή τῶν δώδεκα ἀποστόλων". Οἱ ἀπόστολοι ἔχουν ἐκλείψει, ἀλλά ἡ παράδοσή τους μένει ὡς προφορικό κήρυγμα στήν Ἐκκλησία. Ἐδῶ γίνεται μιά προσπάθεια καταγραφῆς του. Δέν ἀφορᾶ δέ μόνο, ὅπως ἦταν ἑπόμενο, στή διδασκαλία, ἀλλά καί στή θεία λατρεία· βάπτισμα, ἀγάπες καί εὐχαριστία, νηστεῖες καί καιροί προσευχῆς καί τρόποι προσευχῆς, ἀποτελοῦσαν μέρος τοῦ ἀρχικοῦ ἀποστολικοῦ κηρύγματος. Εἶναι αὐτονόητο, ἀλλά καί ἡ μαρτυρία τοῦ ἀποστόλου Παύλου εἶναι σαφής: "παρέλαβον ὅ καί παρέδωκα ὑμῖν..." (Α' Κορ. ια' 23).

γ'. Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΩΝ ΔΙΩΓΜΩΝ (Β' αἰω.-313 μ.Χ.)

Ἔχει δημιουργηθεῖ ἡ ρωμαντική θεωρία περί τῆς "Ἐκκλησίας τῶν κατακομβῶν" καί μιᾶς λατρείας ἀναλόγων προδιαγραφῶν. Ὅτι κατά καιρούς δοκιμάσθηκε ἡ Ἐκκλησία ἀπό φοβερούς διωγμούς καί ἀπό μέρους τῶν ἰουδαίων ἀρχικά καί ἐκ μέρους τοῦ ἐπισήμου ρωμαϊκοῦ κράτους, εἶναι γεγονός ἱστορικά ἀπόλυτα μαρτυρημένο. Ἀλλά παράλληλα γνωρίζουμε ὅτι οἱ χριστιανοί καί ναούς εἶχαν ἀνεγείρει καί ἡ λατρεία τους κάθε ἄλλο παρά ὑποτυπώδης ἦταν.

Ἀπό τήν περίοδο αὐτή ἔχουμε ἀπό εἰδωλολατρικῆς πλευρᾶς τήν περιγραφή τῶν συνάξεων τῶν χριστιανῶν ἀπό τόν Πλίνιο τό νεώτερο (98-117 μ.Χ.) καί ἀπό χριστιανικῆς τήν περιγραφή τοῦ φιλοσόφου καί μάρτυρος Ἰουστίνου στήν Α' Ἀπολογία του πρός τόν αὐτοκράτορα Ἀντωνίνο τόν Εὐσεβή (περί τό 150 μ.Χ.) καί τήν "Ἀποστολική παράδοση" τοῦ ἁγίου Ἱππολύτου πάπα Ρώμης (217-235). Τό γεγονός εἶναι ὅτι ὑπῆρχαν ὀργανωμένες Ἐκκλησίες μέ ἐπισκόπους, πρεσβυτέ-

ρους καί διακόνους, μέ λατρεία ἀρκετά ἀνεπτυγμένη καί μέ ἔντονα λειτουργικά ἐνδιαφέροντα. Λόγοι προνοίας ἐπέβαλαν τήν ἀπόκρυψη τῶν μυστηρίων ("disciplina arcana"), ὡς καί τή μή καταγραφή τῶν λειτουργικῶν κειμένων. Ἡ λατρεία ἐτελεῖτο ἀπό στήθους, αὐτοσχέδια ὡς πρός τίς εὐχές, κατά τή "δύναμη" τοῦ προεστῶτος, ἀλλά βάσει τῆς ἰσχυρῆς προφορικῆς παραδόσεως. Ἦταν δέ ἔργο τῆς θείας προνοίας ἡ μή καταγραφή τῶν ἱερῶν αὐτῶν κειμένων. Ἄν ὑπῆρχαν ἀποστολικά κείμενα λειτουργιῶν καί ἄλλων ἱεροπραξιῶν, ἡ θεία λατρεία θά ἀπολιθωνόταν σ' αὐτά καί δέν θά εἶχε τή δυνατότητα συγκερασμοῦ καί προσαρμογῆς πρός τίς ἀνάγκες καί τίς προϋποθέσεις τοῦ κάθε λαοῦ, πρός τόν ὁποῖον κηρυσσόταν τό εὐαγγέλιο. Ἡ παράδοση τοῦ Κυρίου καί τῶν ἀποστόλων ἦταν τό σπέρμα καί ἡ ζύμη, ἀπό τήν ὁποῖα προῆλθαν οἱ θαυμαστές καί ποικίλες λειτουργικές μορφές τῆς χριστιανικῆς οἰκουμένης, ὅπως αὐτές ἐμφανίζονται μετά τήν κατάπαυση τῶν διωγμῶν.

δ'. Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΗΣ ΑΚΜΗΣ (Δ'-Θ' αἰω.)

Κατά τό πρῶτο μισό τοῦ Δ' αἰώνα συμβαίνουν ἱστορικά γεγονότα πού σημειώνουν σταθμό στή ζωή τῆς Ἐκκλησίας· ἡ τελευταία μεγάλη ἔξαρση τῶν διωγμῶν ἐπί Διοκλητιανοῦ (284-305 μ.Χ.), ἡ ἀναγνώριση τοῦ χριστιανισμοῦ ὡς ἐλεύθερης θρησκείας μέ τό διάταγμα τῶν Μεδιολάνων (313), ἡ ἰδιαίτερη εὔνοια πρός αὐτή τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου, πού ἀπέληξε στήν ἀναγνώριση τοῦ χριστιανισμοῦ ὡς ἐπισήμου θρησκείας τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους ἐπί αὐτοκράτορος Θεοδοσίου τοῦ Μεγάλου (379-395 μ.Χ.).

Ἡ θεία λατρεία εἰσέρχεται σέ περίοδο μεγάλης ἀκμῆς. Σ' αὐτό συνέβαλαν διάφοροι παράγοντες:

α. Ἡ ἐλευθερία τῆς ἀσκήσεως τῆς χριστιανικῆς λατρείας καί ἡ ἀνάδειξή της σέ ἐπίσημη λατρεία τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους. Χτίσθηκαν τότε μέ αὐτοκρατορικές χορηγίες μεγάλοι ναοί καί ἡ χριστιανική λατρεία προσέλαβε λαμπρότητα καί μεγαλοπρέπεια.

β. Κατά τήν περίοδο αὐτή ἀναδείχθηκαν μεγάλοι πατέρες καί διδάσκαλοι τῆς Ἐκκλησίας μέ παιδεία κατά κόσμον καί ἐξαιρετική θεολογική μόρφωση. Πολλοί ἀπ' αὐτούς ὄχι μόνο ἀνύψωσαν τή λειτουργική πράξη τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλά καί συνέγραψαν λειτουργικά κείμενα, ἀποτυπώνοντας τήν μέχρι τότε ρευστή παράδοση καί διαμορφώνοντάς την μέ τή σφραγίδα τῆς δικῆς τους προσωπικότητας.

γ. Ἀναπτύχθηκε ὁ μοναχισμός καί εἰσῆλθαν σ' αὐτόν πρόσωπα ὑψηλῆς πνευματικῆς καί μορφωτικῆς στάθμης, πού συνέβαλαν στή διαμόρφωση τυπικῶν καί ἀκολουθιῶν, πού κάλυπταν μεγάλο μέρος τῆς καθημερινῆς ζωῆς τῶν μοναχῶν.

δ. Καλλιεργήθηκε ἡ ὑμνογραφία, ἰδίως μέσα σέ μοναχικά περιβάλλοντα, πού ἐξωράϊσε τή λατρεία καί τή διακόσμησε μέ ὕμνους μεγάλης ποιητικῆς καί πνευματικῆς ἀξίας.

ε. Τά μεγάλα ἀστικά κέντρα τῆς αὐτοκρατορίας, Ρώμη, Ἀλεξάνδρεια καί Ἀντιόχεια ἀποτέλεσαν τά μεγάλα λειτουργικά κέντρα, γύρω ἀπό τά ὁποῖα ἀναπτύχθηκαν οἱ μεγάλες λειτουργικές οἰκογένειες τῆς οἰκουμένης. Ὅλες, μέ πυρήνα τήν ἀρχική ἀποστολική παράδοση καί μέ τήν συμβολή τοπικῶν στοιχείων, ἔδωσαν θαυμάσιες λειτουργικές μορφές, παρόμοιες ἀλλά καί διάφορες μεταξύ τους, μέ τίς ὁποῖες στήν ἀδιαίρετη Ἐκκλησία, μέ πολυφωνική ἐν ἁγίῳ Πνεύματι ἑνότητα, λατρευόταν ὁ Τριαδικός Θεός. Πρόκειται γιά τούς "λει-

τουργικούς τύπους", τῶν ὁποίων δίνουμε μιά σύντομη εἰκόνα στό κεφάλαιο περί θείας λειτουργίας.

στ. Σχεδόν συγχρόνως μέ τήν ἀνάδειξη τοῦ χριστιανισμοῦ σέ ἐλεύθερη θρησκεία ἄρχισε νά ἀναπτύσσεται ἕνα νέο προσκυνηματικό κέντρο, τά Ἱεροσόλυμα καί γενικότερα οἱ ἅγιοι Τόποι. Μέ τίς ἀνασκαφές πού διενήργησε ἐκεῖ ἡ ἁγία Ἑλένη, τήν εὕρεση τοῦ τιμίου σταυροῦ καί τοῦ τάφου τοῦ Κυρίου, τήν οἰκοδομή περιλάμπρων βασιλικῶν στούς τόπους τῶν ἱερῶν γεγονότων καί τή συρροή προσκυνητῶν ἀπό ὅλα τά μέρη τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου, τήν ἐγκατάσταση στήν Παλαιστίνη καί στό Σινᾶ μοναχικῶν ἀδελφοτήτων, δημιουργήθηκε ἕνα δευτερογενές ἀλλά ὑψίστης σπουδαιότητας λειτουργικό κέντρο πού ἐπηρέασε σημαντικότατα τή λειτουργική πράξη τῶν κατά τόπους ἐκκλησιῶν. Πολλές ἑορτές καί ἀκολουθίες ἕλκουν ἀπό ἐκεῖ τήν ἀρχή τους.

ζ. Κάτι παρόμοιο συνέβη καί μέ τήν Κωνσταντινούπολη, τή Νέα Ρώμη. Ἐκεῖ συμβάλλουν οἱ λειτουργικές παραδόσεις τῆς Θράκης, Μικρᾶς Ἀσίας καί Ἀντιοχείας καί ἀναχωνεύονται. Ἔτσι δημιουργεῖται ἕνα ἰσχυρό, ὑστερογενές καί αὐτό, λειτουργικό κέντρο, τοῦ ὁποίου ἡ λειτουργική πράξη ἐπηρεάζει ὁλόκληρη τήν Ἀνατολή. Τελικά ὁ διαμορφωμένος ἐκεῖ νέος λειτουργικός τύπος ἐπικρατεῖ σ' ὁλόκληρη τήν Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία, γιά ἱστορικούς καθαρά λόγους. Οἱ ἀρχαῖοι λειτουργικοί τύποι τῆς Ἀνατολῆς παραγκωνίζονται καί μένουν σέ χρήση μόνο στίς ἀπεσχισμένες μετά τή Σύνοδο τῆς Χαλκηδόνος Ἐκκλησίες τῆς Ἀνατολῆς.

η. Τό ἴδιο συνέβη καί μέ τό Ρωμαϊκό λειτουργικό τύπο στή Δύση. Ἀφοῦ δέχθηκε ἐπιδράσεις καί ἀναχώνευσε στοιχεῖα τῶν ἀρχαίων λειτουργικῶν τύπων τῆς Δύσεως, ἐπικράτησε σ' ὁλόκληρη τή Ρωμαιοκαθολική Ἐκκλησία. Οἱ ἄλλοι

ἀρχαῖοι λειτουργικοί τύποι τῆς Δύσεως, ὁ Ἀμβροσιανός τῶν Μεδιολάνων, ὁ Γαλλικανικός τῆς Γαλατίας, ὁ Μοζαραβικός τῆς Ἱσπανίας, ὁ Κελτικός τῶν Βρεττανικῶν νήσων καί ὁ λειτουργικός τύπος τῆς Καρχηδόνος τῆς Βορείου Ἀφρικῆς ἔμειναν μόνον ὡς νησίδες στίς μητροπολιτικές ἐκκλησίες τῶν πόλεων πού ἦταν οἱ κεντρικές ἑστίες τῶν τύπων αὐτῶν (Μεδιόλανα, Λυών, Τολέδο) ἤ καί τελείως ἐξέλιπαν.

ϑ. Ἀρνητικά στήν ἀνάπτυξη τῆς χριστιανικῆς λατρείας συνέβαλαν καί οἱ αἱρέσεις. Γιά τή διάδοσή τους χρησιμοποίησαν τήν ὑμνογραφία καί ἡ Ἐκκλησία τούς πολέμησε μέ τό ἴδιο ὅπλο. Οἱ ὕμνοι ἔγιναν φορεῖς τοῦ ὀρθοδόξου δόγματος, ἐπαγωγός καί εὐχάριστος τρόπος διδασκαλίας.

ε'. ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΙΚΟΝΟΜΑΧΙΑ ΜΕΧΡΙ ΤΗΝ ΑΛΩΣΗ (Θ' αἰω.-1453 μ.Χ.)

Ἡ περίοδος τῆς μεγάλης ἀκμῆς δέν ἦταν δυνατόν νά διαρκέσει ἐπ' ἄπειρο. Τήν διαδέχτηκε μιά μακρά περίοδος σχετικῆς παρακμῆς, ἀλλά ὄχι στασιμότητας. Οἱ λειτουργικές συνθέσεις δέν ἔχουν ὅμως τήν ρωμαλαιότητα τῆς προηγουμένης περιόδου. Γράφονται εὐχές καί καλλιεργεῖται ἡ ὑμνογραφία, στό εἶδος κυρίως τῶν κανόνων. Οἱ παλιές ἐνοριακές ἀκολουθίες δίνουν βαθμηδόν τή θέση τους στίς μοναχικές ἀκολουθίες, πού ἀκολουθοῦν κατά βάση τό Ἱεροσολυμιτικό τυπικό τοῦ ἁγίου Σάβα ἐπεξεργασμένο ἀπό τούς Στουδίτες. Ὁ βυζαντινός λειτουργικός τύπος διαδίδεται μαζί μέ τήν ὀρθόδοξη πίστη στίς σλαβικές χῶρες τοῦ βορρᾶ, κερδίζει δέ καί ἔδαφος στήν Ἀνατολή, μέ τή βαθμιαία παρακμή τῶν ἀρχαίων πατριαρχείων τῆς Ἀλεξανδρείας καί τῆς Ἀντιοχείας. Ἤδη

ὅμως ἀπό τή μάχη τῆς Μαντζικέρτης (1071 μ.Χ.) ὁ ἰσλαμισμός διά τῶν Σελτζούκων Τούρκων, ἀφοῦ πρῶτα μέ τούς Ἄραβες κατέκτησε τήν Ἀφρική καί τήν Ἐγγύς Ἀνατολή, εἰσβάλλει στή Μικρά Ἀσία. Ἡ τουρκοκρατία καί οἱ δυσχερεῖς καιροί ἔχουν γιά πολλούς τόπους ἀρχίσει πολύ πρίν ἀπό τό 1453, τήν ἅλωση τῆς Πόλεως. Ὅλα τά γεγονότα αὐτά ἔχουν σοβαρές ἐπιπτώσεις στή θεία λατρεία.

Ἤδη ἀπό τό τέλος τῆς προηγουμένης περιόδου σώζονται τά πρῶτα λειτουργικά χειρόγραφα (Βαρβερινός κῶδιξ 336, β' μισό τοῦ Η' αἰώνα). Ἡ λειτουργική ἔρευνα δέν στηρίζεται πιά μόνο στίς μαρτυρίες τῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων, ἀλλά σέ συγκεκριμένα κείμενα πού εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ στή θεία λατρεία. Ἡ ἱστορικο-φιλολογική τους ἔρευνα καί ἡ συγκριτική τους μελέτη διαφωτίζει τήν ἐξέλιξη τῶν λειτουργικῶν τύπων καί μᾶς ὁδηγεῖ σέ θετικά πορίσματα. Παράλληλα καλλιεργεῖται καί τό εἶδος τῶν μυσταγωγικῶν ὑπομνημάτων, μέ τά ὁποῖα πατέρες καί ἐκκλησιαστικοί συγγραφεῖς ἑρμηνεύουν τούς λειτουργικούς τύπους, χρησιμοποιώντας κυρίως τή συμβολική καί ἀναγωγική ἑρμηνεία. Τέτοια σώζονται τοῦ Ψευδο-Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, τοῦ ἁγίου Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ, τοῦ ἁγίου Γερμανοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, τοῦ Ψευδο-Σωφρονίου Ἱεροσολύμων, τοῦ Θεοδώρου Ἀνδίδων, τοῦ Νικολάου Καβάσιλα, του Ἁγίου Συμεών Θεσσαλονίκης καί τοῦ ἁγίου Μάρκου τοῦ Εὐγενικοῦ. Τά περισσότερα ὑπομνηματίζουν μόνο τή θεία λειτουργία. Τοῦ Διονυσίου καί τοῦ Συμεών ἐπεκτείνονται καί στίς ἄλλες ἱερές τελετές, ἐνῶ τοῦ Μάρκου περιορίζεται μόνο στίς ἀκολουθίες τοῦ νυχθημέρου.

στ'. ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑ - ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗ (ΙΕ'-ΙΘ' αἰω.)

Οἱ χρόνοι τῆς τουρκοκρατίας ἀποτέλεσαν περίοδο σκληρῆς δοκιμασίας γιά τούς λαούς τῆς χριστιανικῆς Ἀνατολῆς. Ἡ χριστιανική πίστη συντηρήθηκε μέ τή θεία λατρεία, τῆς ὁποίας ἡ ἄσκηση ἔμεινε ἐλεύθερη, παρά τίς ποικίλες ἄλλες ἐξωτερικές καταπιέσεις. Ὅπως ἦταν ἑπόμενο, πέρασε σέ μιά περίοδο συντηρήσεως καί στατικότητας, σχετικῆς πάντα, χωρίς νά ὑπάρχουν οἱ δυνατότητες δημιουργικῆς συνέχειας καί ἐξελίξεως. Τά μοναστήρια πρόσφεραν στούς ἱερεῖς τή στοιχειώδη λειτουργική μόρφωση, γι' αὐτό καί ἡ ἐπικράτηση τοῦ μοναχικοῦ τυπικοῦ στίς ἐνορίες ἀποβαίνει στό ἑξῆς πλήρης. Αὐτοί ὅμως οἱ ὀλιγογράμματοι ἱερεῖς μέ εὐλάβεια καί ταπείνωση κράτησαν ἄσβεστη τή λειτουργική παράδοση καί σεβάστηκαν τήν παραδεδομένη λειτουργική τάξη. Ἔγιναν τότε πολλές ἀπλοποιήσεις, ἐπίσημες ἤ ἀνεπίσημες, γιά νά διασωθεῖ ὅ,τι ἦταν δυνατόν ἀπό τόν κατακλυσμό τοῦ ἰσλαμισμοῦ. Ἐπικράτησε τά βαπτίσματα καί οἱ γάμοι νά γίνονται στά σπίτια καί φυσικά ἐκτός τῆς θείας λειτουργίας. Οἱ ἑσπερινές ἀκολουθίες καί οἱ προηγιασμένες μεταφέρθηκαν ἀπό τό ἑσπέρας στό πρωΐ. Οἱ λιτανεῖες περιορίσθηκαν ἤ καί ἐξέλιπαν. Οἱ δέ νέες δημιουργίες στόν τομέα τῆς λατρείας περιορίζονται στίς ἀκολουθίες τῶν νεομαρτύρων, τῶν ὁποίων ἡ τιμή προβάλλεται γιά νά ἀποτελέσει ἀνασχετικό φραγμό στούς ἐξισλαμισμούς. Περί τό τέλος τῆς τουρκοκρατίας παρουσιάζεται στό Ἅγιον Ὄρος τό κίνημα τῶν λεγόμενων Κολλυβάδων, πού ἐπί τῇ βάσει τῆς διδασκαλίας τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας ἐργάσθηκαν γιά τήν ἀνανέωση τῆς πνευματικῆς καί λειτουργικῆς ζωῆς τῶν ὀρθοδόξων λαῶν. Τότε τονίσθηκε ἡ σημασία τῆς Κυριακῆς καί τά "προνόμιά"

της, ἐνθαρρύνθηκε ἡ συχνότερη συμμετοχή στά ἄχραντα μυστήρια, ὑπομνηματίσθηκαν ὑμνογραφικά κείμενα, γράφηκαν νέες ἀκολουθίες κυρίως γιά νεομάρτυρες, συντάχθηκαν νέα συναξάρια ἤ ἑρμηνεύθηκαν τά παλαιά καί δόθηκε ἰσχυρή ὤθηση στή λειτουργική κατήχηση κλήρου καί λαοῦ.

Στή Δύση ἡ περίοδος αὐτή σημειώνεται ἀπό τή μεταρρυθμιστική στή θεία λατρεία παρέμβαση τῶν προτεσταντῶν. Αὐτοί στήν προσπάθειά τους νά διορθώσουν πολλά κακῶς κείμενα στή λατρεία τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας, ἔφθασαν στό νά ἀπορρίψουν τή λειτουργική παράδοση ἐν ὀνόματι τῆς ἐπιστροφῆς στήν πράξη τοῦ Κυρίου καί τῶν Ἀποστόλων. Ἔτσι εἰσηγήθηκαν νέες μορφές "ἀποστολικῆς λατρείας", βάσει τῶν δεδομένων τῆς Καινῆς Διαθήκης, μέ τό σκεπτικό ὅτι ἡ ἐξέλιξη τῆς θείας λατρείας δέν ἦταν τίποτε ἄλλο ἀπό ἐπιστροφή σέ ἰουδαϊκά ἤ καί εἰδωλολατρικά πρότυπα. Ἡ Ρωμαιοκαθολική Ἐκκλησία ἀμύνθηκε γιά τή γνησιότητα τῆς λατρείας της, εἴτε προσπαθώντας νά τήν ἀποκαθάρει μέ τήν ἐν Τριδέντω σύνοδο (1545-1563), εἴτε καλλιεργώντας τή μελέτη τῆς λειτουργικῆς παραδόσεως γιά νά καταδειχθεῖ ἡ ἀδιάκοπτη συνέχεια καί ἡ νομιμότητα τῆς ἐξελίξεως τῶν λειτουργικῶν μορφῶν. Ἀπό τότε στράφηκε ἡ προσοχή τῶν ἐρευνητῶν στή λειτουργική παράδοση τῆς Ἀνατολῆς καί ἐκδόθηκαν καί μεταφράσθηκαν σημαντικότατα ἀρχαῖα λειτουργικά κείμενα τῆς ἀδιαιρέτου Ἐκκλησίας ἤ καί νεώτερα. Σέ διασήμους λειτουργιολόγους τῆς περιόδου αὐτῆς, ὅπως ὁ Renaudot, ὁ Assemani, ὁ Cabrol, ὁ Goar κ.ἄ., ὀφείλεται ἡ προώθηση τῶν μελετῶν ὄχι μόνο τῆς Δυτικῆς, ἀλλά κυρίως τῆς Ἀνατολικῆς Ὀρθοδόξου λειτουργικῆς παραδόσεως.

ζ'. ΝΕΩΤΕΡΟΙ ΧΡΟΝΟΙ (Κ' αἰω.)

Ἀπό τίς ἀρχές τοῦ εἰκοστοῦ αἰώνα ἀναπτύχθηκε στή Δύση ἡ λεγομένη "Λειτουργική κίνηση", πού μέ ποικίλους τρόπους, λειτουργικά κέντρα, ἐκδόσεις μελετῶν, περιοδικῶν καί φυλλαδίων, ἐπιστημονικές ἔρευνες καί συνέδρια, ἐπιχείρησε τήν ἀντιμετώπιση τῶν χρονιζόντων προβλημάτων τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς λατρείας. Στόχος της κυρίως ἦταν ὁ ἐκσυγχρονισμός τῆς λατρευτικῆς πράξεως, ἡ ἐπιστροφή σέ γνησιότερα πρότυπα καί εἰδικότερα ἡ συμμετοχή τοῦ λαοῦ, πού λόγῳ τῆς χρησιμοποιήσεως μόνο τῆς νεκρῆς λατινικῆς γλώσσας στή λατρεία ἦταν τελείως ἀποκομμένος ἀπ' αὐτήν. Ἡ Β' Σύνοδος τοῦ Βατικανοῦ (1961-1965) υἱοθέτησε τίς ἀρχές αὐτές τῆς Λειτουργικῆς κινήσεως καί προχώρησε σέ σοβαρές μεταρρυθμίσεις στή ρωμαϊκή λατρεία, ἔχοντας ὡς βάση τήν πράξη τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας καί ἰδιαίτερα τή λειτουργική παράδοση τῆς Ἀνατολῆς. Στό ἑξῆς ἡ λατρεία τελεῖται στή γλώσσα τοῦ κάθε λαοῦ, στήν ὁποία ἀπό τή λατινική μεταφράσθηκαν τά λειτουργικά βιβλία, εἰσήχθη ἡ χρήση τεσσάρων ἀναφορῶν, ἀντί μιᾶς, τῆς ρωμαϊκῆς, πού ἴσχυε ὥς τότε, ἀποσυμφορήθηκε ὁ ναός καί τά ἄμφια ἀπό τό φόρτο τῶν διακοσμήσεων πού εἰσήγαγε ὁ μεσαίωνας, τό κήρυγμα ξαναπῆρε τή θέση πού ἔπρεπε νά ἔχει στή λατρεία, ἀποκαθάρθηκε τό ἑορτολόγιο καί προβλήθηκαν οἱ δεσποτικές ἑορτές, καταρτίσθηκε νέος κύκλος ἀναγνωσμάτων γιά νά καλύπτεται ἡ ἀνάγνωση ὅλης τῆς ἁγίας Γραφῆς, Παλαιᾶς καί Καινῆς Διαθήκης, κατά τίς συνάξεις, ἐπανῆλθε τό συλλείτουργο καί ἡ κοινωνία τοῦ λαοῦ καί ἀπό τά δύο εὐχαριστιακά εἴδη καί ἐνθαρρύνθηκε ἡ συμμετοχή τοῦ λαοῦ στήν ψαλμωδία καί στήν ἐν γένει λειτουργική ζωή τῆς ἐκκλησίας.

Στήν Ἀνατολή ἡ θεία λατρεία συνέχισε τόν παραδοσιακό δρόμο της καί διατήρησε τήν ἔντονη παρουσία της στό λαό, παρά τήν ἐκκοσμίκευση πού εἰσέβαλε ἀπότομα στίς κοινωνίες μετά τήν ἀπελευθέρωση πολλῶν ὀρθοδόξων λαῶν ἀπό τόν τουρκικό ζυγό. Ἡ διδασκαλία τῆς Λειτουργικῆς στίς Θεολογικές καί Ἱερατικές Σχολές συνετέλεσε στό νά ἀποκτοῦν οἱ κληρικοί καί λαϊκοί θεολόγοι καί οἱ ἱερεῖς τήν ἀπαιτούμενη κατάρτιση γιά νά διδάσκουν στούς μαθητές τῶν σχολείων καί στό λαό τή θεία λατρεία καί νά τόν βοηθοῦν στήν κατανόησή της καί τή συμμετοχή του σ' αὐτή. Μεγάλα δέ λειτουργικά προβλήματα ἐντοπίσθηκαν καί τέθηκαν ὑπό μελέτη γιά τή μέλλουσα νά συνέλθει Ἁγία καί Μεγάλη Σύνοδο, ὅπως τό θέμα τοῦ ἀκριβεστέρου καθορισμοῦ τοῦ πασχαλίου, τό θέμα τῶν νηστειῶν, τοῦ συστήματος τῶν βιβλικῶν ἀναγνωσμάτων, τῆς συμμετοχῆς τοῦ λαοῦ στή λατρεία καί ἄλλα. Στήν πράξη ἡ λειτουργική ἐξέλιξη συνεχίζεται· γράφονται νέες ἀκολουθίες καί εὐχές, χτίζονται νέοι ναοί καί ἁγιογραφοῦνται μέ ἐπιτυχεῖς ἤ ἀτυχεῖς ἀπομιμήσεις βυζαντινῶν προτύπων, ἐπιπλώνονται μέ καλῆς ἤ κακῆς τέχνης καί ποιότητος ἔπιπλα καί σκεύη, εἰσήχθη ὁ ἠλεκτρικός φωτισμός καί τά μικρόφωνα, ἐκδίδονται τά λειτουργικά βιβλία καί γίνονται προσπάθειες βελτιώσεώς τους, καλλιεργεῖται ἡ βυζαντινή παραδοσιακή μουσική καί ψαλμωδία ἤ ἔγιναν ἀπόπειρες εἰσαγωγῆς τῆς πολυφωνίας κατά τά πρότυπα τῆς νεωτέρας ρωσικῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς κ.ο.κ. Πολλά ἀπό αὐτά καί ἄλλα πολλά εἶναι καλά καί ἄξια ἐνθαρρύνσεως καί προαγωγῆς. Δείχνουν τήν ἀγάπη καί τό ἐνδιαφέρον κλήρου καί λαοῦ γιά τή λατρεία τῆς Ἐκκλησίας καί συμβάλλουν στήν προαγωγή τῆς λειτουργικῆς ζωῆς καί τήν ἐξύψωση τοῦ θρησκευτικοῦ φρονήματος τῶν μελῶν τῆς Ἐκκλησίας. Ἄλλα εἶναι συζητήσιμα,

ἀμφισβητήσιμα ἄν μή καί κατακριτέα. Στή συνέχεια θά μᾶς δοθοῦν εὐκαιρίες νά ἀναφερθοῦμε καί νά ἐπαινέσουμε πολλές τέτοιες καλές πρωτοβουλίες καί ἀντίθετα νά ὑπογραμμίσουμε καί νά ἐπισημάνουμε ἐκτροπές, πού ἀλλοιώνουν τήν ὀρθή λειτουργική παράδοση καί τήν ἀκριβή λατρευτική τάξη τῆς Ἐκκλησίας. Εὐλάβεια σημαίνει ταπεινή ὑποταγή καί συμμόρφωση στούς ἐκκλησιαστικούς λειτουργικούς θεσμούς καί ὄχι αὐθαίρετες ἐπεμβάσεις ἀπό ἄγνοια ἤ ἀπό δοκησισοφία. Ἡ ὀρθή λειτουργική μόρφωση συνίσταται στή μελέτη καί γνώση τῆς λειτουργικῆς παραδόσεως, τοῦ γράμματος καί τοῦ πνεύματός της.

2. Ο ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΣ ΝΑΟΣ

Ἡ θεία λατρεία τελεῖται σέ εἰδικό χῶρο-οἰκοδόμημα, ἀφιερωμένο στό Θεό καί προορισμένο στό νά ἐξυπηρετεῖ τίς λατρευτικές ἀνάγκες τῆς Ἐκκλησίας, πού προσδιορίζουν τόν τρόπο τῆς κατασκευῆς, τή διάταξη τῶν χώρων του, τήν ἐπίπλωση καί τή διακόσμησή του. Γιά τόν τρόπο τῆς κατασκευῆς, τήν τέχνη, τούς ρυθμούς, τήν ἐξέλιξη τοῦ ναοῦ καί τῶν κατ' αὐτόν ἀσχολεῖται εἰδική ἐπιστήμη πού διδάσκεται στίς Θεολογικές Σχολές, ἡ Χριστιανική Ἀρχαιολογία. Στή Λειτουργική δέν μένει παρά ἡ ἀξιοποίηση τῶν πορισμάτων τῶν ἐρευνῶν τῆς Ἀρχαιολογίας γιά νά διαφωτίσει τήν ἐξέλιξη τῶν λειτουργικῶν τύπων καί μορφῶν, πού προσδιορίζουν τή δεοντολογία τῆς χριστιανικῆς τέχνης, σ' ὅλες της τίς μορφές, ἀρχιτεκτονική, ζωγραφική, μικροτεχνία κ.λπ., συνεξετάζοντας καί συνδυάζοντας τίς σχετικές φιλολογικές καί ἱστορικές μαρτυρίες. Ἐπί παραδείγματι ἡ διαμόρφωση τῆς ἀψίδας καί τοῦ συνθρόνου, τοῦ ἄμβωνος, τῶν βαπτιστηρίων κ.λπ. δείχνουν τίς ἀνάλογες ἀλλαγές πού ἔγιναν κατά καιρούς στή λατρεία καί τίς προσδιορίζουν χρονικά. Ὁμοίως τά ἄμφια καί τά ἱερά σκεύη πού εἰκονίζονται στίς τοιχογραφίες καί στίς φορητές εἰκόνες ἤ πού φυλάσσονται σέ μουσεῖα καί σκευοφυλάκια, πού μελετῶνται ἀπό τούς ἀρχαιολόγους, παρέχουν ἄμεσο ἐποπτικό ὑλικό, πού συνδυαζόμενο μέ τίς μαρτυρίες τῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων, διαφωτίζουν τήν ἐξέλιξη, τή χρήση καί τόν λειτουργικό τους προορισμό.

Στόν ἰουδαϊσμό ἔχουμε ἕνα ναό, σ' ἕνα καί μόνο συγκεκριμένο τόπο, τό ναό τοῦ Σολομῶντος στά Ἱεροσόλυμα. Αὐτός διαδέχεται τή σκηνή τοῦ μαρτυρίου, πού κατασκευάσθηκε ἀπό τόν Μωϋσῆ ὡς φορητός ναός στήν ἔρημο κατ' ἐντολήν τοῦ Θεοῦ, καί διατηρεῖ τή διάταξη χώρων καί τίς προδιαγραφές ἐκείνης. Ἀποτελεῖται ἀπό δύο χώρους· τόν ἕνα ἀπρόσιτο, τά "ἅγια τῶν ἁγίων", ὅπου βρίσκονται τά σύμβολα τῆς παρουσίας τοῦ Θεοῦ, ἡ κιβωτός τῆς διαθήκης μέ τίς πλάκες τοῦ νόμου, τή ράβδο τοῦ Ἀαρών τή βλαστήσασα καί τή στάμνο μέ τό μάννα. Σ' αὐτόν ἔμπαινε μόνο ὁ ἀρχιερεύς μιά φορά τό χρόνο κατά τήν ἑορτή τοῦ Ἐξιλασμοῦ. Ὁ δεύτερος χῶρος ἦταν προσιτός μόνο στούς ἱερεῖς γιά τήν προσφορά τοῦ θυμιάματος, στό θυσιαστήριο τοῦ θυμιάματος πού ἦταν ἐκεῖ, γιά τό ἄναμμα τῆς ἑπταφώτου λυχνίας καί γιά τήν ἀνανέωση τῶν δώδεκα ἄρτων στήν τράπεζα τῆς προθέσεως. Αὐτά ἐπηρέασαν καί ἀπό ἄποψη ὁρολογίας. ἀλλά καί οὐσιαστικότερα τή χριστιανική ναοδομία καί λατρεία.

Ἀντίθετα οἱ εἰδωλολατρικοί ναοί ἦταν πολλοί, εἶχαν ὅμως ἕνα κοινό γνώρισμα μέ τόν ναό τῶν ἰουδαίων· ἦταν καί αὐτοί χῶροι κατοικίας τοῦ Θεοῦ, πού εἰκονιζόταν μέ τό ἄγαλμά του. Ὁ λαός καί στόν ἰουδαϊκό ναό καί στούς εἰδωλολατρικούς συναθροιζόταν ἔξω ἀπό τό ναό, στίς αὐλές, ὅπου καί στίς δύο περιπτώσεις ὑπῆρχαν τά μεγάλα θυσιαστήρια, οἱ λουτῆρες καί τά λοιπά ἀναγκαῖα γιά τή λατρεία σκεύη.

Ὁ Κύριος μετέβαινε συχνά στό ναό τοῦ Σολομῶντος κατά τίς ἑορτές καί δίδασκε στό συναθροιζόμενο λαό. Μιλᾶ γιά τόν ναό μέ ἰδιαίτερο σεβασμό καί τόν χαρακτηρίζει "οἶκο τοῦ Πατρός" του (Ἰωάν. β' 16. Λουκ. β' 49). Μιά ἀπό τίς βασικότερες ἐναντίον του κατηγορίες ἦταν ὅτι εἶπε ὅτι θά καταλύσει τό ναό (Ματθ. κστ' 61, Μάρκ. ιδ' 58. Ματθ. κζ' 40.

Μάρκ. ιε' 29. Πρβλ. Ἰωάν. β' 19.21). Παρόμοια ἦταν καί ἡ κατηγορία κατά τοῦ Στεφάνου ("οὐ παύεται ῥήματα βλάσφημα λαλῶν κατά τοῦ τόπου τοῦ ἁγίου... ὅτι Ἰησοῦς ὁ Ναζωραῖος οὗτος καταλύσει τόν τόπον τοῦτον" Πράξ. στ' 13-14), κατηγορία τήν ὁποία δέν ἀναίρεσε (Πράξ. ζ' 44-50), ἀλλά καί πρόσθεσε· "Σολομών δέ ᾠκοδόμησεν αὐτῷ οἶκον· ἀλλ' οὐχ ὁ ὕψιστος ἐν χειροποιήτοις ναοῖς κατοικεῖ" (Πράξ. ζ' 47-48). Τά ἴδια ἐπί λέξει ἐπαναλαμβάνει καί ὁ ἀπόστολος Παῦλος μιλώντας στούς Ἀθηναίους· "Ὁ Θεός... οὐκ ἐν χειροποιήτοις ναοῖς κατοικεῖ" (Πράξ. ιζ' 24).

Ὁ εὐαγγελιστής Ἰωάννης, σχολιάζοντας τούς λόγους τοῦ Κυρίου γιά τή "λύση" τοῦ ναοῦ καί τήν "ἔγερσή" του σέ τρεῖς ἡμέρες ἀπό τόν ἴδιο, λέγει ὅτι "ἐκεῖνος δέ ἔλεγε περί τοῦ ναοῦ τοῦ σώματος αὐτοῦ" (Ἰωάν. β' 21). Ὁ ἀπόστολος Παῦλος ὀνομάζει "σῶμα Χριστοῦ" τήν Ἐκκλησία (Ἐφεσ. α' 23.24. ε' 23. Κολοσ. α' 18), τούς πιστούς μέλη τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ (Α' Κορ. ιβ' 27. Ἐφεσ. ε' 30) καί λίθους, μέ τούς ὁποίους οἰκοδομεῖται ὁ ναός τοῦ Θεοῦ στό θεμέλιο τῶν ἀποστόλων καί τῶν προφητῶν μέ ἀκρογωνιαῖο λίθο τόν Κύριο Ἰησοῦ Χριστό (Ἐφεσ. β' 20-22. Α' Πέτρ. β' 4-8).

Μέ τίς θεολογικές αὐτές προϋποθέσεις καταξιώνεται ὁ χῶρος τῆς χριστιανικῆς λατρείας ὡς τύπος καί σύμβολο τῆς Ἐκκλησίας, τοῦ λαοῦ - ναοῦ τοῦ Θεοῦ, μέσα στήν ὁποία ὁ ἴδιος ὁ Θεός κατοικεῖ καί ἐμπεριπατεῖ (Β' Κορ. στ' 16).

Διαφέρει δέ βασικά καί ἀπό τόν ἰουδαϊκό ναό καί τούς εἰδωλολατρικούς ναούς, γιατί δέν εἶναι μόνο ὁ συμβολικός τόπος κατοικίας τοῦ Θεοῦ, ἀλλά καί χῶρος λατρείας καί συνάξεως τῆς κοινότητος, τῶν παιδιῶν τῆς οἰκογενείας τοῦ Θεοῦ Πατρός διά τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἐν ἁγίῳ Πνεύματι.

Ἔτσι διαμορφώνεται κατά τά ἐθνικά πρότυπα καί κατά τό ὑπόδειγμα τῆς συναγωγῆς ἡ χριστιανική βασιλική, πού μετά τήν κάλυψή της μέ στέγη πού μιμεῖται τόν οὐρανό –τόν τροῦλλο– παρέχει τό σύμβολο τοῦ ἀνακαινισμένου καί μεταμορφωμένου ἐν Χριστῷ κόσμου. Σ' αὐτό συνεργεῖ καί ἡ ἁγιογράφηση τοῦ ναοῦ, πού αἰσθητοποιεῖ τήν παρουσία τοῦ Χριστοῦ, τοῦ ἀπολυτρωτικοῦ του ἔργου, καί τήν ἕνωση καί κοινωνία οὐρανοῦ καί γῆς, θριαμβευούσης καί στρατευομένης ἐκκλησίας.

Ἡ ἐσωτερική διάταξη τοῦ ναοῦ ἐξυπηρετεῖ καί καθορίζεται ἀπό τίς λειτουργικές ἀνάγκες τῆς Ἐκκλησίας. Τό ἅγιο βῆμα, μέ τήν ἁγία τράπεζα στό κέντρο γιά τήν τέλεση τῆς θείας εὐχαριστίας, τύπο καί σύμβολο τοῦ τάφου τοῦ Χριστοῦ, τῆς πηγῆς τῆς ἀναστάσεως καί τοῦ θρόνου τῆς δόξας του, τοῦ ἡμικυκλικοῦ συνθρόνου στήν ἀψίδα μέ τό θρόνο τοῦ ἐπισκόπου καί τά καθίσματα τῶν ἱερέων, ἀριστερά τήν πρόθεση γιά τήν προπαρασκευή τῶν δώρων, τύπο τοῦ τόπου τοῦ σωτηρίου πάθους, τοῦ Γολγοθά καί ὑστερογενῶς τοῦ σπηλαίου τῆς γεννήσεως, τῆς Βηθλεέμ (= "οἶκος τῶν ἄρτων"), καί δεξιά τό σκευοφυλάκιο ἤ διακονικό γιά τή φύλαξη τῶν σκευῶν τῆς λατρείας. Ὁ χῶρος αὐτός –τό "ἱερατεῖον"– χωρίζεται ἀρχικά μέ χαμηλά θωράκια ἀπό τόν κυρίως ναό, τόν χῶρο τῆς συνάξεως τοῦ λαοῦ, πού ἐξελίσσονται βαθμηδόν σέ ὑψηλό εἰκονοστάσιο, μέ τήν ὡραία πύλη καί τίς πλάγιες θύρες γιά τήν ἐπικοινωνία μέ τό λοιπό χῶρο. Στό δυτικό μέρος τοῦ ναοῦ βρίσκεται ὁ νάρθηξ, χῶρος εἰσαγωγικός στό ναό προοριζόμενος γιά τή στάση τῶν κατηχουμένων καί τῶν μετανοούντων, πού στούς μεταγενεστέρους μοναστηριακούς ναούς χωρίζεται σέ δύο, τή "λιτή" ἤ ἐσωνάρθηκα γιά τίς λιτανεῖες καί ἄλλες ἀκολουθίες τοῦ νυχθημέρου, καί τόν ἐξωνάρθηκα. Ὁ νάρθηκας ἐπικοινω-

νεῖ μέ τόν κυρίως ναό μέ τήν κεντρική, τήν λεγόμενη "βασιλική πύλη", καί τίς ἀντίστοιχες στά κλίτη δύο πλάγιες θύρες. Τοῦ χριστιανικοῦ ναοῦ ὑπάρχουν πολλές παραλλαγές ρυθμοῦ, ἀλλά ὅλες στίς γενικές γραμμές διατηροῦν τά βασικά αὐτά ἀρχιτεκτονικά στοιχεῖα.

Στόν κυρίως ναό ὑψώνεται ὁ ἄμβων, βῆμα γιά τά ἀναγνώσματα καί τό κήρυγμα. Ἡ ἀρχική θέση του ἦταν στό μέσο τοῦ ναοῦ, ὅπως εἶναι σήμερα στή Μητρόπολη Καλαμπάκας. Στίς συριακές βασιλικές περιβάλλεται ἀπό ἡμικυκλικό σύνθρονο γιά τήν τέλεση ἐκεῖ τοῦ πρώτου μέρους τῆς θείας λειτουργίας. Λόγοι λειτουργικοί συνετέλεσαν στό νά μετοπισθεῖ ἀριστερώτερα, ἐνῶ στήν ἐποχή τῆς τουρκοκρατίας λόγῳ ἀχρησίας καί ἰσορροπίας πρός τό ὑπερυψωμένο τέμπλο καί τό δεσποτικό, ὑψώθηκε καί αὐτός σ' ἕνα κίονα τοῦ ναοῦ. Τή δεξιά ἀντίστοιχη θέση κατέλαβε τό "δεσποτικό", τό ἐξηρμένο "στασίδιον τοῦ ἀρχιερέως" ἤ τοῦ ἡγουμένου στίς μονές, στό ὁποῖο στεκόμενος κατά τίς ἀκολουθίες "χοροστατεῖ", δηλαδή προεξάρχει τοῦ δεξιοῦ χοροῦ. Στή ράχη τοῦ δεσποτικοῦ τοποθετεῖται ἡ εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ-ἀρχιερέως ἤ τοῦ πολιούχου ἤ κτίτορος τῆς μονῆς. Θρόνος τοῦ ἀρχιερέως κατ' ἀκρίβειαν δέν εἶναι τό "δεσποτικόν" (στασίδιον), ἀλλά ὁ κεντρικός θρόνος τοῦ συνθρόνου στό βάθος τῆς ἀψίδας, πίσω ἀπό τήν ἁγία τράπεζα. Σ' αὐτόν κάθεται μόνο ὁ ἐπιχώριος ἀρχιερεύς καί σ' αὐτόν γινόταν ὁ "ἐνθρονισμός" του μετά τή χειροτονία.

Στό τέμπλο τοποθετοῦνται οἱ τέσσερις "δεσποτικές" λεγόμενες εἰκόνες, δεξιά τοῦ Κυρίου καί ἀριστερά τῆς Θεοτόκου, πού ἀρχικά ἦταν στούς ἀντίστοιχους παραστάτες (στύλους) τοῦ ἱεροῦ. Δίπλα σ' αὐτές, ἀπό τό μέρος τῆς εἰκόνος τοῦ Κυρίου παλαιότερα τοποθετοῦσαν τήν εἰκόνα τοῦ ἁγίου τοῦ ναοῦ, πράγμα πού διατηρεῖται ἀκόμα στό Ἅγιον Ὄρος καί

στίς σλαβικές ἐκκλησίες. Σήμερα ἐκεῖ τίθεται ἡ εἰκόνα τοῦ Προδρόμου καί ἀριστερά ἡ εἰκόνα τοῦ ἁγίου τοῦ ναοῦ, στήν παλαιά θέση τῆς εἰκόνος τοῦ Προδρόμου. Ἀνάλογα μέ τό ὕψος τοῦ τέμπλου, πάνω ἀπό τίς δεσποτικές εἰκόνες τίθεται ἡ σειρά τῶν εἰκόνων τοῦ δωδεκαόρτου καί τῆς δεήσεως καί στήν κορυφή ὁ ἐσταυρωμένος μέ τά "λυπηρά"(τή Θεοτόκο καί τόν εὐαγγελιστή Ἰωάννη παρά τόν σταυρό), πού ὅταν ὁ χῶρος τό ἐπιτρέπει ἐκτείνονται σέ ἀνεπτυγμένο δωδεκάορτο ἤ σέ δέηση μέ περισσότερες παραστάσεις ἑορτῶν καί ἱερῶν προσώπων. Στόν κυρίως ναό ἐπίσης ὑπάρχουν τά ἀναλόγια καί τά στασίδια γιά τούς ψάλτες καί τούς χορούς, στασίδια γιά τό λαό, προσκυνητάρια γιά διακεκριμένες εἰκόνες ἤ τήν εἰκόνα τῆς ἀγομένης ἑορτῆς, μανουάλια γιά τό ἄναμμα τῶν κηρίων, κανδῆλες πρό τῶν εἰκόνων καί πολυέλεοι γιά τόν σύμμετρο φωτισμό τοῦ χώρου.

Μεταπολεμικῶς ἡ τεχνολογική ἐξέλιξη καί ἡ οἰκονομική εὐμάρεια ἐπέτρεψε τό κτίσιμο νέων ναῶν, συνήθως σέ ρυθμό τρουλλαίων βυζαντινῶν, τή γενίκευση τῆς χρήσεως τοῦ ἠλεκτρικοῦ ρεύματος γιά τό φωτισμό καί τή θέρμανση τοῦ ναοῦ, τήν ἐγκατάσταση μικροφωνικῶν συσκευῶν καί μεγαφώνων γιά τήν ἐνίσχυση τῆς ἀκουστικῆς τοῦ χώρου καί τήν κατασκευή καθισμάτων γιά τήν ἀνετώτερη συμμετοχή στίς ἀκολουθίες. Ὅλα αὐτά καλά, καί ἐν πολλοῖς ἀναπότρεπα, ὅταν καλῶς γίνονται ἐξυπηρετοῦν τίς λειτουργικές ἀνάγκες καί διευκολύνουν τόν ἐκκλησιασμό. Ἄν ὅμως γίνεται ἀλόγιστη χρήση, καταστρέφουν ὄχι μόνο τήν αἰσθητική τοῦ χώρου, ἀλλά καί ἐκκοσμικεύουν τό ναό, μεταβάλλοντάς τον σέ αἴθουσα θεάτρου μέ ἄπλετο καί διασπαστικό φωτισμό, μέ ἔντονο ἐνοχλητικό ἦχο, μέ πλησμονή καθισμάτων καί φόρτο καλῆς ἤ κακῆς τέχνης ἐπίπλων καί σκευῶν. Ἰδίως σέ παλαιούς παρα-

δοσιακούς ναούς ἡ εἰσβολή αὐτή τοῦ "πολιτισμοῦ" καί ἡ συσσώρευση τῶν βιομηχανικῶν, κακοτέχνων καί εὐτελοῦς ποιότητος ἀντικειμένων, ἀλλοιώνει τό σεμνό ἦθος ἤ τή φυσιογνωμία τοῦ λειτουργικοῦ χώρου καί θέλει ἰδιαίτερη προσοχή καί πολλή σύνεση.

Χωριστά ἀπό τό κεντρικό οἰκοδόμημα τοῦ ναοῦ, ἤ σέ συνάρτηση μ' αὐτό, κτίζονται τά βαπτιστήρια, πού κατά τή νεωτέρα ἐποχή ἀντικαταστάθηκαν λόγῳ τοῦ νηπιοβαπτισμοῦ μέ σταθερές κολυμβῆθρες στό νάρθηκα ἤ φορητές μεταλλικές, οἱ πύργοι γιά τήν ἀνάρτηση τῶν κωδώνων (κωδωνοστάσια), σκευοφυλάκια, ἐξομολογητήρια, αἴθουσες καί ἄλλα προσκτίσματα.

Ὁ χριστιανικός ναός ἔχει προσανατολισμό, ὄχι πρός τήν Ἱερουσαλήμ, ὅπως κοινά λέγεται, ἀλλά πρός τήν Ἀνατολή, σ' ὅποιο σημεῖο τοῦ κόσμου κι ἄν βρίσκεται. Σ' ἀντίθεση δηλαδή μέ τούς εἰδωλολατρικούς ναούς πού εἶχαν ἀντίθετο προσανατολισμό, ἡ πύλη τοῦ χριστιανικοῦ ναοῦ εἶναι πρός δυσμάς καί τό ἱερό πρός ἀνατολάς. Ἡ ρύθμιση αὐτή ὑπαγορεύθηκε ἀπό τήν ἀνέκαθεν κρατοῦσα θέση προσευχῆς, ἔτσι ὥστε ἡ προσευχομένη κοινότητα νά βλέπει πρός τήν ἀνατολή τοῦ ἡλίου, τό σύμβολο τοῦ νοητοῦ Ἡλίου, τοῦ Κυρίου Ἰησοῦ Χριστοῦ καί τῆς ἐνδόξου δευτέρας παρουσίας του. Ἡ θέση αὐτή τῆς προσευχῆς μαρτυρεῖται ἤδη ἀπό τόν Μέγα Βασίλειο, ὡς ἄγραφη σεβασμία καί παλαιοτάτη παράδοση (Περί ἁγίου Πνεύματος ΚΖ' 66).

Ἡ ἴδια θέση τηρεῖται καί στίς ταφές τῶν νεκρῶν, πού συμβολίζει τήν προσευχητική στάση καί ἀναμονή τῆς παρουσίας τοῦ Κυρίου καί τῆς ἐκ νεκρῶν ἀναστάσεως. Ἀντίστροφα ἡ στάση τοῦ ἱεροῦ κλήρου στό σύνθρονο γίνεται μέ μέτωπο πρός τό λαό, δηλαδή πρός δυσμάς, καί ἔτσι ἀρχικά, κατερχό-

μενοι ἀπό τό σύνθρονο, τελοῦσαν τή θεία λειτουργία (στάση τραπέζης). Ἀργότερα κι αὐτοί πῆραν τήν ἴδια θέση μέ τό λαό καί λειτουργοῦν στό θυσιαστήριο μέ τό πρόσωπο πρός ἀνατολάς καί τά νῶτα πρός τό λαό (στάση λιτανείας).

3. ΤΑ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΑ ΣΚΕΥΗ

Ἡ τέλεση τοῦ μυστηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας, ἀλλά καί τῶν ἄλλων ἱερῶν τελετῶν, ἀπαιτεῖ τή χρήση ὁρισμένων σκευῶν, καθιερωμένων στή λατρεία, πού ἀπαγορεύεται ἡ χρησιμοποίησή τους σέ κοινές χρήσεις. Κατασκευάζονται ἀπό μέταλλο, τά περισσότερα, ἤ ἄλλη ὕλη κατάλληλη γιά τόν προορισμό τους καί βάσει συγκεκριμένων προδιαγραφῶν, πού ὑπαγορεύονται ἀπό τήν πρακτική λειτουργική δεοντολογία ἤ τούς συμβολισμούς τους. Τά σκεύη αὐτά εἶναι τά ἀκόλουθα:

α'. Ο ΔΙΣΚΟΣ Ἤ ΤΟ ΔΙΣΚΑΡΙΟ

Κυκλοτερής ἀβαθής μικρός δίσκος γιά τόν ἄρτο τῆς θείας εὐχαριστίας. Χωρίς βάση ἤ μέ χαμηλή βάση, χωρίς ποικίλματα πού δυσκολεύουν τήν περισυλλογή τῶν μαργαριτῶν. Σ' αὐτόν, κατά τήν προσκομιδή τίθεται ὁ ἀμνός, ὁ ὁποῖος καί ἁγιάζεται κατά τόν καθαγιασμό. Κατά τήν ὑστέρα βυζαντινή πράξη σ' αὐτόν ἐπίσης τίθενται οἱ μερίδες τῆς Θεοτόκου, τῶν ἁγίων καί τῶν ζώντων καί τεθνεώτων πιστῶν. Εἰκονίζει συμβολικά τή νεκρική κλίνη τοῦ Κυρίου, τόν οὐρανό, τόν κόσμο, ἤ, κατά τή μεταγενεστέρα ἑρμηνεία, τή φάτνη τῆς Βηθλεέμ. Σ' αὐτόν τίθενται καί οἱ μερίδες τῶν λειψάνων τῶν ἁγίων κατά τά ἐγκαίνια τοῦ ναοῦ.

β'. ΤΟ ΑΓΙΟ ΠΟΤΗΡΙΟ

Ποτήριο μέ ὑψηλή συνήθως βάση, στό ὁποῖο ρίπτεται ὁ οἶνος καί τό ὕδωρ κατά τήν προσκομιδή, πού εὐλογούμενο με-

ταβάλλεται σέ αἷμα Χριστοῦ κατά τήν ἐπίκληση. Σ' αὐτό μετά τήν κλάση τοῦ ἁγίου ἄρτου τίθεται ἡ μερίς ΙΣ κατά τήν ἕνωση καί τά λοιπά τοῦ τιμίου σώματος μετά τήν κοινωνία τῶν λειτουργῶν, καθώς καί οἱ μερίδες. Ἀπό αὐτό κατά τήν παλαιά τάξη κοινωνοῦσαν ἀπ' εὐθείας οἱ πιστοί τοῦ τιμίου αἵματος, ἀργότερα δέ, κατ' οἰκονομίαν, καί ἀπό τά δύο εἴδη μέ τή λαβίδα.

γ'. Ο ΑΣΤΕΡΙΣΚΟΣ

Σταυροειδές κυρτό ἔλασμα, πού τίθεται στό δίσκο κατά τήν προσκομιδή γιά νά συγκρατεῖ τό κάλυμμα. Εἰκονίζει τό στερέωμα τοῦ οὐρανοῦ (ὁ δίσκος τή γῆ), ἤ κατά τόν μεταγενέστερο συμβολισμό του ἀστέρα τῶν μάγων.

δ'. Η ΛΟΓΧΗ

Κοπτικό ὄργανο (μαχαίρι) σέ σχῆμα λόγχης, γιά νά θυμίζει μέ τό σχῆμα του τό σωτήριο πάθος. Μ' αὐτό, καί ὄχι μέ κοινά μαχαίρια, κόπτεται ὁ ἄρτος καί ἐξάγονται οἱ μερίδες κατά τήν προσκομιδή.

ε'. Η ΛΑΒΙΔΑ

Κοχλιάριο, πού χρησιμοποιεῖται γιά τή μετάδοση τῆς θείας κοινωνίας στούς πιστούς καί ὑπό τά δύο εἴδη ταυτοχρόνως. Ἀρχικά εἰσήχθη γιά τήν κοινωνία τῶν ἀσθενῶν καί τῶν βρεφῶν καί ὕστερα γενικεύθηκε γιά πρακτικούς λόγους, προφανῶς ὅταν ἄρχισε γιά λόγους ἀνάγκης νά λειτουργεῖ μόνος ὁ ἱερεύς χωρίς διάκονο. Ἀρχικά ὁ ἱερεύς ἔδιδε τόν ἅγιο ἄρτο στήν παλάμη τοῦ κοινωνοῦντος πιστοῦ καί ὁ διάκονος τοῦ προσέφερε τό ποτήριο. Ὅλοι δηλαδή κοινωνοῦσαν ὅπως κοινωνοῦν σήμερα οἱ διάκονοι ἤ σέ ἀρχιερατική λειτουργία οἱ συλλειτουργοί κληρικοί. Αὐτό ἀπαιτοῦσε πολύ χρόνο, ἐνεῖχε

κινδύνους, ἰδίως ἡ ἀπ' εὐθείας ἀπό τό ποτήριο κοινωνία, καί δέν ἦταν δυνατόν νά ἐξυπηρετηθεῖ ἀπό μόνο τόν ἱερέα. Λαβίδα ὀνομάζεται ἀπό τό ὅραμα τοῦ προφήτου Ἠσαΐα, πού τυπικά προεικονίζει τή θεία μετάληψη (Ἠσ. στ' 6).

στ'. Ο ΣΠΟΓΓΟΣ

Σφαιρικός σπόγγος, πού χρησιμεύει γιά τήν τελική ἀπόμαξη τοῦ ἁγίου ποτηρίου καί τίθεται μέσα σ' αὐτό γιά τή συγκράτηση τῆς ὑγρασίας μετά τόν καθαρισμό. Εἰσήχθη μᾶλλον γιά νά συμβολίζει τόν σπόγγο τοῦ πάθους τοῦ Κυρίου (Ματθ. κζ' 48. Μάρκ. ιε' 36 Ἰωάν. ιθ' 29) παρά γιά πρακτικούς λόγους.

ζ'. ΔΙΣΚΟΚΑΛΥΜΜΑ - ΠΟΤΗΡΟΚΑΛΥΜΜΑ

Δύο ἰσομεγέθη καλύμματα, συνήθως σέ σχῆμα σταυροῦ, μέ τά ὁποῖα καλύπτονται ἀντιστοίχως ὁ δίσκος καί τό ποτήριο κατά τήν προσκομιδή. Ἐξυπηρετοῦν αὐτονοήτους πρακτικούς σκοπούς, ἀλλά τίθενται καί γιά συμβολικούς λόγους καί λόγους εὐλαβείας. Εἰκονίζουν τά νεκρικά ὀθόνια τοῦ Κυρίου καί μεταγενέστερα τά βρεφικά σπάργανά του.

η'. Ο ΑΗΡ Ἢ Ο ΑΝΩΤΑΤΟΣ ΠΕΠΛΟΣ

Κάλυμμα μεγαλυτέρων ἀπό τά προηγούμενα διαστάσεων, κατασκευαζόμενο ἀρχικά ἀπό λεπτό ὕφασμα, ὅπως μαρτυροῦν καί οἱ ὅροι "ἀήρ" καί "πέπλος", μέ τό ὁποῖο καλύπτονται κατά τήν πρόθεση καί μετά τήν ἀπόθεσή τους στήν ἁγία τράπεζα καί τήν ἄρση τῶν ἄλλων δύο καλυμμάτων, τά τίμια δῶρα. Μέ αὐτόν ἐρριπίζοντο συνήθως τά δῶρα μετά τήν ἀποκάλυψή τους κατά τήν ἀπαγγελία τοῦ ἱεροῦ συμβόλου τῆς πίστεως, ἐλλείψει ριπιδίου καί διακόνου, ἀπό τόν ἴδιο τόν ἱερέα, πράξη ἡ ὁποία προκάλεσε μεταγενεστέρως καί τήν εὐλογία

μέ αὐτόν κατά τό "Ἡ χάρις τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ...". Ὁ ἀήρ ὀνομάζεται ἐπίσης καί "ἀναφορά" ἤ "ἀμνός", γιατί περί τόν ΙΕ' αἰώνα κεντοῦσαν ἤ ζωγράφιζαν ἐπάνω του τό Χριστό νεκρό, ἀπό ἐπίδραση τῶν σχετικῶν συμβολισμῶν. Τότε κατά μέν τά συλλείτουργα ἐξεφέρετο, ὅπως ὁ ἐπιτάφιος, κατά τή μεγάλη εἴσοδο, κατά δέ τίς λειτουργίες ἀπό μόνο ἱερέα ἤ διάκονο καί ἱερέα, ἐρρίπτετο στούς ὤμους του, ὅπως γίνεται μέχρι σήμερα. Ἀπό τόν ἀέρα τοῦ τύπου αὐτοῦ προῆλθε ὁ ἐπιτάφιος. Μέ ἀέρα καλύπτεται τό πρόσωπο τοῦ νεκροῦ κληρικοῦ κατά τήν κηδεία του.

ϑ'. ΤΟ ΖΕΟΝ Ἤ ΤΟ ΛΕΒΗΤΑΡΙΟΝ

Μικρό δοχεῖο πού χρησιμοποιεῖται γιά τή θέρμανση ἤ τή μεταφορά τοῦ θερμοῦ ὕδατος καί ἔκχυση ἐντός τοῦ ἁγίου ποτηρίου πρό τῆς κοινωνίας. Ἡ πράξη αὐτή ὑφίσταται μόνο στόν βυζαντινό λειτουργικό τύπο καί ἀποσκοπεῖ στό νά ἐξάρει εἴτε τήν ἀφθαρσία τοῦ σώματος τοῦ Κυρίου, εἴτε τήν ζέση τοῦ ἁγίου Πνεύματος, εἴτε τήν ἐκ νεκρῶν ἀνάσταση τοῦ Χριστοῦ - σῶμα καί αἷμα ζῶντος Χριστοῦ - χωρίς νά ἀποκλείονται καί οἱ ἐπιδράσεις ἀπό ἔθιμα τραπέζης (μίξη οἴνου μέ ζεστό νερό) ἤ ἀκόμα καί πρακτικοί λόγοι (πάγωμα τοῦ ποτηρίου σέ ψυχρές περιοχές ἤ ἐποχές).

ι'. Η ΜΟΥΣΑ

Ἀπό τό "μάσσω"= σπογγίζω. Πεπλατυσμένος σπόγγος χρησιμοποιούμενος γιά τή μεταφορά τῶν μερίδων στό ἅγιο ποτήριο, ἀπόμαξη τοῦ δίσκου καί τοῦ εἰλητοῦ, μέσα στό ὁποῖο, ὅταν διπλώνεται, τοποθετεῖται.

ια'. ΤΟ ΑΡΤΟΦΟΡΙΟ

Εὐπρεπές κυτίο, ξύλινο ἤ μεταλλικό, πού χρησιμεύει γιά τή διατήρηση καί φύλαξη τῆς θείας εὐχαριστίας γιά ἔκτα-

κτες ἀνάγκες ἐκτός θείας λειτουργίας, κυρίως γιά ἀσθενεῖς καί ἑτοιμοθανάτους. Διακοσμεῖται μέ ἀνάλογες παραστάσεις, καί γιά τήν ἔξαρση ἤ διαφύλαξή του περικλείεται σέ ναϋδριόσχημο κατασκευάσμα ξύλινο ἤ μεταλλικό, πού κατά τούς νεωτάτους χρόνους ἔλαβε μεγαλύτερες διαστάσεις καί κατά δυτική ἐπίδραση τοποθετεῖται ἐπάνω στήν ἁγία τράπεζα. Παλαιότερα ἤ εἶχε σχῆμα περιστερᾶς ἤ κιβωτοῦ, ὁπότε τό ἐκρέμαζαν στό κιβώριο, ἤ χρησιμοποιοῦσαν γιά τή φύλαξή του μικρό εἰδικό ἐρμάριο στό ἅγιο βῆμα. Ἀρτοφόριο ὀνομάζεται καί ἀνάλογο σκεῦος, στό ὁποῖο διατηρεῖται ὁ ἅγιος ἄρτος κατά τήν Μεγάλη Τεσσαρακοστή γιά τήν τέλεση τῆς προηγιασμένης.

Ἀρχικά διατηρεῖτο μόνο ὁ ἅγιος ἄρτος. Ἀργότερα ἐπικράτησε νά ἐμβαπτίζεται ἤ νά χρίεται μέ τίμιο αἷμα, νά ἀποξηραίνεται καί κατά τή χρήση νά ὑγραίνεται μέ κοινό οἶνο. Ἡ παρακαταθήκη τοῦ ἁγίου ἄρτου ἀνανεώνεται κατά τή Μεγάλη Πέμπτη, τήν ἡμέρα τῆς παραδόσεως τῶν φρικτῶν μυστηρίων.

ιβ'. Ο ΤΙΜΙΟΣ ΣΤΑΥΡΟΣ

Τοῦ σταυροῦ ὑπάρχουν διάφορες παραλλαγές ἀνάλογα μέ τή λειτουργική του χρήση. Ἔτσι διακρίνουμε 1) **Τό σταυρό τῶν λιτανειῶν**, ἀμφιπρόσωπο, ξύλινο ἤ μεταλλικό, σύμβολο τῆς δόξης καί τῆς κατά τοῦ θανάτου νίκης τοῦ Κυρίου Ἰησοῦ Χριστοῦ. Φέρει συνήθως, ζωγραφισμένη ἤ σκαλισμένη, τήν σταύρωση ἀπό τή μία πλευρά καί τήν ἀνάσταση ἀπό τήν ἄλλη. Στηρίζεται σέ κοντό, προπορεύεται στίς λιτανεῖες καί τοποθετεῖται πίσω ἀπό τήν ἁγία τράπεζα. 2) **Τό σταυρό τοῦ ἁγιασμοῦ ἤ "ἁγιασματάριο"**, περίκλειστο σέ ἀργυρό πλαίσιο μέ βάση, ξύλινο ξυλόγλυπτο σταυρό μικρῶν διαστάσεων, πού

εἰκονίζει ἀπό τή μία πλευρά τή σταύρωση καί ἀπό τήν ἄλλη τή βάπτιση τοῦ Κυρίου. Χρησιμοποιεῖται στήν τέλεση τῶν ἁγιασμῶν, στήν ὕψωση τοῦ τιμίου σταυροῦ, στήν σταυροπροσκύνηση καί στήν πρόοδο τοῦ τιμίου σταυροῦ γιά τίς λιτανεύσεις καί τόν ἀσπασμό. Ἐνίοτε περιέχει τεμάχιο τιμίου ξύλου, τοῦ σταυροῦ δηλαδή τοῦ Κυρίου. 3) Παραλλαγή τοῦ προηγουμένου εἶναι **ὁ σταυρός εὐλογίας,** μεταλλικός μέ διακοσμήσεις χωρίς βάση σταυρός, πού ἀπόκειται στήν ἁγία τράπεζα παρά τό Εὐαγγέλιο καί δίδονταΙ μ' αὐτόν οἱ εὐλογίες ἀπό τόν ἀρχιερέα ἤ, κατά τή ρωσική πράξη, ἀπό τόν ἱερέα κατά τήν ἀπόλυση. 4) **Ὁ "ἐσταυρωμένος".** Ὁ σταυρός τῶν λιτανειῶν σέ μίξη μέ τό σταυρό τῶν "λυπηρῶν" τοῦ τέμπλου, στούς τελευταίους δύο αἰῶνες πῆρε στήν ἑλληνική κυρίως ἐκκλησία μιά ἰδιόμορφη ἐξέλιξη. Εἰσήχθη δηλαδή ἡ λιτάνευση τοῦ σταυροῦ κατά τό τροπάριο "Σήμερον κρεμᾶται ἐπί ξύλου..." τοῦ ιε' ἀντιφώνου τοῦ ὄρθρου τῆς Μεγάλης Παρασκευῆς καί τό στήσιμό του στό κέντρο τοῦ ναοῦ, καθ' ὅλη τή διάρκεια τῆς ἡμέρας ἐκείνης. Παλαιότερα ἐτίθετο στό προσκυνητάριο ἡ εἰκόνα τοῦ ἐσταυρωμένου ἀπό τό δωδεκάορτο τοῦ τέμπλου ἤ ὁ σταυρός τῶν λυπηρῶν τῆς κορυφῆς τοῦ εἰκονοστασίου. Ἔφερε τόν Χριστό ἱστορημένο νεκρό πάνω στό σταυρό. Οἱ διαστάσεις τοῦ "ἐσταυρωμένου" αὐτοῦ μεγάλωσαν καί τό σῶμα τοῦ Χριστοῦ ἀργότερα ζωγραφιζόταν σέ ἰδιαίτερη περικεκομμένη εἰκόνα πού ἦταν μονίμως καρφωμένη στό σταυρό. Ἀργότερα ἡ εἰκόνα τοῦ ἐσταυρωμένου ἀπεσπᾶτο ἀπό τό σταυρό γιά νά εἰκονισθεῖ παραστατικότερα ἡ ἀποκαθήλωση, ὅπως ἐπικράτησε νά γίνεται μέχρι σήμερα. Κατά τούς τελευταίους χρόνους χάθηκε ὁ ἔλεγχος καί κατασκευάζονται τεραστίων διαστάσεων σταυροί καί ἐσταυρωμένοι, εἴτε μέ τήν ἤρεμη βυζαντινή παραδοσιακή ἀπεικόνιση εἴτε

καί σέ φοβερές ἀπομιμήσεις ἐσταυρωμένων τῆς Δύσεως, πού δύσκολα λιτανεύονται, καί τίθενται μάλιστα ἀντιπαραδοσιακά πίσω ἀπό τήν ἁγία τράπεζα. Ἡ ἔτσι ἀποσπωμένη εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ, "σταυρώνεται" πάλι κατά τόν ἑσπερινό τῆς Ἀναλήψεως, μετά δηλαδή τή λήξη τῆς πασχαλίου περιόδου, κατά τήν ὁποία ὁ σταυρός παραμένει, πίσω ἀπό τήν ἁγία τράπεζα, χωρίς τήν εἰκόνα τοῦ ἐσταυρωμένου.

ιγ'. Ο ΕΠΙΤΑΦΙΟΣ

Ὕφασμα μέ κεντημένο ἤ ζωγραφισμένο τόν Χριστό νεκρό μετά τήν ἀποκαθήλωση. Ἡ ἐξέλιξή του εἶναι πολύπλοκη καί συνδέεται μέ τήν ἐξέλιξη τοῦ ἀέρα, τή μεγάλη εἴσοδο καί τήν ἀκολουθία τοῦ ἑσπερινοῦ τῆς Μεγάλης Παρασκευῆς. Ὁ ἀέρας ἦταν σύμβολο τῆς σινδόνος, μέ τήν ὁποία ὁ Ἰωσήφ καί ὁ Νικόδημος περιτύλιξαν τό σῶμα τοῦ Χριστοῦ. Σ' αὐτόν ἐτυλίσσετο τό Εὐαγγέλιο καί ἐφέρετο πλαγίως στό στῆθος τοῦ ἱερέως ἤ στόν ὦμο του κατά τά ἀπόστιχα τοῦ ἑσπερινοῦ τῆς Μεγάλης Παρασκευῆς καί ἐξετίθετο σέ προσκύνηση σέ τραπέζι στό μέσον τοῦ ναοῦ, μέχρι τοῦ τέλους τοῦ ὄρθρου τοῦ Μεγάλου Σαββάτου. Τότε στό τρισάγιο τῆς δοξολογίας πού ἐψάλλετο ἀργῶς ("καθώς εἰώθαμεν ψάλλειν αὐτό εἰς τούς νεκρούς", κατά τά Τυπικά) κατ' ἀπομίμηση ἐκφορᾶς νεκροῦ, ἐλιτανεύετο καί ἀπετίθετο –εἰκονικά ἐθάπτετο– στήν ἁγία τράπεζα, τόν συμβολικό τάφο τοῦ Κυρίου. Ὅπως εἴδαμε στήν περί ἀέρος παράγραφο, οἱ συμβολισμοί καί ἡ πράξη τῆς Μεγάλης Παρασκευῆς ἐπέδρασαν στό νά ζωγραφεῖται ἤ νά κεντᾶται στόν ἀέρα τό σῶμα τοῦ νεκροῦ Χριστοῦ. Κατά τίς εἰκονικότερες ἀναπαραστάσεις τῆς ἀποκαθηλώσεως καί ταφῆς τοῦ Κυρίου, ἡ παράσταση τοῦ νεκροῦ Χριστοῦ στόν ἀέρα κέρδιζε διαρκῶς ἔδαφος εἰς βάρος τοῦ Εὐαγγελίου, πού

εἶναι τό σύμβολο τοῦ Χριστοῦ, καί βαθμηδόν ἐξελίχθηκε σέ αὐτοτελές λειτουργικό "σκεῦος", τόν "ἐπιτάφιο", πού ἀναπτύχθηκε μέ τή προσθήκη τῆς Θεοτόκου, τοῦ Ἰωσήφ καί τοῦ Νικοδήμου, τοῦ Ἰωάννου, τῶν μυροφόρων καί ἀγγέλων, σέ "ἐπιτάφιο θρῆνο", ὁ δέ ἀέρας ἐπέστρεψε στήν παλιά του ἁπλή μορφή. Στό ἑξῆς ὁ ἐπιτάφιος λιτανευόταν κατά τά ἀπόστιχα τοῦ ἑσπερινοῦ τῆς Μεγάλης Παρασκευῆς καί, μαζί πάντα μέ τό Εὐαγγέλιο, ἀπετίθετο στό μέσον τοῦ ναοῦ σέ εἰδικό τραπέζι. Ἐκεῖ ἐδέχετο τίς προσκυνήσεις καί τίς ἐκδηλώσεις εὐλαβείας τῶν πιστῶν (ἄνθη, μύρα κ.λπ.) μέχρι τήν ὥρα τῆς εἰκονικῆς "ταφῆς", μετά τό τέλος τῆς "νεκρωσίμου ἀκολουθίας" - ὄρθρου τοῦ Μεγάλου Σαββάτου (ἀκολουθία τοῦ ἐπιταφίου θρήνου). Τό τραπέζι τῆς ἀποκαθηλώσεως, πού συμβόλιζε τόν λίθο πάνω στόν ὁποῖο κατά τήν παράδοση τό σῶμα τοῦ Χριστοῦ δέχθηκε τίς μεταθανάτιες περιποιήσεις καί πού ὑπῆρχε στά Ἱεροσόλυμα καί κατόπιν στήν Ἔφεσο μέχρι τήν ἐποχή πού ἐπί Μανουήλ Α' Κομνηνοῦ (περί τό 1160) ἀνακομίσθηκε στήν Κωνσταντινούπολη, ἐξελίχθηκε σέ ἔπιπλο μέ κιβώριο πρός ἔξαρση, κατά μίμηση τῆς ἁγίας τραπέζης ἤ τοῦ κουβουκλίου τοῦ παναγίου τάφου. Ἀπό τό σημεῖο αὐτό ἦταν εὔκολο νά παρερμηνευθεῖ καί νά θεωρηθεῖ ὡς τάφος τοῦ Κυρίου, ἡ ἀπόθεση σ' αὐτό τοῦ Εὐαγγελίου καί τοῦ ἐπιταφίου νά θεωρηθεῖ ὡς ταφή καί τελευταία, γιά τήν ὁλοκλήρωση τῆς συγχύσεως, νά τελεῖται σ' αὐτό ἡ θεία λειτουργία τοῦ Μεγάλου Σαββάτου. Στό Ἅγιον Ὄρος καί στά μοναστήρια πού τηροῦν τό ὀρθότερο παλαιό τυπικό, καθώς καί στίς σλαβικές ἐκκλησίες, ὁ ἐπιτάφιος - ἔπιπλο παραμένει ἀκόμη στήν ἀρχική μορφή τῆς τραπέζης χωρίς κιβώριο.

ιδ'. ΤΑ ΕΞΑΠΤΕΡΥΓΑ

Δύο μεταλλικοί δίσκοι μέ ἐγχάρακτες ἤ ἀνάγλυφες ἀμφιπρόσωπες παραστάσεις ἑξαπτερύγων σεραφίμ, πού τίθενται σέ κοντούς καί συνοδεύουν τά τίμια δῶρα κατά τή μεγάλη εἴσοδο ἤ τόν τίμιο σταυρό στίς λιτανεῖες. Σήμερα δέν ἐξυπηρετοῦν πρακτικό σκοπό, ἀλλά μᾶλλον διακοσμητικό καί συμβολικό. Ἀρχικά ἦσαν ριπίδια, κατασκευαζόταν ἀπό ὑμένες ἤ πτερά καί σκοπό εἶχαν νά ἐκδιώκουν τά ἔντομα, ἐπισειόμενα ἀπό διακόνους ἐπάνω ἀπό τά τίμια δῶρα ὅταν ἦταν ἀκάλυπτα. Ἡ πράξη σήμερα ἔχει ἁπλουστευθεῖ καί ὁ "ριπισμός τῶν δώρων" γίνεται μέ τόν ἀέρα. Κατά τόπους ὅμως διατηρεῖται ἡ παλαιά πράξη καί ὁ ριπισμός γίνεται ἀπό τόν διάκονο συμβολικά μέ μικροτέρων διαστάσεων ἑξαπτέρυγο. Παρόμοια πράξη συναντοῦμε καί σέ ἄλλους λειτουργικούς τύπους, καί ἰδιαίτερα στόν ἀρμενικό, ὅπου τά ἑξαπτέρυγα εἶναι ἐφοδιασμένα μέ κωδωνίσκους καί κινούμενα συνοδεύουν μέ τόν ἦχο τους τήν ψαλμωδία τοῦ τρισαγίου, ὡς ἕνα εἶδος κυμβάλου.

ιε'. ΤΑ ΛΑΒΑΡΑ

Εἶδος ἱερῶν σημαιῶν, πού κατασκευάζονται ἀπό ὕφασμα ἤ καί μέταλλο καί ἔχουν ἐγχάρακτες, κεντητές ἤ ζωγραφισμένες ἀμφιπρόσωπες παραστάσεις ἁγίων πολιούχων τοῦ ναοῦ ἤ συντεχνιῶν, δεσποτικῶν ἑορτῶν κ.λπ. καί συνοδεύουν τίς ἐκτός τοῦ ναοῦ λιτανεῖες. Εἶδος λαβάρου εἶναι καί ἡ "ἀνάστασις", εἰκόνα δηλαδή τοῦ ἀναστάτος Χριστοῦ, περικομμένη γύρω κατά δυτικά πρότυπα, πού φέρεται σέ κοντό καί χρησιμοποιεῖται κατά τίς τελετές καί λιτανεῖες τοῦ Πάσχα, γιά ἀνάδειξη τοῦ γεγονότος.

ιστ'. ΤΑ ΘΥΜΙΑΤΗΡΙΑ

Τά θυμιατήρια εἶνα κινητά πύραυνα μέ κάλυμμα ἤ χωρίς κάλυμμα, ἐξαρτώμενα ἀπό ἁλυσίδες, μέ ἤ χωρίς κωδωνίσκους.

Μ' αὐτά προσφέρεται τό θυμίαμα καί θυμιῶνται εἰκόνες, ἱερά ἀντικείμενα καί ὁ λαός, κατά τίς ἱερές ἀκολουθίες, τά μυστήρια καί τίς ἱερές τελετές, λιτανεῖες κ.λπ., ὅπου καί ὅταν τό τυπικό τό καθορίζει. Παράλληλα ὑπάρχουν καί ἁπλούστερα θυμιατήρια χωρίς ἁλυσίδες, τά "κατσία", ἤ "κατζία", πού πάλι κατά τίς προδιαγραφές τοῦ τυπικοῦ χρησιμοποιοῦνται γιά τή θυμίαση σέ ὁρισμένες ἀκολουθίες (π.χ. τῶν ὡρῶν, τή βασιλική ἀκολουθία πρό τοῦ ὄρθρου, τόν πολυέλεο κ.λπ.) καί κατά τό τρισάγιο τῆς θείας λειτουργίας. Καί αὐτά εἶναι ἐφοδιασμένα μέ κωδωνίσκους καί λειτουργοῦν ὡς εἶδος κυμβάλου πού συνοδεύει τήν ψαλμωδία.

Ἡ ἀρχική χρήση τῶν θυμιατηρίων συνδέεται μᾶλλον πρός τήν νεκρώσιμο καί ἐπιμνημόσυνο ἀκολουθία, δηλαδή μέ τήν τιμή τῶν νεκρῶν. Ἀργότερα ἡ χρήση τους ἐπεξετάθει γιά τόν ἁγιασμό τοῦ χώρου καί τῆς ὀσφρήσεως καί ὡς ἔνδειξη τιμῆς σέ πρόσωπα καί ἱερά ἀντικείμενα.

ιζ'. Η ΚΙΒΩΤΟΣ

Κυτίο ἤ ναϋδριόσχημο σκεῦος, στό ὁποῖο τίθεται τό θυμίαμα καί φέρεται στόν ἀριστερό ὦμο τῶν διακόνων κατά τή θυμίαση, γιά τήν ἀνανέωσή του κατά τίς μακρές θυμιάσεις, τίς λιτανεῖες κ.λπ. Ἔτσι εἰκονίζονται στίς τοιχογραφίες οἱ ἅγιοι διάκονοι. Ἡ πράξη αὐτή διατηρεῖται σέ πανηγυρικές συνάξεις στίς μονές καί ἀλλοῦ, κατά τοπική συνήθεια.

ιη'. ΤΑ ΚΗΡΟΠΗΓΙΑ

Μεταλλικές βάσεις γιά τή στήριξη λαμπάδων πού ἀνάβονται γιά φωτισμό ἤ γιά ἔνδειξη τιμῆς καί εὐλαβείας, δύο στήν ἁγία τράπεζα καί μία στήν προσκομιδή. Τά περισσότερα εἶναι φευκτέα ὑπερβολή. Εἶδος κηροπηγίων εἶναι καί τά μικρά μανουάλια μιᾶς λαμπάδας πού προηγοῦνται κατά τίς

εἰσόδους ("εἰσοδικά") ἤ τά συνθετώτερα καί μόνιμα γιά τό ἄναμμα τῶν κηρίων ἀπό τούς πιστούς στά προσκυνητάρια καί στίς εἰκόνες πρό τοῦ τέμπλου.

ιθ'. Η ΛΕΚΑΝΗ ΤΟΥ ΑΓΙΑΣΜΟΥ

Μεταλλικό δοχεῖο σέ σχῆμα κολυμβήθρας μέ βάση ἤ χωρίς βάση, γιά τήν τέλεση τῶν ἁγιασμῶν, πού πρέπει νά ἔχει κατάλληλο βάθος, ὥστε νά ἐμβαπτίζεται ὄρθιος ὁ σταυρός, ὅπως ἀπαιτεῖ ἡ τυπική διάταξη.

κ'. Η ΚΟΛΥΜΒΗΘΡΑ

Μαρμάρινη σταθερή ἤ μεταλλική φορητή κολυμβήθρα μέ βάση, γιά τή βάπτιση τῶν νηπίων, πού πρέπει νά πληροῖ τίς τυπικές προδιαγραφές τοῦ ἁγίου βαπτίσματος, τήν πλήρη δηλαδή κατάδυση τοῦ σώματος τοῦ νηπίου. Οἱ ἐνήλικοι βαπτίζονται σέ εἰδικά βαπτιστήρια, πού πρέπει νά ἐξασφαλίζουν τούς ἴδιους ὅρους, εἰδεμή στή θάλασσα ἤ σέ ποταμούς ἤ σέ δεξαμενές.

κα'. ΤΟ ΜΥΡΟΔΟΧΕΙΟ

Φιαλίδιο ἐπενδεδυμένο μέ μέταλλο, στό ὁποῖο φυλάσσεται τό ἅγιο μύρο γιά τή χρίση τῶν νεοφωτίστων ἤ γιά ἄλλες προβλεπόμενες ἀπό τήν ἐκκλησιαστική τάξη χρήσεις (ἐγκαίνια ναῶν). Στό πόμα του εἶναι προσαρμοσμένο εἰδικό ἄλειπτρο. Τό ἅγιο μύρο καθαγιάζεται στό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο τήν Μεγάλη Πέμπτη κατά τή θεία λειτουργία σέ εἰδική τελετή, παραλαμβάνεται δέ ἀπό τίς κατά τόπους ἐκκλησίες καί ἀνανεώνεται γιά νά διατηρεῖ πάντοτε τήν εὐώδη ὀσμή του. Δέν προστίθεται σ' αὐτό λάδι ἤ ἄλλες οὐσίες παρά μόνο σέ ἔκτακτη ἀνάγκη.

κβ'. ΟΙ ΔΙΣΚΟΙ

Ποικίλου μέγεθους μεταλλικοί δίσκοι, ἤ καί κάνιστρα, χρησιμοποιούμενοι ἄλλοι μέν γιά τή συλλογή χρηματικῶν προσφορῶν ἀπό τό λαό κατά τήν ὥρα τῶν συνάξεων, ἄλλοι δέ γιά τήν τοποθέτηση, ὕψωση καί διανομή τοῦ ἀντιδώρου. Ἡ νεωτέρα βιομηχανική τεχνική τούς μετέβαλε σέ κολυμβῆθρες μέ ὑπερυψωμένη βάση, ἀκαλαίσθητα καί μή πρακτικά κατασκευάσματα, ἀφοῦ δέν εἶναι κἄν δυνατή ἡ ὕψωσή τους κατά τό θεομητορικό μεγαλυνάριο τῆς θείας λειτουργίας.

κγ'. ΤΟ ΧΕΡΝΙΒΟΞΕΣΤΟ

Λεκάνη καί ὑδροχόη χρησιμοποιούμενα γιά τή νίψη τῶν χεριῶν τῶν λειτουργιῶν πρό τῆς θείας λειτουργίας καί μετά τή θεία κοινωνία. "Νίψιμον" προσφέρει στόν ἀρχιερέα καί ὁ νεοχειροθετημένος ὑποδιάκονος μετά τή χειροθεσία του καί γενικῶς ὁ ὑποδιάκονος κατά τόν χερουβικό ὕμνο πρό τῆς ὡραίας πύλης.

κδ'. ΤΟ ΔΙΣΚΕΛΙΟ

Πτυσσόμενο φορητό ἀναλόγιο προοριζόμενο γιά τήν τοποθέτηση τοῦ ἱεροῦ Εὐαγγελίου κατά τίς ἱερές ἀκολουθίες καί γιά τήν ἐκεῖθεν ἀνάγνωση αὐτοῦ ἤ τῶν λοιπῶν ἀναγνώσεων, ἤ γιά τήν τοποθέτηση εἰκόνων πρός προσκύνηση ἤ τοῦ δίσκου μέ τόν τίμιο σταυρό καί τά ἄνθη κατά τήν ὕψωση, τήν σταυροπροσκύνηση ἤ τήν πρόοδό του. Ὑπάρχουν καί παραδοσιακά ξυλόγλυπτα ἀναλόγια σέ μορφή περιστερᾶς, ἐκτός δέ πάσης περιγραφῆς εἶναι τά νεώτερα μεταλλικά ἀναλόγια τῶν βιομηχανιῶν ἐκκλησιαστικῶν σκευῶν μέ ἠλεκτρική καί μικροφωνική ἐγκατάσταση.

κε'. ΤΑ ΣΗΜΑΝΤΡΑ ΚΑΙ ΟΙ ΚΩΔΩΝΕΣ

Ἡ πρόσκληση τῶν πιστῶν στίς ἀκολουθίες γίνεται σήμερα μέ τούς ἱερούς κώδωνες (καμπάνες), πού σημαίνουν πρό τῆς ἐνάρξεως τῶν ἱερῶν ἀκολουθιῶν καί σέ ὁρισμένα σημεῖα τους, καθώς ἐπίσης καί κατά τίς λιτανεῖες, τίς ἐκφορές νεκρῶν καί κατά τή Μεγάλη Παρασκευή μέ εἰδικό βραδύ ρυθμό εἰς ἔνδειξη πένθους, ἤ καί χαρᾶς σέ ἄλλες περιπτώσεις. Σέ μεγάλες μονές ὑπάρχουν κώδωνες διαφόρου τονικοῦ ὕψους καί εἶναι δυνατόν ἀπό πεπειραμένους κωδωνοκροῦστες νά ἀκουσθοῦν συνθετώτερα κρούσματα. Ἐσχάτως χρησιμοποιοῦνται ἠλεκτρονικά συστήματα κωδωνοκρουσίας, ἀπρόσωπα καί ἀντιπαραδοσιακά, πού ὑπενθυμίζουν κωδωνοκρουσίες συναγερμοῦ.

Παράλληλα πρός τίς καμπάνες, στά μοναστήρια, παλαιότερα δέ καί στίς ἐνορίες, γίνεται χρήση τοῦ ἀρχαιοτέρου τρόπου εἰδοποιήσεως γιά τήν ἔναρξη καί πορεία τῶν ἀκολουθιῶν μέ διαφόρων τύπων σήμαντρα, ἀναρτημένα ἤ φορητά, ξύλινα ἤ σιδηρά (χειροσήμαντρα, βαρέαι, σιδηρά). Τά τυπικά τῶν μονῶν καί ἡ προφορική παράδοση καθορίζει λεπτομερῶς τόν χρόνο καί τόν τρόπο σημάνσεως.

Οἱ εἰκόνες καί τά ἱερά σκεύη δέν καθαγιάζονται μέ εἰδική τελετή ἤ καί μέ χρίση μέ τό ἅγιο μύρο. Οἱ ἀκολουθίες πού ὑπάρχουν σέ ὁρισμένα Εὐχολόγια εἶναι νεωτερικές καί ὀφείλονται σέ δυτική ἐπίδραση. Τά ἱερά ἀντικείμενα ἁγιάζονται μέ τή χρήση τους.

Μᾶς δόθηκε ἀφορμή ἐπανειλημμένα νά ἀναφερθοῦμε στήν ἐκβιομηχάνηση τῶν ἱερῶν σκευῶν καί στήν εὐτέλεια

ποιότητας καί αἰσθητικῆς τῶν ἀντικειμένων πού γεμίζουν σήμερα τούς ναούς μας. Πολλά ἀπό αὐτά εἶναι λειτουργικῶς ἀπαράδεκτα καί ἀδόκιμα, ὅπως ἅγια ποτήρια καί δισκάρια μέ μικρότατο κάλυκα ἤ δίσκο καί τεράστια βάση, λόγχες πού δέν κόβουν καί λαβίδες ἀβαθεῖς στολισμένες ἀπό "σμάλτα", ἀβαθεῖς λεκάνες ἁγιασμοῦ, σταυροί ἁγιασμοῦ ἀπό βακελίτη καί ἀθλία ἐπένδυση, σύνθετα σκεύη μανουαλίου, λαμπάδος καί θυμιάματος, δίσκοι ἀντιδώρου καί δισκέλια ἄχρηστα, μανουάλια, κανδῆλες καί πολυέλεοι τελείως ἀκαλαίσθητα, κουτιά γιά ὑπολείμματα κεριῶν μέ τούς εὐαγγελιστές καί τούς προφῆτες. Καί ὅλα αὐτά "χρυσᾶ" καί μέ διακοσμητικά θέματα "βυζαντινά", δηλαδή δυτικούς ἀγγέλους καί κυρίως τόν δικέφαλο ἀετό. Τό σύμβολο αὐτό τῆς δυναστείας τῶν Παλαιολόγων, πού ὑπῆρχε στό ὀμφάλιο καί σέ ἕνα ἤ δύο σημεῖα τοῦ ναοῦ, τώρα κατέκλυσε κατά χιλιάδες τούς ὀρθοδόξους ναούς καί τό συναντᾶ κανείς παντοῦ, σέ κανδήλια, πολυελέους, μανουάλια, τέμπλα, δεσποτικά, ἱερά σκεύη, ἄμφια, στασίδια, καθίσματα, διαχωριστικά τῶν διαδρόμων τῶν ναῶν, φέρετρα νεκρῶν, ἁλυσίδες ἐγκολπίων, δοχεῖα ἀπορρίψεως τῶν καμμένων κεριῶν, σ' ὅλα ὅσα ἔχουν κατασκευασθεῖ στή μεταπολεμική ἐποχή. Αὐτά ἀτυχῶς θεωροῦνται παράδοση καί ἐκσυγχρονισμός.

4. ΤΑ ΙΕΡΑ ΑΜΦΙΑ

1. ΑΜΦΙΑ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΤΡΑΠΕΖΗΣ

Ἡ ἁγία τράπεζα εἶναι τό ἱερώτερο σημεῖο τοῦ χριστιανικοῦ ναοῦ, σύμβολο τοῦ τάφου καί τοῦ θρόνου τῆς δόξης τοῦ Χριστοῦ καί εἰκόνα τοῦ ἴδιου τοῦ σώματός του. Κατασκευάζεται ἀπό πέτρα, κατά τό "ἡ δέ πέτρα ἦν ὁ Χριστός" (Α' Κορ. ι' 4), στηρίζεται σέ ἕνα ἤ τέσσερις κίονες ἤ σέ κτιστό βωμό, ἐνθρονίζεται σέ λείψανα μαρτύρων, πλύνεται καί χρίεται μέ ἅγιο μύρο κατά τά ἐγκαίνια. Ἐνίοτε πρός ἔξαρση καλύπτεται μέ μαρμάρινο ἤ ξύλινο κιβώριο. Στήν ἁγία τράπεζα δέν τίθεται τίποτε ἄλλο παρά μόνο τό Εὐαγγέλιο, σύμβολο τοῦ Χριστοῦ, δύο κηροπήγια γιά τιμή καί φωτισμό καί, κατά τήν νεωτέρα συνήθεια, τό ἀρτοφόριο.

Καλύπτεται γιά αἰσθητικούς λόγους καί γιά ἔνδειξη τιμῆς ἀπό τρία καλύμματα:

α) Τό λευκό λινό **"κατασάρκιο"** ἤ **"κατάσαρκα"**, πού ἁπλώνεται κατά τά ἐγκαίνια καί προσδένεται στόν κίονα. Εἰκονίζει τή νεκρική σινδόνα τοῦ Χριστοῦ καί δέν ἀλλάσσεται. Σέ περίπτωση φθορᾶς ἀλλάσσει μέ εἰδική ἀκολουθία "ἁγίας τραπέζης ἧς τά ἄμφια διεφθάρησαν", πού ὑπάρχει στά Εὐχολόγιά μας. Παλαιότερα ἡ ἀλλαγή καί ἡ ἔκπλυση τῆς ἁγίας τραπέζης ἐγίνετο σέ εἰδική πάλι ἀκολουθία κατά τή Μεγάλη Πέμπτη, πού περιέπεσε σέ ἀχρησία. Τά ὕδατα τῆς πλύσεως πήγαιναν σέ εἰδικό βόθρο κάτω ἀπό τήν ἁγία

τράπεζα πού λεγόταν **"θάλασσα τοῦ θυσιαστηρίου"** ἤ **"θαλασσίδιον"**.

β) Ἐπάνω ἀπό τό κατασάρκιο ἐπιστρώνεται πολυτελές κάλυμμα, ἡ **"ἐνδυτή"**, σύμβολο τῆς δόξης καί τῆς θείας εὐπρεπείας. Αὐτή ἀλλάσσει κατά περιόδους καί ἔχει χρῶμα "πορφυροῦν", δηλαδή βαθύ ἐρυθρό (πένθιμο) κατά τήν Μεγάλη Τεσσαρακοστή, λευκό δέ κατά τήν πασχάλιο περίοδο. Ἡ ἀλλαγή γίνεται, κατά τήν παραδεδομένη ἀκριβή τάξη, κατά τά ἀναγνώσματα τοῦ ἑσπερινοῦ τοῦ Μεγάλου Σαββάτου. Γιά τίς ἄλλες περιόδους τοῦ ἔτους τά χρώματα τῆς ἐνδυτῆς στήν Ἀνατολική Ἐκκλησία εἶναι ἀκαθόριστα. Ἡ ἐνδυτή στό μέσο τοῦ ἐμπροσθίου μέρους ἔχει κεντητό σταυρό ἤ εἰκόνα, γιά τήν ὁποία ἐχρησιμοποιεῖτο ὁ παλαιός ὅρος **"τό ταβλίον τῆς ἁγίας ἐνδυτῆς"**.

γ) Τό τρίτο κάλυμμα εἶναι τό **"εἰλητόν"**, πού ἁπλώνεται μόνο κατά τήν τέλεση τῆς θείας εὐχαριστίας μετά τήν ἀπόλυση τῶν κατηχουμένων καί πρό τῆς πρώτης εὐχῆς τῶν πιστῶν μέχρι τῆς εὐχῆς τῆς εὐχαριστίας μετά τή θεία μετάληψη. Τόν ὑπόλοιπο χρόνο μένει διπλωμένο κάτω ἀπό τό Εὐαγγέλιο. Πιθανότατα τό εἰλητό εἶναι τό ἀρχαιότερο καί μόνο κάλυμμα τῆς ἁγίας τραπέζης καί ἕλκει τήν καταγωγή ἀπό τήν κοινή ἐθιμοτυπία τῶν τραπεζῶν. Δέν σώζονται παλαιά εἰλητά, ἀλλά φαίνεται πώς ἦταν λινά, λευκά μέ κεντητούς σταυρούς στίς γωνίες.

Καί τό εἰλητό εἶχε μιά ἰδιότροπη ἐξέλιξη. Συνδυάσθηκε μέ τό ἀντιμήνσιο καί ἤ ταυτίσθηκε μέ αὐτό ἤ ἀναδιπλώθηκε, δημιουργήθηκε δηλαδή ἕνα τέταρτο λευκό λινό κάλυμμα μονίμως ἁπλωμένο στήν ἐνδυτή.

δ) **Τό ἀντιμήνσιο.** Ἡ θεία λειτουργία ἐτελεῖτο κατ' ἐξαίρεση σέ ναούς μή ἐγκαινιασμένους, σέ ἐξωκκλήσια, σέ στρα-

τόπεδα ἤ στό ὕπαιθρο. Τότε ἐχρησιμοποιεῖτο φορητή ἐγκαινιασμένη τράπεζα, τό λεγόμενο "ἀντιμήνσιο" (ἀπό τό ἑλληνικό "ἀντί" καί τό λατινικό "mensa" = τράπεζα). Στή Δύση αὐτό ἦταν μαρμάρινο, ὅπως καί ἡ ἁγία τράπεζα, ἀλλά μικρῶν διαστάσεων, ὅσο νά μπορεῖ νά τεθεῖ ἐπάνω του ὁ δίσκος καί τό ποτήριο. Στήν Ἀνατολή ἦταν ξύλινο ἤ ἀπό λινό ὕφασμα. Ἀπαραιτήτως καθηγιάζετο κατά τά ἐγκαίνια ναοῦ ἤ σέ εἰδική τελετή, πού ὑπάρχει στά Εὐχολόγιά μας καί συνίσταται σέ ἀπομίμηση τῆς καθιερώσεως τῆς ἁγίας τραπέζης κατά τά ἐγκαίνια. Ἐχρίετο μέ ἅγιο μύρο καί προσερράπτοντο σ' αὐτό μερίδες ἁγίων λειψάνων. Ἔφερε ἐπιγραφή πρός βεβαίωση τῆς καθιερώσεως καί τό ὄνομα τοῦ ἀρχιερέως, κατά τούς νεωτέρους δέ χρόνους καί τήν ὑπογραφή του. Σώζονται πολλά τέτοια ἀρχαῖα ἀντιμήνσια, πάντα μέ ἅγια λείψανα καί πάντα ἀπό λινό ὕφασμα. Τά ἀντιμήνσια γινόταν καί "ὑπερόρια", δηλαδή ἐχρησιμοποιοῦντο καί ἐκτός τῶν ὁρίων τῆς δικαιοδοσίας τοῦ ἐπισκόπου πού τά καθαγίασε, καί ἔχουν ἐπάνω ζωγραφισμένες ποικίλες ἱερές παραστάσεις, σταυρούς μέ τά σύμβολα τοῦ πάθους καί συγκεκομμένες ἐπιγραφές παρόμοιες μέ τοῦ μοναχικοῦ σχήματος (ΙΣ ΧΣ ΝΙΚΑ, ΕΕΕΕ, ΤΚΠΓ, ΦΧΦΠ, ΤΞΔΦ, ΧΧΧΧ κ.λπ.), τήν ἄκρα ταπείνωση, τόν Χριστό νεκρό κατά τόν τύπο τοῦ ἐπιταφίου, τόν μεγάλης βουλῆς ἄγγελο καί ἄλλες ἀνεπτυγμένες παραστάσεις. Γιά τήν κατασκευή ἀντιμηνσίων στήν νεωτέρα ἐποχή χρησιμοποιεῖται ἡ χαλκογραφία, ὁπότε χάνουν τήν παλαιά καλλιτεχνική τους ἀξία καί παράγονται τρόπον τινά βιομηχανικά, ὅπως οἱ χάρτινες εἰκόνες, τά δέ εἰκονιζόμενα πολλαπλασιάζονται μέ τάση νά καλυφθεῖ ὅλη ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ὑφάσματος. Στή φάση αὐτή ἔμειναν καί τά σύγχρονα ἀντιμήνσια, μέ ἐπί πλέον τήν ἐκτροπή νά τυπώνονται σέ μεταξωτό ὕφασμα καί, τό χειρότε-

ρο, νά μή προσράπτονται σ' αὐτά ἅγια λείψανα. Ἡ σύγχυση δέ μέ τό είλητό ὁδήγησε στό νά χρησιμοποιοῦνται σέ ὅλους τούς ναούς, ἐγκαινιασμένους καί μή, ἀντί εἰλητοῦ.

Προσφάτως ἀναπτύχθηκε μιά περίεργη θεολογία γύρω ἀπό τά ἀντιμήνσια. Θεωρήθηκαν ὅτι εἶναι ἡ ἄδεια τοῦ ἀρχιερέως στόν ἱερέα γιά τήν τέλεση τῆς θείας εὐχαριστίας, ὅτι κάθε ἀρχιερεύς στήν ἐπαρχία του ἐκδίδει τά δικά του προσωπικά ἀντιμήνσια, ὅτι ὁ ἱερεύς ἀσπάζεται τήν ὑπογραφή τοῦ ἀρχιερέως πρός ἔνδειξη κοινωνίας καί ὑποταγῆς καί ἄλλα παρόμοια. Αὐτά ὅλα τό λιγότερο εἶνα ἀναπόδεικτα, ἀφοῦ καί οἱ ἀρχιερεῖς χρησιμοποιοῦν ἀντιμήνσιο καί αὐτός ὁ πατριάρχης, καί τό ἀσπάζονται ὡς ἁγία τράπεζα, καί φυσικά δέν ἀσπάζονται τήν ὑπογραφή τους, καί ἀφοῦ σ' ὅλους τούς ναούς μέχρι πρότινος καί σήμερα ἀκόμη χρησιμοποιοῦνται ἀπαρατηρήτως ἀντιμήνσια ποικίλης προελεύσεως καί ἐποχῆς, πού φέρουν ἀνεξάλειπτη τή σφραγίδα τῆς καθιερώσεως, ὅπως καί ἡ ἱδρυμένη στούς ναούς ἁγία τράπεζα. Πάντως ἄν ἀποδειχθεῖ μέ σοβαρά τεκμήρια ἀπό τήν παράδοση ὅτι ἔτσι ἔχουν τά πράγματα, θά εἶναι ἡ μοναδική περίπτωση, κατά τήν ὁποία ὁ ἁγιασμός καί ἡ χρήση ἑνός πράγματος στή θεία λατρεία ἐξαρτᾶται ἀπό ἕνα μόνο συγκεκριμένο πρόσωπο, ὁποιαδήποτε ἱερατική ἀξία καί ἄν ἔχει αὐτό.

2. ΤΑ ΑΜΦΙΑ ΤΩΝ ΚΛΗΡΙΚΩΝ

Οἱ λειτουργοί κατ' ἀρχάς δέν ἔφεραν ἄμφια κατά τήν τέλεση τῆς θείας εὐχαριστίας καί τῶν ἄλλων ἱερῶν τελετῶν. Φαίνεται ὅμως ὅτι πολύ ἐνωρίς εἰσήχθη ἡ χρήση τους κατά μίμηση τῆς ἰουδαϊκῆς πράξεως. Ἡ θεολογική ἔννοια τοῦ

ἀμφίου, πού ὑπαγόρευσε καί τή χρήση του, εἶναι ὅτι ὁ λειτουργός δέν τελεῖ ἀφ' ἑαυτοῦ τά μυστήρια, ἀλλά δυνάμει Χριστοῦ καί τῆς ἱερωσύνης τῆς Ἐκκλησίας, τήν ὁποία κατέχει διά τῆς χειροτονίας ἐν Πνεύματι ἁγίῳ, "ἐνδεδυμένος τήν τῆς ἱερατείας χάριν", κατά τήν εὐχή του χερουβικοῦ ὕμνου. Μέ αὐτά διακρίνονται καί οἱ ἐπί μέρους βαθμοί τῆς ἱερωσύνης. Εἶναι δέ τά ἄμφια ἐνδύματα ἤ κοσμικῆς ἀρχικά προελεύσεως, κατά τούς ρυθμούς τῆς ἐνδυματολογίας τῆς ἐποχῆς τῆς διαμορφώσεώς τους, ἤ διακριτικά ἐξουσίας ἤ λειτουργήματος τῆς παλαιᾶς ἐποχῆς ἤ ἔχουν ἐπηρεασθεῖ ἀπό τήν ἀμφίεση τῶν ἱερέων τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ἤ καί τῶν συμβολισμῶν πού διδόταν σ' αὐτά. Ἄν καί ἔχουν ὑποστεῖ διά μέσου τῶν αἰώνων ἀναπότρεπτες ἀλλαγές καί διαφοροποιήσεις, κατά βάση διατηροῦν τήν παλαιά τους μορφή.

Εἶναι δέ τά ἱερατικά ἄμφια ἑπτά, κατά τά ἑπτά χαρίσματα τοῦ ἁγίου Πνεύματος καί τόν ἱερό ἀριθμό τῆς πληρότητος, πού κατανέμονται ἀναλόγως στούς τρεῖς βαθμούς τῆς ἱερωσύνης, καθένας ἀπό τούς ὁποίους φέρει τά ἄμφια τοῦ ἀμέσως κατωτέρου βαθμοῦ, μερικές φορές λίγο διαφοροποιημένα, καί ἐπί πλέον τά προσιδιάζοντα στήν τάξη του. Ἔτσι ὁ μέν διάκονος φέρει τρία, γιά τό ἱερό τοῦ ἀριθμοῦ (στιχάριο, ἐπιμάνικα καί ὀράριο), ὁ πρεσβύτερος πέντε κατά τόν ἀριθμό τῶν αἰσθήσεων (τά τρία τοῦ διακόνου καί ἐπιπλέον τήν ζώνη καί τό φελώνιο) καί ὁ ἐπίσκοπος, γιά τήν πληρότητα τῆς ἱερωσύνης, ἑπτά (τά πέντε τοῦ πρεσβυτέρου καί ἐπιπλέον δύο, τό ὠμοφόριο καί τό ἐπιγονάτιο). Τό θεολογικό-συμβολικό νόημα πού ἐδίδετο σέ κάθε ἄμφιο ποικίλλει κατά τούς διαφόρους ἑρμηνευτές, συχνά δέ δίδονται στό καθένα πολλοί συμβολισμοί μερικές φορές ἀλληλοσυμπληρούμενοι ἤ ἀλληλοσυγκρουόμενοι. Σταθερότερο σημεῖο ἀναφορᾶς βρίσκεται στούς

ψαλμικούς στίχους πού συνοδεύουν τήν περιβολή κάθε ἀμφίου γιά τήν τέλεση τῆς θείας λειτουργίας. Ὁ ἅγιος Συμεών Θεσσαλονίκης, τελευταῖος ἀπό τή μακρά σειρά τῶν βυζαντινῶν ὑπομνηματιστῶν τῆς θείας λατρείας (+1429), γνωρίζει τήν ποικίλη παράδοση τῶν συμβολισμῶν, ἀλλά προτιμᾶ "τόν σκοπόν τῆς Ἐκκλησίας" πού ἐκφράζεται μέ τούς στίχους πού λέγονται κατά τήν ἔνδυση. Οἱ λειτουργοί φοροῦν "ἅπασαν" τήν ἱερατική στολή κατά τή θεία λειτουργία καί καθ' ὁρισμένες ἄλλες ἀκολουθίες προσδιοριζόμενες ἀπό τό τυπικό, ὅπως τόν ὄρθρο τοῦ Μεγάλου Σαββάτου, τόν ἑσπερινό τῆς Μεγάλης Παρασκευῆς, τοῦ Πάσχα καί τῆς Πεντηκοστῆς. Καθ' ὅλες τίς ἄλλες τελετές μυστηρίων, εἰσόδους τοῦ ἑσπερινοῦ καί ἀναγνώσεις τοῦ Εὐαγγελίου τοῦ ὄρθρου, φοροῦν ἐπιτραχήλιο καί φελώνιο, ὁ δέ ἐπίσκοπος ἐπιτραχήλιο καί ὠμοφοφόριο καί ὁ διάκονος στιχάριο καί ὀράριο. Σέ ἄλλες ἀκολουθίες μικρότερης σπουδαιότητας ὁ ἱερεύς φέρει μόνο τό ἐπιτραχήλιο.

Τό χρῶμα τῶν ἀμφίων προσδιορίζεται ἀπό τήν περίοδο τοῦ λειτουργικοῦ ἔτους καί τήν ἑορτή. Στή Δύση εἶναι σαφῶς καί ἀκριβῶς καθορισμένο. Στήν Ἀνατολή ἡ σταθερή παράδοση προβλέπει "πορφυρᾶ" κατά τή Μεγάλη Τεσσαρακοστή καί λευκά κατά τό Πάσχα καί τήν περίοδό του, κατά τό βάπτισμα καί κατά τήν ἀνάγνωση τοῦ ἑωθινοῦ Εὐαγγελίου τῶν Κυριακῶν. Τό ὠμοφόριο τοῦ ἐπισκόπου εἶναι πάντοτε λευκό καί παλαιότερα κατεσκευάζετο ἀπό ἔριο προβάτου κατά τόν διδόμενο ἀνέκαθεν σ' αὐτό συμβολισμό (τό ἀπολωλός πρόβατο).

Τά ἄμφια κατά βαθμούς εἶναι μέ συντομία τά ἀκόλουθα:

1) ΤΟΥ ΔΙΑΚΟΝΟΥ

α. **Τό στιχάριο,** ποδήρης χιτών στή μορφή τῆς δαλματικῆς, μέ εὐρεῖες χειρίδες καί φαρδύτερος.

β. **Τά ἐπιμάνικα** στούς καρπούς τῶν χειρῶν γιά τή συγκράτηση τῶν ἄκρων τῶν χειρίδων τῶν ἐνδυμάτων.

γ. **Τό ὀράριο** (ἀπό τό λατινικό orare = προσεύχεσθαι), ταινία ὑφάσματος πού φέρεται στόν ἀριστερό ὦμο, μέ τά ἄκρα ἕνα ἐμπρός καί ἕνα ὀπίσω.

2) ΤΟΥ ΠΡΕΣΒΥΤΕΡΟΥ

α. **Τό στιχάριο,** στενότερο τοῦ διακονικοῦ καί μέ στενές χειρίδες.

β. **Τά ἐπιμάνικα.**

γ. **Τό ἐπιτραχήλιο.** Ὅμοιο μέ τό ὀράριο, φερόμενο ἀπό τόν τράχηλο μέ τά δύο ἄκρα πρός τά ἐμπρός.

δ. **Ἡ ζώνη.**

ε. **Τό φελώνιο.** Ἀρχαϊκό ἀχειρίδωτο ἔνδυμα, φορούμενο ἀπό τήν κεφαλή.

3) ΤΟΥ ΕΠΙΣΚΟΠΟΥ

α. **Τό στιχάριο,** ὅμοιο μέ τό στιχάριο τοῦ πρεσβυτέρου, ἀλλά κατ' ἀκρίβειαν μέ δύο κάθετες ταινίες ἀπό τά δύο πλευρά ("ποταμούς").

β. **Τά ἐπιμάνικα.**

γ. **Τό ἐπιτραχήλιο.**

δ. **Ἡ ζώνη.**

ε. **Τό φελώνιο,** ἀρχικά πολυσταύριο, πού ἀντικαταστάθηκε ἐπί τουρκοκρατίας μέ τήν αὐτοκρατορική δαλματική ("σάκκο"), πού ἔφερε μόνο ὁ οἰκουμενικός πατριάρχης κατά τίς μεγάλες δεσποτικές ἑορτές.

στ. **Τό ἐπιγονάτιο,** ρομβοειδές ὕφασμα, ἐξαρτώμενο ἀπό τή ζώνη, εἶδος λεντίου, πού εἰσήχθη κατά μίμηση

προφανῶς τοῦ νιπτῆρος τοῦ μυστικοῦ δείπνου ('Ιωάν. ιγ' 4.5). Σ' αὐτό κεντᾶται σταυρός ἤ ἡ εἰκόνα τῆς ἀναστάσεως ἤ τοῦ νιπτῆρος (κατά τούς συμβολισμούς του). Βαθμηδόν, πιθανόν γιά λόγους εὐκοσμίας, ἔγινε σκληρότερο.

ζ. **Τό ὠμοφόριο.** Ταινία ὑφάσματος σταυρουμένη στό στῆθος μέ τά δύο ἄκρα ἕνα ἐμπρός καί ἕνα ὀπίσω.

Στήν ἀρχιερατική ἀμφίεση καί πρός ἔξαρση τοῦ ἀρχιερατικοῦ ἀξιώματος, προσετέθησαν βαθμηδόν καί ἄλλα διακριτικά, ὅπως ὁ ἐπιστήθιος σταυρός, τό ἐγκόλπιο μέ τήν εἰκόνα τῆς Θεοτόκου ("Παναγία"), ἡ ποιμαντορική ράβδος, ἡ μίτρα καί τά δικηροτρίκηρα. Μερικά ἀπό τά διάσημα αὐτά χρησιμοποιοῦνται καί ἀπό τούς ἡγουμένους τῶν σταυροπηγιακῶν μονῶν, ὅπως ἡ ποιμαντορική ράβδος, ἄλλα δέ ἔχουν δοθεῖ στούς πρεσβυτέρους ὡς ἐνδεικτικά ὀφφικίων, ὅπως ὁ σταυρός καί τό ἐπιγονάτιο. 'Από τά ἀρχιερατικά διάσημα τά περισσότερα εἶναι ἀβεβαίας προελεύσεως καί δέν εἶναι δυνατός ὁ προσδιορισμός τοῦ χρόνου εἰσαγωγῆς των. 'Η μίτρα εἶναι γνωστό ὅτι ἐφορεῖτο μόνο ἀπό τόν πάπα τῆς Ρώμης καί τόν πατριάρχη 'Αλεξανδρείας (τιάρα), ἀρχῆς γενομένης, ὅπως θέλει ἡ συναξαριστική παράδοση, ἀπό τόν ἅγιο Κύριλλο. Στήν Κωνσταντινούπολη εἰσήχθη ἀπό τόν Κύριλλο Λούκαρη τόν ΙΖ' αἰώνα, πού χρημάτισε πρῶτα πατριάρχης 'Αλεξανδρείας, καί ὕστερα γενικεύθηκε. Στή Ρωσία ἐπεξετάθη καί στούς ἀρχιμανδρίτες, ἐνῷ οἱ ἀρμένιοι ἱερεῖς μιτροφοροῦσαν πάντοτε, γι' αὐτό καί σφοδρά κατακρίνονται ἀπό τούς βυζαντινούς ἀντιρρητικούς συγγραφεῖς, ὡς παραβαίνοντες τήν ἀποστολική ἐντολή, κατά τήν ὁποία οἱ ἄνδρες πρέπει νά προσεύχονται μέ ἀκάλυπτη τήν κεφαλή (Α' Κορ. ια' 4).

Οἱ ὑποδιάκονοι φοροῦν διακονικό στιχάριο καί ὀράριο ἐζωσμένο. Οἱ ἀναγνῶστες σήμερα μέν ράσο, παλιότερα δέ εἰδικό φελώνιο καί "καμίσιον" (εἶδος στιχαρίου).

Τά ἄμφια σ' ὅλους τούς λειτουργικούς τύπους εἶναι περίπου τά ἴδια, μέ ἀρκετές βέβαια παραλλαγές καί τοπικές ἰδιορρυθμίες.

Τέλος ὁ μανδύας, τόν ὁποῖο περιβάλλονται ὅταν χοροστατοῦν οἱ ἀρχιερεῖς καί οἱ ἡγούμενοι, θεωρεῖται εἴτε αὐτοκρατορικῆς προελεύσεως εἴτε ἐξέλιξη τοῦ μοναχικοῦ μαύρου καί πολυπτύχου μανδύου.

5. ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΑ ΒΙΒΛΙΑ

Ὅπως ἤδη εἴπαμε, κατά τούς πρώτους χριστιανικούς αἰῶνες δέν ὑπῆρχαν λειτουργικά βιβλία, μέ τήν σημερινή ἔννοια τοῦ ὅρου. Ἡ θεία λατρεία ἐτελεῖτο βάσει τῆς παραδόσεως αὐτοσχεδίως, κατά τήν "δύναμη" τοῦ προεστῶτος. Πρῶτες ἐνδεικτικές καταγραφές ἔχουμε στή "Διδαχή τῶν δώδεκα ἀποστόλων" καί στήν "Ἀποστολική παράδοση" τοῦ Ἱππολύτου, μέ τή ρητή δήλωση ὅτι οἱ λειτουργοί ἐκινοῦντο ἐλευθέρως κατά τήν σύνθεση τῆς εὐχῆς. Ἀπό τόν Δ' αἰῶνα ἀρχίζει ἡ συστηματική καταγραφή τῶν λειτουργικῶν παραδόσεων καί ἐμφανίζονται τά πρῶτα λειτουργικά βιβλία καί κείμενα, βάσει τῶν ὁποίων τελεῖται στό ἑξῆς ἡ λειτουργία καί οἱ λοιπές ἱερές ἀκολουθίες τῆς Ἐκκλησίας. Πρῶτα δείγματα τῆς εὐχολογικῆς αὐτῆς παραγωγῆς ἔχουμε τό Εὐχολόγιο τοῦ Σεραπίωνος ἐπισκόπου Θμούεως, συγχρόνου καί φίλου τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου, ἀπό τήν Αἴγυπτο, καί τίς "Ἀποστολικές Διαταγές" ἀπό τήν Ἀντιόχεια. Μέχρις ὅμως τόν Η' αἰώνα δέν περισώθηκαν λειτουργικά χειρόγραφα. Ἕνας ἀπό τούς λόγους πού συνετέλεσαν σ' αὐτό ἦταν καί ἡ ἀλλαγή τοῦ συστήματος τῆς ἑλληνικῆς γραφῆς. Τόν Θ' αἰώνα εἰσάγεται ἡ μικρογράμματη γραφή καί γρήγορα ἐπικρατεῖ, ἐνῶ τά μεγαλογράμματα χειρόγραφα δέν χρησιμοποιοῦνται πιά καί καταστρέφονται.

Κατ' ἐξαίρεση σώθηκε ἕνας σπουδαιότατος μεγαλογράμματος κώδικας, ὁ Βαρβερινός 336 τοῦ τέλους του Η' αἰώνα.

Εἶναι γραμμένος πιθανότατα στή Νότιο Ἰταλία καί περιέχει τό Κωνσταντινουπολιτικό Εὐχολόγιο. Ἀπό τόν Θ' αἰώνα καί ἑξῆς σώζονται ἑκατοντάδες χειρόγραφα σ' ὅλες τίς βιβλιοθῆκες τοῦ κόσμου. Ἔργο τῆς ἐπιστήμης εἶναι ἡ κριτική ἔκδοση τῶν κειμένων αὐτῶν, πού εἶναι ὅμως δύσκολο ἐγχείρημα λόγῳ τοῦ πλήθους τῶν χειρογράφων καί τῆς μεγάλης ἐκτάσεως τῶν λειτουργικῶν βιβλίων. Γίνονται κριτικές ἐκδόσεις μεμονωμένων κειμένων, εὐχῶν ἤ ὕμνων ἤ τυπικῶν, βάσει φυσικά τῶν σωζομένων χειρογράφων, ἀλλά ἡ ὁλοκλήρωση τοῦ ἔργου ἀπαιτεῖ καί κόπο πολύ καί χρόνο μακρό. Σκοπός δέ τῆς κριτικῆς ἐκδόσεως εἶναι ἡ ἀποκάθαρση τῆς παραδόσεως τῶν λειτουργικῶν κειμένων μέ τήν ἐπιλογή τῶν ὀρθοτέρων γραφῶν καί τῆς ἀπηκριβωμένης τάξεως, ἡ διόρθωση μ' ἄλλα λόγια καί ἡ συμπλήρωση τῶν λειτουργικῶν μας βιβλίων. Γιά τό σκοπό αὐτό εἶχε συσταθεῖ ἀπό τό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο το 1932 μεγάλη ἐπιστημονική ἐπιτροπή μέ πρόεδρο τόν τότε Μητροπολίτη Τραπεζοῦντος Χρύσανθο Φιλιππίδη καί μέ μέλη λογίους ἄνδρες τῆς ἐποχῆς ἐκείνης (Μητροπολίτη Κασσανδρείας Εἰρηναῖο, Κ. Δυοβουνιώτη, Ἁ. Ἀλιβιζᾶτο, Γ. Σωτηρίου, Ν. Βέη, Ἐμ. Παντελάκη καί Π. Τρεμπέλα). Τά πολεμικά ὅμως γεγονότα, πού μεσολάβησαν, δέν ἐπέτρεψαν τήν πρόοδο τοῦ ἔργου τῆς ἐπιτροπῆς.

Ὁ οὐσιαστικά μόνος καρπός της ἦταν ἡ κριτική ἔκδοση τῶν τριῶν βυζαντινῶν λειτουργιῶν, βάσει τῶν χειρογράφων κυρίως τῶν Ἀθηνῶν, ἀπό τόν κατόπιν καθηγητή τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Παναγιώτη Τρεμπέλα ("Αἱ τρεῖς λειτουργίαι κατά τούς ἐν Ἀθήναις κώδικας", Ἀθῆναι 1935). Ὁ ἴδιος συνέχισε τό ἔργο, ἐπεκτείνοτάς το πρός ἄλλες ἀκολουθίες τοῦ Εὐχολογίου (μνῆστρα-γάμος, εὐχέλαιο, χειροτονίες, βάπτισμα, ἁγιασμοί, ἐγκαίνια, ὄρθρος-ἑσπερινός), πού τίς ἐξέ-

δωσε σέ δύο τόμους μέ τίτλο "Μικρόν Εὐχολόγιον", Ἀθῆναι 1950-1955.

Μεταπολεμικῶς ἔγιναν καί ἄλλες κριτικές ἐκδόσεις λειτουργικῶν κειμένων καί χειρογράφων, ὅπως τοῦ Τυπικοῦ τῆς Ἁγίας Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως ἀπό τόν καθηγητή τοῦ Ἀνατολικοῦ Ἰνστιτούτου τῆς Ρώμης Juan Mateos καί ἄλλες. Κριτικά ἐπίσης ἔχουν ἐκδοθεῖ ὑμνογραφικά κείμενα, ὅπως τά κοντάκια τοῦ Ρωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ (Ν. Τωμαδάκης) καί ἄλλα.

Τήν κριτική ἔκδοση τῶν λειτουργικῶν κειμένων βάσει τῆς χειρογράφου παραδόσεως ἐπιβάλλει ἡ κατάσταση στήν ὁποία βρίσκονται τά ἔντυπα λειτουργικά μας βιβλία, πού δέν εἶναι ἡ ἐπιβαλλόμενη. Ὅταν δηλαδή κατά τόν ΙΕ' αἰώνα ἐφευρέθηκε ἡ τυπογραφία, πολλοί φιλότιμοι ἐκδότες, ἀποβλέποντας στήν ἀνάγκη ὑπάρξεως ἐντύπων λειτουργικῶν βιβλίων, ἐπιδόθηκαν στήν ἔκδοσή τους. Ἦταν φυσικό ἡ ἔκδοση νά γίνει "ἐκ τῶν ἐνόντων", ἐπί τῇ βάσει λίγων χειρογράφων πού ἦταν στή διάθεσή τους, μέ τά μέσα καί τίς δυνατότητες τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Οἱ ἐκδόσεις γινόταν στά μεγάλα ἑλληνικά τυπογραφεῖα τῆς Βενετίας μέ τήν ἐπιμέλεια λογίων κληρικῶν, εἶχαν δέ εὐρυτάτη διάδοση καί σύντομα ἀντικατέστησαν καί δύσχρηστα καί ἀκριβά χειρόγραφα. Αὐτό συνετέλεσε στήν ἑνοποίηση τῆς παραδόσεως, ἀλλά ὄχι βάσει τῶν καλλιτέρων προτύπων. Οἱ ἐκδόσεις τώρα δημιούργησαν νέα παράδοση καί οἱ νέες ἐκδόσεις ἐπαναλαμβάνουν οὐσιαστικά τίς πρῶτες, μέ λίγες τυπογραφικές κυρίως βελτιώσεις. Οὐσιαστικότερη ἦταν ἡ διορθωτική παρέμβαση τοῦ ἁγιορείτου μοναχοῦ Βαρθολομαίου Κουτλουμουσιανοῦ τοῦ Ἰμβρίου πού διόρθωσε πολλά λειτουργικά βιβλία βάσει τῶν χειρογράφων.

Σήμερα κυκλοφοροῦν πολλές ἐκδόσεις λειτουργικῶν βιβλίων ἰδιωτικές ἤ ἡμιεπίσημες, ἀπό τίς ὁποῖες ἡ σημαντικότερη εἶναι ἡ πρόσφατη ἔκδοση ὅλης τῆς σειρᾶς τῶν λειτουργικῶν βιβλίων ἀπό τήν Ἀποστολική Διακονία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Τά περισσότερα εἶναι ἀνατυπώσεις παλαιοτέρων καλῶν ἐκδόσεων, ἄλλα δέ ἔχουν τύχει ἐπεξεργασίας καί διορθώσεως, ὅπως τό Μικρό Εὐχολόγιο, τό Ἱερατικό, τό Ἀρχιερατικό καί τό Ὡρολόγιο. Κυρίως ἡ ἔκδοση αὐτή χρησιμοποιεῖται σήμερα στούς ναούς μας. Ἀπό τίς ἄλλες ἐκδόσεις, παλαιότερες ἤ νεώτερες, ὅλων ἤ μέρους τῶν λειτουργικῶν βιβλίων μνημονεύουμε τίς ἐκδόσεις τῆς Ρώμης, τῆς Κρυπτοφέρρης, τοῦ Μιχ. Σαλιβέρου, Βασ. Ρηγοπούλου, Ἀλ. καί Εὐ. Παπαδημητρίου, τοῦ συλλόγου "Φῶς", τῆς Ἱ. Μονῆς Σίμωνος Πέτρας κ.ἄ.

Τά λειτουργικά βιβλία, ἐν μέρει ἤ ἐν ὅλῳ ἔχουν μεταφρασθεῖ καί σέ ξένες γλῶσσες γιά λειτουργική χρήση ἀπό τούς ὀρθοδόξους μή ἑλληνοφώνους λαούς, ὅπως στή σλαβωνική καί στήν ἀραβική ἤ γιά ἐπιστημονικούς λόγους ἤ πρακτική χρήση στή λατινική καί στίς νεώτερες εὐρωπαϊκές γλῶσσες, καθώς καί στίς γλῶσσες τῶν ἱεραποστολῶν, ἀκόμη καί στή νεοελληνική. Οἱ ἀρχαῖες ἰδίως μεταφράσεις εἶναι πολύτιμες γιά τήν κριτική ἀποκατάσταση τῶν κειμένων, ὡς καί γιά τόν τρόπο κατανοήσεως τοῦ περιεχομένου τους.

Ἀπό τά λειτουργικά βιβλία τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας ἄλλα μέν προορίζονται γιά τήν χρήση τῶν λειτουργῶν, ἄλλα γιά τήν χρήση τῶν ἀναγνωστῶν καί ἄλλα γιά τό λαό. Ἀνάλογα δηλαδή μέ τήν κατανομή τῶν ρόλων στήν τέλεση τῆς θείας λατρείας, κατανέμεται καί τό περιεχόμενο τῶν λειτουργικῶν βιβλίων. Μίξη τῶν ρόλων ἤ προσπάθεια διευκολύνσεως κατά τήν τέλεση τῶν ἀκολουθιῶν προκάλεσε καί τή μίξη τοῦ περιε-

χομένου τῶν 6ιβλίων, πού ἄλλοτε ἐξυπηρετεῖ ἄλλοτε ὅμως καί περιπλέκει τά πράγματα.

Τά λειτουργικά 6ιβλία εἶναι τά ἀκόλουθα:

α'. ΤΟ ΕΥΑΓΓΕΛΙΟΝ

Ἀρχικά ἡ ἀνάγνωση περικοπῶν ἀπό τό Εὐαγγέλιο γινόταν κατ' ἐλευθέρα ἐπιλογή. Ἀργότερα δημιουργήθηκαν συστήματα περικοπῶν κατ' ἐπιλογήν ἤ κατά συνέχειαν, ἀλλά πάλι ἡ ἀνάγνωση γινόταν ἀπό τό συνεχές κείμενο τοῦ Εὐαγγελίου, στά περιθώρια τοῦ ὁποίου ἤ σέ συναπτόμενους πίνακες ἀναγραφόταν οἱ τομές καί ὁ χρόνος τῆς ἀναγνώσεως τῶν περικοπῶν. Τά συστήματα αὐτά τῶν περικοπῶν κατά τόπους ἦσαν διάφορα, πρέπει ὅμως ἀπό τίς ἐνδείξεις πού ὑπάρχουν νά εἶναι ἀρχαιότατα. Ἀλλαγές 6έβαια ἔγιναν ἐκ τῶν ὑστέρων ἀρκετές. Σέ τελική φάση οἱ περικοπές ἀποσπάσθηκαν ἀπό τό συνεχές κείμενο καί ἀποτέλεσαν ἰδιαίτερο λειτουργικό 6ιβλίο τό "Ἐκλογάδιον" ἤ " Εὐαγγελιστάριον" ἤ, ἁπλούστερα, τό "Ἱερόν Εὐαγγέλιον" ἤ τό "Εὐαγγέλιον", αὐτό δηλαδή πού εἶναι σήμερα σέ λειτουργική χρήση. Διαιρεῖται σέ δύο μέρη, τό πρῶτο μέ τή συνεχή ἀνάγνωση τῶν εὐαγγελίων, διαιρημένο σέ περικοπές, ὅπως εἴπαμε, ἀπό τήν Κυριακή τοῦ Πάσχα μέχρι τή Μεγάλη Ἑβδομάδα. Προηγεῖται τό κατά Ἰωάννην Εὐαγγέλιο, ἀπό τοῦ Πάσχα μέχρι τήν Πεντηκοστή, ἕπεται τό κατά Ματθαῖον ἀπό τή Δευτέρα μετά τήν Πεντηκοστή μέχρι τά μέσα Σεπτεμβρίου, τό κατά Λουκᾶν ἀπό τή Δευτέρα μετά τήν Κυριακή μετά τήν Ὕψωση ("τό νέον ἔτος") μέχρι τήν ἀρχή τῆς Τεσσαρακοστῆς καί τό κατά Μάρκον κατά τήν Μεγάλη Τεσσαρακοστή. Τό δεύτερο μέρος καταλαμβάνουν οἱ κατ' ἐκλογήν περικοπές κατά τό Μηνολόγιο ἀπό 1ης Σεπτεμ6ρίου μέχρι 31ης Αὐγούστου, οἱ περικοπές δηλαδή πού ἀναγι-

νώσκονται κατά τίς ἑορτές καί τίς μνῆμες ἑορταζομένων ἁγίων. Ἕνα τρίτο μέρος –εἶδος παραρτήματος– περιέχει τά ἕνδεκα ἑωθινά εὐαγγέλια τῶν Κυριακῶν καί τίς περικοπές πού διαβάζονται σέ μυστήρια καί ἄλλες περιστάσεις (βάπτισμα, γάμος, νεκρώσιμες ἀκολουθίες κ.λπ.).

Τό Εὐαγγέλιο διαβάζεται μόνο ἀπό ἀνωτέρους κληρικούς (ἐπίσκοπο, πρεσβύτερο, διάκονο), εἰκονίζει τόν ἴδιο τόν Κύριο Ἰησοῦ Χριστό, τόν σαρκωθέντα Λόγο τοῦ Θεοῦ, λιτανεύεται, θυμιᾶται, προσκυνεῖται, ἀποτίθεται πάντοτε στήν ἁγία τράπεζα καί βιβλιοδετεῖται μέ ἰδιαίτερη ἐπιμέλεια καί ἐγχάρακτες διακοσμήσεις στά ἀργυρά ἤ ἀπό ἄλλο πολύτιμο μέταλλο καλύμματά του. Τελικά ἐπικράτησε νά εἰκονίζονται στό μέν ἐμπρόσθιο ἐξώφυλλό του ἡ σταύρωση καί στό ὀπίσθιο ἡ ἀνάσταση καί νά κρατεῖται ἤ νά τίθεται ἀναλόγως πρός τόν χαρακτήρα τῶν ἡμερῶν, τόν ἀναστάσιμο ἤ μή. Στά χειρόγραφα ἀπαντᾶ πρός χαρακτηρισμό τοῦ πολυτελοῦς αὐτοῦ Εὐαγγελίου ὁ ὅρος "Μεγαλεῖον", πού δέν εἶναι σήμερα σέ χρήση.

β'. Ο ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ Ἤ ΠΡΑΞΑΠΟΣΤΟΛΟΣ

Βιβλίο τοῦ ἀναγνώστου, πού περιέχει τίς περικοπές ἀπό τίς Πράξεις καί τίς ἐπιστολές τῶν ἀποστόλων, πού διαβάζονται κατά τίς συνάξεις. Γιά τόν τρόπο κατανομῆς τῆς ὕλης του ἰσχύουν κατ' ἀναλογίαν ὅσα εἴπαμε γιά τό Εὐαγγέλιο. Ἡ ἀρχή γίνεται ἀπό τίς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων, πού διαβάζονται ἀπό τό Πάσχα ὥς τήν Πεντηκοστή καί ἕπονται οἱ περικοπές ἀπό τίς ἐπιστολές τοῦ Παύλου καί τίς καθολικές ἐπιστολές. Κατά τήν Τεσσαρακοστή διαβάζεται ἡ πρός Ἑβραίους, ἐνῷ γιά τίς Κυριακές καί τά Σάββατα ὅλου τοῦ ἔτους προτιμοῦνται οἱ ἐπιστολές τοῦ Παύλου ἔναντι τῶν καθολικῶν ἐπιστολῶν, πού διαβάζονται κατά τίς καθημερινές καί κατά τούς

ἑσπερινούς τῶν ἑορτῶν τῶν ἀποστόλων. Στόν Ἀπόστολο περιέχονται καί τά προκείμενα καί ἀλληλουάρια καί τά ἀντίφωνα καί τά κοινωνικά.

γ'. ΤΟ ΠΡΟΦΗΤΟΛΟΓΙΟΝ

Λειτουργικό βιβλίο πού περιέχει τίς περικοπές τῶν βιβλίων τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, πού διαβάζονται ἐπ' ἐκκλησίας. Τό περιεχόμενό του ἔχει συγχωνευθεῖ στά ἄλλα λειτουργικά βιβλία (Μηναῖα, Τριώδιο, Πεντηκοστάριο) γιά διευκόλυνση τῶν ἀναγνωστῶν, καί δέν ἐκδίδεται αὐτοτελῶς.

Περικοπές τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ἀρχικά διαβαζόταν κατά τή θεία λειτουργία, πρό τῶν ἀναγνωσμάτων ἀπό τήν Καινή Διαθήκη, δύο (Νόμος - Προφῆται) κατά τήν κληρονομία τῆς συναγωγῆς, ἤ ἕνα κατά ἐποχές καί κατά τόπους. Ἀργότερα ἀπό μοναχική μᾶλλον ἐπίδραση, τά ἀναγνώσματα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης μεταφέρθηκαν στούς ἑσπερινούς.

Σήμερα διαβάζονται στούς ἑσπερινούς τῶν ἑορτῶν τρία Παλαιοδιαθηκικά ἀναγνώσματα καί στούς ἑσπερινούς τῶν καθημερινῶν τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς δύο (Γένεση - Παροιμίαι, κατά τή Μεγάλη Ἑβδομάδα Ἔξοδος - Ἰώβ) καί στήν τριθέκτη ἕνα (Ἠσαΐας καί κατά τή Μεγάλη Ἑβδομάδα Ἰεζεκιήλ) καί στίς μεγάλες ὧρες ἀνά ἕνα. Στούς ἑσπερινούς τῶν μεγάλων ἑορτῶν Πάσχα, Χριστουγέννων καί Θεοφανείων ἀναγινώσκονται περισσότερες καί κατά κανόνα ἐκτενέστερες περικοπές ἀπό τήν Παλαιά Διαθήκη (15 τό Μέγα Σάββατο, 13 τά Θεοφάνεια καί 8 τά Χριστούγεννα) γιά προπαρασκευή τῆς ἑορτῆς καί γιά τήν κάλυψη τοῦ χρόνου τοῦ βαπτίσματος τῶν κατηχουμένων πού γινόταν στό σημεῖο αὐτό.

Στά θέματα τῆς Ἁγίας καί Μεγάλης Συνόδου ἀναγράφεται καί ἡ ἐπαναφορά τῶν ἀναγνωσμάτων τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης κατά τίς λειτουργίες τῶν Κυριακῶν.

δ'. ΤΟ ΨΑΛΤΗΡΙΟΝ

Τό ὁμώνυμο βιβλίο τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, πού κατά τή μετάφραση τῶν Ο' χρησιμοποιεῖται ἀπ' ἀρχῆς στή χριστιανική λατρεία. Ἀποτελεῖται ἀπό τούς 150 ψαλμούς καί ἕνα παράρτημα πού περιέχει τίς ἐννέα ᾠδές. Οἱ ψαλμοί, κατά τό σύστημα τῆς συνεχοῦς ψαλμωδίας τῆς Μονῆς τοῦ Ἁγίου Σάβα, εἶναι διαιρημένοι σέ ἑξήντα στάσεις ἴσου περίπου μήκους. Τρεῖς στάσεις μαζί ἀποτελοῦν ἕνα κάθισμα, δηλαδή εἴκοσι καθίσματα, χωρίς νά ἀφαιροῦνται οἱ καθημέραν χρησιμοποιούμενοι ψαλμοί στίς ἀκολουθίες τοῦ νυχθημέρου. Τά εἴκοσι καθίσματα στιχολογοῦνται (ψάλλονται δηλαδή κατά στίχον –σήμερα ἀναγιγνώσκονται) μία φορά τήν ἑβδομάδα, τρία δηλαδή κάθε ἡμέρα, δύο στόν ὄρθρο καί ἕνα στόν ἑσπερινό (3 Χ 7 = 21 - 1 = 20). Κατά τή Μεγάλη Τεσσαρακοστή ἀνακυκλώνεται τό Ψαλτήριο δύο φορές κάθε ἑβδομάδα. Οἱ στάσεις εἴπαμε ὅτι εἶναι ἴσου περίπου μήκους, οἱ ψαλμοί ὅμως εἶναι ἄνισοι. Γιά τόν λόγο αὐτό, ἐνῶ εἶναι φανερό πώς κατ' ἀρχήν ἐπιδιώκεται νά εἶναι τρεῖς ψαλμοί σέ κάθε στάση, στήν πράξη δέν εἶναι δυνατόν πάντοτε νά ἐφαρμοσθεῖ. Ἔτσι ἔχουμε στάσεις μέ δύο, ἕναν ἤ καί μέρος ψαλμοῦ, ἀλλά καί μέ περισσοτέρους μικρούς ψαλμούς. Παράδειγμα οἱ δυό ἀκραῖες περιπτώσεις: Στό ΙΗ' κάθισμα (ψαλμοί ριθ'- ρλγ', αἱ " ᾠδαί τῶν ἀναβαθμῶν" ἤ κατά τή λειτουργική ὁρολογία "Τά πρός Κύριον"), κάθε στάση ἀποτελεῖται ἀπό πέντε ψαλμούς· τό ΙΖ' κάθισμα (ριη' ψαλμός - ὁ "ἄμωμος") ἀποτελεῖται ἀπό ἕνα ψαλμό, πού ὑποδιαιρεῖται σέ τρεῖς στάσεις (στίχ. 1 - 72, 73 - 131 καί 132 - 176).

Ἐκτός ἀπό τή συνεχή ψαλμωδία οἱ ψαλμοί ψάλλονται κατ' ἐπιλογήν στίς διάφορες ἀκολουθίες κατά τά θέματα τῶν ἀκολουθιῶν καί τῶν ψαλμῶν, ὅπως καί ὡς προκείμενα, ἀλληλουάρια, κοινωνικά κ.λπ.

Στήν ἐνοριακή ψαλμωδία τό Ψαλτήριο ἦταν διαιρημένο σέ 72 ἀντίφωνα, μέ ἐφύμνια, μετά τήν ἀφαίρεση τῶν σταθερῶν ψαλμῶν τῶν καθημέραν ἀκολουθιῶν, ἡ ἀνακύκλησή του δέ γινόταν ἀνά δύο ἑβδομάδες.

Σέ παράρτημα (ἤ δεύτερο μέρος) τοῦ Ψαλτηρίου περιέχεται ἡ ἀνθολογία τῶν ἐννέα βιβλικῶν ὠδῶν, πού στιχολογοῦνται στόν ὄρθρο. Αὐτές εἶναι οἱ ἑξῆς:

α' ὠδή *τοῦ Μωϋσέως στήν Ἔξοδο (ιε' 1-19) "Ἄσωμεν τῷ Κυρίῳ ἐνδόξως γάρ δεδόξασται...".*

β' ὠδή *τό κύκνειο ᾆσμα τοῦ Μωϋσέως (Δεύτερον. λβ' 1-43) "Πρόσεχε, οὐρανέ, καί λαλήσω...".*

γ' ὠδή *τῆς Ἄννης τῆς μητρός Σαμουήλ τοῦ προφήτου (Α' Βασιλ. β' 1-10) "Ἐστερεώθη ἡ καρδία μου ἐν Κυρίῳ".*

δ' ὠδή *ἡ προσευχή Ἀββακούμ τοῦ προφήτου (Ἀββακ. γ' 1-19) "Κύριε, εἰσακήκοα τήν ἀκοήν σου καί ἐφοβήθην...".*

δ' ὠδή *ἡ προσευχή Ἠσαΐου τοῦ προφήτου (Ἠσ. στ' 9-20) "Ἐκ νυκτός ὀρθρίζει τό πνεῦμά μου πρός σέ, ὁ Θεός...".*

στ' ὠδή *ἡ προσευχή Ἰωνᾶ τοῦ προφήτου (Ἰων. β' 2-10) "Ἐβόησα ἐν θλίψει μου πρός Κύριον τόν Θεόν μου...".*

ζ' ὠδή *ἡ προσευχή τῶν ἁγίων τριῶν παίδων (Δανιήλ γ' 2-33) "Εὐλογητός εἶ, Κύριε, ὁ Θεός τῶν πατέρων ἡμῶν...".*

η' ὠδή *ὁ ὕμνος τῶν τριῶν παίδων (Δαν. κεφ. γ') "Εὐλογεῖται πάντα τά ἔργα* Κυρίου τόν Κύριον...".

Καί ἡ ***θ' ὠδή*** *ἡ ὠδή τῆς Θεοτόκου (Λουκ. α' 46-55) "Μεγαλύνει ἡ ψυχή μου τόν Κύριον..." καί ἡ προσευχή Ζαχαρίου τοῦ πατρός τοῦ Προδρόμου (Λουκ. α' 68-79) "Εὐλογητός Κύριος ὁ Θεός τοῦ Ἰσραήλ...".*

Οἱ ἐννέα ᾠδές ἐπηρέασαν ἰδιαίτερα τήν ὑμνολογία. Τό εἶδος τῶν κανόνων, πού καλλιεργήθηκε ἀπό τήν εἰκονομαχία καί ἑξῆς, βασίζεται καί ἐξυπηρετεῖ τή στιχολογία τῶν ᾠδῶν. Οἱ κανόνες εἶναι στιχηρά τῶν ἐννέα βιβλικῶν ᾠδῶν.

ε'. ΤΟ ΕΥΧΟΛΟΓΙΟΝ

Τό Εὐχολόγιο εἶναι μία ὀγκώδης συλλογή ὅλων τῶν εὐχολογικῶν κειμένων τῆς θείας λατρείας, τῶν λειτουργιῶν δηλαδή, τῶν ἀκολουθιῶν τῶν μυστηρίων καί τῶν ἱερῶν τελετῶν, καθώς καί εὐχῶν εἰς διαφόρους περιστάσεις. Τό ἀρχαιότερο σωζόμενο Εὐχολόγιο τοῦ βυζαντινοῦ λειτουργικοῦ τύπου εἶναι ὁ Βαρβερινός κῶδιξ 336 τοῦ τέλους τοῦ Η' αἰώνα, γιά τόν ὁποῖον μιλήσαμε ἀνωτέρω. Σώζονται καί ἄλλα πολλά παλαιά Εὐχολόγια σέ χειρόγραφα, πού βασικά τό περιεχόμενό τους εἶναι τό ἴδιο, χωρίς νά ταυτίζεται ἀπόλυτα. Ἡ συλλογές δέ αὐτές περιέχουν ὑλικό διαφόρων ἐποχῶν, ἀπό τόν Δ' αἰώνα μέχρι τῆς ἐποχῆς τῆς συντάξεώς τους, καί διαφόρων συγγραφέων. Ἄλλες ἀπό αὐτές τίς ἀκολουθίες πού περιέχουν εἶναι σέ χρήση, ἄλλες σέ ἀχρησία. Ἐνίοτε ὑπάρχουν ἀκολουθίες σέ δύο ἤ καί περισσότερες μορφές, ἄλλες παλαιότερες καί ἄλλες νεώτερες. Γενικά τό περιεχόμενο τοῦ Εὐχολογίου εἶναι ἀκατάστατο, πρᾶγμα πού ὀφείλεται στίς φάσεις συγκεντρώσεως τοῦ ὑλικοῦ του. Ἔκδοση χειρογράφων Εὐχολογίων ἔγινε ἀπό τόν Alexei Dmitrievskij σέ ἕνα ὀγκώδη τόμο, τό δεύτερο τῆς τριτόμου σειρᾶς τοῦ Opisanie liturgitseskich rukopisej, Εὐχολόγια, Κίεβο 1901. Κλασική παραμένει ἡ ἔκδοση τοῦ J. Goar, λατίνου κληρικοῦ ἑλληνιστοῦ, πού ἐξέδωσε τό βυζαντινό Εὐχολόγιο μέ εἰσαγωγές, σχόλια καί λατινική μετάφραση (Euchologium sive Rituale Graecorum, Βενετία 1730).

Γιά λειτουργική χρήση ἔχει ἐπανειλημμένα ἐκδοθεῖ στή Βενετία καί στήν Ἀθήνα (ἔκδοση Μ. Σαλιβέρου 1927), ὄχι ὅμως ἀκόμα ἀπό τήν Ἀποστολική Διακονία.

Ἀπό τό Εὐχολόγιο προῆλθαν πιό εὔχρηστες συλλογές εὐχῶν καί ἀκολουθιῶν, χωρίς νά ἀποκλείεται καί ἡ ἀντίστροφη πορεία, ὅτι δηλαδή ἀπό τίς μικρές συλλογές προῆλθε ἡ μεγάλη. Γιά διάκριση ἀπό αὐτές τό Εὐχολόγιο τιτλοφορεῖται "Μέγα Εὐχολόγιον" ἤ "Εὐχολόγιον τό μέγα". Οἱ μικρότερες αὐτές συλλογές ἀποβλέπουν στήν ἐξυπηρέτηση τῶν λειτουργῶν κατά τόν ἱερατικό τους βαθμό καί τόν ἀνάλογο ρόλο τους στή διεξαγωγή τῆς θείας λατρείας.

Ἔτσι ἔχουμε:

α) **Τό Διακονικόν,** πού περιέχει ὅσα λέγει ὁ διάκονος κατά τή θεία λειτουργία καί τίς λοιπές ἀκολουθίες.

β) **Τό Ἱερατικόν ἤ "Λειτουργικόν" ἤ "Αἱ τρεῖς λειτουργίαι",** στό ὁποῖο περιέχονται οἱ τρεῖς βυζαντινές λειτουργίες, ὁ ὄρθρος, ὁ ἑσπερινός, οἱ εὐχές τῆς γονυκλισίας τῆς Πεντηκοστῆς, ἡ ἀκολουθία τοῦ μεγάλου ἁγιασμοῦ καί ἄλλα συναφῆ, ὅσες δηλαδή ἀκολουθίες τελεῖ ὁ ἱερεύς στό ναό, κυρίως σέ σύνδεσμο μέ τή θεία λειτουργία. Τά παλαιά χειρόγραφα λειτουργικά ἔχουν συνήθως τή μορφή εἰληταρίου ("τό κοντάκιον τῆς θείας λειτουργίας") καί περιέχουν μόνο τίς λειτουργίες καί μόνο τίς ἱερατικές εὐχές. Τά νεώτερα προσθέτουν καί τά διακονικά, γιατί οἱ ἱερεῖς τελοῦσαν κατ' ἀνάγκην μόνοι τή λειτουργία ἐλλείψει διακόνων. Παρεμβάλλουν ἐπίσης καί τυπικές διατάξεις ἀπό τήν "Διάταξη τῆς θείας λειτουργίας" τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλως Φιλοθέου τοῦ Κοκκίνου, ἐνῶ τά παλαιότερα ἔχουν μόνο τίς ἐπιγραφές τῶν εὐχῶν καί λακωνικότατες τυπικές διατάξεις. Βραδύτερον στίς νεώτερες ἐκδόσεις

προστίθεται καί ὁ ὄρθρος, ὁ ἑσπερινός καί ποικίλα περισσότερο ἤ λιγότερο χρήσιμα γιά τόν ἱερέα κείμενα.

γ) **Τό Ἀρχιερατικόν ἤ "Τακτικόν"**, Εὐχολόγιο συντηρητικότερης μορφῆς, πού περιέχει τίς λειτουργίες, τίς χειροτονίες καί ἄλλες ἀκολουθίες καί εὐχές χρησιμοποιούμενες ἀπό τόν ἀρχιερέα. Πρῶτο τέτοιο δεῖγμα Ἀρχιερατικοῦ ἔχουμε τό Εὐχολόγιο τοῦ Σεραπίωνος Θμούεως, πού μνημονεύσαμε πιό πάνω, πού εἶναι ὅμως τοῦ Ἀλεξανδρινοῦ λειτουργικοῦ τύπου.

δ) **Τό Ἁγιασματάριον**, μικρό λειτουργικό βιβλίο, πού ἀρχικά περιεῖχε μόνο τήν ἀκολουθία τοῦ μικροῦ ἁγιασμοῦ καί εὐχές περιστατικές συναπτόμενες συνήθως σ' αὐτόν, γιά νά χρησιμοποιεῖται ἀπό τόν ἱερέα ἐκτός ναοῦ, στούς οἴκους τῶν χριστιανῶν, στούς ἀγρούς κ.λπ. Ὅταν ἄρχισε νά ἐκδίδεται τύποις προσετίθεντο σ' αὐτό διαρκῶς νέες εὐχές καί νέες ἀκολουθίες, ὥστε ἔφθασε νά εἶναι καί νά τιτλοφορεῖται "Μικρόν Εὐχολόγιον" γιά νά διακρίνεται ἀπό τό "Μέγα Εὐχολόγιον". Παράλληλα διατήρησε καί τόν παλαιό τίτλο ("Ἁγιασματάριον") καί συνήθως ἀρχίζει μέ τήν ἀκολουθία τοῦ μικροῦ ἁγισμοῦ, ὡς ὑπόλειμμα τῆς παλαιᾶς του μορφῆς.

Σέ χειρόγραφα καί σέ ἔντυπα ἀπαντῶνται καί ἄλλες ἐπιτομές τοῦ Εὐχολογίου μικρότερης σημασίας, ἀλλά εὔχρηστες, μέ μία μόνο ἀκολουθία καί ἀνάλογο τίτλο, ὅπως "Ἡ θεία λειτουργία του ἱεροῦ Χρυσοστόμου", "Ἡ θεία λειτουργία τῶν Προηγιασμένων", "Ἐξοδιαστικόν" (ἡ νεκρώσιμη ἀκολουθία), "Τό ἱερόν εὐχέλαιον" κ.ο.κ.

στ'. ΤΟ ΩΡΟΛΟΓΙΟΝ

Τό βιβλίον "τῶν ὡρῶν", δηλαδή τῶν ἀκολουθιῶν τοῦ νυχθημέρου, πού ὑπό τήν εὐρύτερη ἔννοια ὅλες ὀνομάζονται ὧρες (ἐννοεῖται προσευχῆς). Περιέχονται σ' αὐτό τά σταθερά

στοιχεῖα τῶν ἀκολουθιῶν αὐτῶν καί μερικά κινητά (ἀπολυτίκια καί κοντάκια τοῦ μηνολογίου), καθώς καί ἄλλες συχνά χρησιμοποιούμενες σέ συνάρτηση μέ τίς ἀκολουθίες τοῦ νυχθημέρου ἀκολουθίες, ὅπως τόν ἀκάθιστο ὕμνο, τούς παρακλητικούς κανόνες στή Θεοτόκο, τήν ἀκολουθία τῆς μεταλήψεως κ.λπ. Οἱ ἀκολουθίες σ' αὐτό ἀρχίζουν ἀπό τό μεσονυκτικό κατά τήν ἑλληνορωμαϊκή περί ἀρχῆς τοῦ ἡμερονυκτίου ἀντίληψη, ἡ δέ διάταξη τῶν ἀκολουθιῶν εἶναι αὐτή τοῦ μοναχικοῦ τυπικοῦ τοῦ ἁγίου Σάβα.

Τό πρῶτο σωζόμενο χειρόγραφο Ὡρολόγιο εἶναι στόν κώδικα Σινᾶ 863 τοῦ Θ' αἰώνα, πού ἐξέδωσε ὁ π. J. Mateos ("Un Horologion inédit de Saint-Sabas", Città del Vaticano 1964).

ζ'. Η ΟΚΤΩΗΧΟΣ

Ὑμνολογικό βιβλίο, πού περιέχει τά τροπάρια, στιχηρά, κανόνες κ.λπ. τῶν Κυριακῶν κατά τούς ὀκτώ ἤχους. Ὀκτώ δηλαδή ἀναστάσιμες ἀκολουθίες (μικρός ἑσπερινός, μέγας ἑσπερινός, κανών μεσονυκτικοῦ, ὄρθρος, μακαρισμοί), πού εἶναι συντεθειμένες κατά τούς ὀκτώ ἤχους τῆς βυζαντινῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς καί ἀνακυκλοῦνται κατ' ἔτος, ἀρχῆς γινομένης ἀπό τήν πρώτη Κυριακή μετά τό Πάσχα, τήν Κυριακή τοῦ Ἀντίπασχα, τοῦ Θωμᾶ, ἤ "τῶν ἐγκαινίων" (τῆς ἀρχῆς δηλαδή τοῦ ἑορτασμοῦ τῆς Κυριακῆς). Παράλληλα μέ τήν διαδοχή τῶν ἤχων βαίνει καί ἡ σειρά τῶν ἕνδεκα ἀναστασίμων ἑωθινῶν εὐαγγελίων τοῦ ὄρθρου τῶν Κυριακῶν, πού καί αὐτή ἀρχίζει ἀπό τήν ἴδια Κυριακή. Ὅπως ὅμως εἶναι ἑπόμενο, λόγῳ τῆς ἀνισότητας τοῦ ἀριθμοῦ (8-11) οἱ δύο σειρές, ἤχων καί ἑωθινῶν συμβαδίζουν μόνο μέχρι τινός. Στήν Ὀκτώηχο περιέχονται καί οἱ ποιητικές ἐπεξεργασίες

τῶν ἑωθινῶν εὐαγγελίων, τά ἕνδεκα ἐξαποστειλάρια, ποίημα Κωνσταντίνου Ζ' τοῦ Πορφυρογεννήτου (913-959), καί τά ἕνδεκα ἑωθινά δοξαστικά, ποίημα Λέοντος ΣΤ' τοῦ Σοφοῦ (886-912).

Ἡ σύνθεση τῆς Ὀκτωήχου ἀποδίδεται στόν ἅγιο Ἰωάννη τόν Δαμασκηνό (Η' αἰω.), κατά βάσιν δέ πρέπει νά εἶναι ἔργο του. Ὑπάρχουν ὅμως σ' αὐτή καί ὕμνοι παλαιότεροι ἤ νεώτεροι, ἀνώνυμοι ἤ ἐπώνυμοι, ὅπως τά "ἀνατολικά" καί οἱ τριαδικοί κανόνες τοῦ Μητροφάνους Σμύρνης κ.ἄ.

Ἡ Ὀκτώηχος μαζί μέ τό Ψαλτήριο κατά τήν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας ἤ καί παλαιότερα χρησίμευαν ὡς διδακτικά βιβλία γιά τήν ἐκμάθηση τῆς ἀναγνώσεως καί τῶν ἱερῶν γραμμάτων, γι' αὐτό καί στίς παλαιές ἐκδόσεις προτάσσεται τῆς Ὀκτωήχου τό ἀλφάβητο, ἑλληνικό και λατινικό, ἡ Κυριακή προσευχή, τό σύμβολο τῆς πίστεως καί προσευχές κατάλληλες γιά τούς μαθητές.

Πρῶτος συντάκτης Ὀκτωήχου φέρεται ὁ Σεβῆρος Ἀντιοχείας (Ε'-ΣΤ' αἰω.). Αὐτή σώζεται σέ συριακή μετάφραση.

η'. Η ΠΑΡΑΚΛΗΤΙΚΗ

Ὑμνολογικό καί αὐτό βιβλίο, πού περιέχει τήν Ὀκτώηχο, τήν ἀκολουθία δηλαδή τῶν Κυριακῶν διευρυμένη γιά ὁλόκληρη τήν ἑβδομάδα, πάλι κατά τούς ὀκτώ ἤχους. Οἱ ἡμέρες τῆς ἑβδομάδος εἶναι ἀφιερωμένες σέ εἰδικά θέματα ἡ κάθε μία. Ἡ Δευτέρα στούς ἀγγέλους, ἡ Τρίτη στόν Πρόδρομο, ἡ Τετάρτη καί ἡ Παρασκευή στό σταυρό τοῦ Κυρίου, ἡ Πέμπτη στούς Ἀποστόλους καί στόν ἅγιο Νικόλαο καί τό Σάββατο στούς μάρτυρες καί στούς κεκοιμημένους. Καί αὐτές οἱ κατά τούς ὀκτώ ἤχους ὅμοιες ἀκολουθίες ἀνακυκλοῦνται καθ' ὅλο τό ἔτος καί ψάλλονται κατά τόν ἑσπερινό καί τόν ὄρθρο,

ὅταν δέν εἶναι ἑορτή ἤ μνήμη ἑορταζόμενου ἁγίου. Τίς λοιπές ἡμέρες συμψάλλονται μέ τήν ἀκολουθία τῦ Μηναίου, τοῦ Τριωδίου ἤ τοῦ Πεντηκοσταρίου κατά τίς ὁδηγίες τοῦ Τυπικοῦ.

Τό περιεχόμενο τῆς Παρακλητικῆς εἶναι ποικίλης προελεύσεως καί ποιότητος, διαφόρων ἐποχῶν καί διαφόρων ὑμνογράφων ἀνωνύμων ἤ ἐπωνύμων. Ἐπωνύμως φέρονται τροπάρια καί κανόνες τῶν ὑμνογράφων Θεοφάνους καί Ἰωσήφ.

Πρός διάκριση ἀπό τήν Ὀκτώηχο ἡ Παρακλητική τιτλοφορεῖται "Ὀκτώηχος ἡ μεγάλη ἤ Παρακλητική".

θ'. ΤΑ ΜΗΝΑΙΑ

Δώδεκα βιβλία, κατά τούς δώδεκα μῆνες τοῦ ἔτους, πού περιέχουν τίς καθημερινές ἀκολουθίες ἀπό 1ης Σεπτεμβρίου μέχρι 31ης Αὐγούστου, κατά τό ρωμαϊκό ἡμερολόγιο, δηλαδή τίς ἀκολουθίες τῶν ἑορτῶν καί τῶν ἁγίων ὅλου τοῦ ἔτους. Στό ἀρχικά ὑμνολογικό μόνο περιεχόμενό τους προσετέθησαν, κατά τίς ἀναθεωρήσεις τῶν πρώτων ἐκδόσεων, τά ἀναγνώσματα τοῦ ἑσπερινοῦ καί τῶν μεγάλων ὡρῶν ἀπό τό Προφητολόγιο καί τά συναξάρια ἀπό τόν Συναξαριστή. Σέ μερικές ἐκδόσεις ὑπάρχουν καί οἱ Ἀπόστολοι, ἀκόμη καί τά Εὐαγγέλια πού διαβάζονται κατά τίς κυριότερες ἑορτές.

Τά Μηναῖα ἐκπροσωποῦν τήν ἑορτολογική παράδοση τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἀκολουθοῦν ὅμως τή διάταξη τῶν ἀκολουθιῶν τοῦ μοναχικοῦ Ἱεροσολυμιτικοῦ τυπικοῦ τοῦ ἁγίου Σάβα. Ἡ βασική διαμόρφωσή τους μέ τήν ἐπεξεργασία τῶν Στουδιτῶν ἔγινε ἀπό τήν εἰκονομαχία μέχρι περίπου τό τέλος τῆς βυζαντινῆς περιόδου ἤ καί πρό αὐτοῦ. Αὐτό εἶχε σάν συνέπεια, ἅγιοι πού ἡ τιμή εἶχε ἰδιαίτερες διαστάσεις στήν Κωνσταντινούπολη νά ἔχουν πλήρεις ἑορταστικές ἀκο-

λουθίες καί ἄλλοι, πού ἡ τιμή ἀναπτύχθηκε ἐκτός τῆς Πόλεως ἤ καί εἶναι μεταγενέστεροι, ἡ ἀκολουθία νά εἶναι ἐλλιπής ἤ καί νά ἀπουσιάζει τελείως. Ἐκτός ἐξαιρέσεων, κατά τίς ὁποῖες ἀκολουθίες νεωτέρων ἁγίων ἤ καί παλαιοτέρων ἐλλιπεῖς παρενεβλήθηκαν ἤ συμπληρώθηκαν στίς κατά καιρούς ἐκδόσεις τῶν Μηναίων, οἱ ὑπάρχουσες ἐλλείψεις θεραπεύονται μέ τήν ἔκδοση καί χρήση συμπληρωματικῶν ἀκολουθιῶν. Αὐτές ἐκδίδονται καί χρησιμοποιοῦνται κατά τόπους αὐτοτελῶς. Ὑπάρχει δέ μεγάλο πλῆθος τέτοιων ἀκολουθιῶν, παλαιοτέρων ἤ καί νεωτέρων, διαφόρων ὑμνογράφων.

Τό περιεχόμενο τῶν Μηναίων, ὅπως εἶναι φυσικό, εἶναι ποικίλης προελεύσεως, ποικίλης ὑμνογραφικῆς ποιότητος (οἱ ἀρχαῖες δεσποτικές καί θεομητορικές ἑορτές ἔχουν θαυμάσια ὑμνογραφία), ἀναριθμήτων δέ ὑμνογράφων, ὅλων τῶν ἐποχῶν.

ι'. ΤΟ ΤΡΙΩΔΙΟΝ

Ὑμνολογικό κατά βάση βιβλίο, πού περιέχει τίς ἀκολουθίες τῶν ἕξι ἑβδομάδων τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς καί τῆς Μεγάλης Ἑβδομάδος μέχρι τοῦ ἑσπερινοῦ τοῦ Μεγάλου Σαββάτου καί τοῦ πρώτου μέρους τῆς παννυχίδος τοῦ Πάσχα. Ὁμοίως περιέχει τήν ἀκολουθία τῆς Κυριακῆς τοῦ Τελώνου καί Φαρισαίου, τοῦ Ἀσώτου καί τῆς Ἀπόκρεω, πού προηγοῦνται τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς καί τῶν καθημερινῶν τῶν δύο τελευταίων προπαρασκευαστικῶν τῆς περιόδου τῶν Νηστειῶν ἑβδομάδων (Τυροφάγου καί Ἀπόκρεω). Στό Τριώδιο, ὅπως καί στά Μηναῖα, ἔχουν ἐνσωματωθεῖ τά ἀναγνώσματα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης τῆς περιόδου αὐτῆς ἀπό τό Προφητολόγιο καί τά συναξάρια τῶν Κυριακῶν καί τῶν διακεκριμένων ἡμερῶν τῆς περιόδου αὐτῆς (Ψυχοσάββατα, Μέ-

γας Κανών, Ἀκάθιστος, Σάββατο τοῦ Λαζάρου καί τῶν ἡμερῶν τῆς Μεγάλης Ἑβδομάδος), γραμμένα ἀπό τόν Νικηφόρο Κάλλιστο Ξανθόπουλο, καθώς καί οἱ Ἀπόστολοι καί τά Εὐαγγέλια (σέ μερικές ἐκδόσεις) τῆς περιόδου αὐτῆς.

Τό Τριώδιο πῆρε τό ὄνομα ἀπό τό ἐπικρατέστερο καί ἐντυπωσιακότερο στοιχεῖο τῶν ἀκολουθιῶν τῶν καθημερινῶν τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς, τά τριώδια, τούς κανόνες δηλαδή μέ τρεῖς ὠδές (τέσσερις γιά τά Σάββατα), ἔργα τῶν Στουδιτῶν ὑμνογράφων Θεοδώρου καί Ἰωσήφ. Τριώδια ἤ τετραώδια (καί ἕνα διώδιο) ὑπάρχουν καί ἄλλα στό Τριώδιο, τοῦ Ἀνδρέου Κρήτης καί τοῦ ποιητοῦ Κοσμᾶ ἐπισκόπου Μαϊουμᾶ γιά τήν Μεγάλη Ἑβδομάδα. Ὑπάρχουν ὅμως καί πλήρεις κανόνες καί τροπάρια ἐπωνύμων ἤ ἀνωνύμων ὑμνογράφων καί ἄλλο ἀρχαιότερο ὑμνογραφικό ὑλικό. Τριώδια, ποίημα τοῦ ὑμνογράφου Ἰωσήφ τοῦ Στουδίτου, ὑπῆρχαν καί στίς ἀκολουθίες τῆς περιόδου τῆς Πεντηκοστῆς, γι' αὐτό καί Τριώδιο ὀνομαζόταν ἡ ὅλη κινητή ἑορτολογική περίοδος μέχρι τῆς Πεντηκοστῆς, καθώς καί τό βιβλίο πού περιεῖχε τίς ἀκολουθίες, διακρινόμενο σέ "Τριώδιον κατανυκτικόν" καί "Τριώδιον χαρμόσυνον" ἤ "Τριώδιον τῶν ἀνθέων". Βραδύτερον γιά τό δεύτερο χρησιμοποιήθηκε ὁ ὅρος "Πεντηκοστάριον", ἀφοῦ μάλιστα καί τά τριώδια τῆς περιόδου αὐτῆς περιέπεσαν σέ ἀχρησία. Κατά περίεργο ὅμως τρόπο διατηρήθηκαν τά ἐπίθετα πού συνόδευαν τόν κοινό ὅρο "Τριώδιον", τό "Κατανυκτικόν" καί τό "Χαρμόσυνον", σάν νά ὑπῆρχε καί μή κατανυκτικό Τριώδιο καί μή χαρμόσυνο Πεντηκοστάριο.

Ἡ ὕπαρξη τριωδίων στό Τριώδιο δέν ὀφείλεται στόν κατανυκτικό, ἀλλά στό συντηρητικό χαρακτήρα τῆς περιόδου αὐτῆς. Διατηρεῖται δηλαδή ἐκεῖ σέ ἰσχύ τό παλαιότατο σύστημα στιχολογίας τῶν ᾠδῶν τοῦ Ψαλτηρίου, καί κατά συνέπεια καί τῶν κανόνων, κατά τό ὁποῖο δέν ἐστιχολογοῦντο κα-

τά τόν ὄρθρο καί οἱ ἐννέα ᾠδές, ἀλλά τρεῖς, οὕτως ὥστε οἱ ἐννέα ᾠδές νά ἀνακυκλοῦνται μιά φορά τήν ἑβδομάδα, ὅπως καί τό Ψαλτήριο. Τό σύστημα δέ ἀνακυκλήσεως τῶν ᾠδῶν κατά τήν Μεγάλη Τεσσαρακοστή δέν εἶναι μέν τό ἀρχικό, ἀλλά τό καλούμενο "μέσο", κατά τό ὁποῖο ἡ ἀνακύκληση ἀκολουθεῖ τό κατωτέρω σχῆμα:

Κυριακή	*: καί οἱ ἐννέα ᾠδές, λόγῳ πιθανῶς τῆς προβλεπομένης ἀπό τό τυπικό ἀγρυπνίας*
Δευτέρα	*: α', η', καί θ' ᾠδή (τριώδιο)*
Τρίτη	*: β', η' καί θ' ᾠδή (τριώδιο)*
Τετάρτη	*: γ', η' καί θ' ᾠδή (τριώδιο)*
Πέμπτη	*: δ', η' καί θ' ᾠδή (τριώδιο)*
Παρασκευή	*: ε', η' καί θ' ᾠδή (τριώδιο)*
Σάββατο	*: στ', ζ', η' καί θ' ᾠδή (τετραώδιο).*

Γιά τόν ἴδιο λόγο τό περιεχόμενο τοῦ Τριωδίου γενικά παρουσιάζει μιά σεβάσμια ἀρχαϊκότητα. Διασώζονται σ' αὐτό καί εἶναι σέ χρήση παλαιότατοι ὕμνοι καί ἰδιόρρυθμες πανάρχαιες λειτουργικές συνήθειες, πού ἐξέλιπαν κατά τίς ἄλλες περιόδους τοῦ ἔτους. Διακρίνονται δέ σ' αὐτό διάφορα στρώματα ἐξελίξεως τῆς ἀκολουθίας, ἀρχαῖα Ἱεροσολυμιτικά καί νεώτερα Κωνσταντινουπολιτικά καί ἐμφανεῖς Στουδιτικές παρεμβάσεις. Ποιητές δέ πού συνέβαλαν στή διαμόρφωση καί συμπλήρωσή του εἶναι πάρα πολλοί, ἐπώνυμοι καί ἀνώνυμοι.

Ἰδιαίτερη ἐπίδραση στήν ὑμνογραφία τοῦ Τριωδίου ἀσκοῦν τά εὐαγγελικά ἀναγνώσματα, κυρίως τῆς Ἱεροσολυμιτικῆς ἀρχικῆς ἐπιλογῆς. Τό ἀποκορύφωμα τῆς περιόδου βρίσκεται στήν Πέμπτη τῆς Ε' ἑβδομάδος τῶν Νηστειῶν, κατά τήν

ὁποία ψάλλεται ὁ μέγας κανών στόν ὄρθρο, μέ ἕνα τροπάριο γιά κάθε στίχο κάθε μιᾶς ᾠδῆς καί μέ 31 στιχηρά τοῦ ἑσπερινοῦ. Εἶναι ἡ ἐκτενέστερη ἀκολουθία τοῦ λειτουργικοῦ ἔτους.

Ἐκτός τοῦ μεγάλου λειτουργικοῦ βιβλίου τοῦ Τριωδίου, κυκλοφοροῦν καί εὐχρηστότερες ἐκδόσεις μέ τίς ἀκολουθίες τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς, ὅλες ἤ κατ' ἐκλογήν, καί ἰδιαίτερα τῆς Μεγάλης Ἑβδομάδος.

ια'. ΤΟ ΠΕΝΤΗΚΟΣΤΑΡΙΟΝ

Τό ἀρχικά δεύτερο μέρος τοῦ Τριωδίου, τό "Χαρμόσυνον Τριώδιον" ἤ τό "Τριώδιον τῶν ἀνθέων", ἀποτέλεσε ἰδιαίτερο βιβλίο μέ τόν τίτλο "Πεντηκοστάριον". Περιέχει δέ τίς ἀκολουθίες τῆς περιόδου τοῦ Πάσχα μέχρι τῆς Πεντηκοστῆς, κατ' ἀκρίβειαν μέχρι τῆς Κυριακῆς τοῦ Ἁγίων Πάντων, περιόδου πού χαρακτηρίζεται μέ τόν ὅρο "Πεντηκοστή", ἀπό ὅπου προῆλθε καί τό νεώτερο ὄνομα τοῦ λειτουργικοῦ αὐτοῦ βιβλίου. Ἀναλυτικότερα περιέχει τήν ἀκολουθία τοῦ Πάσχα καί τῆς Διακαινησίμου ἑβδομάδος, τῆς ἑορτῆς τῆς Μεσοπεντηκοστῆς τήν 25η ἡμέρα ἀπό τό Πάσχα, τήν ἑορτή τῆς Ἀναλήψεως τήν 40ή ἡμέρα καί τήν ἑορτή τῆς Πεντηκοστῆς, μέ τά προεόρτια καί μεθεόρτά τους. Τά ἐνδιάμεσα καλύπτονται μέ τήν ἀκολουθία τῶν Κυριακῶν καί τῶν ἑβδομάδων τους, πού λαμβάνουν τά θέματά τους ἀπό τίς περικοπές τῶν Κυριακῶν. Εἶναι δέ αὐτές ἕξι: τοῦ Θωμᾶ ἤ τοῦ Ἀντίπασχα, τῶν Μυροφόρων, τοῦ Παραλύτου, τοῦ Τυφλοῦ, τῆς Σαμαρείτιδος καί τῶν ἁγίων Πατέρων τῆς Α' ἐν Νικαίᾳ Οἰκουμενικῆς Συνόδου.

Στό Πεντηκοστάριο ἔχουν ἐνσωματωθεῖ καί τά συναξάρια τῶν Κυριακῶν καί ἑορτῶν, πού γράφηκαν καί αὐτά ἀπό τόν Νικηφόρο Κάλλιστο Ξανθόπουλο, ὅπως καί τά συναξάρια τοῦ Τριωδίου.

ιβ'. ΤΟ ΤΥΠΙΚΟΝ

Αὐτή ἡ φύση τῆς λατρείας, ὡς δημοσίας προσευχῆς, ἀπαιτεῖ τήν ὕπαρξη προδιαγεγραμμένης τάξεως, πού θά καθορίζει τά τελεστέα καί τά ψαλτέα. Ἡ ἀνάπτυξή της ἀπό τόν Δ' αἰώνα καί ἐξῆς κατέστησε ἀναγκαῖο τόν καθορισμό τῆς λειτουργικῆς τάξεως γιά τήν εὔτακτη τέλεσή της. Ἔτσι ἄρχισε ἡ σύνταξη τῶν Τυπικῶν, εἴτε ἐνοριακῶν εἴτε μοναχικῶν, τά ὁποῖα λόγῳ τῆς ἐκτάσεως τῆς μοναχικῆς λατρευτικῆς πράξεως καί τῆς συνδεδεμένης μ' αὐτήν ὑμνογραφίας ἦσαν πολυπλοκώτερα. Σώζεται τό ἀρχαῖο ἐνοριακό-ἀσματικό τυπικό τῆς Ἁγίας Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Θ' αἰώνα (κώδιξ Πάτμου 266 καί Τιμίου Σταυροῦ 40) καί τῆς Ἁγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης κατά τήν αναθεώρηση τοῦ ἁγίου Συμεών Θεσσαλονίκης (κῶδιξ Ἀθηνῶν 2047). Τό πρῶτο ἐξέδωσε κριτικά μέ εἰσαγωγή, σχόλια καί γαλλική μετάφραση ὁ καθηγητής τοῦ Ἀνατολικοῦ Ἰνστιτούτου Ρώμης π. Juan Mateos, τό δεύτερο εὑρίσκεται ὑπό ἔκδοση. Μοναχικά τυπικά σώζονται πολλά, γιατί κάθε μονή εἶχε δικό της Τυπικό. Ὁ A. Dmitrievskij στό μνημειῶδες ἔργο του "Opisanije..." ἐξέδωσε σέ δύο τόμους (Α' καί Γ') ὅσα τυπικά εἶχε ἐπισημάνει κατά τίς ἔρευνές του. Τό Τυπικό τῆς Μονῆς Σωτῆρος Μεσσήνης (κῶδιξ Μεσσήνης 115 τοῦ ἔτους 1131) ἐξέδωσε κριτικά ὁ καθηγητής τοῦ ὡς ἄνω Ἰνστιτούτου τῆς Ρώμης π. Μιχαήλ Arranz.

Τό Τυπικό πού ἐπικράτησε στίς μονές καί ὕστερα καί στούς ἐνοριακούς ναούς εἶναι τό τυπικό τῆς Μονῆς τοῦ Ἁγίου Σάβα τῶν Ἱεροσολύμων. Προσαρμογή τοῦ μοναχικοῦ τυπικοῦ στά ἐνοριακά δεδομένα ἔγινε ἀπό τόν πρωτοψάλτη τῶν Πατριαρχείων Κωνσταντίνο.

Νεώτερη προσαρμογή ἔγινε ἀπό τόν ἐπίσης πρωτοψάλτη τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας Γεώργιο Βιολάκη (1888), πού σήμερα θεωρεῖται ὡς τό ἰσχύον τυπικό τῆς Ἐκκλησίας. Ἐπί τῇ βάσει τοῦ τυπικοῦ αὐτοῦ ὁ πρωτονοτάριος τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀθηνῶν Ἐμμανουήλ Φαρλέκας γιά τή διευκόλυνση τῶν ἱεροψαλτῶν καί τῶν κληρικῶν ἄρχισε νά καταρτίζει κατ' ἔτος Ἡμερολόγιο-Τυπικό μέ τίς συγκεκριμένες γιά κάθε ἔτος περιπτώσεις, παράδοση πού συνέχισε ὁ Γεώργιος Μπεκατῶρος καί ἡ Ἱερά Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, καθώς καί ἀπό τοῦ τρέχοντος ἔτους (1993) τό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο καί ἡ Ἐκκλησία τῆς Κύπρου.

ιγ'. ΤΟ ΑΝΘΟΛΟΓΙΟΝ

"Ἀνθολόγιο" ἤ "Πανδέκτη" ὀνομάζεται ἕνα ἡμιλειτουργικό βιβλίο γιά χρήση σέ ναούς ἤ κατ' ἰδίαν. Τήν ἔκδοσή του προκάλεσε ἡ ἀνάγκη καλύψεως τῶν λειτουργικῶν ἀναγκῶν μικρῶν κυρίως ναῶν καί παρεκκλησίων, πού δέν εἶχαν τήν δυνατότητα νά ἔχουν ὅλη τήν βιβλιοθήκη τῶν λειτουργικῶν βιβλίων, ἤ ἰδιωτῶν πού θά ἤθελαν νά ἐνημερώνονται ἤ καί νά παρακολουθοῦν τίς ἀκολουθίες τῆς Ἐκκλησίας ἀπό ἕνα εὔχρηστο βιβλίο. Ὑπάρχουν πολλές ἐκδόσεις του, μέ διάφορο συνήθως περιεχόμενο, κατά τήν κρίση τῶν ἐπιμελητῶν τῶν ἐκδόσεων αὐτῶν, πού ἔχουν γίνει στή Βενετία, στή Ρώμη, στή Θεσσαλονίκη ἤ καί ἀλλοῦ, σέ ἕνα ἤ περισσότερους τόμους. Τό συνηθέστερο περιεχόμενό του εἶναι οἱ θεῖες λειτουργίες, τό Ψαλτήριο, τό Ὡρολόγιο καί κατ' ἐπιλογήν ἀκολουθίες τῶν Μηναίων ἀπό τίς σημαντικότερες ἑορτές τοῦ χρόνου, τῆς Παρακλητικῆς, τοῦ Τριωδίου καί τοῦ Πεντηκοσταρίου.

Παρόμοια ἀνθολόγια γιά τήν ἐξυπηρέτηση τοῦ λαοῦ, ὡς εἶδος λειτουργικῶν λαϊκῶν προσευχηταρίων, εἶναι μικρότερα

βιβλία πού ἐπιγράφονται **"Ἱερές Συνόψεις"** ἤ **"Συνέκδημοι Ὀρθοδόξου"** καί συνήθως περιέχουν τή θεία λειτουργία τοῦ Χρυσοστόμου, ἐπιλογές τῶν ἀκολουθιῶν τοῦ νυχθημέρου, τίς παρακλήσεις, τούς χαιρετισμούς, τήν ἀκολουθία τῆς μεταλήψεως, τά ἀπολυτίκια τοῦ Μηνολογίου καί ἀπαραιτήτως "τά ἅγια πάθη", τίς κυριότερες δηλαδή ἀκολουθίες τῆς Μεγάλης Ἑβδομάδος.

ιδ'. ΤΟ ΘΕΟΤΟΚΑΡΙΟΝ ΚΑΙ ΤΑ ΛΟΙΠΑ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΑ ΒΙΒΛΙΑ

Τό Θεοτοκάριο εἶναι μοναχικό βιβλίο, πού περιέχει κανόνες πρός τιμήν τῆς Θεοτόκου σέ ὅλους τούς ἤχους, διαφόρων δέ ὑμνογράφων, πού ψάλλονται στά μοναστήρια ἀπό εὐλάβεια πρός τήν Παναγία.

Ἄλλα δευτερευούσης σημασίας λειτουργικά βιβλία εἶναι ἡ "Στιχολογία", οἱ "Πολυέλεοι καί οἱ Ἐκλογές", τό "Ἐγκόλπιον τοῦ ἀναγνώστου" οἱ φυλλάδες μέ τίς ἀκολουθίες ἁγίων πού δέν περιέχονται στά Μηναῖα, γιά τίς ὁποῖες κάναμε λόγο ἀνωτέρω, καί μέ τήν εὐρύτερη ἔννοια τοῦ ὅρου τά διάφορα μουσικά βιβλία πού χρησιμοποιοῦνται ἀπό τούς ἱεροψάλτες.

6. ΤΑ "ΚΕΙΜΕΝΑ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗΣ"

Ἡ σειρά "Κείμενα Λειτουργικῆς", πού ἀριθμεῖ μέχρι σήμερα εἴκοσι τεύχη, ἔχει καθαρά διδακτικό προορισμό, πού ἀναλυτικά ἐκτίθεται στόν πρόλογο τοῦ πρώτου τεύχους της. Δίνει στά χέρια τοῦ φοιτητῆ βασικά κείμενα, στά ὁποῖα ἔχουν ἀποκρυσταλλωθεῖ παλιές καί νεώτερες λειτουργικές μορφές, πού εἶναι σήμερα σέ χρήση ἤ πού ἔχουν περιπέσει σέ ἀχρησία. Ἔτσι ὁ σπουδαστής ἔρχεται σέ ἄμεση ἐπαφή μ' αὐτά καί κατά τό μέτρο τῆς ἐπιμέλειας καί τῶν ἐνδιαφερόντων του μπορεῖ νά ἐγκύψει στή μελέτη τους, νά τά γνωρίσει στίς γενικές γραμμές καί στίς λεπτομέρειές τους, νά τά ἀξιολογήσει καί νά ἐπωφεληθεῖ ἀπό τό πολύπλευρα ἐνδιαφέρον περιεχόμενό τους. Στή μελέτη του διευκολύνεται ἀπό τή διαίρεση σέ ἑνότητες, πού γίνεται στό κείμενο, τήν παρεμβολή τίτλων καί ἐπιγραφῶν, τή χρήση διαφόρων στιγμῶν τυπογραφικῶν στοιχείων καί περιθωρίων, τή συγκριτική παράθεση ὁρισμένων εὐχῶν καί τήν ἐπιλογή, κατά τό δυνατόν, ἐξακριβωμένων κειμένων καί τῶν κριτικά προκρινομένων καλλιτέρων γραφῶν. Τόν ἴδιο σκοπό ἐξυπηρετοῦν καί τά ἀνθολογημένα σχετικά κείμενα πού παρατίθενται στό "Παράρτημα" κάθε τεύχους.

Τά κείμενα αὐτά ἀποτελοῦν τή βάση καί γιά τήν τέλεση τῶν ἀκολουθιῶν αὐτῶν στό φροντιστήριο ἤ στήν ἄσκηση τῆς Λειτουργικῆς. Γιά τόν λόγο αὐτό ἔχει ληφθεῖ πρόνοια ἡ κα-

τανομή τῶν λειτουργικῶν ρόλων νά εἶναι ἐμφανής καί ἡ προσαρμογή τῶν κειμένων τέτοια, ὥστε νά εἶναι δυνατή ἀπ' αὐτά καί ἡ τέλεση κατά ὑποδειγματικό τρόπο κάθε μιᾶς ἀπό τίς ἀκολουθίες αὐτές. Σ' αὐτό βοηθᾶ καί ἡ ἀρχική ἔκδοσή τους σέ αὐτοτελή τεύχη.

Στήν "Εἰσαγωγή" πού προτάσσεται σέ κάθε κείμενο γίνεται, στά ἀναγκαιοῦντα μέτρα, ἀναλυτική παρουσίαση τῆς κάθε μιᾶς ἀκολουθίας μέ ἀναφορά στήν ἱστορία, στήν τάξη καί στά προβλήματα τῆς ἀποκαταστάσεως καί τῆς τελέσεώς της.

Μέ τήν εἰσαγωγή, τό κείμενο καί τό παράρτημα γίνεται προσπάθεια νά προσφερθεῖ κατά τρόπο ἐπαγωγό κάθε τι πού χρειάζεται γιά τήν πρώτη ἐπαφή καί γνωριμία μέ τήν κάθε μιά ἀκολουθία καί στήν θεωρία καί στήν ἱστορία καί στήν ἀπαραίτητη τέλεση, μετοχή καί ἐποπτεία. Ἴσως καί κάτι περισσότερο. Γιά τή βαθύτερη καί διεξοδικότερη μελέτη σημειώνεται πάντα μία ἀφετηριακή βιβλιογραφία.

Ἡ διδακτική πείρα ἔδειξε πώς θά διευκόλυνε τή μελέτη καί προπαντός τίς ἐξετάσεις ἡ ὕπαρξη ἑνός ἐρωτηματολογίου ἤ θεματολογίου τῶν Κειμένων αὐτῶν, πού νά προσανατολίζει τίς ἀναζητήσεις τῶν φοιτητῶν στά κυριότερα σημεῖα τῆς ὕλης. Γιά τόν λόγο αὐτό παρατίθεται συμπληρωμένος ὁ κατωτέρω πίνακας, πού ἀρχικά κυκλοφοροῦσε πολυγραφημένος ἤ εἶχε περιληφθεῖ στίς σημειώσεις τῆς Λειτουργικῆς, πού εἶχαν κατά καιρούς ἐκδοθεῖ. Οἱ ἀριθμοί πού εἶναι μέσα σέ παρένθεση ἀφοροῦν στίς σελίδες κάθε τεύχους (τεύχη 1-10 β' ἔκδοση 1977-1978 καί τεύχη 11-20 α' ἔκδοση 1978-1979), ὅπου ἐντοπίζεται ἡ ὕλη τῆς ἐρωτήσεως. Στό τέλος βάζουμε τούς τίτλους τῶν τευχῶν πού βρίσκονται στό στάδιο τῆς ἐπεξεργασίας καί ἐλπίζουμε, σύν Θεῷ, νά δοῦν κάποτε τό φῶς τῆς δημοσιότητας, γιά τήν ὁλοκλήρωση τῆς σειρᾶς.

Κατά τήν ἐπανέκδοσή τους ἀπό τό Πανεπιστήμιο (1985) τά εἴκοσι τεύχη συγχωνεύθηκαν σέ τρεῖς τόμους, ἔτσι ὥστε γιά κάθε ἑξάμηνο διδασκαλίας νά ἀντιστοιχεῖ ἀπό ἕνας ἀπό αὐτούς. Ἡ κατανομή ἔγινε καθ' ὕλην, ὡς ἑξῆς:

Τόμος 1ος: "'Ακολουθίαι τοῦ νυχθημέρου"
(γιά τό Α' ἑξάμηνο)
τεύχη: 1, 2, 6, 9, 10, 16 καί 17.

Τόμος 2ος: "Θέματα Εὐχολογίου"'
(γιά τό Η' ἑξάμηνο)
τεύχη: 4, 7, 11, 14, 15 καί 20.

Τόμος 3ος: "Αἱ θεῖαι λειτουργίαι"
(γιά τό Ζ' ἑξάμηνο)
τεύχη: 3, 5, 8, 12, 13, 18 καί 19.

1. ΤΡΙΘΕΚΤΗ

α'. Τί εἶναι ἡ τριθέκτη (9).
β'. Πότε καί μέχρι πότε ἐτελεῖτο (9-11).
γ'. Συμβολισμός τῆς τριθέκτης (10).
δ'. Σχέση τριθέκτης καί θείας λειτουργίας (9.17 ἑξ.).
ε'. 'Αντίφωνα, ἐφύμνια καί εἴσοδος (12-14. 17-29).
στ'. Τροπάριο προφητείας, προκείμενα καί ἀναγνώσματα τῆς τριθέκτης (15-16. 30-32).
ζ'. Διάγραμμα τῆς ἀκολουθίας τῆς τριθέκτης (17 ἑξ).

2. ΠΑΝΝΥΧΙΣ

α'. Τί εἶναι ἡ παννυχίς (5).
β'. Πότε καί μέχρι πότε ἐτελεῖτο (5-7).
γ'. Πηγές τῆς ἀκολουθίας τῆς παννυχίδος (7-9).

δ'. Ψαλμοί, ἐφύμνια καί εὐχές (10-13. 19 ἑξ. 36 ἑξ.).
ε'. Προκείμενα καί ἀναγνώσματα (14-16. 33-34).
στ'. Σύγκριση παννυχίδος καί ἀποδείπνου (19 ἑξ.).
ζ'. Διάγραμμα τῆς ἀκολουθίας τῆς παννυχίδος (19 ἑξ.).

3. ΘΕΙΑ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΜΑΡΚΟΥ

α'. Προέλευση, συγγραφέας καί ἀρχαιότητα (5-7).
β'. Ποῦ καί μέχρι πότε ἐτελεῖτο (5-6).
γ'. Ἐξέλιξη τοῦ κειμένου της (7-8. 11 ἑξ.).
δ'. Χειρόγραφα, ἐκδόσεις καί μεταφράσεις (8-10).
ε'. Ἀναγνώσματα καί διακονικά (14-16).
στ'. Ἡ εὐχή τῆς ἀναφορᾶς καί τά δίπτυχα (18-22. 44-54).
ζ'. Διάγραμμα τῆς λειτουργίας τοῦ ἁγ. Μάρκου (25 ἑξ.).

4. ΧΕΙΡΟΤΟΝΙΑ ΠΡΕΣΒΥΤΕΡΟΥ

α'. Μαρτυρίες ἀρχαίων πηγῶν: "Ἀποστολική παράδοσις", "Εὐχολόγιον" Σεραπίωνος, "Ἀποστολικαί Διαταγαί", "Διαθήκη τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ" (5-6).
β'. Σχολιασμός τοῦ Ψ. Διονυσίου καί ἡ τάξη τῆς χειροτονίας κατά τόν κώδικα Barb. 336 (6-8).
γ'. Σύνδεσμος χειροτονίας μέ τή ϑ. λειτουργία (9).
δ'. Ἡ προσαγωγή, τό "Κέλευσον" καί ἡ σφράγιση (10-13).
ε'. Ὁ ἱερός χορός, ἡ κλίση τῶν γονάτων καί τό "Ἡ ϑεία χάρις" (13-16).
στ'. Ἡ ἔνδυση, τό "Ἄξιος" καί ὁ ἀσπασμός (18-21).
ζ'. Ἡ "παρακαταθήκη", τά πρωτεῖα καί ἡ παραίνεση (21-23).

5. ΘΕΙΑ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΙΑΚΩΒΟΥ ΤΟΥ ΑΔΕΛΦΟΘΕΟΥ

α'. Προέλευση καί συγγραφέας (5-8).
β'. 'Αρχαιότητα καί ἐξέλιξη τοῦ κειμένου (5-6).
γ'. Μαρτυρίες ἀρχαίων συγγραφέων (6-8).
δ'. Ὁμάδες χειρογράφων καί ἐκδόσεις (8-12).
ε'. Χαρακτηριστικά τῆς λειτουργίας (5-8).
στ'. 'Αναγνώσματα, διακονικά καί δίπτυχα (15-19).
ζ'. Διάγραμμα τῆς λειτουργίας τοῦ ἁγ. 'Ιακώβου (23 ἑξ.).

6. ΜΟΝΑΧΙΚΟΣ ΕΣΠΕΡΙΝΟΣ

α'. Διάκριση μοναχικοῦ καί ἀσματικοῦ ἑσπερινοῦ (5).
β'. Συνήθης ἑορταστικός καί μή ἑορταστικός ἑσπερινός (6-7).
γ'. Μικρός καί μέγας ἑσπερινός (7-8).
δ'. Εὐχές τοῦ ἑσπερινοῦ καί ἐκφωνήσεις (8-9, 16-22, 31-32, 38-39).
ε'. Λιτή καί ἀρτοκλασία (11. 52-60).
στ'. Ὁ "προοιμιακός" καί τά "ἀνοιξαντάρια" (8. 13-16, 61-62).
ζ'. Διάγραμμα τῆς ἀκολουθίας τοῦ ἑσπερινοῦ (13 ἑξ.).

7. ΤΑΞΙΣ ΓΙΝΟΜΕΝΗ ΕΠΙ ΘΕΜΕΛΙΩ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ

α'. Ἡ σύγχρονη πράξη σέ σύγκριση μέ τήν παράδοση (5).
β'. Διάκριση θεμελιώσεως ναοῦ καί σταυροπηγίου (5-6).
γ'. Στάδια ἐξελίξεως τῆς ἀκολουθίας (6-9).
δ'. Περιγραφή τοῦ Συμεών Θεσσαλονίκης (8-9. 22-24).
ε'. Διάγραμμα τῆς ἀκολουθίας (13-20).

8. ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΠΡΟΗΓΙΑΣΜΕΝΩΝ ΔΩΡΩΝ

α΄. Γενεσιουργά αἴτια τῆς λειτουργίας τῶν προηγιασμένων (5-6).
β΄. Συγγραφεύς τῆς προηγιασμένης (7-8).
γ΄. Πότε τελεῖται ἡ προηγιασμένη (8).
δ΄. Γιατί λέγεται "προηγιασμένη" (διατήρηση τῶν εὐχαριστιακῶν εἰδῶν) (10-11).
ε΄. Προπαρασκευή (προσκομιδή) τῶν τιμίων δώρων (11-13).
στ΄. Προκείμενα, ἀναγνώσματα, "Κέλευσον", "Φῶς Χριστοῦ...", "Κατευθυνθήτω" (14-17).
ζ΄. Διάγραμμα λειτουργίας προηγιασμένων (21 ἑξ.).

9. ΜΕΓΑΛΑΙ ΩΡΑΙ ΤΗΣ ΠΑΡΑΜΟΝΗΣ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΠΕΝΤΗΚΟΣΤΗΣ

α΄. Μεγάλες ὧρες γενικά (5).
β΄. Οἱ μεγάλες ὧρες τῆς παραμονῆς τῆς Πεντηκοστῆς (5-6).
γ΄. Συγγραφέας τῶν μ. ὡρῶν τῆς Πεντηκοστῆς (5-6).
δ΄. Διάγραμμα τῶν μ. ὡρῶν τῆς Πεντηκοστῆς (7 ἑξ.).
ε΄. Ποιοί ψαλμοί καί ποιά ἀναγνώσματα ἐπιλέγονται καί γιατί (7 ἑξ.).

10. ΜΟΝΑΧΙΚΟΣ ΟΡΘΡΟΣ

α΄. Ἐξέλιξη τοῦ μοναχικοῦ ὄρθρου (5-6).
β΄. Προσαρμογές τοῦ μοναχικοῦ ὄρθρου στήν ἐνοριακή πράξη (5-6).
γ΄. Ἑορταστικός καί μή ἑορταστικός ὄρθρος (6-7).
δ΄. Ἑωθινές εὐχές (8-9, 27-37).

ε'. Στιχολογία τῶν ᾠδῶν καί κανόνες (9-11. 74-113).
στ'. Ἡ ἑορτή τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν καί ἡ ὑμνολογία της (11).
ζ'. Διάγραμμα τοῦ μοναχικοῦ ὄρθρου (13 ἑξ.).

11. ΑΚΟΛΟΥΘΙΑ ΤΟΥ ΜΙΚΡΟΥ ΑΓΙΑΣΜΟΥ

α'. Τί εἶναι τό "Ἁγιασματάριον" ἤ "Μικρόν Εὐχολόγιον" (5).
β'. "Μικρός" καί "μέγας ἁγιασμός". Πότε καί γιά ποιό σκοπό ἐτελοῦντο (5-8. 9-10).
γ'. Ἐξέλιξη τῆς ἀκολουθίας τοῦ μικροῦ ἁγιασμοῦ (8-9).
δ'. Παράγοντες ἐξελίξεως τῆς ἀκολουθίας (8-13).
ε'. Σύντμηση τῆς ἀκολουθίας (13-14. 54-59).
στ'. Καθαγιαστικές εὐχές καί ἡ ἐμβάπτιση τοῦ τιμίου σταυροῦ (16-19. 49-53).
ζ'. Διάγραμμα τῆς ἀκολουθίας τοῦ μικροῦ ἁγιασμοῦ (21-47).

12. ΒΥΖΑΝΤΙΝΑΙ Θ. ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΙ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ ΚΑΙ ΙΩΑΝΝΟΥ ΤΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ

α'. Αἰτήσεις "ὑπέρ τῶν εὐσεβῶν..." καί ὑπέρ τῶν βασιλέων (7-8).
β'. Ἀλληλουάριο, δεήσεις ὑπέρ τῶν κατηχουμένων (8-9).
γ'. "Λατρεύουσί σοι", "νῦν βιοτικήν", "σοί προσφέροντες" (9-10).
δ'. "Πληρωθήτω", ὀπισθάμβωνος εὐχή (10-11).
ε'. Διάγραμμα τοῦ κειμένου τῶν βυζαντινῶν λειτουργιῶν (13 ἑξ.).
στ'. Σύγκριση τοῦ κειμένου τῶν λειτουργιῶν Βασιλείου καί Χρυσοστόμου (13 ἑξ.).

ζ'. Πῶς ἀρχίζουν οἱ εὐχές: α', β', γ' ἀντιφώνου, εἰσόδου, τρισαγίου, εὐαγγελίου, ἐκτενοῦς, κατηχουμένων, α' καί β' πιστῶν, χερουβικοῦ, προσκομιδῆς, ἀναφορᾶς, πρό τοῦ "Πάτερ ἡμῶν", κεφαλοκλισίας, ὑψώσεως, "μετά τό πάντας μεταλαβεῖν", ὀπισθαμβώνου, σκευοφυλακίου (13 ἑξ.).

13. ΘΕΙΑ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΩΝ "ΑΠΟΣΤΟΛΙΚΩΝ ΔΙΑΤΑΓΩΝ"

α'. Ποῦ βρίσκεται (σύγκριση Β' καί Η' βιβλίου) (5. 61 ἑξ.).
β'. Στοιχεῖα ἀρχαιότητας καί χαρακτηριστικά (6-7).
γ'. Πλεονεκτήματα καί μειονεκτήματα τῆς ἐντάξεώς της στίς Ἀποστολικές Διαταγές (6-7).
δ'. Ὀρθοδοξία τῆς λειτουργίας. Γνῶμες τῶν πατέρων γι' αὐτή (7-9).
ε'. Διάγραμμα τῆς λειτουργίας (19 ἑξ.).
στ'. Εἴσοδος, "Εἰρήνη πᾶσι", ἀναγνώσματα, ὁμιλία (11-14. 19-25).
ζ'. Ἐκτενεῖς δεήσεις, ἀσπασμός, θυμίαμα (14-16. 25-39).

14. ΑΚΟΛΟΥΘΙΑ ΕΙΣ ΦΟΒΟΝ ΣΕΙΣΜΟΥ

α'. Θεολογικό καί ἠθικό νόημα τῶν σεισμῶν (5).
β'. Ἡ ἀκολουθία τοῦ ἐντύπου Εὐχολογίου (6-7).
γ'. Τά τροπάρια Συμεών τοῦ Θαυμαστορείτου (7-9).
δ'. Οἱ εὐχές "εἰς σεισμόν" (9-10. 50-59).
ε'. Οἱ ἀκολουθίες τῆς 26ης Ὀκτωβρίου καί 25ης Σεπτεμβρίου (11-12).
στ'. "Λιταί εἰς σεισμούς" τοῦ Τυπικοῦ τῆς Ἁγίας Σοφίας (12-14).
ζ'. Τό κοντάκιο τοῦ Ρωμανοῦ (15. 60-66).

15. ΑΚΟΛΟΥΘΙΑ ΤΟΥ ΕΥΧΕΛΑΙΟΥ

α'. Συγγραφεύς τῆς ἀκολουθίας καί ἡ πρώτη μαρτυρία γι' αὐτή (5).
β'. Ἡ ἀρχική μορφή της (5-6).
γ'. Ἐξέλιξη ἀπό τόν ΙΑ'-ΙΓ' αἰώνα (6-10).
δ'. Ὁ ἀριθμός τῶν ἱερέων (7. 10-12).
ε'. Προκαταρκτικό μέρος τῆς ἀκολουθίας (13-18. 27-38).
στ'. Τό κύριο μέρος τῆς ἀκολουθίας (18-25. 38-80).
ζ'. Διάγραμμα τῆς ἀκολουθίας τοῦ εὐχελαίου (27 ἑξ.).

16. ΕΙΚΟΣΙΤΕΤΡΑΩΡΟΝ ΩΡΟΛΟΓΙΟΝ

α'. Χειρόγραφα Ὡρολόγια 24ώρου ἀκολουθίας (5).
β'. Ἡ ἀκολουθία τῶν Ἀκοιμήτων (5).
γ'. Σχέσεις καί διαφοραί τῶν ἀκολουθιῶν τῶν τριῶν χειρογράφων (6).
δ'. Διάγραμμα τῶν 24 ἀκολουθιῶν (9 ἑξ.).
ε'. Οἱ εὐχές "κατά τό μέτρον τῶν 24 ὡρῶν τοῦ νυχθημέρου" (93 ἑξ.).

17. "ΜΕΓΑΛΗ ΕΒΔΟΜΑΣ" ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

α'. Ἡ ἀκολουθία τοῦ ἁγ. Δημητρίου στά Μηναῖα καί στά χειρόγραφα τῆς Θεσσαλονίκης (5-6).
β'. Παραλληλισμός τῆς ἑορτῆς τοῦ ἁγ. Δημητρίου πρός τό Πάσχα (6-7).
γ'. Ὑμνογράφοι τοῦ ἁγ. Δημητρίου καί τό ὑμνογραφικό ἔργο τους (7-9).
δ'. Πρότυπα μιμήσεως στήν ὑμνογραφία τοῦ ἁγίου Δημητρίου (7-9).
ε'. Σχέσεις τῶν ἀκολουθιῶν τῆς Μεγάλης Ἑβδομάδος καί τοῦ Πάσχα πρός τά προεόρτια τοῦ ἁγίου Δημητρίου (9-10).

στ'. Χειρόγραφα καί πηγές (13-15).
ζ'. Διάγραμμα τῶν νέων προεορτίων ἀκολουθιῶν (19 ἑξ.).

18. ΘΕΙΑ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΗΣ ΑΡΜΕΝΙΚΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ

α'. Σύντομη ἐπισκόπηση τῆς ἱστορίας τῆς Ἀρμενικῆς λειτουργίας (8-9).
β'. Λειτουργίες τοῦ Ἀρμενικοῦ λειτουργικοῦ τύπου (8-10).
γ'. Μεταφράσεις τῆς Ἀρμενικῆς λειτουργίας (5-6. 10).
δ'. Ξένες ἐπιδράσεις καί ἰδιορρυθμίες τῆς Ἀρμενικῆς λειτουργίας (12-13).
ε'. Ἄμφια, προπαρασκευαστικές πράξεις, εἴσοδος στό σολέα καί προσκομιδή (11-12).
στ'. Εἴσοδος, ἀναγνώσματα, σύμβολο τῆς πίστεως καί εἴσοδος τῶν δώρων (13-16. 21. 24-26. 26-28. 31-34).
ζ'. Διάγραμμα τῆς Ἀρμενικῆς λειτουργίας (19 ἑξ.).

19. ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΠΡΟΗΓΙΑΣΜΕΝΩΝ ΔΩΡΩΝ ΙΑΚΩΒΟΥ ΤΟΥ ΑΔΕΛΦΟΘΕΟΥ

α'. Ὁ ἅγιος Ἰάκωβος συγγραφεύς λειτουργίας προηγιασμένων (5. 7).
β'. Προέλευσις τῆς προηγιασμένης τοῦ ἁγίου Ἰακώβου (7).
γ'. Πηγές τῆς προηγιασμένης τοῦ ἁγίου Ἰακώβου (5-7).
δ'. Τό τυπικό τοῦ ναοῦ τῆς Ἀναστάσεως (6. 8).
ε'. Ὁμοιότητες καί διαφορές μέ τή βυζαντινή προηγιασμένη.
στ'. Προβλήματα ἀποκαταστάσεως τοῦ κειμένου τῆς προηγιασμένης τοῦ ἁγ. Ἰακώβου (9-15).

ζ'. Διάγραμμα τῆς προηγιασμένης τοῦ ἁγ. Ἰακώβου (17 ἑξ.).

20. ΑΚΟΛΟΥΘΙΑ ΤΟΥ ΜΝΗΜΟΣΥΝΟΥ

α'. Ἡ παραδοσιακή "ἀκολουθία τοῦ μνημοσύνου" καί ἡ σύγχρονη πράξη (5-9).
β'. Δυνατότητες ἀξιοποιήσεως τῆς ἀκολουθίας τοῦ μνημοσύνου σήμερα (5-7).
γ'. Ἀρχική μορφή καί ἐξέλιξη τῆς ἀκολουθίας τοῦ μνημοσύνου (7-8).
δ'. Διάγραμμα τῆς ἀκολουθίας τοῦ μνημοσύνου (8.19 ἑξ.).
ε'. Ὁμοιότητες μέ τήν ἀσματική παννυχίδα (9-11).
στ'. Ὁμοιότητες μέ τόν μοναχικό ὄρθρο καί τή νεκρώσιμη ἀκολουθία (11-12).
ζ'. Ἀπόστολοι καί Εὐαγγέλια "εἰς κοιμηθέντας" (15-16. 80-87).

ΤΕΥΧΗ 21-40 (ὑπό ἔκδοση)

21. Ἀσματικός ἑσπερινός
22. Ἀσματικός Ὄρθρος
23. Ἀκολουθίαι τῶν Ὡρῶν
24. Τάξεις λιτανειῶν
25. Γονυκλισία τῆς Πεντηκοστῆς
26. Ψαλτήριον μετ' εὐχῶν
27. Διάταξις τῆς θείας Λειτουργίας
28. Ἀντίφωνα-Τυπικά, Προκείμενα-Ἀλληλουάρια
29. Κοινωνικά-Πολυέλεοι-Ἐκλογαί
30. Εὐχαί ὀπισθάμβωνοι
31. Θ. Λειτουργία Μ. Βασιλείου (Ἀλεξανδρινή)

32. *Θ. Λειτουργία Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου ('Αλεξανδρινή)*
33. *Θ. Λειτουργία 'Αποστόλου Πέτρου*
34. *Θ. Λειτουργία Ρωμαϊκή*
35. *Τάξεις χειροθεσιῶν*
36. *Χειροτονία διακόνου*
37. *Τό ἅγιον βάπτισμα*
38. *Ἡ ἀκολουθία τῶν μνήστρων καί τοῦ γάμου*
39. *Τάξις ἐγκαινίων ναοῦ*
40. *Μοναχική κουρά.*

7. ΤΟ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟ ΕΟΡΤΟΛΟΓΙΟ

Στό κεφάλαιο αὐτό ἐπιχειροῦμε νά δώσουμε μιά συνοπτική εἰκόνα τῆς γενέσεως, ἐξελίξεως καί διαμορφώσεως τοῦ χριστιανικοῦ ἑορτολογίου. Ἡ ἔμφαση, ὅπως εἶναι φυσικό, δίδεται στό ἑορτολόγιο τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας. Ἱστορικές ἀναδρομές καί συγκρίσεις πρός τά ἑορτολόγια ἄλλων Ἐκκλησιῶν γίνονται περιορισμένα καί τόσο μόνο ὅσο νά διαφωτίζεται ἡ σύγχρονη ἑορτολογική πράξη. Ἐξ ἄλλου εἰδικό μάθημα, ἡ Ἁγιολογία καί Ἑορτολογία, ἔχει ὡς ἰδιαίτερο ἀντικείμενο τή μελέτη τῶν ποικίλων προβλημάτων πού ἀφοροῦν στόν ἐπιστημονικό αὐτόν κλάδο, στήν γένεση δηλαδή καί ἀνάπτυξη τοῦ συστήματος τῶν ἑορτῶν τοῦ λειτουργικοῦ ἔτους καί τή συνυφασμένη μ' αὐτό τιμή τῶν ἁγίων.

Κατ' ἀνάγκην ἐδῶ γίνονται ὁρισμένες σχηματοποιήσεις καί ἁπλουστεύσεις μέ σκοπό νά δοθεῖ μιά ὅσο γίνεται πιό σαφής εἰσαγωγική εἰκόνα, ἀπαραίτητη γιά τήν πρώτη ἐπαφή μέ τό τεράστιο θέμα τοῦ λειτουργικοῦ ἔτους, πού ἐπηρεάζει βαθύτατα τήν λατρευτική πράξη καί ζωή τῆς Ἐκκλησίας.

Ἀρχίζομε ἀπό Θεοῦ.

"Καί εἶπεν ὁ Θεός· γενηθήτωσαν φωστῆρες ἐν τῷ στερεώματι τοῦ οὐρανοῦ εἰς φαῦσιν ἐπί τῆς γῆς, τοῦ διαχωρίζειν ἀνά μέσον τῆς ἡμέρας καί ἀνά μέσον τῆς νυκτός· καί ἔστωσαν εἰς σημεῖα καί εἰς καιρούς καί εἰς ἡμέρας καί εἰς ἐνιαυτούς" (Γεν. α' 14). Ἤδη ἀπό τίς πρῶτες γραμμές τῆς Γενέσεως ὁ ἱερός

συγγραφεύς διατυπώνει μιά βασική ἀλήθεια· ὁ Θεός εἶναι ὁ δημιουργός διά τοῦ Λόγου Του τῶν οὐρανίων σωμάτων, τοῦ ἡλίου, τῆς σελήνης καί τῶν ἀστέρων, στά ὁποῖα καθορίζει καί τόν σκοπό τῆς ὑπάρξεώς τους: τόν φωτισμό τῆς γῆς καί τήν καταμέτρηση τοῦ χρόνου. Ὁ ρόλος τους δηλαδή εἶναι ὑπηρετικός τοῦ ἀνθρώπου, τοῦ κατ' εἰκόνα Θεοῦ δημιουργήματος, καί ὡς πρός τήν παροχή τοῦ ἀναγκαίου γιά τή ζωή τοῦ κόσμου φωτισμοῦ καί ὡς πρός τόν προσδιορισμό τῆς ἐναλλαγῆς τῶν καιρῶν καί τῶν ἡμερῶν καί τῶν ἐτῶν, δηλαδή τοῦ ἡμερολογίου. Τό ἴδιο μέ ἄλλα λόγια ἐπαναλαμβάνει καί ὁ ψαλμῳδός: "Ἐποίησε σελήνην εἰς καιρούς, ὁ ἥλιος ἔγνω τήν δύσιν αὐτοῦ" (Ψαλμ. ργ' 19) καί "Ἐξομολογεῖσθε τῷ Κυρίῳ... τῷ ποιήσαντι φῶτα μεγάλα μόνῳ... τόν ἥλιον εἰς ἐξουσίαν τῆς ἡμέρας... τήν σελήνην καί τούς ἀστέρας εἰς ἐξουσίαν τῆς νυκτός" (Ψαλμ. ρλε' 7.8.9).

Κατά τήν ἐποχή πού ζοῦσε καί ἔγραφε ὁ ἱερός συγγραφεύς τῆς Γενέσεως ὑπῆρχαν ἡμερολόγια, προσπάθειες δηλαδή τῶν ἀνθρώπων νά προσδιορίσουν ὅρια στή διαδοχή τοῦ χρόνου, νά τόν καταμετρήσουν καί νά ἀποτυπώσουν σέ συμβατικά σχήματα τή ρέουσα ἐναλλαγή τῶν καιρῶν. Ἡ θεία ἀποκάλυψη δέν ἔδωσε τά μέτρα αὐτά. Δέν εἶναι μ' ἄλλα λόγια τά ἡμερολόγια θεόσδοτα. Τονίζει μόνο τήν ἐξάρτηση καί ὑποταγή ὅλων τῶν δημιουργημάτων στό θέλημα τοῦ ἑνός καί μόνου ἀληθινοῦ Θεοῦ καί δημιουργοῦ τους, ἀποκλείοντας κάθε δυνατότητα θεοποιήσεώς τους. Αὐτός εἶναι ὁ Θεός ὁ "μέγας", "ὁ ποιῶν θαυμάσια μόνος" καί ὄχι τά κτίσματα, οἱ νομιζόμενοι ἀπό τά ἔθνη θεοί (Ψαλμ. οα' 18).

Ἤδη στό δεύτερο μέρος τοῦ στίχου τῆς Γενέσεως καί στά ψαλμικά χωρία πού μνημονεύσαμε ἀπηχοῦνται καί τά κριτήρια βάσει τῶν ὁποίων οἱ ἄνθρωποι ἀπό τήν παμπάλαια

αὐτή ἐποχή ἐπιχείρησαν τήν καταμέτρηση τοῦ χρόνου. Αὐτό ἔγινε στήν ἀρχή ἐμπειρικά καί βαθμηδόν μέ παρατηρήσεις καί ὑπολογισμούς καί τίς "ἐπιστημονικές", μέ τά δεδομένα καί τά μέσα τῆς κάθε ἐποχῆς, ἀστρονομικές γνώσεις, πού σέ ὁρισμένους λαούς εἶχαν φθάσει σέ ὑψηλά ἀληθινά ἐπίπεδα. Διαπιστώθηκε δηλαδή ἕνας κύκλος ἀστρονομικῶν καί φυσικῶν φαινομένων, πού μέ μαθηματική ἀκρίβεια ἐπανερχόταν σέ ὁρισμένες περιόδους. Ἡ διαδοχή τῆς ἡμέρας καί τῆς νύχτας, οἱ σταθερές αὐξήσεις καί ἐλαττώσεις τους, ἡ διαδοχή τῶν ἐποχῶν, τά ἡλιοστάσια καί οἱ ἰσημερίες. Ὅλα τά φαινόμενα αὐτά ἐπανερχόταν κανονικά –μιλοῦμε γιά τήν εὔκρατη ζώνη τῆς γῆς, στήν ὁποία ἀναπτύχθηκαν οἱ ἀρχαῖοι πολιτισμοί– μέσα σέ διάστημα 365 ἡμερῶν, μέ τέσσερις βασικές ὑποδιαιρέσεις, πού σημειώνονται μέ δύο ἰσημερίες (ἐαρινή καί φθινοπωρινή) καί δύο ἡλιοστάσια (θερινό καί χειμερινό) καί τίς τέσσερις ἐποχές (ἄνοιξη, θέρος, φθινόπωρο, χειμώνας), διαρκείας 92 περίπου ἡμερῶν ἡ κάθε μία. Πρόκειται γιά τά ***"ἡλιακά ἡμερολόγια"***, συνήθως δωδεκάμηνα (30-31 ἡμερῶν), πού ἴσχυαν σέ πολλές περιοχές καί πόλεις τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Ἐπειδή ὅμως τό τροπικό-ἡλιακό ἔτος δέν εἶχε ἀκριβῶς 365 ἡμέρες, ἀλλά κάτι περισσότερο, τήν δημιουργουμένη διαφορά κάλυπταν κατά διαφόρους τρόπους, συνήθως προσθέτοντας κατά καιρούς μιά ἐπιπλέον ἐμβόλιμη ἡμέρα.

Ἡλιακά ἡμερολόγια ὑπῆρχαν πολλά. Μᾶς ἐνδιαφέρει ἄμεσα τό ρωμαϊκό στίς δύο κυρίως φάσεις του: τοῦ Νουμᾶ Πομπηλίου, πού ἐφαρμόσθηκε ἀπό τόν Ζ' αἰώνα πρό Χριστοῦ μέχρι τό 45 π.Χ., καί τό τελειότερο "Ἰουλιανό", πού ὀνομάσθηκε ἔτσι πρός τιμήν τοῦ Ἰουλίου Καίσαρα αὐτοκράτορα τῆς Ρώμης καί ἦταν ἔργο τοῦ ἕλληνα Ἀλεξανδρινοῦ ἀστρονό-

μου Σωσιγένους. Αὐτό ἐφαρμόσθηκε ἀπό τό 44 π.Χ., ἴσχυε κατά τήν ἐποχή τοῦ Χριστοῦ καί οὐσιαστικά βρίσκεται σέ χρήση μέχρι σήμερα. Τό λεγόμενο "Γρηγοριανό" ἡμερολόγιο πού ὀνομάσθηκε ἔτσι πρός τιμήν τοῦ πάπα τῆς Ρώμης Γρηγορίου τοῦ ΙΓ' καί εἶναι ἔργο τοῦ Καλαβροῦ ἀστρονόμου Lilio, ἐφαρμόσθηκε ἀπό τό 1582 στήν Ἰταλία, ἀπό τό 1700 στή Γερμανία, ἀπό τό 1752 στήν Ἀγγλία καί ἀπό τίς 10 Μαρτίου τοῦ ἔτους 1924 σέ ἕνα μέρος τῶν Ὀρθοδόξων χωρῶν (Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως, Ἑλλάς, Κύπρος κ.λπ.). Κατ' ἀκρίβειαν δέν εἶναι "νέο" –σέ ἀντιδιαστολή πρός τό "παλαιό", τό Ἰουλιανό– ἀλλά διορθωτική κάλυψη τῆς διαφορᾶς πού προέκυψε βαθμηδόν (10-13 ἡμερῶν) ἀπό τά ὑπόλοιπα λεπτά τῆς ὥρας πού διέφευγαν κατ' ἔτος ἀπό τήν καταμέτρηση τοῦ χρόνου μέ βάση τούς ὑπολογισμούς τοῦ Ἰουλιανοῦ ἡμερολογίου. Θά μποροῦσε νά παραλληλισθεῖ πρός τήν ἐπαναφορά τῆς λανθασμένης ὥρας στή σωστή, πού κάνουμε στά ὡρολόγιά μας ὅταν "πηγαίνουν πίσω".

Δέν θά ἀναφερθοῦμε σέ ἀστρονομικές λεπτομέρειες. Πρακτικά μᾶς ἐνδιαφέρει μόνο τό σημεῖο ἐνάρξεως τοῦ ἔτους –**ἡ πρωτοχρονιά**– πού δέν ἦταν πάντοτε καί παντοῦ ἡ ἴδια. Κατά τό ἡμερολόγιο τοῦ Νουμᾶ πρωτοχρονιά ἐθεωρεῖτο ἡ 1η Μαρτίου. Ἀπό αὐτό μᾶς ἔμειναν τά ὀνόματα τῶν μηνῶν Σεπτεμβρίου (ἀπό τό λατινικό septem, ἕβδομος μήνας), Ὀκτωβρίου (octo, ὄγδοος μήνας), Νοεμβρίου (novem, ἔνατος μήνας) καί Δεκεμβρίου (decem, δέκατος μήνας). Κατά τό Ἰουλιανό ἡμερολόγιο μέχρι τό 312 μ.Χ. ὡς πρώτη τοῦ ἔτους λαμβανόταν ἡ 24η Σεπτεμβρίου, ἡ ἡμέρα τῆς φθινοπωρινῆς ἰσημερίας, πού ἀπό τό ἔτος αὐτό μετατέθηκε στήν 23η Σεπτεμβρίου, γενέθλιο ἡμέρα τοῦ Ὀκταβιανοῦ Αὐγούστου. Ἀπό τό ἔτος 462 μ.Χ. ἡ πρωτοχρονιά μετατέθηκε στήν 1η Σεπτεμβρί-

ου γιά νά συμπίπει ή άρχή τοῦ ἔτους μέ τήν ἀρχή τοῦ μηνός (Ἴνδικτος). Ἀργότερα μετατέθηκε στήν 1η Ἰανουαρίου, πάλι σέ πρωτομηνιά, μέ τήν ἔννοια ὅτι τό ἔτος ἀρχίζει μέ τό χειμερινό ἡλιοστάσιο ἤ μέ τά Χριστούγεννα.

Καί μιά καί ὁ λόγος γιά πρωτοχρονιά, ἄς σημειώσουμε, γιά νά μήν ἐπανέλθουμε στό θέμα αὐτό, ὅτι κατά ἡμερολόγια καί κατά ἐποχές ὑπῆρξαν διάφοροι προσδιορισμοί τῆς πρώτης τοῦ ἔτους, ἐκτός ἀπό ἐκείνους πού ἤδη μνημονεύσαμε. Ὁ λόγος εἶναι προφανής. Σ' ἕνα κύκλο, ὅπως τό ἔτος, δέν ὑπάρχει σταθερό σημεῖο ἀφετηρίας καί τέρματος. Ὁ προσδιορισμός τους ἦταν συμβατικός, ἀνάλογα μέ τίς προτιμήσεις καί τήν ἔμφαση πού θά ἔδιναν σέ ὁρισμένα χρονικά σημεῖα: ἡλιοστάσιο καί σέ ποιό ἀπό τά δύο, ἰσημερία καί σέ ποιά ἀπό τίς δύο, ἐποχή καί σέ ποιά ἀπό τίς τέσσερις, ἤ ἀργότερα στό χριστιανικό κόσμο: ἑορτή καί ποιά ἀπό τίς πολλές (κυρίως Χριστούγεννα, Πάσχα, Εὐαγγελισμός). Μερικές ἀπό αὐτές τίς ἐπιλογές ἄφησαν ἴχνη στό χριστιανικό ἑορτολόγιο.

Παράλληλα πρός τά ἡλιακά ὑπῆρχαν καί ***"σεληνιακά ἡμερολόγια"***. Μῆνες δηλαδή τῶν 28 ἡμερῶν καί τεσσάρων ἑβδομάδων, κατά τίς φάσεις τῆς σελήνης, πού γιά νά συγχρονισθοῦν μέ τό ἡλιακό ἔτος εἶχαν 13 μῆνες. Τέτοιο ἦταν τό Ἰουδαϊκό ἡμερολόγιο, μέ πρῶτο μήνα παλαιότερα μέν τόν Νισάν (πρῶτο σεληνιακό μήνα τῆς ἀνοίξεως), ἀργότερα δέ τόν Τισρί (πρῶτο σεληνιακό μήνα τοῦ φθινοπώρου).

Δέν ἔλειψαν καί τά μικτά, *"σεληνοηλιακά ἡμερολόγια"*.

Περιττό νά εἰποῦμε ὅτι ἐκτός ἀπό τό Ρωμαϊκό καί τό Ἰουδαϊκό ἡμερολόγιο, λόγῳ ἐλλείψεως ἐπικοινωνιῶν καί ὑπάρξεως πολλῶν λαῶν, κρατῶν καί κρατῶν-πόλεων, ὑπῆρχαν σέ χρήση πλῆθος ἡμερολόγια. Ἀναφέρουμε ἐνδεικτικά τά πιό γνωστά: τό Αἰγυπτιακό, τό Βαβυλωνιακό, τό Ἀττι-

κό, τά ἡμερολόγια τῆς Κύπρου, Βιθυνίας, Ἐφέσου, Κρήτης, Ἡλιουπόλεως τῆς Συρίας κ.ο.κ.

Ἀπό ὅλα αὐτά μᾶς ἐνδιαφέρουν γιά τό θέμα μας μόνο τά δύο κύρια ἡμερολόγια πού ἐπικρατοῦσαν τήν ἐποχή τῆς ἐμφανίσεως, διαδόσεως καί διαμορφώσεως τοῦ χριστιανισμοῦ καί τοῦ ἑορτολογίου του: τό *Ἰουδαϊκό-σεληνιακό*, ἐπειδή οἱ καταβολές τοῦ χριστιανισμοῦ καί τῆς λατρείας του βρίσκονται στόν ἑβραϊκό χῶρο, καί τό *Ρωμαϊκό-ἡλιακό*, πού διά τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας εἶχε γίνει τό ἐπίσημο καί κρατοῦν ἡμερολόγιο στίς χῶρες τῆς Μεσογείου, ὅπου διαδόθηκε καί ἀνδρώθηκε ὁ χριστιανισμός. Κατ' οὐσίαν δηλαδή σήμερα ζοῦμε στή λατρεία μας καί ἰδιαίτερα στό ἑορτολόγιό μας ἕνα ἱστορικό συμβιβασμό συνυπάρξεως τῶν δύο ἡμερολογίων ἤ, ἄν θέλετε, ἡμιαυτοτελοῦς παραλλήλου συμβιώσεώς τους, πού διαπιστώνεται εὔκολα ἄν μέ προσοχή καί γνώση ἀναλύσει κανείς τά ἀπό αἰώνων καί μέχρι σήμερα ὑπάρχοντα ἑορτολογικά σχήματα. Σημειωτέον ὅτι διαφορά δέν ὑφίστατο μόνο στό ἡμερολόγιο καί στήν πρωτοχρονιά, ἀλλά καί σ' αὐτόν τόν τρόπο τοῦ ὑπολογισμοῦ τῆς ἀρχῆς τῆς ἡμέρας. Ἄν δηλαδή ἀφετηρία της εἶναι ἡ δύση τοῦ ἡλίου-νύχτα, ἡμέρα-νυχθήμερο (κατά τήν ἑβραϊκή ἀντίληψη) ἤ ἡ ἀνατολή τοῦ ἡλίου –ἡμέρα, νύχτα– ἡμερονύκτιο (κατά τήν ἑλληνορωμαϊκή ἀντίληψη). Στίς ἀκολουθίες τοῦ νυχθημέρου, ὅπως εἴπαμε, ἀκολουθοῦμε τόν ἑβραϊκό τρόπο, στήν νηστεία καί κατάλυση τόν ἑλληνορωμαϊκό.

Οἱ ἄνθρωποι εἶναι ἐκ φύσεως φιλέορτα ὄντα. "Βίος ἀνεόρταστος μακρίη ὁδός ἀπανδόκευτος", κατά τό προγονικό μας ρητό. Ἀφορμές ἑορτασμοῦ, ἀργίας, πανηγυρισμῶν, διασκεδάσεων ἔδινε τό ἴδιο τό ἡμερολόγιο στά ἀφετηριακά καί στά βασικά του σημεῖα: νέον ἔτος, ἀρχή μηνός, ἰσημερίες,

ἡλιοστάσια. Ἐπειδή δέ οἱ σταθμοί αὐτοί ἐπαναλαμβάνονται κατ' ἔτος μέ μαθηματική ἀκρίβεια, ἡ ἐναλλαγή καί διαδοχή τῶν σταθμῶν καί τῶν περιόδων αὐτῶν δίνει ἀσφαλῶς τήν ἐντύπωση κάποιας αὐτοτελείας τῆς ἐνιαυσίας περιόδου, πού γίνεται εἰκόνα τῆς ὅλης ζωῆς τοῦ κόσμου, ἑνός αὐτοτελοῦς κρίκου μιᾶς μακρᾶς ἁλυσίδας. Στίς φυσικές-εἰδωλολατρικές θρησκεῖες οἱ σταθμοί αὐτοί ἐπενδύθηκαν μέ θρησκευτικό χρῶμα. Συνδέθηκαν μ' αὐτούς γεννήσεις, θάνατοι καί ἀναβιώσεις τῶν νομιζομένων θεῶν. Κατά τήν ἐμφάνιση τοῦ χριστιανισμοῦ ἐπικρατοῦσαν κυρίως ἡλιακές ἑορτές, μέ κέντρο τό χειμερινό ἡλιοστάσιο, τήν γέννηση τοῦ ἀηττήτου ἡλίου (25 Δεκεμβρίου). Παράλληλα διάφορα σημαντικά ἱστορικά γεγονότα, γεννήσεις ἤ θάνατοι διασήμων προσώπων καί ἡρώων, ἤ νίκες κατά τῶν ἐχθρῶν, κτίσεις πόλεων κ.λπ., πού συνέβαιναν σέ μιά ὁρισμένη ἡμέρα κάποιου ἔτους, ἐπαναλαμβανόταν τρόπον τινά κατ' ἔτος καί ἑορταζόταν τήν ἴδια ἡμέρα καί κατά τά ἑπόμενα ἔτη. Ὁ ἰουδαϊσμός ἐξ ἄλλου εἶχε ὁλόκληρο σύστημα ἑορτῶν, γιά τίς ὁποῖες περιστατικά θά μιλήσουμε ἐξ ἀφορμῆς τῶν ἀντιστοίχων χριστιανικῶν ἑορτῶν.

Κοινό φαινόμενο, παγκόσμιο καί πανανθρώπινο, φυσικό, θρησκευτικό, πολιτικό, ἤ μίξη ὅλων αὐτῶν, μιά καί ἡ ζωή τῶν ἀνθρώπων δέν ἔχει στεγανά χωρίσματα, ὅπως ἁπλοϊκά πολλές φορές νομίζουμε. Ἔτσι δημιουργήθηκαν τά πάσης φύσεως καί προελεύσεως ἑορτολόγια, ἑλληνικά, ρωμαϊκά, ἰουδαϊκά, αἰγυπτιακά, ἀργότερα μουσουλμανικά κ.ο.κ., ἐξελισσόμενα αὐτοτελῶς ἤ μέ ἀμοιβαῖες ἐπιδράσεις. Ἀπό αὐτά μᾶς ἐνδιαφέρει κυρίως τό ἰουδαϊκό ἑορτολόγιο, ἀλλά καί τό ἑλληνορωμαϊκό, γιά τούς ἴδιους λόγους πού ἐκθέσαμε ὅταν κάναμε λόγο γιά τά ἡμερολόγια.

Ὁ Χριστιανισμός εἶναι ἀναμφιβόλως θρησκεία "ἐξ ἀποκαλύψεως". Ἡ ἀποκάλυψη ὅμως αὐτή δέν ἀφορᾶ στό ἑορτολόγιο, πολύ δέ περισσότερο στό ἡμερολόγιο. Αὐτά ἤ προϋπῆρχαν τοῦ χριστιανισμοῦ, ὅπως τά ἡμερολόγια, ἤ διαμορφώθηκαν μέσα στούς κόλπους τῆς Ἐκκλησίας μέ τήν πάροδο τῶν αἰώνων ἐπί τῇ βάσει στοιχείων παλαιοτέρων τοῦ χριστιανισμοῦ ἤ καί νέων. Μέσα στήν Καινή Διαθήκη, ὅπου τό Πνεῦμα τό ἅγιο διά τῶν ἱερῶν συγγραφέων αὐθεντικά ἀποτύπωσε τό εὐαγγέλιο τῆς σωτηρίας μας, δέν ὑπάρχει προδιαγραφή οὔτε γιά τόν τρόπο μετρήσεως τοῦ κοσμικοῦ χρόνου οὔτε γιά τόν καταρτισμό τοῦ ἑορτολογίου. Ἀντίθετα διακρίνουμε μιά ἔντονη δυσπιστία ἔναντι τῶν κοσμικῶν αὐτῶν σχημάτων, ἀκόμα καί αὐτῶν πού εἶχαν περιβληθεῖ τό ἱερό ἔνδυμα τῆς νομικῆς λατρείας. Ὁ ἀπόστολος Παῦλος ἐπί παραδείγματι μέ τόν τρόπο αὐτό ἐκφράζεται γιά τό Σάββατο, τίς νουμηνίες καί τίς ἡμέρες τῶν ἑορτῶν. Ὅλα αὐτά τά θεωρεῖ "σκιά τῶν μελλόντων": "Μή οὖν τις ὑμᾶς κρινέτω ἐν βρώσει ἤ πόσει ἤ ἐν ἡμέρᾳ ἑορτῆς ἤ νουμηνίας ἤ σαββάτων, ἅ ἐστι σκιά τῶν μελλόντων" (Κολοσ. β' 16-17). Ἤ "ἡμέρας παρατηρεῖσθε καί μῆνας καί καιρούς καί ἐνιαυτούς" (Γαλάτ. δ' 10). Ὁ χριστιανισμός ἀσφαλῶς ὑπερβαίνει ὅλα αὐτά τά ρέοντα κοσμικά καί σκιώδη σχήματα, ἀφοῦ ἡ ἀληθινή "ἐν πνεύματι καί ἀληθείᾳ" λατρεία τοῦ πνευματικοῦ Θεοῦ πού ἀποκαλύπτεται ἐν Χριστῷ, αἴρει τόν "ἀληθινό προσκυνητή" ὑπεράνω τόπου καί χρόνου. "Ἀλλ' ἔρχεται ὥρα, καί νῦν ἐστιν, ὅτε οἱ ἀληθινοί προσκυνηταί προσκυνήσουσι τῷ Πατρί ἐν πνεύματι καί ἀληθείᾳ· καί γάρ ὁ Πατήρ τοιούτους ζητεῖ τούς προσκυνοῦντας αὐτόν. Πνεῦμα ὁ Θεός καί τούς προσκυνοῦντας αὐτόν ἐν πνεύματι καί ἀληθείᾳ δεῖ προσκυνεῖν" (Ἰωάν. δ' 23-24). Στόχος τοῦ νέου λαοῦ τοῦ Θεοῦ δέν εἶναι ἡ φθαρτή γῆ τῆς ἐπαγ-

γελίας, ἀλλά ἡ οὐράνια Ἱερουσαλήμ. Σ' αὐτή ὅμως τή γῆ καί στήν παροῦσα ζωή ζεῖ ἔστω τή "σκιά τῶν μελλόντων" καί προσπαθεῖ νά μεταμορφώσει τά ρέοντα κατά τόν τύπο τῶν ἑστώτων. Ἔτσι καί ὁ κοσμικός χρόνος γίνεται τύπος τοῦ μέλλοντος αἰῶνος καί πρόγευση τῆς μελλούσης ζωῆς. Ὁ πιστός ζεῖ στή γῆ, μέσα στόν ἐν Χριστῷ μεταμορφούμενο χρόνο, ὅ,τι ἐκτυπώτερον θά ζήσει στήν ἄχρονη καί ἀνέσπερη βασιλεία τοῦ Θεοῦ.

Τήν μεταμόρφωση αὐτή τοῦ κοσμικοῦ χρόνου ἐπέτυχε ἡ Ἐκκλησία, μέ τήν καθοδήγηση ἀσφαλῶς τοῦ ἁγίου Πνεύματος, διά τοῦ ἑορτολογίου της. Ἡ μεταμόρφωση δέ αὐτή καί ὑπέρβαση συνίσταται στό ὅτι τό ἡμερολόγιο γίνεται ἑορτολόγιο. Ὁ κατάλογος τῶν ἡμερῶν μετατρέπεται σέ κατάλογο ἑορτῶν. Ὅλες οἱ ἡμέρες τοῦ ἔτους ἐπενδύονται μέ ἕνα ἱερό περιεχόμενο, ἔτσι ὥστε ἡ διαδοχή τῶν ἡμερῶν νά γίνεται διαδοχή ἑορτῶν. Ἔτσι ὅλος ὁ βίος τοῦ πιστοῦ γίνεται μιά διαρκής ἑορτή, ὅπως ἐμφαντικά τονίζουν οἱ πατέρες. Ζῆ στή γῆ, ἀλλά στόν οὐρανό πολιτεύεται. Καί τήν οὐράνια αὐτή πολιτεία καί ἐτελεύτητη ἑορτή, ὅπου "Θεός... ἐν μέσῳ θεῶν" (Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ, κανών στήν Μεταμόρφωση, ᾠδή η', τροπ. α'), καί ἄγγελοι μαζί μέ τούς ἀνθρώπους πανηγυρίζουν, εἰκονίζει καί αἰσθητοποιεῖ τό ἑορτολόγιο τῆς Ἐκκλησίας μας.

Ἐξ ἄλλου μέ τό ἑορτολόγιό της ἡ Ἐκκλησία προγεύεται τήν ὑπέρχρονη πραγματικότητα τῆς οὐρανίου βασιλείας οὐσιαστικά καταργώντας τόν κοσμικό χρόνο, ἀφοῦ γεγονότα τοῦ παρελθόντος τά φέρνει κάθε φορά στή μνήμη της ὄχι σάν ἅπαξ τελεσθέντα, ἀλλά σάν κατ' ἔτος, καί καθ' ἡμέραν ἀκόμα, πραγματικά καί μυστηριακά ἐπαναλαμβανόμενα. Ὅταν δηλαδή γιορτάζει ἐπί παραδείγματι τή γέννηση, τό βάπτισμα, τό σωτήριο πάθος, τήν ἀνάσταση τοῦ Χριστοῦ, τήν Πε-

ντηκοστή καί τά λοιπά περισσότερο ἤ λιγώτερο σημαντικά ἱστορικά γεγονότα τῆς σωτηρίας μας δέν τά θυμᾶται ἁπλῶς, ἀλλά τά ξαναζεῖ ὡς παρόντα, ὅπως ἀκριβῶς ὅλα γιά τό Θεό εἶναι παρόντα, εἴτε ἔγιναν στό παρελθόν, εἴτε γίνονται τώρα ἤ θά γίνουν στό μέλλον. Ἔτσι βιώνει τήν ἀνάσταση τοῦ Χριστοῦ τήν ἡμέρα τοῦ Πάσχα κάθε ἔτους σάν "σήμερον", σάν τήν ἡμέρα δηλαδή τῆς ἱστορικῆς Κυριακῆς ἀναστάσεως τοῦ ἔτους 33 μ.Χ. Ἡ ὑμνογραφία μας σαφῶς ἀπηχεῖ αὐτή τήν πατερική θεολογική ἀντίληψη γιά τό λειτουργικό χρόνο ὅταν σέ κάθε γιορτή διαρκῶς ἐπαναλαμβάνει καί βεβαιώνει ὅτι τό ἑορταζόμενο γεγονότος δέν ἔγινε μόνο τόν καιρό ἐκεῖνο τῆς θείας ἐπί γῆς παρουσίας, ἀλλά γίνεται, τρόπον τινά ἐπαναλαμβάνεται καί "σήμερον" τό τότε τελεσθέν ἐφάπαξ. Τό ἴδιο ἀκριβῶς γίνεται καί μέ τίς ἱερές εὐχές (χαρακτηριστικός εἶναι ὁ πρόλογος τῆς εὐχῆς τοῦ ἁγιασμοῦ τοῦ ὕδατος τῶν Θεοφανείων μέ τά πολλαπλά "Σήμερον...") καί μέ τά ἱερά ἀναγνώσματα, τά συναξάρια καί τίς ἱερές τελετές καί τίς ἅγιες εἰκόνες πού αἰσθητοποιοῦν τό ἑορταζόμενο γεγονός.

Αὐτή ἡ ὑπέρβαση τοῦ κοσμικοῦ χρόνου καί ἡ εἴσοδος στό θεῖο λειτουργικό χρόνο ἔχει κι ἄλλες συνέπειες ἀκόμα περισσότερο ριζοσπαστικές. Τό "σήμερον" δέν ἀφορᾶ μόνο στήν κατ' ἔτος μυστηριακή ἐπανάληψη τοῦ ἱεροῦ γεγονότος, ἀλλά θραύοντας κι αὐτό τό καιρικό σχῆμα διαχέεται στόν καθημέραν βίο τῆς Ἐκκλησίας. Ἔτσι γιορτάζουμε τήν ἀνάσταση τοῦ Κυρίου κατά τό Πάσχα κάθε χρόνο, ἀλλά καί κάθε Κυριακή (πρβλ. "Σήμερον σωτηρία τῷ κόσμῳ γέγονεν...", "Σήμερον ὁ Χριστός θάνατον πατήσας καθώς εἶπεν ἀνέστη..." κ.λπ.). Κι ὄχι μόνο κάθε Κυριακή, ἀλλά σέ κάθε λειτουργία, ὁποιαδήποτε ἡμέρα τῆς ἑβδομάδος κι ἄν τελεσθεῖ (πρβλ. τό "Ἀνάστασιν Χριστοῦ θεασάμενοι..." μετά τή θεία κοινωνία). Γιορτά-

ζουμε τό θάνατο τοῦ Κυρίου ὄχι μόνο κάθε Μεγάλη Παρασκευή, ἀλλά καί κατά τήν Ὕψωση τοῦ Τιμίου Σταυροῦ καί κατά τήν Σταυροπροσκύνηση, καί κάθε Παρασκευή καί τήν Θ' ὥρα τῆς κάθε μιᾶς ἡμέρας. Γιορτάζουμε τήν Πεντηκοστή ὄχι μόνο κατά τήν ἐτήσια ἀνάμνησή της πενήντα ἡμέρες μετά τό Πάσχα, ἀλλά καί τήν Γ' ὥρα κάθε ἡμέρας καί στόν καθαγιασμό τῶν τιμίων δώρων κατά τή θεία λειτουργία καί σέ κάθε χρίσμα καί χειροτονία καί σέ κάθε ἐπίκληση τοῦ ἁγίου Πνεύματος κατά τήν τέλεση τῶν ἱερῶν μυστηρίων, ὁποιαδήποτε ἡμέρα καί ὥρα κι ἄν τελεσθοῦν. Ἡ ἴδια ἡ ζωή τῆς Ἐκκλησίας εἶναι μιά διαρκής Πεντηκοστή, ἀδιάλειπτη τροπική προσκαρτέρηση στό ὑπερῶο τῆς ἁγίας Σιών.

Παρά ταῦτα ἡ ἀσθένεια τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως θεραπεύεται καί ἐξυπηρετεῖται κυρίως μέ τό ἑορτολόγιο, πού παρ' ὅλη τήν κατά τά ἀνωτέρω θεολογικά ἀναπότρεπτη σχετικότητά του, διατηρεῖ ἀμείωτη τήν παιδαγωγική καί μορφωτική εἰς Χριστόν ἀξία του. Γιά τόν ἀσθενή ἄνθρωπο ἡ κατ' ἔτος ἐπανάληψη τῶν ἱερῶν σωτηριωδῶν γεγονότων καί ἡ παρουσία τῶν ἱερῶν προσώπων τῶν ἁγίων κατά τήν καθιερωμένη ἡμέρα τῆς ἐτήσιας μνήμης τους, παραμένει σταθερό σημεῖο ἀναφορᾶς σ' αὐτά καί ἀφορμή οἰκειώσεως τοῦ μηνύματός τους καί βιωματικῆς προσεγγίσεως σ' αὐτό. Αὐτό ἀκριβῶς ἐκμεταλλευομένη ἡ Ἐκκλησία φορτίζει τίς ἡμέρες αὐτές μ' ὅλο τό διδακτικό περιεχόμενο πού προσιδιάζει στήν κάθε μιά, μυώντας ἔτσι τούς πιστούς στό μυστήριο τῆς σωτηρίας μέ κάθε δυνατό κατηχητικό τρόπο, μέ τό ἀνάγνωσμα, τήν ὑμνολογία, τό κήρυγμα, τήν εἰκόνα καί μέ αἰσθητότερες ἀκόμα ἀναπαραστάσεις τῶν ἱερῶν αὐτῶν γεγονότων, ὅπου τοῦτο ἦταν δυνατό καί σκόπιμο (βάπτιση τοῦ Κυρίου, σταύρωση,

ταφή, ἀνάσταση κ.λπ.). Ἔτσι, ὅπως προείπαμε, κάθε ἔτος ἀποτέλεσε, μέ τό ἐνυφασμένο σ' αὐτό ἑορτολόγιο, τήν μικρογραφία τῆς ἱστορίας τοῦ κόσμου, τοῦ ἀπολυτρωτικοῦ ἔργου τοῦ Κυρίου καί τοῦ διά μέσου τῶν αἰώνων βίου τῆς Ἐκκλησίας μέ τίς ἐγκατεσπαρμένες σ' αὐτό δεσποτικές ἑορτές καί τίς μνῆμες τῶν προφητῶν, δικαίων, ἀποστόλων, μαρτύρων, ἱεραρχῶν καί ὁσίων, τῶν εὐαρεστησάντων στό Θεό ἁγίων ἀνδρῶν καί γυναικῶν. Ἡ ἐπαναφορά δέ κατ' ἔτος τῶν ἴδιων ἑορτολογικῶν θεμάτων δέν ἀποτελεῖ αἰτία κορεσμοῦ καί ἀνιαρή ὑπόθεση ρουτίνας, ἀλλά ἀφορμή ἀνανεώσεως τῆς κατηχήσεως καί ἐμπεδώσεώς της διά τῆς ἐπαναλήψεως πού εἶναι "μητέρα τῆς μαθήσεως", νέων ἐμβαθύνσεων στά θέματα τῆς πίσεως καί ἐνδεχομένως νέων ἀποφάσεων καί προαγωγῆς στήν ἐν Χριστῷ ζωή. Ἔτσι ἀποκτᾶ νόημα καί ἡ λαϊκή εὐχή, πού συνδέεται μέ τούς ἐπί μέρους μεγάλους ἑορτολογικούς σταθμούς· "καί τοῦ χρόνου" ἤ "χρόνια πολλά". Δέν πρόκειται ἁπλῶς γιά εὐχή γιά τήν παράταση τῆς ἐπιθυμητῆς ὁπωσδήποτε ἐπίγειας ζωῆς, ἀλλά παροχῆς νέων εὐκαιριῶν μαθητείας στό σχολεῖο τῆς Ἐκκλησίας καί οἰκειώσεως τῶν σωτηριωδῶν ἀληθειῶν τῆς πίστεως. Ὅπως οἱ εἰκόνες εἶναι τό "βιβλίο τῶν ἀγραμμάτων", ἔτσι καί τό ἑορτολόγιο εἶναι τό σχολεῖο τῶν πιστῶν, γραμματισμένων καί ἀγραμμάτων.

Τό ἐμφανές μειονέκτημα τοῦ συστήματος αὐτοῦ τῆς κατηχήσεως τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ διά τοῦ ἑορτολογίου εἶναι ὅτι δέν κατορθώθηκε νά προσφερθεῖ ἡ κατηχητική ὕλη κατά κάποια σχετική ἔστω χρονολογική σειρά κατά τή ροή ἑνός ἀστρονομικοῦ ἔτους, μέσα στό ὁποῖο ἀναπτύχθηκε τό "αναλυτικό", γιά νά τό χαρακτηρίσουμε ἔτσι, "διδακτικό πρόγραμμα", τῆς Ἐκκλησίας. Ἰδίως μέ τή νεώτερη χρονολογική ἀφετηρία τῆς 1ης Ἰανουαρίου ὡς πρωτοχρονιᾶς ἡ σύγχυση εἶναι

ἰδιαίτερα αἰσθητή: τήν περιτομή διαδέχεται ἡ ὑπαπαντή, ὁ εὐαγγελισμός, τό πάθος, ἡ ἀνάσταση, ἡ ἀνάληψη καί ἡ πεντηκοστή, τό γενέσιο τοῦ Προδρόμου, ἡ μεταμόρφωση, ἡ κοίμηση τῆς Θεοτόκου, ἡ ἀποτομή τοῦ Προδρόμου, τό γενέσιο τῆς Θεοτόκου, ἡ σύλληψη τοῦ Προδρόμου, τά εἰσόδια τῆς Θεοτόκου, ἡ σύλληψη τῆς Θεοτόκου καί τέλος ἡ γέννηση τοῦ Κυρίου.

Παίρνοντας ὅμως ὡς χρονολογική ἀφετηρία τήν ἀρχή τῆς ἰνδίκτου, δηλαδή τήν 1η Σεπτεμβρίου, πού ἦταν πρωτοχρονιά κατά τούς αἰῶνες τῆς διαμορφώσεως τοῦ ἑορτολογίου μας, διακρίνουμε κάποια προσπάθεια διατηρήσεως τῆς ἱστορικῆς συνεχείας στίς βασικές τουλάχιστον ἑορτές, ὅπου τοῦτο ἦταν δυνατό. Ἔτσι ἡ σύλληψη τοῦ Προδρόμου, τό πρῶτο γεγονός τῆς εὐαγγελικῆς ἱστορίας, τοποθετεῖται στίς 23 Σεπτεμβρίου στήν παλαιά πρώτη τοῦ ἔτους, καί ἡ γέννηση τῆς Θεοτόκου στίς 8 Σεπτεμβρίου πιθανόν μετά τήν μετάθεση τῆς πρωτοχρονιᾶς στήν 1η τοῦ μηνός αὐτοῦ. Ἕπονται τά εἰσόδια τῆς Θεοτόκου καί ἡ ἑορτή τῶν Χριστουγέννων, μέ τίς μνῆμες τῶν προφητῶν πού ἑλκύσθηκαν στήν προεόρτιο περίοδό της, ἡ περιτομή, ἡ ὑπαπαντή, τά γεγονότα τοῦ πάθους καί τῆς ἀναστάσεως καί ἡ πεντηκοστή καί τό ἔτος κατακλείεται τόν Αὔγουστο μέ τήν κοίμηση τῆς Θεοτόκου καί τό θάνατο τοῦ Βαπτιστοῦ. Πλήρης ἱστορική κατάταξη δέν ἦταν ἐξ ὑπαρχῆς δυνατή, ἀφοῦ, μέ βάση τόν προσδιορισμό τῶν Χριστουγέννων στίς 25 Δεκεμβρίου, θά ἔπρεπε ὁ εὐαγγελισμός νά τοποθετηθεῖ ἐννιά μῆνες πρίν (25 Μαρτίου), ἕξι μῆνες πρίν ἀπό αὐτόν ἡ σύλληψη τοῦ Βαπτιστοῦ (23 Σεπτεμβρίου) καί ἐννιά μῆνες μετά ἡ γέννησή του (24 Ἰουνίου), ὅπως καί ἡ σύλληψη τῆς ἁγίας Ἄννης ἐννέα μῆνες πρίν ἀπό τό γενέσιον τῆς Θεοτόκου (9 Δεκεμβρίου - 8 Σεπτεμβρίου). Πάντοτε

ὑπῆρχε ἡ ἔννοια τῆς συμβατικότητας τοῦ ἑορτολογικοῦ σχήματος.

Γιά χρονολογική ἐξ ἄλλου σειρά στήν κατάταξη τῶν ἑορτῶν τῶν ἁγίων δέν μποροῦσε ἐξ ἀρχῆς νά γίνει λόγος. Ἐκτός ἀπό τίς μνῆμες τῶν προφητῶν καί τῶν δικαίων τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, τῶν κατά σάρκα προπατόρων τοῦ Χριστοῦ, πού κατέλαβαν, γιά τό λόγο πού εἴπαμε, τήν πρό τῶν Χριστουγέννων περίοδο, οἱ μνῆμες τῶν ἁγίων καθοριζόταν κυρίως τήν ἡμέρα τοῦ θανάτου τους, τήν γενέθλιο ἐν Θεῷ ἡμέρα τους. Ἔτσι τήν ἴδια ἡμερομηνία ἀναγραφόταν ἡ μνήμη παλαιῶν καί νεωτέρων ἁγίων χωρίς καμία διάκριση, μέ μόνο τό λόγο ὅτι ὁ θάνατός τους συνέπεσε τήν ἡμέρα αὐτή. Ἦταν πολύ φυσικό, ἀφοῦ μέ τέτοια βάση συντασσόταν τό ἑορτολόγιο νά μήν εἶναι δυνατή ἡ διατήρηση τῆς ἱστορικῆς συνέχειας οὔτε καί κατά τή διαδοχή τῶν ἡμερῶν τοῦ ἔτους. Παράδειγμα: Στήν 1η Σεπτεμβρίου ἀναγράφεται ἡ μνήμη τοῦ ὁσίου Συμεών τοῦ Στυλίτου (Ε' αἰώνας μ.Χ.) καί τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ (ΙΓ' αἰώνας π.Χ.)· στίς 2 Σεπτεμβρίου ἡ μνήμη τοῦ μάρτυρος Μάμαντος (Γ' αἰώνας) καί τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Νηστευτοῦ (ΣΤ' αἰώνας)· στίς 3 Σεπτεμβρίου τοῦ ἱερομάρτυρος Ἀνθίμου (Δ' αἰώνας), τοῦ ὁσίου Θεοκτίστου (Ε' αἰώνας), τῆς διακόνου Φοίβης (Α' αἰώνας) καί τοῦ νεομάρτυρος Πολυδώρου (ΙΘ' αἰώνας) κ.ο.κ. Κι ἐδῶ ἔχουμε οὐσιαστική ὑπέρβαση τοῦ κοσμικοῦ χρόνου, πολύ διδακτική καί συντελεστική στό νά μᾶς προφυλάξει ἀπό τήν ἀπολυτοποίηση καί τήν εἰδωλοποίησή του καί τή μετατροπή του ἀπό φέρον σέ φερόμενο, ἀπό ἵππον σέ ἀναβάτη.

Εἴπαμε ὅτι ἀρκετές γιορτές προϋπῆρχαν τοῦ χριστιανισμοῦ καί ὅτι κληρονομήθηκαν ἀπό αὐτόν καί ὅτι οἱ γιορτές αὐτές προερχόταν ἀπό τά "ἑορτολόγια" –ἄς χρησιμοποιήσουμε

συμβατικά τόν ὅρο– τῶν δύο μεγάλων θρησκειῶν τῶν λαῶν τῆς περιοχῆς τῆς Μεσογείου, ὅπου γεννήθηκε καί ἀνδρώθηκε ὁ χριστιανισμός: τῆς ἰουδαϊκῆς καί τῆς ἐθνικῆς θρησκείας, τῆς εἰδωλολατρίας. Σέ περιόδους ἔντονης ἀντιπαραθέσεως τοῦ παραδοσιακοῦ χριστιανισμοῦ πρός ἐξωτερικούς ἐχθρούς καί ἐσωτερικούς ἀντιρρησίες προβλήθηκαν καί ὑποστηρίχθηκαν μέ φανατισμό καί ἀπό τίς δύο πλευρές δύο ἀκραῖες θέσεις. Ὅτι δηλαδή τό χριστιανικό ἑορτολόγιο ἤ δέν εἶναι τίποτε ἄλλο παρά ἐπιβίωση καί ἐπιφανειακός ἐκχριστιανισμός ἰουδαϊκῶν καί εἰδωλολατρικῶν ἑορτῶν ἤ ἀντίθετα πώς δέν ἔχει καμιά σχέση πρός αὐτές, παρά τυχόν μόνο σέ λόγο ὀνομάτων ἤ ἡμερομηνιῶν. Ἡ ἀλήθεια, ὅπως πάντα, δέν βρίσκεται στά ἄκρα, ἀλλά στή λογική καί σοφή μεσότητα. Μελετώντας ψύχραιμα τίς ἐπί μέρους περιπτώσεις τῶν ἑορτῶν τοῦ χριστιανικοῦ ἑορτολογίου, μένει κανείς ἔκπληκτος μπροστά στό μοναδικό φαινόμενο τῆς ἀληθινά θείας σοφίας καί συνέσεως, μέ τήν ὁποία ἡ Ἐκκλησία χειρίσθηκε τά θέματα αὐτά, καί τήν ἀφομοιωτική δύναμη τῆς πνευματικῆς της ζύμης, πού ἀνέπλασε τό κοσμικό φύραμα. Αὐτό θά φανεῖ καί ἀπό ὅσα θά ἐκθέσουμε στή συνέχεια.

Ἡ χρονολογικά πρώτη χριστιανική ἑορτή εἶναι ἀναμφίβολα ἡ **Κυριακή**, τό ἑβδομαδιαῖο Πάσχα τῆς Ἐκκλησίας. Στόν Ἰουδαϊσμό τό Σάββατο ἦταν ἡ θεοσύστατη ἡμέρα τῆς καταπαύσεως. Ἡ πιστή τήρησή του ἀποτελοῦσε τήν ἐπιβεβαίωση τῆς πιστότητας στό νόμο τοῦ Θεοῦ, μαζί μέ τήν περιτομή, τό χαρακτηριστικό σημεῖο τῆς ἐνσωματώσεως στό λαό τοῦ Θεοῦ, τῆς μετοχῆς στή διαθήκη καί τίς ἐπαγγελίες Του. Ὁ Κύριος ἀντέδρασε ἔντονα στήν τυποποίησή του καί στήν ὑποδούλωση τοῦ πνεύματος στό γράμμα, τοῦ νόμου τοῦ Θεοῦ στίς παραδόσεις τῶν ἀνθρώπων (Ματθ. ιε' 3.6). Τό μεγαλύτερο τόλ-

μημα τῆς πρώτης ἐκκλησίας ἦταν ἡ μετάθεση τῆς ἡμέρας τοῦ Κυρίου ἀπό τήν ἑβδόμη στήν πρώτη ἡμέρα τῆς ἑβδομάδος. Ἡ ἡμέρα τῆς καταπαύσεως βρίσκει τήν ἐκπλήρωσή της στό θάνατο τοῦ Κυρίου, πού "σαββατίζει" στόν τάφο, παρέχοντάς μας καινούργιο "σαββατισμό" (ἰδιόμελα αἴνων Μεγάλου Σαββάτου, τροπ. β'). Τό Σάββατο γίνεται προφητικός τύπος τῆς ταφῆς τοῦ Κυρίου, πού ὁδηγεῖ στήν ἐκ νεκρῶν ἀνάσταση κατά τήν πρώτη ἡμέρα τῆς ἑβδομάδος, τήν "μίαν σαββάτων", τήν ἡμέρα τῆς δημιουργίας τοῦ φωτός καί τῆς νέας ἐν Χριστῷ δημιουργίας. Πρώτη, ἀλλά καί ὀγδόη, τύπος τῆς ἑβδομάδος τοῦ μέλλοντος καί τῆς αἰωνιότητος. Ἡ μετάθεση τοῦ Σαββάτου συνεπάγεται οὐσιαστικά –"ἐξ ἀνάγκης"– καί "νόμου μετάθεσιν" (Ἑβρ. ζ' 12) καί ἄνοιγμα πρός τό νέο κόσμο τῆς χάριτος καί τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ. Ἀκριβῶς δέ ἡ παρουσία τοῦ Χριστοῦ, πού "ἐγένετο νεκρός καί ἰδού ζῶν εἰς τούς αἰῶνας τῶν αἰώνων" (Ἀποκ. α' 18), κατά τήν ἡμέρα τῆς ἀναστάσεως "εἰς τό μέσον" τῶν μαθητῶν του (Ἰωάν. κ' 19) καί "μεθ' ἡμέρας ὀκτώ πάλιν" (Ἰωάν. κ' 26) ἔδωσε τό ἀναστάσιμο στοιχεῖο στίς συνάξεις "τῇ μιᾷ τῶν Σαββάτων" (Πράξ. κ' 7. Α' Κορ. ις' 2), πού ἤδη στό τέλος τοῦ Α' αἰώνα εἶχε ὀνομασθεῖ "Κυριακή" (Ἀποκ. α' 10). Στό ἑξῆς καί μέχρι σήμερα ἡ ἀναστάσιμη σύναξη τῆς Κυριακῆς καί ἡ κατ' αὐτήν εὐχαριστία ἀποτέλεσε τό κέντρο τῆς ζωῆς τῆς οἰκουμενικῆς Ἐκκλησίας, τό ἑβδομαδιαῖο Πάσχα της.

Βαθμηδόν καί οἱ ἄλλες **ἡμέρες τῆς ἰουδαϊκῆς ἑβδομάδος** ἀπέκτησαν κάποιο ἑορτολογικό περιεχόμενο. Τό Σάββατο, εἴτε συνεχίζοντας τήν ἰουδαϊκή παράδοση, κυρίως σέ ἰουδαιοχριστιανικές κοινότητες, ἤ ἀπό ἄμεση μεταγενέστερη ἐπίδραση τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, διατήρησε ἡμιεορτάσιμο χαρακτήρα. Δέν νήστευαν κατ' αὐτό –τουλάχιστον στήν Ἀνα-

τολή– καί ἐτελεῖτο ἡ θεία εὐχαριστία ἀκόμα καί κατά τήν λειτουργικά ἄπρακτη περίοδο τῆς Τεσσαρακοστῆς. Ἡ ἀρχική ἰδέα τῆς καταπαύσεως ἀπό τά ἔργα, ἀλλά ἰδίως ἡ παραμονή τοῦ Κυρίου κατ' αὐτό στόν τάφο, ὁδήγησαν στό νά καθιερωθεῖ στή μνήμη τῶν νεκρῶν. Ἡ Τετάρτη καί ἡ Παρασκευή ἤδη ἀπό τή μεταποστολική ἐποχή κατά τή μαρτυρία τῆς "Διδαχῆς τῶν δώδεκα ἀποστόλων" (§ VIII) εἶχαν ἀφιερωθεῖ στήν ἀνάμνηση τοῦ πάθους τοῦ Κυρίου καί ὡς ἡμέρες νηστείας ἀντικατέστησαν τίς "δίς τοῦ σαββάτου" (Λουκ. ιη' 12) νηστεῖες τῶν εὐλαβῶν ἰουδαίων. Ἀργότερα ἡ Δευτέρα ἀφιερώθηκε στήν τιμή τῶν Ἀγγέλων, ἡ Τρίτη στόν Πρόδρομο καί ἡ Πέμπτη στούς ἀποστόλους (καί στόν ἅγιο Νικόλαο).

Τό ἐτήσιο **Πάσχα** παρέμεινε ἀπό τήν ἰουδαϊκή παράδοση ὡς ἡ κυρία καί μεγάλη ἑορτή, ἡ "ἑορτή τῶν ἑορτῶν" καί ἡ "πανήγυρις τῶν πανηγύρεων" (Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, κανών εἰς τό Πάσχα, ᾠδή η', ὁ εἱρμός). Ἡ διάβαση τῆς Ἐρυθρᾶς Θαλάσσης καί τό πέρασμα ἀπό τήν Αἴγυπτο τῆς δουλείας στή χώρα τῆς ἐλευθερίας, πού ἦταν τό ἱστορικό περιεχόμενο τοῦ ἑβραϊκοῦ Πάσχα, θεωρήθηκε τύπος καί ὑπερκαλύφθηκε ἀπό τή διάβαση τοῦ Κυρίου, καί δι' αὐτοῦ καί τοῦ γένους τῶν ἀνθρώπων, ἀπό τοῦ θανάτου στή ζωή διά τῆς ἐκ νεκρῶν ἀναστάσεως. Γι' αὐτό καί, παρακάμπτοντας τήν 14η τοῦ Νισάν, τήν ἡμερομηνία τοῦ ἰουδαϊκοῦ Πάσχα –παρά τήν ἐμμονή σ' αὐτήν τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, τῶν "τεσσαρασκαιδεκατιτῶν"–, οὐσιαστικά ἡ Ἐκκλησία μετέθεσε τό κέντρο βάρους τῆς ἑορτῆς, ἀφοῦ τή μετέφερε στή μετά τό ἑβραϊκό Πάσχα Κυριακή, δίνοντας ἔμφαση ὄχι στό θάνατο, ἀλλά στήν ἀνάσταση τοῦ Χριστοῦ. Εἶναι πάντως χαρακτηριστικό ὅτι ἡ Ἐκκλησία, σέ παγχριστιανική βάση, παρέμεινε πιστή στόν ἰουδαϊκό τρόπο ὑπολογισμοῦ τοῦ Πάσχα, παρά τίς δυσκολίες

πού παρεῖχε ἡ ἀναζήτηση τῆς 14ης τοῦ Νισάν (πανσελήνου τοῦ πρώτου ἐαρινοῦ σεληνιακοῦ μηνός τοῦ ἑβραϊκοῦ ἡμερολογίου) καί ὁ ἐναρμονισμός τοῦ σεληνιακοῦ πρός τό ἡλιακό ρωμαϊκό ἡμερολόγιο.

Μέ κέντρο τό Πάσχα ἀναπτύχθηκε βαθμηδόν σύστημα ἑορτῶν ἐξαρτωμένων ἀπό αὐτό, ἡ **Μεγάλη Ἑβδομάς** τῶν παθῶν τοῦ Κυρίου, μέ τήν ἀνάμνηση τῆς ἐγέρσεως τοῦ Λαζάρου, κατά τό πρίν ἀπό αὐτή Σάββατο, καί τῆς θριαμβευτικῆς εἰσόδου στά Ἱεροσόλυμα κατά τήν μετ' αὐτό Κυριακή (Κυριακή τῶν Βαΐων), τρεῖς προπαρασκευαστικές καί τρεῖς κύριες ἡμέρες, τήν Μεγάλη Πέμπτη, ἡμέρα παραδόσεως τῶν φρικτῶν μυστηρίων, τήν Μεγάλη Παρασκευή, ἡμέρα τοῦ πάθους καί τοῦ σταυρικοῦ θανάτου, καί τό Μέγα Σάββατο, ἡμέρα τῆς θεοσώμου ταφῆς, καί ἡ **Διακαινήσιμος Ἑβδομάς**, ὡς ενιαία ("ἡμέρα μία") πασχάλιος ἑορτή. Μέ βάση τήν ἀφήγηση καί τούς χρονολογικούς καθορισμούς τῶν Πράξεων τῶν Ἀποστόλων ορίσθηκε ἡ τεσσαρακοστή ἀπό τό Πάσχα ἡμέρα ὡς ἑορτή τῆς **Ἀναλήψεως** τοῦ Κυρίου καί ἡ πεντηκοστή ὡς ἡ ὁμώνυμη ἑορτή. Ἡ μεσαία ἡμέρα τῆς πασχαλίου περιόδου ἀπέκτησε ἰδιαίτερα λαμπρότητα καί ἐξήρθη ὡς ἑορτή τοῦ Χριστοῦ διδασκάλου, πού "τῆς ἑορτῆς τῆς νομικῆς μεσαζούσης" δίδασκε στό ἱερό τῆς Ἱερουσαλήμ (Ἰωάν. ζ' 14. Βλέπε καί ὑμνογραφία καί συναξάριο τῆς **Μεσοπεντηκοστῆς**). Αὐτή ἦταν καί ἡ μεγάλη ἑορτή τοῦ ναοῦ τῆς τοῦ Θεοῦ Σοφίας, τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἡ ἰουδαϊκή ἐξ ἄλλου ἑορτή τῆς **Πεντηκοστῆς** ἀπό μνήμη παραδόσεως τοῦ Μωσαϊκοῦ νόμου καί ἡμέρα προσφορᾶς τῶν πρωτογεννημάτων μεταμορφώθηκε σέ γενέθλιο ἡμέρα τῆς Ἐκκλησίας καί ἀνάμνηση τῆς ἐπιφοιτήσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος στούς ἀποστόλους στό ὑπερῷο τῆς ἁγίας Σιών. Τέλος, ὅλος ὁ μετά τό

Πάσχα κινητός κύκλος κατακλείσθηκε μέ τήν ἑορτή "πάντων τῶν μαρτύρων", πιθανόν σέ ἀναλογία μέ τήν προσφορά τῶν πρωτογεννημάτων κατά τήν ἰουδαϊκή Πεντηκοστή, πού ἀργότερα διευρύνθηκε – σέ ἑορτή ὅλων τῶν ἁγίων (**"Κυριακή τῶν ἁγίων Πάντων"**).

Τοῦ Πάσχα προηγεῖτο νηστεία ὀλίγων κατ' ἀρχάς ἡμερῶν, πού ἐνωρίς ἀναπτύχθηκε σέ τεσσαρακονθήμερη κατά μίμηση τῆς νηστείας τοῦ Κυρίου στήν ἔρημο, καθώς καί τῶν ἄλλων προτύπων τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης (Μωϋσῆς, Ἠλίας κ.λπ.), ἀλλά καί ὡς προσφορά τοῦ ἑνός δεκάτου, "ἀποδεκάτωση", τῆς κατ' ἔτος ζωῆς μας στό Θεό (365 ἡμέρες, χονδρικῶς 400, διά 10 = 40). Στίς ἀρχικές ἕξι ἑβδομάδες της προστέθηκαν βαθμηδόν ἀργότερα τρεῖς προπαρασκευαστικές ἑβδομάδες γιά τό ἱερό τοῦ ἀριθμοῦ καί γιά τή δημιουργία κάποιας κλιμακωτῆς προσβάσεως στή μεγάλη νηστεία τῆς Τεσσαρακοστῆς.

Οἱ Κυριακές καί οἱ ἑβδομάδες τῆς Τεσσαρακοστῆς ἀντλοῦσαν τά εἰδικά γιά τήν περίοδο ἑορτολογικά θέματά τους ἀπό τίς ἀναγινωσκόμενες κατ' αὐτές εὐαγγελικές περικοπές (πού δέν ἦταν ὅμως πάντα καί παντοῦ οἱ ἴδιες), π.χ. τῆς παραβολῆς τοῦ τελώνου καί φαρισαίου, τοῦ ἀσώτου, τοῦ ἐμπεσόντος στούς ληστάς, τῶν ἐργατῶν τοῦ ἀμπελῶνος. Οἱ μετά τό Πάσχα ἀπό τίς περικοπές τοῦ κατά Ἰωάννη Εὐαγγελίου, πού ἀπό παλαιοτάτη ἐποχή διαβαζόταν μαζί μέ τίς Πράξεις κατά τήν περίοδο τῆς Πεντηκοστῆς, π.χ. τοῦ παραλύτου, τῆς Σαμαρείτιδος καί τοῦ τυφλοῦ. Μερικές εἶχαν ἱστορικά θέματα, ὅπως ἡ Α' Κυριακή τῶν Νηστειῶν τήν ἀναστήλωση τῶν ἁγίων εἰκόνων, ἡ Β' στή μνήμη τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ καθ' ἕλξιν ἀπό τήν Κυριακή τῆς Ὀρθοδοξίας, ἡ Γ' τήν προσκύνηση τοῦ τιμίου Σταυροῦ μᾶλλον ἐκ μεταθέσε-

ως τῆς ἀναμνήσεως τῆς εὑρέσεώς του (6 Μαρτίου), ἡ Α' Κυριακή ἀπό τοῦ Πάσχα τήν ψηλάφηση τοῦ Θωμᾶ, ἡ Β' τῶν Μυροφόρων γυναικῶν, ἡ Στ' τῶν ἁγίων Πατέρων τῆς Α' ἐν Νικαίᾳ Οἰκουμενικῆς Συνόδου. Σέ μεταγενέστερη ἐποχή στίς δύο τελευταῖες Κυριακές τῶν Νηστειῶν καθιερώθηκαν ἀντιστοίχως ἡ μνήμη τοῦ ὁσίου Ἰωάννου συγγραφέως τῆς Κλίμακος καί ἡ μνήμη τῆς ὁσίας Μαρίας τῆς Αἰγυπτίας ἐκ μεταθέσεως ἀπό τήν 30ή Μαρτίου καί 1η Ἀπριλίου, πού ἐκλαΐκευσαν τά θέματα τῆς Τεσσαρακοστῆς.

Ὅλος αὐτός ὁ κύκλος τῶν ἑορτῶν μέ κέντρο τό Πάσχα ἀκολουθεῖ κατά βάση τό σεληνιακό-ἰουδαϊκό ἡμερολόγιο, πού σέ σχέση μέ τό ἡλιακό-ρωμαϊκό δίνει τήν ἐντύπωση τῆς μή σταθερότητας, τῆς κινήσεως, γι' αὐτό ἀποκαλεῖται **"κινητός ἑορτολογικός κύκλος"**. Σ' ἀντίθεση μ' αὐτόν ὁ **"ἀκίνητος ἑορτολογικός κύκλος"**, ἀποτελεῖται ἀπό τίς ἑορτές πού καθορίσθηκαν ἀνεξάρτητα ἀπό τό ἰουδαϊκό ἡμερολόγιο σέ σταθερή συμβατική ἡμερομηνία τοῦ ρωμαϊκοῦ ἡλιακοῦ ἡμερολογίου. Πολλές ἀπ' αὐτές πῆραν τή θέση εἰδωλολατρικῶν καί ἰδιαίτερα ἡλιακῶν ἑορτῶν, μέ τίς ὁποῖες καί ἔχουν μιά τελείως ἐξωτερική ἐννοιολογική καί θεματολογική ἀντιστοιχία. Ἔτσι ἡ ἑορτή τῶν **Θεοφανείων** μέ πολλαπλό θεολογικό περιεχόμενο, ὡς μνήμη ὅλων τῶν γεγονότων ἐκείνων διά τῶν ὁποίων ὁ Θεός διά τοῦ Χριστοῦ ἐπεφάνη στόν κόσμο (γέννηση, προσκύνηση τῶν ποιμένων καί τῶν μάγων, βάπτιση, γάμος τῆς Κανᾶ), ἄρχισε νά γιορτάζεται στήν Ἀνατολή στίς 6 Ἰανουαρίου, ἡμέρα τῶν εἰδωλολατρικῶν ἑορτῶν τοῦ χειμερινοῦ ἡλιοστασίου κατά τόν παλαιότερο ἡμερολογιακό προσδιορισμό. Ἀντίθετα καί παράλληλα στή Ρώμη ἡ ἴδια ἡλιακή ἑορτή γιορταζόταν μέ τούς νεωτέρους προσδιορισμούς στίς 25 Δε-

κεμβρίου ὡς ἑορτή τοῦ "ἀκινήτου ἡλίου". Αὐτήν ἀντικατέστησε στή Ρώμη ἡ γιορτή τῶν **Χριστουγέννων,** πού γρήγορα διαδόθηκε καί ἐπικράτησε καί στήν Ἀνατολή. Ἔτσι τό ἀρχικό θέμα διχοτομήθηκε καί τέθηκε σέ ἱστορική πιά βάση (γέννηση τοῦ Κυρίου στίς 25 Δεκεμβρίου, βάπτισμα στίς 6 Ἰανουαρίου) κι ἔγινε ἀποδεκτό τό νέο ἑορτολογικό σχῆμα ἀπό ὅλες τίς Ἐκκλησίες ἐκτός ἀπό τήν Ἀρμενική, πού μέχρι σήμερα κρατᾶ τόν ἀρχικό σύνθετο ἑορτασμό στήν κοινή ἑορτή Χριστουγέννων-Θεοφανείων στίς 6 Ἰανουαρίου.

Μέ βάση τώρα τά Χριστούγεννα καί τούς χρονολογικούς, ὅπως ἤδη εἴπαμε, προσδιορισμούς, ἀντικαταστάθηκε μέ χριστιανικές ἑορτές ὅλη ἡ σειρά τῶν ἡλιακῶν εἰδωλολατρικῶν ἑορτῶν τοῦ ρωμαϊκοῦ ἡμερολογίου, τῆς ἐαρινῆς ἰσημερίας (25 Μαρτίου) μέ τόν Εὐαγγελισμό, τῆς φθινοπωρινῆς (23 Σεπτεμβρίου) μέ τήν Σύλληψη τοῦ Βαπτιστοῦ καί τοῦ θερινοῦ ἡλιοστασίου (24 Ἰουνίου) μέ τό Γενέθλιο τοῦ Προδρόμου. Παρόμοιες περιπτώσεις ἀντικαταστάσεως εἰδωλολατρικῶν ἑορτασμῶν μέ χριστιανικές ἑορτές ἔχουμε καί ἄλλες. Ἀπό τό εἰδωλολατρικό ὑπόστρωμα μέ τήν πάροδο τοῦ χρόνου, παρέμειναν ὁρισμένα λαϊκά ἔθιμα χωρίς ἰδιαίτερη σημασία, πού τά περισσότερα ἀπέκτησαν κάποια χριστιανική ἐπίφαση ἤ ἔχασαν τελείως τό ἀρχικό παγανιστικό νόημά τους.

Ἐπίσης, μέ ἀφετηρία τήν ἑορτή τῶν Χριστουγέννων τῆς 25ης Δεκεμβρίου, ὁρίσθηκαν οἱ γιορτές τῆς Περιτομῆς (1η Ἰανουαρίου) καί Ὑπαπαντῆς (2α Φεβρουαρίου), ἐνῶ ἡ πρό τῶν Χριστουγέννων περίοδος κατά μίμηση τοῦ Πάσχα ἀπέκτησε προπαρασκευαστική νηστεία σαράντα ἡμερῶν, προεόρτιο "μεγάλη ἑβδομάδα" καί προεόρτιες Κυριακές ("τῶν Προπατόρων" καί τήν "Πρό τῆς Χριστοῦ Γεννήσεως"), καθώς καί μεθέορτη Κυριακή ("Μετά τήν Χριστοῦ Γέννησιν"). Σέ μικρότερα

μέτρα, λόγῳ τῆς γειτνιάσεώς της πρός τά Χριστούγεννα, ἀναπτύχθηκε ἡ προεόρτιος περίοδος τῶν Θεοφανείων μέ μιά προεόρτιο Κυριακή ("Κυριακή πρό τῶν Φώτων"), συνεπτυγμένη προεόρτιο "μεγάλη ἑβδομάδα" καί μιά μόνη ἡμέρα νηστείας, καθώς καί μεθέορτο "Κυριακή μετά τά Φῶτα".

Οἱ **ἄλλες δεσποτικές καί θεομητορικές ἑορτές** καθορίσθηκαν σέ συμβατικές ἡμερομηνίες, κατά τό πλεῖστον σέ ἡμέρες ἐγκαινίων μεγάλων ναῶν πού εἶχαν ἀνεγερθεῖ στούς ἁγίους Τόπους στά μέρη ὅπου συνέβησαν τά ἱερά αὐτά γεγονότα. Ἔτσι π.χ. ἡ ἑορτή τῆς Ὑψώσεως τοῦ Τιμίου Σταυροῦ (14 Σεπτεμβρίου), πού ἐξελίχθηκε σέ ἰσότιμη μέ τήν Μεγάλη Παρασκευή μνήμη τοῦ σταυρικοῦ θανάτου τοῦ Κυρίου, ὁρίσθηκε τήν ἑπομένη τῶν ἐγκαινίων τοῦ ναοῦ τῆς Ἀναστάσεως τῶν Ἱεροσολύμων (13 Σεπτεμβρίου), σαράντα ἡμέρες πρίν ἀπό αὐτήν ἡ ἑορτή τῆς Μεταμορφώσεως (6 Αὐγούστου) τήν ἡμέρα τῶν ἐγκαινίων τοῦ ναοῦ στό Θαβώρ, ὁμοίως ἡ Κοίμηση τῆς Θεοτόκου (15 Αὐγούστου) κατά τά ἐγκαίνια τοῦ Θεομητορικοῦ Καθίσματος στά Ἱεροσόλυμα, τῶν Εἰσοδίων (21 Νοεμβρίου) στά ἐγκαίνια τοῦ ναοῦ "Ἅγια τῶν ἁγίων" στή θέση τοῦ ναοῦ τοῦ Σολομῶντος κ.ο.κ.

Τό ἑορτολόγιο συμπληρώνεται βαθμηδόν μέ τήν ἀναγραφή τῆς **μνήμης τῶν διαφόρων ἁγίων**, προφητῶν, προπατόρων, δικαίων, μαρτύρων, ἱεραρχῶν, βασιλέων, ὁσίων ἀνδρῶν καί γυναικῶν πού εὐαρέστησαν στό Θεό μέ ποικίλους τρόπους, σέ διαφόρους τόπους καί καιρούς. Ἡμέρα τῆς μνήμης τους ἔχει ὁρισθεῖ κατά βάση ἡ ἡμέρα τοῦ θανάτου τους, ἡ "γενέθλιος ἡμέρα" τῆς ἐν Χριστῷ τελειώσεώς τους, ἀλλά καί ἡ ἀνακομιδή ἤ μετακομιδή τῶν λειψάνων τους ἤ ἐγκαίνια ναῶν πρός τιμήν τους. Οἱ μνῆμες κυρίως τῶν προφητῶν καί τῶν ἀποστό-

λων βρίσκονται σέ συμβατικές ἡμερομηνίες ἤ σπανιότερα τήν ἡμέρα τῆς εὑρέσεως ἤ ἀνακομιδῆς τῶν λειψάνων τους. Τέτοια ἀρχή ἔχει ἐπί παραδείγματι ἡ μνήμη τῶν κορυφαίων ἀποστόλων Πέτρου καί Παύλου, ἀρχαία ρωμαϊκή ἑορτή τῆς ἀνακομιδῆς τῶν λειψάνων τους πού διαδόθηκε καί στήν Ἀνατολή.

Στό ἑορτολόγιο ἐπίσης ἀναγράφονται **"συνάξεις"**, δηλαδή πανηγυρικές συναθροίσεις τῶν πιστῶν, πρός τιμήν ἀγγέλων καί ἁγίων ἤ διασήμων εἰκόνων ἤ ὁμοιογενῶν ὁμάδων ἁγίων, ὅπως τῶν ἁγίων Ἀθανασίου καί Κυρίλλου πατριαρχῶν Ἀλεξανδρείας (18 Ἰανουαρίου), ζευγῶν Ἀναργύρων (πολλές φορές τό ἔτος), τῶν θεοπατόρων Ἰωακείμ καί Ἄννης, προπατόρων, ἀποστόλων, πατέρων τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων, ἔστω κι ἄν στό ἑορτολόγιο δέν χαρακτηρίζονται πάντοτε ὡς "συνάξεις", ἀλλά ὡς μνῆμες. Χαρακτηριστικές πάντως εἶναι οἱ περιπτώσεις συνάξεων πρός τιμήν ἱερῶν προσώπων, πού διεδραμάτισαν πρωτεύονται ρόλο σέ ἑορταζόμενα γεγονότα τῆς ἱερᾶς ἱστορίας, οἱ ὁποῖες ἀναγράφονται τήν ἑπομένη τῶν ἑορτῶν αὐτῶν καί ἀποτελοῦν τρόπον τινά συνέχειά τους (Χριστούγεννα - Θεοτόκος, Θεοφάνεια - Πρόδρομος, Ὑπαπαντή - Συμεών καί Ἄννα, Εὐαγγελισμός - ἀρχάγγελος Γαβριήλ κ.ἄ.).

Δέν εἶναι ἀσυνήθιστη καί ἡ **μετάθεση ἑορτῶν** ἀπό καθημερινές σέ Κυριακές γιά ἀνάδειξή τους καί γιά νά δίνεται ἡ δυνατότητα στό λαό νά μετέχει στίς συνάξεις. Ἔτσι π.χ. γίνεται σέ μόνιμη βάση γιά τίς μνῆμες τῶν Πατέρων τῶν Συνόδων. Στή Μεγάλη Ἐκκλησία συνηθέστατα μετέφεραν τίς μνῆμες τῶν πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως στήν ἀμέσως μετά τήν ἡμέρα τῆς μνήμης τους Κυριακή. Τό ἴδιο γινόταν καί γιά τίς μνῆμες τῶν διακεκριμένων ἁγίων πού ἐνέπιπταν κατά τήν πένθιμο περίοδο τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς ἤ τῆς Με-

γάλης Ἑβδομάδος. Αὐτές μετετίθεντο κατά τά Σάββατα ἤ τίς πλησιέστερες Κυριακές ἤ κατά τήν Διακαινήσιμο ἑβδομάδα (Θεοδώρου τοῦ Τήρωνος, τῶν ἁγίων Τεσσαράκοντα, τῆς εὑρέσεως τοῦ Τιμίου Σταυροῦ, τοῦ ὁσίου Ἰωάννου τῆς Κλίμακος, τῆς ὁσίας Μαρίας τῆς Αὐγυπτίας, τοῦ ἁγίου Γεωργίου κ.λπ.). Μερικές ἀπό αὐτές παρέμειναν –ὅπως εἴδαμε– μονίμως στίς νέες θέσεις ἤ ἀναδιπλώθηκαν.

Ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρουσα, κυρίως ἀπό ποιμαντικῆς ἀπόψεως, εἶναι ἡ πλαισίωση τῶν μεγάλων ἑορτῶν μέ **κύκλους προεορτίων καί μεθεόρτων ἡμερῶν,** συνήθως ὀκταημέρους, ἡ ἔξαρση τῆς τελευταίας ἡμέρας τῶν μεθεόρτων ("ἀπόδοσις τῆς ἑορτῆς") καί τῶν δύο Κυριακῶν πού τίς περιβάλλουν ("Κυριακή πρό τῆς Ὑψώσεως" καί "μετά τήν Ὕψωσιν", "Κυριακή πρό τῆς Χριστοῦ Γεννήσεως" καί "μετά τήν Χριστοῦ Γέννησιν", "Κυριακή πρό τῶν Φώτων" καί "μετά τά Φῶτα"). Μέ τόν τρόπο αὐτό δίδεται ἡ εὐκαιρία προπαρασκευῆς γιά τήν ἑορτή μέ τά ἀναγνώσματα, τό κήρυγμα καί τήν ὑμνογραφία καί ἀφομοιώσεως τῶν διδαγμάτων της κατά τά μεθέορτα.

Τέλος ἄς σημειώσουμε ὅτι τό ἑορτολόγιο τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας εἶναι κατά βάσιν Κωνσταντινουπολιτικό. Ἐκεῖ πῆρε τήν τελική του διαμόρφωση καί ἀπό ἐκεῖ διαδόθηκε σ' ὅλο τόν ὀρθόδοξο κόσμο. Γιά τό λόγο αὐτό ἦταν φυσικό νά ἔχουν ἰδιαίτερη θέση σ' αὐτό ἑορτές, ἅγιοι καί συνάξεις πού ἔχουν κάποια ἰδιαίτερη σχέση μέ τήν Κωνσταντινούπολη καί τήν γύρω περιοχή. Οἱ πλεῖστες ὅμως καί οἱ σημαντικότερες ἑορτές γεννήθηκαν σέ ἄλλες περιοχές, κυρίως στά μεγάλα κέντρα τῆς χριστιανικῆς οἰκουμένης, στή Ρώμη, στά Ἱεροσόλυμα, στήν Ἀλεξάνδρεια, στή Μικρά Ἀσία κ.λπ., ὅπως εἴδαμε γιά τήν ἑορτή τῶν κορυφαίων Ἀποστόλων, τῆς Μεταμορ-

φώσεως, τῆς Ὑπαπαντῆς, τῶν Εἰσοδίων, κ.ο.κ. Ἀναγράφονται σ' αὐτό μνῆμες ἁγίων ἀπό ὅλο τόν χριστιανικό κόσμο, ἑβραῖοι, ρωμαῖοι, ἕλληνες, πέρσες, αἰγύπτιοι, σύροι. Τό βυζαντινό ἑορτολόγιο εἶναι ἀληθινά οἰκουμενικό, γέννημα καί ἀπαύγασμα τῆς ζωῆς τῆς ἁγίας καθολικῆς Ἐκκλησίας.

Ἀπό τήν ἀνωτέρω σύντομη ἀναδρομή στήν ἱστορική ἐξέλιξη καί διαμόρφωση τοῦ ἑορτολογίου ἔγινε φανερό ὅτι ὅλες οἱ ἑορτές δέν ἔχουν τήν ἴδια ἡλικία. Ἄλλες εἶναι παμπάλαιες, ἄλλες νεώτερες καί ἄλλες νεώτατες. Ἡ διαμόρφωση τοῦ ἑορτολογίου ἔγινε βαθμιαία καί συνεχίζεται ἀκόμα μέ τήν προσθήκη νέων ἑορτῶν καί νέων ἁγίων, ὅπως νεομαρτύρων, νεοφανῶν ἁγίων, ὁσίων καί τοπικῶν ἁγίων καί θά συνεχίζεται μέχρι τή συντέλεια τῶν αἰώνων μέ παρόμοιες προσθῆκες καί ἀνακατατάξεις. Ἡ Ἐκκλησία δέν παύει νά γεννᾷ ἁγίους. Αὐτό ἐξ ἄλλου ἀποτελεῖ καί τό στήριγμα τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ, πού μέ τόν τρόπο αὐτό βεβαιώνεται ὅτι ἡ ἁγιότητα δέν ἦταν ὑπόθεση καί προνόμιο μιᾶς παρωχημένης ἐποχῆς καί τῶν καλῶν ἐκείνων παλιῶν καιρῶν, ἀλλά κάθε ἐποχῆς, κάθε φυλῆς καί γένους. Οἱ ἄνθρωποι εἶναι πάντοτε καί παντοῦ ἴδιοι καί οἱ καιροί παρόμοιοι. Τούς ἁγίους δέν γεννᾷ οὔτε ὁ χρόνος, οὔτε ὁ τόπος, ἀλλά ἡ "δύναμις τοῦ Ὑψίστου" πού στερεώνει τήν Ἐκκλησία καί τό Πνεῦμα τό ἅγιο πού τήν "ἐπισκιάζει" καί τήν καθιστᾷ μητέρα ἁγίων.

8. ΑΚΟΛΟΥΘΙΕΣ ΤΟΥ ΝΥΧΘΗΜΕΡΟΥ

1. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Οἱ χριστιανοί, ὅπως καί οἱ ἰουδαῖοι καί οἱ ἐθνικοί, συνήθιζαν νά προσεύχονται σέ ὁρισμένα σημεῖα τοῦ εἰκοσιτετραώρου. Ἡ ἰδιωτική αὐτή προσευχή, πού γινόταν ἐλεύθερα καί ὡς ἐπί τό πλεῖστον αὐτοσχέδια, πῆρε τήν μορφή ἀκολουθιῶν, δηλαδή προσευχῶν πού εἶχαν συγκεκριμένο περιεχόμενο καί γινόταν στούς ναούς ἀπό ὁλόκληρη τή χριστιανική κοινότητα. Ἔτσι βαθμηδόν συγκροτήθηκε σύστημα καθημερινῶν ἀκολουθιῶν, πού ὀνομάζονται "ἀκολουθίες τοῦ νυχθημέρου". "Νυχθήμερο" ὀνομάζεται ὁ κύκλος τοῦ εἰκοσιτετραώρου, ἐπειδή, κατά τό ἰουδαϊκό σύστημα καταμετρήσεως τοῦ χρόνου, πρώτη θεωρεῖται ἡ νύχτα (νύχτα-ἡμέρα). Ἀντίθετα στόν ἑλληνορωμαϊκό κόσμο πρώτη ὑπολογίζεται ἡ ἡμέρα, γιαυτό μιλοῦμε γιά "ἡμερονύκτιο" (ἡμέρα-νύχτα). Οἱ δυό παραδόσεις συμβιώνουν στή λειτουργική μας πράξη: Πρώτη ἀκολουθία τοῦ νυχθημέρου θεωρεῖται ἡ ἑσπερινή ἀκολουθία (ἑσπερινός ἤ λυχνικόν), κατά τόν ἰουδαϊκό τρόπο, ἐνῶ ἡ νηστεία ἀκολουθεῖ τήν ἑλληνορωμαϊκή παράδοση καί ἡ νήστιμη ἡμέρα ἤ ἡ κατάλυση ἀρχίζει ἀπό τό πρωΐ.

Ὡς πρός τόν τρόπο ὑπολογισμοῦ τῶν ὡρῶν ἀκολουθεῖται ὁ ἀρχαῖος τρόπος καταμετρήσεώς τους, πού ἰσχύει ὥς σήμερα στό Ἅγιον Ὄρος. Ἀφετηρία λαμβάνεται ἡ δύση τοῦ ἡλίου (δωδεκάτη ὥρα τῆς ἡμέρας) ἤ ἡ ἀνατολή τοῦ ἡλίου (δωδεκάτη τῆς νυκτός). Ἑπομένως ἕκτη ὥρα τῆς νυκτός εἶναι τό μεσονύ-

κτιο, ἕκτη δέ ὥρα τῆς ἡμέρας ἡ μεσημβρία. Ἡ ἀντιστοιχία μέ τό σημερινό τρόπο καταμετρήσεως τῶν ὡρῶν, πού γίνεται μέ βάση τό μεσονύκτιο, δέν εἶναι δυνατόν νά εἶναι σταθερή. Στίς περιπτώσεις πάντως ἰσημερίας, μέ σημεῖο ἀναφορᾶς τήν ἀνατολή τοῦ ἡλίου στίς 6 τό πρωΐ, ἡ πρώτη ὥρα συμπίπτει μέ τήν 7η πρωϊνή, ἡ τρίτη μέ τήν 9 π.μ., ἡ ἕκτη μέ τή 12η μεσημβρινή, ἡ ἐνάτη μέ τήν 3 μ.μ. κ.ο.κ.

Στήν Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία διαμορφώθηκαν δύο εἴδη ἀκολουθιῶν τοῦ νυχθημέρου: Ὁ λεγόμενος "ἀσματικός" ἤ "ἐνοριακός βυζαντινός" ἤ "κοσμικός" τύπος τῶν ἀκολουθιῶν, Ἀντιοχειανῆς προελεύσεως, πού ἴσχυε στούς ἐνοριακούς ναούς, καί ὁ "μοναχικός", "μοναστικός", "Ἱεροσολυμιτικός" ἤ "Ἁγιοπολίτης", προερχόμενος κατά βάση ἀπό τή Μονή τοῦ Ἁγίου Σάβα στά Ἱεροσόλυμα, πού ἴσχυε στά μοναστήρια. Σήμερα ἔχει ἐπικρατήσει τό μοναχικό τυπικό καί στίς ἐνορίες, ὅπου ὅμως τελεῖται συντετμημένο. Τό ἀσματικό τυπικό ἤδη τόν Ι' αἰώνα γιά διαφόρους λόγους ἔχανε διαρκῶς ἔδαφος στίς ἐνορίες, ἀπό δέ τόν ΙΕ' αἰώνα περιέπεσε σέ ἀχρησία. Ἐπηρέασε ὅμως σημαντικά τή μοναχική λειτουργική τάξη, τόσο πού μποροῦμε νά μιλοῦμε γιά μικτό, ἐν μέρει, τυπικό.

2. ΑΣΜΑΤΙΚΕΣ ΑΚΟΛΟΥΘΙΕΣ

"Ἀσματικές" λεγόταν οἱ ἀκολουθίες τῶν ἐνοριῶν, γιατί ἐπικρατοῦσε σ' αὐτές τό ᾆσμα, δηλαδή ἡ ψαλμωδία κυρίως τῶν ψαλμῶν τοῦ Ψαλτηρίου. Ἐπειδή δέ ἡ ψαλμωδία γινόταν ἀπό τό λαό, ἀπό ὅλη δηλαδή τήν κοινότητα ὑπό τήν διεύθυνση τῶν ψαλτῶν, καί ὁ λαός δέν ἦταν δυνατόν νά γνωρίζει ἀπό μνήμης τούς ψαλμούς οὔτε νά χρησιμοποιεῖ κατά τήν ὥρα τῆς

ἀκολουθίας λειτουργικά βιβλία, ἡ ψαλμωδία ἦταν ρυθμισμένη κατά τέτοιο τρόπο, ὥστε νά ἀνταποκρίνεται στίς πραγματικές ἐνοριακές ἀνάγκες καί στίς δυνατότητες τοῦ λαοῦ. Ἔτσι τούς ψαλμούς στιχολογοῦσε ἐμμελῶς ὁ ἀναγνώστης ἤ κάποιος ἀπό τό χορό, ὁ δέ λαός σέ κάθε στίχο ἐπαναλάμβανε τό λεγόμενο "ἐφύμνιο". Τό ἐφύμνιο ἦταν ἤ μιά λέξη, ὅπως τό "Ἀλληλούϊα", ἤ μιά μικρή φράση, ὅπως τό "Ἐπάκουσόν μου, Κύριε", "Σῶσον ἡμᾶς, Κύριε", "Ἀντιλαβοῦ μου, Κύριε", "Εἰσάκουσόν μου, Κύριε", "Σοί πρέπει ὕμνος τῷ Θεῷ" καί τά ὅμοια. Ὑπῆρχαν ὅμως καί ἐκτενέστερα ἐφύμνια, ὅπως τό "Ταῖς πρεσβείαις τῆς Θεοτόκου, Σῶτερ, σῶσον ἡμᾶς", "Σῶσον ἡμᾶς, Υἱέ Θεοῦ, ψάλλοντάς σοι· Ἀλληλούϊα" ἤ ἀκόμα καί σύντομα τροπάρια, ὅπως τό "Χριστός ἀνέστη...", τά ἀπολυτίκια κ.ο.κ. Ὁ ἁπλός τρόπος τῆς ψαλμωδίας καί τό εὐκολομνημόνευτο τῶν συντόμων αὐτῶν ὕμνων, μαζί μέ τή συχνή ἐπανάληψη τῶν ἴδιων κειμένων, διευκόλυναν τήν ἀπό κοινοῦ ψαλμωδία. Κατά ἀνάλογο τρόπο ψαλλόταν καί τά προκείμενα, τά ἀλληλουάρια, ὁ τρισάγιος ὕμνος, τά κοινωνικά κ.λπ. Τόν ψαλμό πάλι στιχολογοῦσε ὁ ἀναγνώστης καί ὁ λαός ἐπαναλάμβανε σέ κάθε στίχο τόν προκείμενο στίχο ἤ τό "Ἀλληλούϊα" ἅπαξ, δίς ἤ τρίς, ἤ τόν κοινωνικό στίχο.

Ἡ ψαλμωδία γινόταν κατά ἀντιφωνία, ἀπαντητικά δηλαδή σέ δύο χορούς. Ἔτσι ἡ ἐπανάληψη τῶν ἴδιων ὕμνων δέν κούραζε, ἀλλ' ἀντίθετα ἡ κοινή συμμετοχή ἔδινε ζωή στή σύναξη καί συγκρατοῦσε τό ἐνδιαφέρον τοῦ λαοῦ.

Οἱ ψαλμοί τοῦ Ψαλτηρίου ἦταν διαιρημένοι σέ 72 ἀντίφωνα, μετά τήν ἀφαίρεση τῶν σταθερῶν ψαλμῶν τῶν ἀκολουθιῶν, κάθε δέ ἀντίφωνο εἶχε προκαθορισμένο ἐφύμνιο. Οἱ μέν περιττοί ἀριθμοί τῶν ἀντιφώνων (1, 3, 5 κ.λπ.) τό "Ἀλληλούϊα", οἱ δέ ἄρτιοι (2, 4, 6 κ.λπ.) ἐναλασσόμενο ἐφύμνιο σάν

ἐκεῖνα πού μνημονεύσαμε πιό πάνω ("Ἐλέησόν με, Κύριε", "Ἀντιλαβοῦ μου, Κύριε" κ.λπ.). Μέ τή διαίρεση αὐτή σέ ἀντίφωνα ἐξυπηρετεῖτο ἡ "ἀνακύκληση" τοῦ Ψαλτηρίου καθ' ἑβδομάδα ἤ ἀνά δύο ἑβδομάδες. Δώδεκα ἀντίφωνα ψαλλόταν στόν ὄρθρο καί ὀκτώ στόν ἑσπερινό.

Γενικά ἡ δομή τῶν ἀσματικῶν ἀκολουθιῶν ἦταν διαρθρωμένη μέ βάση τό σύστημα τῶν ἀντιφώνων. Ἄρχιζαν ὅλες οἱ ἀσματικές ἀκολουθίες μέ τό "Εὐλογημένη ἡ βασιλεία..." ἀπό τόν ἱερέα, ἀκολουθοῦσε ἡ μεγάλη συναπτή (τά "εἰρηνικά") ἀπό τόν διάκονο, ἡ ἱερατική εὐχή καί ἡ ἐκφώνηση καί ψαλλόταν τό ἀντίφωνο, πού κατεκλείετο μέ τό "Δόξα Πατρί... Καί νῦν" καί τήν ἐπανάληψη τοῦ ἐφυμνίου ἤ τοῦ τροπαρίου ἐντονώτερα ("περισσή" ἤ "δύναμις"). Τό δεύτερο, τρίτο καί τά λοιπά ἀντίφωνα ἐπισυναπτόταν κατά τόν ἴδιο τρόπο· δηλαδή, συναπτή τοῦ διακόνου (ἡ "μικρά", τό "Ἔτι καί ἔτι..."), ἡ ἱερατική εὐχή καί ἡ ἐκφώνηση καί τό ἀντίφωνο κ.ο.κ. Στό πρῶτο μέρος τῆς θείας λειτουργίας, ὅταν ψάλλονται τά ἀντίφωνα μέ τόν σωστό τρόπο, ἔχει ἐπιβιώσει τό σύστημα αὐτό τῆς ἀντιφωνικῆς ἀσματικῆς ψαλμωδίας. Ὁμοίως στόν ὄρθρο τοῦ Πάσχα οἱ μικρές συναπτές μέ τίς ἐκφωνήσεις πού παρεμβάλλονται μεταξύ τῶν ᾠδῶν τοῦ κανόνος μᾶς δίνουν μιά ἰδέα τῶν διακονικῶν καί ἱερατικῶν παρεμβολῶν στήν ἀκολουθία. Ἐννοεῖται ὅτι ἡ συμμετοχή διακόνου καί ἱερέως στίς ἀσματικές ἀκολουθίες ἦταν στοιχεῖο ἀπαραίτητο.

Οἱ ἀσματικές ἀκολουθίες ἦταν οὐσιαστικά μόνο δύο, γιατί τόσες μόνο μποροῦσαν νά ἐπιβιώσουν σέ μιά φυσιολογική ἐνορία. Ἦταν δέ αὐτές, μία ἑσπερινή καί μία πρωϊνή, ὁ ἑσπερινός ἤ λυχνικόν καί ὁ ὄρθρος, διαρκείας μιᾶς περίπου ὥρας ἡ κάθε μία. Στίς ἑορτές καί στίς καθημερινές τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς ψαλλόταν ἡ ἀκολουθία τῆς παννυχίδος τίς

πρῶτες νυκτερινές ὧρες, ὡς εἶδος μικρῆς ἀγρυπνίας, διαρκείας μιᾶς περίπου ὥρας. Κατά τίς καθημερινές δέ τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς, κατά τίς ὁποῖες δέν ἐτελεῖτο ἡ θεία λειτουργία, καί πρός τό μεσημέρι, ἐτελεῖτο ἡ ἀκολουθία τῆς "τριθέκτης" ἤ "τριτοέκτης" (ἐννοεῖται ὥρας –μεταξύ τρίτης καί ἕκτης ὥρας). Ἔτσι ἔχουμε δυό καιρούς προσευχῆς ὅλο τό ἔτος, πρίν ἀπό τήν ἔναρξη τῆς ἐργασίας στήν ἀρχή τῆς ἡμέρας (ὁ ὄρθρος), καί μετά τήν λήξη τῆς ἐργασίμου ἡμέρας (ὁ ἑσπερινός). Κατά τήν Τεσσαρακοστή δίνονται δύο νέες εὐκαιρίες λατρείας, πρίν ἀπό τό μεσημβρινό φαγητό (ἡ τριθέκτη) καί μετά τό δεῖπνο (ἡ παννυχίς). Ἀνάλογο διπλασιασμό δέχονται, ὅπως ἦταν φυσικό, καί οἱ ἡμέρες τῶν ἑορτῶν μέ τήν ἑορταστική παννυχίδα τό βράδυ καί μέ τή θεία λειτουργία πρός τό μεσημέρι. Τό ἀσματικό δηλαδή τυπικό καί ὡς πρός τόν ἀριθμό τῶν ἀκολουθιῶν, καί ὡς πρός τό μῆκος, καί ὡς πρός τή δομή τους, καί ὡς πρός τό χρόνο τελέσεώς τους, ἦταν γέννημα τῆς ἐκκλησίας τῶν πόλεων καί τῶν χωριῶν, τῶν ἐνοριῶν δηλαδή.

α'. ΑΣΜΑΤΙΚΟΣ ΕΣΠΕΡΙΝΟΣ

Ἀποκατάσταση τοῦ διαγράμματος τοῦ ἀσματικοῦ ἑσπερινοῦ κατάρτισε ἐπί τῇ βάσει τῶν χειρογράφων ὁ π. Nilo Borgia στό βιβλίο του "Ὡρολόγιον" ("Diurno"x delle Chiese di rito Bizantino, Roma 1929, σελ. 235-251).

Ἐπειδή ἡ διαδοχή τῶν ἀντιφώνων παρουσιάζει ὁρισμένα κενά, πού ὀφείλονται στήν ἔλλειψη ἐπαρκῶν πηγῶν, ἀκόμη καί στή σχετική ἀσυμφωνία τῶν χειρογράφων, δέν περιλάβαμε ἀκόμα στή σειρά "Κείμενα Λειτουργικῆς" τήν ἀκολουθία τοῦ ἀσματικοῦ ἑσπερινοῦ. Τό διάγραμμά της εἶναι τό ἀκόλουθο:

"Εὐλογημένη ἡ βασιλεία..."

x: Στό Orientalia Christiana 56 (1929).

Μεγάλη συναπτή (εἰρηνικά)
Εὐχή - ἐκφώνηση
1ο ἀντίφωνο (σταθερό: Ψαλμός πε')

Μικρά συναπτή (""Ετι καί ἔτι...")
Εὐχή - ἐκφώνηση
2ο ἀντίφωνο

Ὁμοίως μέχρι τό 7ο

Μικρά συναπτή
Εὐχή - ἐκφώνηση
8ο ἀντίφωνο ("τό τελευταῖον" ἤ "τό προκείμενον")

Ὁ ψαλμός τοῦ λυχνικοῦ (ρμ')
Ἡ εὐχή τῆς εἰσόδου

Εἴσοδος
Προκείμενο τῆς ἡμέρας

Ἐκτενής ("Εἴπωμεν πάντες...")
Εὐχή ἐκτενοῦς - ἐκφώνηση

Μικρά συναπτή
Εὐχή - ἐκφώνηση
Τό α' μικρό ἀντίφωνο (Ψαλμ. ριδ' - ἐφύμνιο "Ταῖς πρεσβείαις τῆς Θεοτόκου...")

Μικρά συναπτή
Εὐχή - ἐκφώνηση
Τό β' μικρό ἀντίφωνο (Ψαλμ. ριε' - ἐφύμνιο: "Σῶσον ἡμᾶς, Υἱέ Θεοῦ...")

Μικρά συναπτή
Εὐχή - ἐκφώνηση
Τό γ' μικρό ἀντίφωνο (Ψαλμ. ριστ' - ἐφύμνιο: ""Αγιος ὁ Θεός...")

Διακονικά τῶν κατηχουμένων
Εὐχή - ἐκφώνηση
Ἀπόλυση τῶν κατηχουμένων

Συναπτή
Εὐχή πιστῶν α' - ἐκφώνηση

Συναπτή
Εὐχή πιστῶν β' - ἐκφώνηση

Πληρωτικά
Εὐχή - ἐκφώνηση

Τά ἀναγνώσματα

Εὐχή κεφαλοκλισίας - ἐκφώνηση

Εὐχή ἀπολύσεως
"Προέλθετε ἐν εἰρήνῃ".

β'. Ο ΑΣΜΑΤΙΚΟΣ ΟΡΘΡΟΣ

Ὁμοίως δέν ἔχουμε ἐπιχειρήσει τήν ἀποκατάσταση τοῦ ἀσματικοῦ ὄρθρου, κυρίως λόγῳ τῶν δυσκολιῶν πού παρουσιάζει ἡ διαδοχή τῶν ἀντιφώνων στήν ἀνακύκληση τοῦ Ψαλτηρίου, πού φαίνεται πώς δέν ἦταν παντοῦ καί πάντα ἡ ἴδια. Ἀκολουθοῦσε δέ τό ἑξῆς, κατά προσέγγιση, διάγραμμα:

"Εὐλογημένη ἡ βασιλεία..."
Μεγάλη συναπτή (εἰρηνικά)
Εὐχή - ἐκφώνηση
1ο ἀντίφωνο (σταθερό). Ψαλμοί γ', ξβ' καί ρλγ'

Μικρά συναπτή (""Ετι καί ἔτι...")
Εὐχή - ἐκφώνηση
2ο ἀντίφωνο

κ.ο.κ. μέχρι τό 12ο ἀντίφωνο

Ἡ η' ᾠδή ("Εὐλογεῖτε πάντα τά ἔργα...")
Ὁ ν' ψαλμός
Μικρά συναπτή
Εὐχή - ἐκφώνηση
Αἶνοι (Ψαλμοί ρμη', ρμθ' καί ρν').

Μικρά συναπτή
Εὐχή - ἐκφώνηση
Μεγάλη δοξολογία

Τροπάριο (ἀπολυτίκιο)
Συναπτή
Εὐαγγέλιο
Ἐκτενής ("Εἴπωμεν πάντες...")

Πληρωτικά ("Πληρώσωμεν τήν ἑωθινήν...")
Εὐχή κεφαλοκλισίας
Ἀπόλυση.

Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Συμεών (1416/17 - 1429) μεταρρύθμισε τό ἀσματικό τυπικό, πού ἦταν ἀκόμα σέ χρήση στήν Μεγάλη Ἐκκλησία Θεσσαλονίκης, τό ναό τῆς τοῦ Θεοῦ Σοφίας. Ἡ παρέμβασή του ἀφοροῦσε κυρίως στή μείωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀντιφώνων καί στήν παρεμβολή στοιχείων ἀπό τό μοναχικό τυπικό, ὅπως τῶν στιχηρῶν καί τῶν κανόνων, πού ἦταν ἰδιαίτερα λαοφιλή τήν ἐποχή ἐκείνη.

γ'. ΤΡΙΘΕΚΤΗ

Τό κείμενο τῆς ἀσματικῆς ἀκολουθίας τῆς τριθέκτης ἤ τριτοέκτης (ὥρας) βρίσκεται στό πρῶτο τεῦχος τῆς σειρᾶς "Κείμενα Λειτουργικῆς". Τά ἐκτενή εἰσαγωγικά καλύπτουν τά θέματα πού ἀφοροῦν στήν ἱστορία τῆς ἀκολουθίας αὐτῆς καί τίς παραλλαγές τῶν πηγῶν ὡς πρός τή διάταξη καί τό

περιεχόμενό της. Ὡς πρός τά κινητά της στοιχεῖα ἔχει ληφθεῖ ὡς παράδειγμα ἡ Πέμπτη τῆς Β' ἑβδομάδος τῶν Νηστειῶν (τροπάριο προφητείας, ἀνάγνωσμα καί τά δύο προκείμενα). Στό Τριώδιο, στήν ἀκολουθία τῆς ΣΤ' μοναχικῆς ὥρας, διασώθηκε ὁλόκληρη ἡ σειρά τῶν κινητῶν αὐτῶν στοιχείων τῆς τριθέκτης. Ἄν τελεσθεῖ σέ ἄλλη, ἐκτός τῆς Πέμπτης τῆς Β' ἑβδομάδος, ἡμέρα, θά ψαλεῖ τό προβλεπόμενο ἀπό τό Τριώδιο τροπάριο τῆς προφητείας, κατά τόν τύπο τοῦ παραδείγματος, τά δύο προκείμενα τῆς ἡμέρας καί θά ἀναγνωσθεῖ ἡ προφητεία πού ὑπάρχει ἐκεῖ.

Ἡ τέλεσή της δέν παρουσιάζει δυσκολίες. Ὁ ἱερεύς καί ὁ διάκονος ἐνδύονται πορφυρά (δηλαδή βαθέως ἐρυθρά-πένθιμα) ἄμφια, εἰσοδεύουν δέ κατά τό τρίτο ἀντίφωνο "ἄνευ φώτων καί θυμιατοῦ". Εὐλογεῖται ἡ εἴσοδος εἰς ἐπήκοον καί ὡς εἰσοδικό καί κατά τό πρότυπο τοῦ εἰσοδικοῦ τῆς θείας λειτουργίας ψάλλεται ὁ στίχος "Πορευόμενος...", κατά τόν ὁποῖο εἰσέρχονται οἱ λειτουργοί στό ἅγιο βῆμα. Ἄν ἡ ἀκολουθία τελεσθεῖ μετά τήν Τετάρτη τῆς Μέσης Ἑβδομάδος τῶν Νηστειῶν, λέγονται καί τά διπλοκατηχούμενα ("τῶν πρός τό ἅγιον φώτισμα εὐτρεπιζομένων"), ἄλλως παραλείπονται.

Ἡ ἀκολουθία εἶναι πολύ ἁπλή καί ἀκολουθεῖ τήν τάξη τοῦ πρώτου μέρους τῆς θείας λειτουργίας (σύναξη):

"Εὐλογημένη ἡ βασιλεία..."
Ἡ μεγάλη συναπτή ("εἰρηνικά")
Εὐχή α' ἀντιφώνου - ἐκφώνηση
1ο ἀντίφωνο (Ψαλμός κδ' - ἐφύμνιο "Ταῖς πρεσβείας τῆς Θεοτόκου")
Μικρά συναπτή (""Ετι καί ἔτι...")
Εὐχή β' ἀντιφώνου - ἐκφώνηση

2ο ἀντίφωνο (Ψαλμός κστ' - ἐφύμνιο "Σῶσον ἡμᾶς, Υἱέ Θεοῦ...")

Μικρά συναπτή (""Ετι καί ἔτι...")
Εὐχή γ' ἀντιφώνου - ἐκφώνηση
3ο ἀντίφωνο (Ψαλμός ρ' - ἐφύμνιο: "'Αλληλούϊα" διπλοῦν)

Εἴσοδος
Εὐχή στ' ὥρας

Τροπάριο προφητείας (κατά τόν τύπο καί στή θέση τοῦ τρισαγίου)
Προκείμενο
Προφητεία ('Ησαΐας κατά τή Μεγάλη Τεσσαρακοστή, 'Ιεζεκιήλ κατά τή Μεγάλη 'Εβδομάδα)
Προκείμενο

Μεγάλη ἐκτενής ("Εἴπωμεν πάντες...")
Εὐχή ἐκτενοῦς
Δεήσεις ὑπέρ τῶν κατηχουμένων (διακονικά καί εὐχή)
[Δεήσεις ὑπέρ τῶν φωτιζομένων (διακονικά καί εὐχή)]
Διακονικά καί δύο εὐχές τῶν πιστῶν

Πληρωτικά ("Πληρώσωμεν τήν δέησιν...")
Εὐχή ἀπολύσεως
Εὐχή κεφαλοκλισίας
'Απόλυσις ("'Εν εἰρήνῃ προέλθωμεν...").

Τά προκείμενα μπορεῖ νά ψαλοῦν κατά τόν ἀρχαῖο τύπο γιά νά δοθεῖ ἕνα παράδειγμα τῆς παλαιᾶς τάξεως: Μετά δηλαδή τή διπλή ψαλμωδία τοῦ προκειμένου, ἀντί νά ἀπαγγελθεῖ ἐμμελῶς μόνο ὁ πρῶτος στίχος τοῦ ψαλμοῦ, ἡ στιχολογία συνεχίζεται καί στούς ἑπομένους στίχους τοῦ ψαλμοῦ, σέ ὅλους ἤ σέ μερικούς κατ' ἐκλογήν, καί ἐπαναλαμβάνεται μετά

ἀπό κάθε στίχο (ἀπό ὅλους τούς πιστούς εἰ δυνατόν) τό προκείμενο. Τά προκείμενα τῆς τριθέκτης παρουσιάζουν ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον, γιατί μαζί μέ τά προκείμενα τῶν ἑσπερινῶν τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς, μᾶς διασώζουν μιά σχεδόν πλήρη σειρά προκειμένων τῶν ψαλμῶν τοῦ Ψαλτηρίου (ψαλμοί α'-ρλζ').

Ὁμοίως τά τροπάρια τῆς προφητείας εἶναι ἰδιαίτερα σημαντικά γιά τήν παλαιότητά τους, γιά τό ἔντονο βιβλικό χρῶμα τους καί τή λιτότητά τους.

Γιά νά μήν ἀναμιγνύονται ἑτερογενῆ στοιχεῖα σέ περίπτωση τελέσεως τῆς τριθέκτης, καλό εἶναι νά μή προηγεῖται ἡ τέλεση τοῦ μοναχικοῦ ὄρθρου ἤ τῶν ὡρῶν τοῦ μοναχικοῦ τυπικοῦ, ἀλλά νά τίθεται "προανάγνωσις", κατά τήν ἀρχαία τάξη, ἤ τοῦ Ψαλτηρίου ἤ ἑνός βιβλίου τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ἤ ἑνός πατερικοῦ λόγου, συναξαρίου κ.λπ. Ἡ τριθέκτη μέ ἕνα δεκαπεντάλεπτο κήρυγμα, μόλις διαρκεῖ μία ὥρα. Ἡ προανάγνωση ἄς διακόπτεται περί τήν 9η π.μ.

Ὡς πρός τό κήρυγμα ἡ τριθέκτη δίνει μιά μοναδική εὐκαιρία ἑρμηνείας τῶν περικοπῶν τοῦ προφήτου Ἠσαΐου κατά τόν τύπο τῆς ἀνωτέρας ἤ τῆς κατωτέρας ὁμιλίας.

δ'. ΠΑΝΝΥΧΙΣ

Ἡ ἀσματική παννυχίς περιέχεται στό δεύτερο τεῦχος τῆς σειρᾶς "Κείμενα Λειτουργικῆς". Ἐπί τῇ βάσει αὐτοῦ ἡ τέλεσή της δέν παρουσιάζει καμιά δυσκολία. Εἶναι ἄλλωστε ἁπλουστάτη ἡ μορφή καί το διάγραμμά της.

"Εὐλογημένη ἡ βασιλεία..."
Ψαλμός στ' (Ἐφύμνιο: "Φύλαξόν με, Κύριε")

Ἡ μεγάλη συναπτή (εἰρηνικά)

Εὐχή α' ἀντιφώνου - ἐκφώνηση
1ο ἀντίφωνο (Ψαλμός ριθ'. Ἐφύμνιο: "Ὡς οἰκτίρμων, Κύριε...")

Μικρά συναπτή (""Ετι καί ἔτι...")
Εὐχή β' ἀντιφώνου - ἐκφώνηση
2ο ἀντίφωνο (Ψαλμός ρκ'. Ἐφύμνιο: "Τῆς εὐσπλαγχνίας τήν πύλην...")

Μικρά συναπτή (""Ετι καί ἔτι...")
Εὐχή γ' ἀντιφώνου - ἐκφώνηση
3ο ἀντίφωνο (Ψαλμός ρκα'. Ἐφύμνιο: "Ἐλέησον ἡμᾶς, Κύριε, ἐλέησον ἡμᾶς...")

Ὁ ν' ψαλμός (ἐφύμνιο: "Ἐλεῆμων, Κύριε, ἐλέησόν με")

Τό α' προκείμενο ("Κύριος ἰσχύν...")
Ἐκφώνηση: ""Οτι ἅγιος εἶ..."
Τό β' προκείμενο ("Πᾶσα πνοή...")
Τό Εὐαγγέλιο

"Ἡ ἀσώματος φύσις..."
Τό "μέγα Κύριε, ἐλέησον" (ἀντί ἐκτενοῦς)
Ἡ εὐχή τῆς ἀπολύσεως
Εὐχή τῆς κεφαλοκλισίας
Ἀπόλυσις ("Ἐν εἰρήνῃ προσέλθωμεν").

Οἱ λειτουργοί φοροῦν τά πένθιμα ἄμφια τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς. Ἡ θυμίαση ὅλου τοῦ ναοῦ γίνεται ἀπό τόν ἱερέα (προπορεύεται ὁ διάκονος μέ λαμπάδα), ὅπως κατά τίς ἀγρυπνίες τῶν μονῶν. Τό Εὐαγγέλιο ἀναγινώσκεται ἀπό τόν ἱερέα ἀπό τήν ὡραία πύλη.

Τά ἀντίφωνα ἔχουν ἐξελιγμένο ἐφύμνιο, μικρό δηλαδή τροπάριο. Ἡ ψαλμωδία τους μπορεῖ νά γίνει μέ δύο τρόπους –ὄχι βέβαια στήν ἴδια ἀκολουθία, ἀλλά στήν ἑπόμενη τέλεσή

της. Ἤ δηλαδή νά ἀκολουθηθεῖ ὁ τύπος τοῦ κειμένου (σελ. 23-30), μεγαλύτεροι στίχοι, ὁλόκληρο τό τροπάριο ὡς ἐφύμνιο στόν καθένα στίχο, ἤ μικρότεροι στίχοι μέ ἐπανάληψη τοῦ τέλους τοῦ τροπαρίου σέ κάθε ἡμιστίχιο, ὅπως γίνεται στό παράρτημα στό τέλος (σελ. 37-40). Ἔτσι δίνεται ἡ δυνατότητα διπλῆς ἐποπτείας ὡς πρός τόν τρόπο τῆς ψαλμωδίας τοῦ ἐξελιγμένου ἀντιφώνου - τροπαρίου.

Ἡ μορφή τῆς παννυχίδος, ὅπως ἀποκαθίσταται στό 2ο τεῦχος τῶν "Κειμένων Λειτουργικῆς", εἶναι κατανυκτική. Ἐτελεῖτο κατά τόν τύπο αὐτό ἀρχικά καθ' ὅλη τή Μεγάλη Τεσσαρακοστή, ὕστερα ὅμως ἡ τέλεσή της περιορίσθηκε μόνο τήν Α' ἑβδομάδα τῶν Νηστειῶν. Στό Εὐαγγέλιο σώζονται οἱ πέντε περικοπές πού διαβαζόταν κατά τίς ἡμέρες αὐτές, πού ἐπιλέγονται καί ἀπό τούς τέσσερις εὐαγγελιστές. Θέμα ἔχουν τήν προσευχή. Ἐπ' αὐτῆς, ἤ σέ ἄλλο συναφές θέμα, μπορεῖ νά στραφεῖ ἡ ὁμιλία, πού θά γίνει ἀμέσως μετά τό ἀνάγνωσμα καί πρίν ἀπό τό "μέγα Κύριε, ἐλέησον". Μπορεῖ ὁ ἱερεύς νά διαβάζει μιά ἀπό τίς πέντε περικοπές αὐτές κατ' ἐπιλογήν, πάντα μέ τήν πρόνοια νά μή διαβάζεται κάθε ἔτος τό ἴδιο ἀνάγνωσμα.

Ἡ παννυχίδα εἶναι νυκτερινή ἀκολουθία. Αὐτή ἡ φύση της καί τό περιεχόμενό της τό ἀπαιτοῦν. Ἐτελεῖτο μετά τό δεῖπνο τίς πρῶτες νυκτερινές ὧρες, ὅπως σήμερα οἱ ἀκολουθία τῶν χαιρετισμῶν κατά τίς Παρασκευές τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς καί οἱ ἀκολουθίες τοῦ ὄρθρου τῆς Μεγάλης Ἑβδομάδος. Στίς ἀσκήσεις τῆς Λειτουργικῆς τό πρόγραμμα δέν προβλέπει ἀπογευματινές ὧρες. Ἐκτάκτως ἐπικράτησε νά τελεῖται τήν Τρίτη τῆς ΣΤ' ἑβδομάδος τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς, τό βράδυ μετά τά μεταμεσημβρινά μαθήματα καί πρό τῆς ἀκολουθίας τοῦ εὐχελαίου (κατά τίς 7 - 9 μ.μ.).

Ἡ μή κατανυκτική μορφή τῆς παννυχίδος, κατά τήν ὁποία ἐτελεῖτο τίς παραμονές τῶν ἑορτῶν σάν μικρή ἀγρυπνία, δέν ἔχει ἐπαρκῶς ἐρευνηθεῖ. Οἱ εὐχές πάντως, θαυμάσια κείμενα ἀναδεδόμενα στόν ἅγιο Γερμανό Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως (Η' αἰω.), πρέπει νά ἦταν οἱ ἴδιες καί στίς δύο μορφές. Ὁμοίως καί τά διακονικά, ὁ ἐναρκτήριος 90ός ψαλμός καί ὁ 50ός. Ἄλλαζαν προφανῶς οἱ ψαλμοί τῶν τριῶν ἀντιφώνων καί τά ἐφύμνιά τους. Διαβαζόταν δέ Εὐαγγέλιο τῆς ἑορτῆς, προφανῶς τό προβλεπόμενο σήμερα στήν ἀκολουθία τοῦ μοναχικοῦ ὄρθρου, ὅπου μετεφυτεύθη ἀπό τήν ἀσματική παννυχίδα μαζί μέ τά προκείμενά του. Ἀντίστροφη ἐπίδραση ἔχουμε ἀπό τό μοναχικό τυπικό τήν εἰσαγωγή τῶν κανόνων, ὅπως περίπου γίνεται στά μοναστήρια κατά τά ἀπόδειπνα. Παρεμβαλλόταν δηλαδή στήν ἑορταστική παννυχίδα ὁ κανών τῆς ἑορτῆς ἤ τοῦ ἁγίου πού ἑορταζόταν ἡ μνήμη του. Ἡ παννυχίδα θεωρεῖται ὅτι εἶναι ἡ πρώτη ἀκολουθία τοῦ ἀσματικοῦ τυπικοῦ πού δέχθηκε τίς διεισδύσεις τῆς μοναχικῆς ἀκολουθίας.

Μέ τίς δύο ἀκολουθίες τοῦ ἀσματικοῦ τύπου πού τελοῦνται στίς ἀσκήσεις τῆς Λειτουργικῆς δέν παρέχεται ἡ πλήρης ἐποπτεία ἐπί τοῦ ἀσματικοῦ τυπικοῦ, ἀφοῦ δέν τελοῦνται οἱ δύο σπουδαιότερες ἀκολουθίες του, ὁ ἑσπερινός καί ὁ ὄρθρος. Πάντως ἡ μερική ἐποπτεία, πού προσφέρει ἡ τέλεση τῆς τριθέκτης καί τῆς παννυχίδος, δίνει τή δυνατότητα καλῆς γνωριμίας μέ τίς ἐνοριακές ἀκολουθίες καί τοῦ τρόπου τῆς δομῆς τους καί ἐκτιμήσεως τῶν πλεονεκτημάτων καί μειονεκτημάτων τους.

3. ΜΟΝΑΧΙΚΕΣ ΑΚΟΛΟΥΘΙΕΣ

Στά μοναστήρια ἦταν ἑπόμενο νά ἀναπτυχθοῦν πολυαριθμότερες, ἐκτενέστερες καί συνθετώτερες ἀκολουθίες τοῦ νυχθημέρου. Οἱ μοναχοί ὡς κύριο ἔργο εἶχαν τή λατρεία τοῦ Θεοῦ, ζοῦσαν γύρω ἀπό τό ναό καί ρύθμιζαν τίς, ἐλάχιστες ἄλλως τε, βιοτικές τους ἀνάγκες καί τά "διακονήματα" τῆς μονῆς βάσει τῶν τυπικῶν τῆς λατρείας. Στίς ἐνορίες συνέβαινε τό ἀντίθετο. Ἰδίως μετά τήν ἀνάπτυξη τῆς ὑμνογραφίας καί τοῦ ἑορτολογίου οἱ μοναχικές ἀκολουθίες ἀπέβησαν πλουσιότατες σέ περιεχόμενο, θεολογικότατες, ἀλλά καί γιά τό λόγο αὐτό ἀρκετά πολύπλοκες. Τό Ψαλτήριο καί ἐδῶ ἀποτέλεσε τόν βασικό πυρήνα τῶν ἀκολουθιῶν. Οἱ ψαλμοί στιχολογοῦνται συνηθέστατα ἀντιφωνικά ἤ ἀπό ὅλη τήν κοινότητα, χωρίς ὅμως ἐφύμνιο, ἀλλά κατά στίχον. Οἱ μοναχοί γνώριζαν τό Ψαλτήριο ἀπό στήθους. Στούς τελευταίους στίχους τῶν ψαλμῶν παρεμβαλλόταν τά τροπάρια (στιχηρά). Τό ἴδιο γινόταν καί μέ τίς ἐννέα ὠδές στόν ὄρθρο, στίς ὁποῖες παρεμβαλλόταν τά τροπάρια τῶν κανόνων. Κατά τή συνεχή ψαλμωδία τοῦ Ψαλτηρίου, πού γινόταν σέ εἴκοσι καθίσματα ἀνακυκλούμενα κάθε ἑβδομάδα ἤ δύο φορές τήν ἑβδομάδα ἤ καί κάθε ἡμέρα, μετά τήν ψαλμωδία τῶν τριῶν ἑνοτήτων (στάσεων) τῶν ψαλμῶν, πού ψαλλόταν ἀπό ὅλους κατ' ἀντιφωνίαν, παρενέβαλλαν τροπάρια γιά τήν ἀνάπαυση τῶν ἀδελφῶν, τά "καθίσματα" ἤ "ἀναπαύσιμα". Ἡ ἀκολουθία περιελάμβανε ἀναγνώσεις ἀπό πατερικά κείμενα, συναξάρια καί ἀναγνώσματα ἀπό τήν ἁγία Γραφή, παρακλήσεις κ.λπ. Ἄν ὑπῆρχε στήν ἀδελφότητα ἱερεύς παρεμβαλλόταν τά ἱερατικά καί τά διακονικά στή θέση τους, ἄλλως ἡ ἀκολουθία διεξήγετο ἀπό μόνους τούς ἀδελφούς. Τήν εὐλυγισία αὐτή δέν εἶχε τό ἀσματικό τυπικό.

Ἡ μοναχική ἀκολουθία παρουσιάζει πολλές παραλλαγές κατά τόπους καί χρόνους. Τελικά ἀπό τήν εἰκονομαχία καί ἑξῆς ἐπικράτησε σ' ὅλα τά ὀρθόδοξα μοναστήρια τό τυπικό τῆς Λαύρας τοῦ Ἁγίου Σάβα τῶν Ἱεροσολύμων, μέ ἔντονες Στουδιτικές ἐπιδράσεις καί ἀρκετές παραλλαγές κατά μονή. Τό μοναχικό τυπικό βαθμηδόν υἱοθετήθηκε καί ἀπό τούς ἐνοριακούς ναούς, μέ σοβαρές ὅμως ἀσματικές ἐπιδράσεις, ἀλλά πρό παντός μέ σημαντικές –ἐπίσημες ἤ ἀνεπίσημες– περικοπές ὡς πρός τόν ἀριθμό, ἀλλά καί ὡς πρός τό περιεχόμενο τῶν ἀκολουθιῶν. Αὐτό ἦταν ἑπόμενο νά γίνει ἀφοῦ ἡ μοναχική ἀκολουθία ἀπαιτεῖ καθημερινά κατά βάση ὀκτώ ὧρες, στούς δέ ἐνοριακούς ναούς δέν ἦταν διαθέσιμες οὔτε οἱ μισές, καί αὐτές μόνο τίς Κυριακές καί ἑορτές.

Δέν εἶναι δυνατόν ἐδῶ νά ἀναφερθοῦμε στήν ποικιλία τῶν προβλημάτων, ἱστορικῶν καί λειτουργικῶν, πού ἀφοροῦν στίς μοναχικές ἀκολουθίες καί στή σημερινή ἐνοριακή πράξη. Πάντως τό τυπικό τοῦ Ἁγίου Σάβα προϋποθέτει μιά μακρά ἀναζήτηση λύσεων μέσα στίς μοναχικές κοινότητες, πού ἀπέληξαν στό συμβιβασμό ἐργασίας καί προσευχῆς. Ἔτσι ἡ ἡμέρα κατανέμεται σέ διαστήματα προσευχῆς καί ἐργασίας ἤ ἀναπαύσεως, γιά καθένα ἀπό τά ὁποῖα ἀναλογεῖ περίπου ἀπό ἕνα ὀκτάωρο. Οἱ ἀκολουθίες γίνονται ἑπτά (ἤ ὀκτώ) γιά τό ἱερό τοῦ ἀριθμοῦ. Εἶναι δέ οἱ ἑξῆς:

1. *Ἑσπερινός (περί τή δύση τοῦ ἡλίου)*
2. *Ἀπόδειπνο (μετά τό δεῖπνο)*
3. *Μεσονυκτικό (τήν ἕκτη ὥρα τῆς νυκτός)*
4. *Ὄρθρος (συναπτά μέ τό μεσονυκτικό)*
5. *Α' ὥρα (συναπτά μέ τόν ὄρθρο –περίπου 7 π.μ.)*
6. *Γ' ὥρα (9 π.μ.)*
7. *ΣΤ' ὥρα (12η μεσημβρινή)*
8. *Θ' ὥρα (3 μ.μ.).*

Οἱ ἀκολουθίες εἶναι ὀκτώ, ἀλλά γιά νά γίνουν ἑπτά (κατά τό ψαλμικό "Ἑπτάκις τῆς ἡμέρας ᾔνεσά σε..." Ψαλμ. ριη' 164), ἤ τό ἀπόδειπνο θεωρεῖται ἰδιωτική ἀκολουθία ἤ ἡ Α' ὥρα συνυπολογίζεται ὡς μία ἀκολουθία μέ τόν ὄρθρο. Ὑπῆρξαν καί τάσεις ἐπαυξήσεως μέ τήν προσθήκη συμπληρωματικῶν ἀκολουθιῶν στό μεσονυκτικό καί στίς τέσσερις ἀκολουθίες τῶν ὡρῶν, τά λεγόμενα "μεσώρια". Αὐτά ὅμως, ἐκτός ἀπό τό μεσώριο τοῦ μεσονυκτικοῦ (ἀκολουθία ὑπέρ τῶν κεκοιμημένων), ἔμειναν νά τελοῦνται μόνο ὁρισμένες ἡμέρες νηστειῶν.

Στό σχῆμα αὐτό τῶν ὡρῶν τοῦ νυχθημέρου δέν περιλαμβάνεται ἡ θεία λειτουργία πού ἐτελεῖτο, ὅταν ἐτελεῖτο, τίς μέν ἑορτάσιμες ἡμέρες μετά τήν ΣΤ' ὥρα, τίς δέ ἡμέρες τῶν νηστειῶν μετά τήν Θ' ὥρα, συναπτά μέ τόν ἑσπερινό. Μέ τόν ἑσπερινό ἦταν συνδεδεμένη καί ἡ λειτουργία τῶν προηγιασμένων κατά τή Μεγάλη Τεσσαρακοστή, τίς ἡμέρες πού λόγῳ τοῦ κατανυκτικοῦ χαρακτῆρος τους δέν ἐπιτρεπόταν ἡ τέλεση τοῦ πασχαλίου μυστηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας. Ἄν δέν ὑπῆρχε ἱερεύς στήν κοινότητα, οἱ ἀδελφοί κοινωνοῦσαν κατά τήν ἀκολουθία τῶν τυπικῶν, πάλι κατά τίς ἡμέρες τῶν νηστειῶν μετά τήν Θ' ὥρα καί κατά τίς λοιπές μετά τήν ΣΤ' ὥρα. Γιά τήν ἀκολουθία τῶν τυπικῶν γίνεται λόγος κατωτέρω.

Στίς ἀσκήσεις στά μαθήματα τῆς Λειτουργικῆς προσφέρεται ἀρκετά ἡ ἐποπτεία τῶν ἀκολουθιῶν τοῦ μοναχικοῦ τυπικοῦ, πού εἶναι ὁπωσδήποτε γνωστό στούς φοιτητές ἀπό τήν ἐνοριακή πράξη ἤ καί τή μοναστηριακή, κατά διάφορο φυσικά βαθμό στόν καθένα.

α'. ΜΟΝΑΧΙΚΟΣ ΕΣΠΕΡΙΝΟΣ

Στό ἕκτο τεῦχος τῶν Κειμένων Λειτουργικῆς, περιλαμβάνεται ἡ ἀκολουθία τοῦ μοναχικοῦ ἑσπερινοῦ στίς δύο βασικές της παραλλαγές, τόν "μικρό" καί τόν "μέγα" ἑσπερινό. Ὡς βάση, ὅπως καί στήν ἀκολουθία τοῦ μοναχικοῦ ὄρθρου, ἔχει ληφθεῖ ἡ ἀκολουθία τῆς μνήμης τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν (30 Ἰανουαρίου) γιά πολλούς λόγους: α) Ἡ ἀκολουθία τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν προσφέρεται σάν ἕνα καλό παράδειγμα πλήρους ἑορταστικῆς ἀκολουθίας, μέ ὅλα τά στοιχεῖα πού τήν ἀπαρτίζουν (μικρό, μέγα ἑσπερινό, ἀναγνώσματα, λιτή, πολυέλεο, εὐαγγέλιο ὄρθρου, πλήρεις κανόνες κ.λπ.). Ἔτσι ἀποφεύγεται ὁ συνδυασμός Παρακλητικῆς καί Μηναίου, πού θά ἔκανε τό παράδειγμα συνθετώτερο, ἤ ἡ ἐλλιπής ἀκολουθία, πού θά τό καθιστοῦσε ἀνεπαρκές. β) Ἡ μνήμη τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν ἤδη ἀπό τή σύστασή της ἀπό τόν Ἰωάννη τόν Μαυρόποδα, Μητροπολίτη Εὐχαΐτων (ΙΑ' αἰω.), εἶχε καθιερωθεῖ ὡς μνήμη διδασκάλων καί σοφῶν κατά Θεόν καί κατά κόσμον ἁγίων πατέρων, πού συνεδύασαν τήν θύραθεν παιδεία μέ τήν χριστιανική πίστη καί τό χριστιανικό ἦθος. Προβάλλονται ὡς προστάτες τῆς παιδείας καί τῶν γραμμάτων καί ὡς τέτοιοι γιορτάζονται ἀπό τά σχολεῖα. Ἡ ἑορτή τους εἶναι κατ' ἐξοχήν καί ἑορτή τῶν μελλόντων διδασκάλων τῆς Ἐκκλησίας, τῶν φοιτητῶν τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς. γ) Ἡ ὑμνογραφία καί τό κήρυγμα, πού ἔχει ὡς θέμα τούς Τρεῖς Ἱεράρχες, προσφέρουν πολύτιμο ὑλικό γιά μελλοντική χρήση στά σχολεῖα πού θά διδάξουν οἱ πτυχιοῦχοι τῆς Σχολῆς.

Ἡ ἀκολουθία τοῦ ἑσπερινοῦ τελεῖται τό ἑσπέρας τῆς παραμονῆς τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν, ἄν καί λόγῳ τῆς ἀργίας τῆς ἑπομένης παρατηρεῖται μεγάλη διαρροή φοιτητῶν. Τότε ψάλ-

λεται ὁ "συνήθης ἑορταστικός ἑσπερινός", ὅπως περιέχεται στό "Κείμενο Λειτουργικῆς" σελ. 13 - 44. Ἰδιαίτερα προβλήματα δέν παρουσιάζει ἡ ἀκολουθία. Κατά τήν εἴσοδο ὁ ἱερεύς φορεῖ πάντοτε φελώνιο μέ τό ὁποῖο κάνει τήν ἀπόλυση. Ἡ εὐχή τῆς εἰσόδου λέγεται ἀπό τόν ἱερέα στό μέσον τοῦ ναοῦ χαμηλοφώνως καί ὄχι καθ' ὁδόν. Ἡ ἀπόλυση, ὅπως εἶναι διατεταγμένη στίς σελίδες 43 - 44, μέ τόν εἰσαγωγικό διάλογο καί χωρίς ἄλλα ὀνόματα ἁγίων.

Στίς σελίδες 45 - 49 ἴδιου τεύχους παρατίθεται ἡ διάταξη τοῦ **μικροῦ ἑσπερινοῦ** τῆς ἴδιας ἑορτῆς. Πρόκειται γιά τόν ἑσπερινό πού τελεῖται στά μοναστήρια πρό τῆς ἀγρυπνίας μετά τήν ἀπόλυση τῆς Θ' ὥρας. Στίς ἐνορίες δέν τελεῖται ποτέ, γιαυτό καί ὑπάρχει σύγχυση ὡς πρός τήν ὁρολογία. "Μικρό ἑσπερινό" συνήθως ἀποκαλοῦν τόν μή ἑορταστικό ἑσπερινό, τόν ἄνευ εἰσόδου, καί "μέγα" τόν ἑσπερινό τῶν ἑορτῶν πού ἔχει εἴσοδο κ.λπ. Ἡ ἀκριβής ὁρολογία εἶναι σαφής: Οἱ ὅροι "μικρός" καί "μέγας" ἑσπερινός χρησιμοποιοῦνται πρός διάκριση τῶν δύο ἑσπερινῶν τῶν ἀγρυπνιῶν. Ὁ πρῶτος μετά τήν Θ' ὥρα καί πρό τοῦ δείπνου εἶναι ὁ "μικρός ἑσπερινός" μέ σαφῶς διάφορο διάταξη καί ὑμνολογία, ἀπό τόν "μέγα" ἑσπερινό πού τελεῖται μετά τό ἀπόδειπνο στήν ἀρχή τῆς ἀγρυπνίας. Ὁ **μέγας ἑσπερινός** τῆς ἑορτῆς τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν παρατίθεται στή συνέχεια, σελ. 51 - 60. Ἡ σύγκριση τῶν δύο, ἤ μᾶλλον τῶν τριῶν, τύπων τῶν ἑσπερινῶν διευκολύνει τήν ἐπισήμανση τῶν κοινῶν στοιχείων καί τῶν διαφορῶν τους, ἔτσι ὥστε νά σχηματισθεῖ σαφής εἰκόνα γιά τόν καθένα. Ὁ μέγας ἑσπερινός ἀρχίζει μέ θυμίαση καί μέ τό "Δόξα τῇ ἁγίᾳ...", ψάλλονται τά ἀνοιξαντάρια ἤ τό "Μακάριος ἀνήρ...", γίνεται ἡ λιτή στόν νάρθηκα μέ τίς εἰδικές δεήσεις, μετά δέ τά ἀπόστιχα εὐλογοῦνται οἱ ἄρτοι, ἀναγινώσκεται ὁ λγ'

ψαλμός καί ἡ ἀκολουθία κατακλείεται μέ τό "Εὐλογία Κυρίου...".

Μέ πρωτοβουλία τῆς Ἑνώσεως Θεολόγων καί τῶν φοιτητῶν τελέσθηκε ὁ μέγας ἑσπερινός σέ ἀγρυπνία πού διοργανώθηκε σέ ναό τῆς Θεσσαλονίκης κατά τήν μνήμη τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν. Ἡ ὅλη ἀκολουθία εἶναι ἀρκετά μακρᾶς διαρκείας. Ὑπερβαίνει τό δίωρο, γι' αὐτό καί ψάλλονται μέν ὅλα ὅσα προβλέπονται ἀπό τό τυπικό, ἀλλ' ὄχι σέ ἀργά μέλη. Δίδεται δέ ἡ ἔμφαση σέ στοιχεῖα πού διαφοροποιοῦν τόν μεγάλο ἑσπερινό ἀπό τόν συνήθη ἑορταστικό, δηλαδή στά "Ἀνοιξαντάρια" ἤ στό "Μακάριος ἀνήρ", στή λιτή καί στήν εὐλόγηση τῶν ἄρτων, γιά νά δοθεῖ κυρίως στίς φοιτήτριες ἡ δυνατότητα νά ἔλθουν σέ ἄμεση γνώση τῆς μοναστηριακῆς ἀκριβοῦς τάξεως.

Εἰδικά ἡ **ἀρτοκλασία** ἤ ἡ **"εὐλόγησις τῶν ἄρτων"** στίς ἐνορίες ἔχει χάσει τό ἀρχικό της νόημα καί τό χειρότερο, ἔχει κατασκευασθεῖ γι' αὐτή μιά ἰδιόρρυθμη ἀκολουθία, μίγμα λιτῆς, ἐκτενοῦς καί ἑσπερινοῦ. Ἡ ἀρτοκλασία ἦταν πάντοτε συνδεδεμένη μέ τόν μεγάλο ἑσπερινό, τίς ἀγρυπνίες δηλαδή, γιά νά στηρίζονται οἱ πατέρες "διά τόν κόπον τῆς ἀγρυπνίας" μέχρι τήν ὥρα τῆς θείας κοινωνίας καί νά ἁγιάζονται. Ἡ τάξη της ἦταν καί εἶναι ἁπλουστάτη· μετά τό "Θεοτόκε Παρθένε..." τῶν ἀπολυτικίων, ἡ εὐχή τῶν ἄρτων ("Κύριε... ὁ εὐλογήσας τούς πέντε ἄρτους...") καί ὁ λγ' ψαλμός, κατά τόν ὁποῖον ἀρχικά γινόταν ἡ διανομή καί μετάληψη τοῦ ἄρτου καί τοῦ οἴνου, ὅπως περίπου κατά τή διανομή τοῦ ἀντιδώρου. Στίς ἐνορίες ἀποδεσμεύθηκε ἀπό τόν μεγάλο ἑσπερινό, ἐφ' ὅσον δέν τελοῦνται στούς ἐνοριακούς ναούς ἀγρυπνίες, καί δέν ἔχει πιά τήν ἔννοια τοῦ στηριγμοῦ γιά τόν κόπο τῆς ἀγρυπνίας. Ἔμεινε ἡ ἔννοια τοῦ ἁγιασμοῦ διά τῆς μεταλήψεως

εὐλογημένου ἄρτου καί ἡ σύνδεση μέ τίς ἑορτές (συνήθως τίς οἰκογενειακές) καί τίς μνῆμες τῶν πανηγυριζομένων ἁγίων. Τελεῖται ἤ στό μέσο τοῦ ἑσπερινοῦ μετά ἀπό μιά ὑποτυπώδη λιτή ἤ στό τέλος μετά τά ἀπολυτίκια, ἤ καί στό τέλος τοῦ ὄρθρου (κακῶς) ἤ καί κάκιστα στό τέλος τῆς θείας λειτουργίας, ἄν μή καί τελείως ἀνεξάρτητα.

Στό Παράρτημα, σελ. 61 - 62, δημοσιεύονται τά "Ἀνοιξαντάρια", οἱ στίχοι δηλ. 28β καί ἑξῆς τοῦ προοιμιακοῦ (ργ') ψαλμοῦ, πού ψάλλονται κατά τίς ἀγρυπνίες.

Ἡ συμμετοχή τοῦ λαοῦ κατά τήν ψαλμωδία στόν ἑσπερινό δέν εἶναι δυνατόν, σύμφωνα πρός ὅσα ἤδη εἴπαμε, παρά νά εἶναι περιορισμένη στό ἐλάχιστο. Μποροῦν ὅμως νά ψαλοῦν ἀπό κοινοῦ τό "Φῶς ἱλαρόν", τό προκείμενο, τά ἀπολυτίκια, τό "Θεοτόκε Παρθένε", ἄν ψαλεῖ σύντομο, φυσικά καί τά "Κύριε, ἐλέησον", "Παράσχου, Κύριε" κ.λπ. Ἐπιβάλλεται ὅμως ἡ συνέχιση τῆς μοναχικῆς παραδόσεως, τῆς συμμετοχῆς δηλαδή κατά διαδοχήν στήν ψαλμωδία, ὅσο τοῦτο εἶναι δυνατό, ἡ ἀνάγνωση τοῦ προοιμιακοῦ, τοῦ καθίσματος, τῶν ἀναγνωσμάτων, τοῦ τρισαγίου καί τοῦ λγ' ψαλμοῦ, στίς ἀγρυπνίες, ἀπό διάφορα πρόσωπα κατ' ἐναλλαγήν.

Ὁ μοναχικός ἑσπερινός κατά τή Μεγάλη Τεσσαρακοστή παρουσιάζει ὁρισμένες ἰδιομορφίες, πού ὀφείλονται εἴτε στήν περίοδο τῆς Τεσσαρακοστῆς εἴτε σέ ἀρχαϊσμούς, τήν ἐπιβίωση δηλαδή κατά τήν συντηρητική περίοδο τῶν Νηστειῶν ὁρισμένων ἀρχαϊκῶν στοιχείων πού ἔμειναν ἀνεξέλικτα λόγῳ τῆς ἱερότητος τῆς περιόδου. Κατ' οἰκονομίαν δέν τελεῖται στήν κανονική ὥρα, τό ἑσπέρας δηλαδή, ἀλλά τό πρωΐ μετά τήν ἀκολουθία τῶν ὡρῶν. Παρά τό σόλοικο τοῦ πράγματος καί τήν θεωρητικά ἐπιβαλλομένη ἐπιστροφή στή σωστή τάξη, δηλαδή τῆς ἐπαναφορᾶς τῆς τελέσεως τοῦ ἑσπερινοῦ τό

ἑσπέρας στή φυσική του θέση, στό φροντιστήριό μας ἐπωφελούμεθα τῆς πρακτικῆς αὐτῆς, ἐν γνώσει τῆς οἰκονομίας καί τῆς ἀκριβείας. Ἔτσι, κατά τήν περίοδο τῆς Τεσσαρακοστῆς μιά Πέμπτη κατά τήν ὥρα τῆς ἀσκήσεως τελεῖται ὁ ἑσπερινός τῆς Τεσσαρακοστῆς, μαζί μέ τήν Θ' ὥρα, πού προηγεῖται, κατά τό προβλεπόμενο ἀπό τό πρόγραμμα δίωρο. Ἔτσι προσφέρεται καί αὐτή ἡ εὐκαιρία ἐποπτείας. Οἱ ἰδιορρυθμίες τοῦ ἑσπερινοῦ αὐτοῦ, σέ σχέση μέ τόν κοινό ἑορταστικό ἤ μή ἑσπερινό, εἶναι οἱ ἀκόλουθες:

Μετά τήν Θ' ὥρα (βλέπε κατωτέρω)
καί τήν ἀκολουθία τῶν τυπικῶν (ὁμοίως)
ἀρχίζει ὁ ἑσπερινός. Ὡς κάθισμα ἀναγιγνώσκεται τό ΙΗ' κάθισμα τοῦ Ψαλτηρίου ("Τά πρός Κύριον"), στό "Κύριε, ἐκέκραξα..." ψάλλονται τά στιχηρά τῆς ἡμέρας ἀπό τό Τριώδιο καί τό Μηναῖο, εἴσοδος δέν γίνεται, τά ἀναγνώσματα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης εἶναι δύο (Γένεσις καί Παροιμία), στά ἀπόστιχα πρῶτα ψάλλεται τό ἰδιόμελο τοῦ Τριωδίου δίς, καί ἀντί ἀπολυτικίων τά ἄμνημα "Θεοτόκε Παρθένε...", "Βαπτιστά τοῦ Χριστοῦ...", κ.λπ. Ἡ ἀπόλυση ἔχει ἰδιόρρυθμα στοιχεῖα πού λέγονται μόνο κατά τήν Τεσσαρακοστή ("Παναγία Τριάς, τό ὁμοούσιον κράτος..." κ.λπ.).

Καί ἐδῶ οἱ δυνατότητες συμμετοχῆς τοῦ λαοῦ, στήν ψαλμωδία εἶναι ἐλάχιστες, περιοριζόμενες σχεδόν μόνο στό "Θεοτόκε, Παρθένε" κ.λπ. στό τέλος. Εἶναι ὅμως πολλές στήν κατ' ἐναλλαγήν ἀνάγνωση, πού πρέπει νά τίς ἐπωφεληθοῦμε κατά τό μέγιστο δυνατόν.

Ἀκολουθία ἑσπερινοῦ τελεῖται καί στά μοναστήρια, πού ἐπισκεπτόμαστε κατά τίς ἐκπαιδευτικές ἐκδρομές, σέ προ-

βλεπόμενη ἀπό τό πρόγραμμα ὥρα καί κατά τήν τάξη πού ὁρίζει τό τυπικό τήν τυχοῦσα ἡμέρα. Τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τίς ἀκολουθίες τοῦ ὄρθρου καί τή θεία λειτουργία καί τίς ἀκολουθίες τῶν χαιρετισμῶν, τοῦ ἀκαθίστου κ.λπ. πού περιλαμβάνονται στό πρόγραμμα τῶν ἐκπαιδευτικῶν ἐκδρομῶν. Σ' ὅλες αὐτές τίς περιπτώσεις χρειάζεται ἰδιαίτερη προσοχή ὡς πρός τήν τήρηση τῆς ὀρθῆς καί ἀκριβοῦς τάξεως, τῆς ψαλμωδίας, τῆς ἀναγνώσεως καί μάλιστα στήν προσέλευση στή θεία κοινωνία τῶν ἐκδρομέων. Οἱ μοναχοί καί οἱ μοναχές περιβάλλουν μέ ἰδιαίτερη ἀγάπη τούς νέους θεολόγους καί περιμένουν ἀπό αὐτούς τήν ἀνάλογη ἀνταπόκριση καί ἀγάπη σ' ἐκεῖνο πού ἐκεῖνοι ἰδιαίτερα ἀγάπησαν κι ἔχουν ὡς κύριο ἔργο τῆς ζωῆς τους, τή λατρεία τοῦ Θεοῦ.

Τό κήρυγμα στόν ἑσπερινό γίνεται μετά τά ἀναγνώσματα, ἄν ὑπάρχουν, ἤ μετά τό προκείμενο, ἄν δέν προβλέπονται ἀναγνώσματα.

Κατωτέρω δίνουμε ἕνα σύντομο διάγραμμα τῆς τάξεως τοῦ μοναχικοῦ ἑσπερινοῦ στήν ἑορταστική του μορφή:

"Εὐλογητός ὁ Θεός..."
"Δεῦτε προσκυνήσωμεν..." γ'
Ψαλμός ργ' (προοιμιακός)
Μεγάλη συναπτή ("εἰρηνικά") - ἐκφώνηση
Κάθισμα Ψαλτηρίου
Μικρά συναπτή - ἐκφώνηση
Ψαλμός ρμ'
Ψαλμός ρμα'
Ψαλμός ρκθ'
Ψαλμός ριστ'
στούς δέκα, ὀκτώ ἤ ἕξι τελευταίους, στίχους παρεμβάλλονται τά στιχηρά

Εἴσοδος
"Φῶς ἱλαρόν..."
Προκείμενον
Ἀναγνώσματα
Ἐκτενής
"Καταξίωσον, Κύριε..."
Πληρωτικά
Εὐχή κεφαλοκλισίας - ἐκφώνηση
Ἀπόστιχα (τά "ἀπό στίχου" στιχηρά)
"Νῦν ἀπολύεις..."
Τρισάγιο κ.λπ.
Ἀπολυτίκια
Ἀπόλυση.

Ἡ ἀκολουθία τοῦ ἑσπερινοῦ τελεῖται καθημερινά καί στίς ἐνορίες, ἀλλά μέ κάποιες περικοπές λόγῳ πιέσεως τοῦ χρόνου. Γενικῶς παραλείπεται τό κάθισμα τοῦ Ψαλτηρίου τῶν καθημερινῶν. Διατηρεῖται ὅμως τό Α' κάθισμα κατά τούς ἑσπερινούς τῶν Σαββάτων καί ἡ α' στάση τοῦ Α' καθίσματος στούς ἑσπερινούς τῶν ἑορτῶν, ἐκτός ἐξαιρέσεων. Κακῶς πάντως παραλείπονται οἱ στίχοι τῶν ψαλμῶν τοῦ λυχνικοῦ ("Κύριε ἐκέκραξα... Θοῦ, Κύριε..." κ.λπ.).

Ὁ μοναχικός ἑσπερινός εἶναι ὡραία ἀκολουθία. Συνδυάζει ἁρμονικά ψαλμικό στοιχεῖο καί ὑμνολογικό, ἀνάγνωση καί ψαλμωδία, ἱερατική συμμετοχή καί ψαλμωδία ἀπό τοῦ χοροῦ. Ἔχει ἐπί πλέον καί ἀναγνώσματα ἀπό τήν Παλαιά Διαθήκη κατά τίς ἡμέρες τῶν ἑορτῶν. Τό μῆκος τῆς ἀκολουθίας εἶναι στά μέτρα τοῦ κανονικοῦ, τό δέ διαγραμμά της δέν εἶναι πολύπλοκο. Γι' αὐτό καί ἡ φθορά της κατά τήν ἐνοριακή της χρήση δέν ὑπῆρξε μεγάλη.

β'. ΑΠΟΔΕΙΠΝΟ

Ἡ ἀκολουθία τοῦ ἀποδείπνου τελεῖται, ὅπως καί τό ὄνομά της δηλώνει, μετά τό δεῖπνο καί πρό τῆς κατακλίσεως, γι' αὐτό καί σέ ὁρισμένα χειρόγραφα ὀνομάζεται "ἀκολουθία τῶν προθυπνίων". Ὁ δεύτερος αὐτός ὅρος ὑποδηλώνει καί τό περιεχόμενό της, πού δέν εἶναι εὐχαριστία γιά τό δεῖπνο, ἀλλά προσευχή πρό τοῦ ὕπνου. Κατ' ἀρχήν ἦταν ἰδιωτική προσευχή καί στά μοναστήρια, γι' αὐτό καί δέν ἀριθμεῖται πάντοτε στίς "ἑπτά αἰνέσεις", δηλαδή στίς ἑπτά ἀκολουθίες τοῦ νυχθημέρου τῶν μονῶν. Ἐλέγετο "ἐν τοῖς κελλίοις".

Τό ἀπόδειπνο ἦταν μακροτάτη τριμερής ἀκολουθία, ἕνα εἶδος μικρῆς ἀγρυπνίας. Αὐτό προκάλεσε τή σύντμησή της στά σπουδαιότερα στοιχεῖα της. Ἔτσι στά νεώτερα χειρόγραφα, στά λειτουργικά βιβλία καί στή σημερινή πράξη παρουσιάζεται μέ δύο μορφές: Τό "μέγα ἀπόδειπνον", πού εἶναι ἡ ἀρχική παλαιά μορφή, καί τό "μικρόν ἀπόδειπνον", ἡ νεωτέρα. Ἡ τέλεση τοῦ μικροῦ σχεδόν γενικεύθηκε καί τοῦ μεγάλου περιορίσθηκε μόνο στίς τέσσερις ἡμέρες (Δευτέρα μέχρι Πέμπτη) τῶν ἑβδομάδων τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς καί στήν παραμονή τῶν Χριστουγέννων καί τῶν Θεοφανείων (κατά τόπους).

Στά φροντιστήρια τῆς Λειτουργικῆς ἐκτάκτως τελεῖται τό **μέγα ἀπόδειπνο** κατά μία τῶν ἡμερῶν τῆς Τεσσαρακοστῆς, πού προβλέπεται ἀπό τό τυπικό ἡ τελεσή του. Οἱ ψαλμοί διαβάζονται ἀπό ἐναλλασόμενους ἀναγνῶστες γιά νά μετέχουν περισσότεροι καί νά ἀποκτοῦν κάποια ἐμπειρία εἰ δυνατόν ὅλοι οἱ φοιτητές. Τά ἀρχαῖα ψαλμωδήματα "Ἡ ἀσώματος φύσις...", "Παναγία, Δέσποινα Θεοτόκε...", "Κύριε τῶν δυνάμεων...", καταβάλλεται προσπάθεια νά ψάλλονται ἀπό ὅλους μαζί.

Τό **μικρό ἀπόδειπνο** τελεῖται συνδεδεμένο μέ τήν ἀκολουθία τοῦ ἀκαθίστου ὕμνου τό ἑσπέρας τῆς Παρασκευῆς τῆς Ε' ἑβδομάδος τῶν Νηστειῶν ἤ μιά ἀπό τίς Παρασκευές τῶν τεσσάρων πρώτων ἑβδομάδων τῆς Τεσσαρακοστῆς. Διαβάζεται καί αὐτό ἀπό ἐναλλασομένους ἀναγνῶστες γιά τόν λόγο πού εἴπαμε πιό πάνω. Ἡ παρεμβολή τοῦ κανόνος καί τῆς στάσεως τῶν χαιρετισμῶν γίνεται μετά τό "Ἄξιόν ἐστιν ὡς ἀληθῶς..." καί μετά τό τέλος τοῦ τελευταίου "Τῇ ὑπερμάχῳ..." ἐπανερχόμεθα στό ἀπόδειπνο μέ τό τρισάγιο κ.λπ. Ἡ ἀπόλυση τοῦ μικροῦ ἀποδείπνου εἶναι ἡ συνήθης, τοῦ μεγάλου εἶναι συνθετώτερη: "Εἰρήνη πᾶσι... Δέσποτα πολυέλεε...".

Ὡραῖο στοιχεῖο καί στά δύο ἀπόδειπνα (καί στό μεσονυκτικό) εἶναι τό **"Εὐξώμεθα"** πού λέγεται ἀπό τόν ἱερέα στό τέλος, μετά τήν ἀπόλυση καί πρό τοῦ "Δι' εὐχῶν...". Οἱ ἀκολουθίες αὐτές δέν ἔχουν μεγάλη συναπτή ("εἰρηνικά"), οὔτε μεγάλη ἐκτενή ἤ πληρωτικά γιά τό λόγο ὅτι ἀρχικά, ὅπως εἴπαμε, διαβαζόταν "ἐν τοῖς κελλίοις" ἰδιωτικά, χωρίς τήν παρουσία ὁλοκλήρου τῆς κοινότητας καί ἱερέως. Τό ἴδιο γιά ἄλλους λόγους συμβαίνει καί στίς ἀκολουθίες τῶν ὡρῶν. Σ' ὅλες αὐτές τίς περιπτώσεις ἡ μέν μεγάλη συναπτή ἀναπληρώνεται μέ τά δώδεκα "Κύριε, ἐλέησον", ἡ μικρή μέ τά τρία καί ἡ ἐκτενής μέ τά σαράντα "Κύριε, ἐλέησον". Λέγονται δηλαδή μόνο οἱ ἀπαντήσεις τοῦ λαοῦ, πράγμα συνηθισμένο στή μοναχική ἀκολουθία, ὅπως θά ἰδοῦμε καί σέ ἄλλες περιπτώσεις (ἀκολουθία τῶν τυπικῶν). Στό "Εὐξώμεθα"τίθενται τά αἰτήματα τῆς προσευχῆς καί ὁ λαός ἀπαντᾶ μέ τό "Κύριε, ἐλέησον" ἅπαξ καί τρίς στό τελευταῖο αἴτημα "ὑπέρ ἑαυτῶν". Χρειάζεται λίγη προσοχή καί ἀπό τόν ἱερέα καί ἀπό τό χορό, γιατί κινδυνεύει νά φθαρεῖ ἀπό τήν ἀμέλειά μας τό δυναμικό αὐτό στοιχεῖο τῆς ἀκολουθίας.

Ἐπί τῇ εὐκαιρίᾳ ἄς σημειωθεῖ καί ἡ ἀνάγκη συγκρατήσεως ἀπό τή φθορά καί τοῦ ἀριθμοῦ τῶν **"Κύριε, ἐλέησον"**, γιά τά ὁποῖα κάναμε λόγο ἀμέσως ἀνωτέρω. Τό θέμα δέν εἶναι σημαντικό μέν, ἀλλά σημαντικά καί δευτερεύοντα στή θεία λατρεία πρέπει νά ἀντιμετωπίζονται μέ αἴσθημα εὐθύνης καί χωρίς ἐπιπολαιότητες. Τό παράδειγμα, καί γιά ἐμᾶς τούς ἴδιους καί γιά τούς ἔξω, πρέπει νά δίνεται ἀπό τή θεολογική μας κοινότητα. Καί γιά μέν τά τρία "Κύριε, ἐλέησον", ἀκόμα καί γιά τά δώδεκα, δέν ὑπάρχει πρόβλημα ἀριθμήσεως ἀρκεῖ νά προσέχουμε πότε εἶναι τρία καί πότε δώδεκα. Γιά τά σαράντα, ὁ πιό πρακτικός τρόπος εἶναι νά λέγονται ἀπό δύο ἀναγνῶστες ἀπό τούς δύο χορούς ἀνά δέκα, δυό φορές ἀπό δέκα ὁ καθένας. Τά δέκα πάλι μετριοῦνται ἀνά τρία ἐπί τρία σύν ἕνα (3 Χ 3 + 1). Φαίνονται σχολαστικά αὐτά καί ἴσως εἶναι. Ἀλλά εἶναι προτιμότερο νά εἶναι κανείς σχολαστικός καί προσεκτικός στά θέματα τῆς λατρείας παρά ἀνευλαβής καί ἀκατάστατος.

Ἐδῶ καί πολλά χρόνια ἔχει δημιουργηθεῖ ἡ παράδοση, ἡ **ἀκολουθία τοῦ Ἀκαθίστου** νά γίνεται σ' ἕνα μοναστήρι τῆς περιοχῆς σέ συνδυασμό μέ διήμερη ἐκπαιδευτική ἐκδρομή - ἄσκηση μέ μιά διανυκτέρευση. Ἔτσι ἔγινε στό παρελθόν στή Μονή τῆς Ἁγίας Ἀναστασίας Βασιλικῶν, στή Μονή Μεταμορφώσεως τοῦ Χορτιάτη, στή Μονή Ἁγίας Τριάδος Λαγκαδᾶ, στά Μετέωρα, στή Μονή τῆς Παναγίας τοῦ Μικροκάστρου Σιατίστης, στή Μονή Ἁγίου Κηρύκου καί Ἰουλίττης στό Σιδηρόκαστρο, στήν Παναγία Γουμερᾶ στό Μπέλες, στή Μονή Εἰκοσιφοινίσσης τοῦ Παγγαίου, στή Μονή Ἁγίου Δημητρίου στή Νικήσιανη, στή Σκήτη Προδρόμου Βερροίας, στήν Παναγία Σουμελᾶ στό Βέρμιο, στή Μονή τοῦ Ἁγίου Διονυσίου (Μετόχι) στό Λιτόχωρο καί ἀλλοῦ. Τό πρόγραμμα περι-

λαμβάνει τέλεση τοῦ Ἀκαθίστου τό βράδυ τῆς Παρασκευῆς, τοῦ ὄρθρου καί τῆς θείας λειτουργίας τό πρωΐ τοῦ Σαββάτου. Πολλές φορές οἱ κατά τόπους ἀρχιερεῖς ἦρθαν στίς συνάξεις μας καί ἔλαβαν μέρος στίς ἀκολουθίες. Ὅπου δέ ὑπάρχουν μοναχικές ἀδελφότητες μᾶς παρεχώρησαν μέ ἀγάπη τά πρωτεῖα, ἐνίοτε δέ καί τή φιλοξενία. Στίς περιπτώσεις αὐτές ἡ ἀκολουθία πρέπει νά τελεσθεῖ ἄψογα καί ἡ συμμετοχή ὅλων σ' αὐτή νά εἶναι ἡ πρέπουσα. Ἡ διαίρεση τῆς ὁμάδας σέ δύο χορούς καί ἡ ἀντιφωνική ψαλμωδία τῶν διαφόρων ὕμνων εἶναι ἀπαραίτητη. Οἱ ὕμνοι εἶναι κατά τό πλεῖστον γνωστοί καί τά μέλη γνωστά καί εὔκολα. Ἡ συμμετοχή σ' αὐτή διευκολύνεται ἀπό τά ἐγκόλπια πού διανέμονται σ' ὅλους ἀπό τά πολλαπλά ἀντίτυπα πού ὑπάρχουν στό Σπουδαστήριο. Τό κήρυγμα, μέ θεομητορικό θέμα, γίνεται ἀμέσως μετά τό τελευταῖο "Τῇ ὑπερμάχῳ..." τῶν οἴκων τῶν χαιρετισμῶν.

Κατωτέρω παρατίθεται τό διάγραμμα τῆς ἀκολουθίας τοῦ μεγάλου ἀποδείπνου. Ὅσα εἶναι μέ ἀραιά στοιχεῖα ἀποτελοῦν τήν ἀκολουθία τοῦ μικροῦ ἀποδείπνου:

"Εὐλογητός ὁ Θεός...". "Βασιλεῦ οὐράνιε...". Τρισάγιο κλπ.

α'. "Δεῦτε προσκυνήσωμεν..."

Ὁ ἑξάψαλμος τοῦ ἀποδείπνου:

Ψαλμ. ξθ'

Ψαλμ. δ'

Ψαλμ. στ'

Ψαλμ. κδ'

Ψαλμ. λ'

Ψαλμ. ϟ'

"Μεθ' ἡμῶν ὁ Θεός..."

Τρία τροπάρια

"Ἡ ἀσώματος φύσις..."
Τό σύμβολο τῆς πίστεως
"Παναγία δέσποινα Θεοτόκε..."
Τροπάρια
Εὐχή: "Κύριε, Κύριε, ὁ ῥυσάμενος ἡμᾶς...".

β'."Δεῦτε προσκυνήσωμεν..." γ'
Ψαλμ. ν'
Ψαλμ. ρα'
Προσευχή Μανασσῆ: "Κύριε παντοκράτωρ..."
Τρία τροπάρια
Εὐχή: "Δέσποτα, Θεέ..."

γ' "Δεῦτε προσκυνήσωμεν..."
Ψαλμ. ξθ'
Ψαλμ. ρμβ'
Δοξολογία ("Δόξα ἐν ὑψίστοις Θεῷ...")
"Κύριε τῶν δυνάμεων..."
Τροπάρια
Εὐχή: "Ὁ ἐν παντί καιρῷ..."
Εὐχή: "Ἄσπιλε, ἀμόλυντε..."
Εὐχή: "Καί δός ἡμῖν, Δέσποτα..."
Εὐχή: "Ὑπερένδοξε, ἀειπάρθενε..."
Εὐχή: "Ἡ ἐλπίς μου ὁ Πατήρ..."
Εὐχή: "Τήν πᾶσαν ἐλπίδα μου..."
Κεφαλοκλισία - Ἀπόλυσις
"Εὐξώμεθα..."
Τροπάριο: "Πάντων προστατεύεις..."
ἤ "Σφαγήν σου τήν ἄδικον..."
"Δι' εὐχῶν...".

γ'. ΜΕΣΟΝΥΚΤΙΚΟ

Μεσονυκτικό λέγεται ἡ μοναχική ἀκολουθία πού τελεῖται περίπου στό μέσο τῆς νυκτός, ἀμέσως μετά τήν ἔγερση ἀπό τό νυκτερινό ὕπνο. Θέμα της ἔχει αὐτή τήν ἔγερση ἀπό τόν ὕπνο καί τή συμμετοχή στήν ἀγγελική ὑμνωδία, πού, ὅπως ἦταν ἑπόμενο, συνεκδοχικά συνδέεται μέ τήν ἀνάσταση τῶν νεκρῶν (ὁ ὕπνος εἶναι εἰκόνα τοῦ θανάτου), τή δευτέρα παρουσία, τήν κρίση, τήν παραβολή τῶν δέκα παρθένων μέ τό αἴτημα τῆς ἐγρηγόρσεως καί τῆς ὑποδοχῆς τοῦ νυμφίου Χριστοῦ, ἀκόμα καί μ' αὐτόν τοῦτο τόν θάνατο καί τίς δεήσεις ὑπέρ τῶν κεκοιμημένων.

Κύριο περιεχόμενό της ἀποτέλεσε ἐξ ἀρχῆς ὁ ριη' ψαλμός, ὁ "ἄμωμος" (ἀπό τήν ἀρκτική του φράση "Μακάριοι οἱ ἄμωμοι ἐν ὁδῷ..."), γι' αὐτό καί στά χειρόγραφα τό μεσονυκτικό συνηθέστατα ἀποκαλεῖται "ὁ ἄμωμος" ἤ "οἱ ἄμωμοι". Ὁ λόγος πού εἵλκυσε τόν μακρότατο αὐτόν ψαλμό στήν ἀκολουθία τοῦ μεσονυκτίου εἶναι ἡ φράση του "Μεσονύκτιον ἐξεγειρόμην τοῦ ἐξομολογεῖσθαί σοι ἐπί τά κρίματα τῆς δικαιοσύνης σου" (στιχ. 62) καί τό νεκρικό του χρῶμα, γιά τό ὁποῖο καί ψάλλεται καί στή νεκρώσιμη ἀκολουθία.

Περιττό νά λεχθεῖ ὅτι ἡ προσευχή κατά τό μεσονύκτο, ὄχι τόσο ἡ ἰδιωτική προσευχή κατ' αὐτό ὅσο ἡ ἐνσάρκωσή της σέ ἀκολουθία πού τελεῖται στό ναό καί μετέχει ὅλη ἡ κοινότητα, εἶναι καθαρά μοναχικῆς προελεύσεως καί ἐπινοήσεως. Στά μοναστήρια ὑπάρχει καί ἡ διάθεση καί ἡ δυνατότητα. Στίς πόλεις καί στά χωριά ἦταν ἀδύνατη ἡ τελεσή της. Σήμερα δέ ἔχουν, σχεδόν παντοῦ, ἀνατραπεῖ οἱ ὅροι τῆς ζωῆς καί τό μεσονύκτιο εἶναι μᾶλλον χρόνος κατακλίσεως παρά ἐγέρσεως. Ἡ μεταφορά τῆς μοναχικῆς ἀκολουθίας στούς ἐνορια-

κούς ναούς ἦταν ἑπόμενο νά τυποποιήσει τελείως τό μεσονυκτικό, πού θεωρητικά προβλέπει τό τυπικό νά τελεῖται πρό τοῦ ὄρθρου, δηλαδή τό πρωΐ, καί ὅπου τελεῖται παραλείπεται τό κύριο στοιχεῖο του, ὁ ἄμωμος. Στίς ἀγρυπνίες δέ, πού θά περίμενε κανείς νά ἔχει φυσιολογικά τήν κυρίαρχη θέση, τό μεσονυκτικό παραλείπεται. Ἐπικρατεῖ δηλαδή ἡ παμπαλαία παράδοση, ἔστω κι ἄν αὐτό δέν εἶναι γνωστό, κατά τήν ὁποία ἡ ἀκολουθία τοῦ μεσονυκτικοῦ ἦταν τό πρῶτο μέρος τοῦ σημερινοῦ ὄρθρου, πού ἄρχιζε παλαιότερα ἀπό τόν ν' ψαλμό.

Τό μεσονυκτικό δέν εἶναι δυνατό νά τελεσθεῖ στά φροντιστήριά μας, ἡ δέ ἐποπτεία γι' αὐτό πρέπει νά ἀναζητηθεῖ στά μοναστήρια.

Παραθέτουμε τό διάγραμμα τοῦ "καθ' ἡμέραν" μεσονυκτικοῦ μέ τήν διευκρίνηση ὅτι ἐκτός αὐτοῦ ὑπάρχει ἰδιαίτερο μεσονυκτικό γιά τό Σάββατο καί ἄλλο γιά τήν Κυριακή. Ἡ κύρια διαφορά μέ τό "καθ' ἡμέραν" τῶν μεσονυκτικῶν αὐτῶν εἶναι ὅτι ἀντικαθίσταται σ' αὐτά ὁ ἄμωμος στό μέν μεσονυκτικό τοῦ Σαββάτου μέ τό Θ' κάθισμα τοῦ Ψαλτηρίου, τήν δέ Κυριακή μέ τόν τριαδικό κανόνα τοῦ ἦχου. Κατ' αὐτή καί κατά τίς ἑορτές παραλείπεται τό νεκρώσιμο μεσώριο τοῦ μεσονυκτικοῦ.

Διάγραμμα τοῦ καθ' ἡμέραν μεσονυκτικοῦ:
"Εὐλογητός ὁ Θεός...", "Βασιλεῦ οὐράνιε..."
Τρισάγιο κ.λπ.
Ψαλμός ν'
Ψαλμός ριη'
Τό σύμβολο τῆς πίστεως
Τρισάγιο κ.λπ.
Τρία τροπάρια
"Ὁ ἐν παντί καιρῷ..."

Εὐχή: "Κύριε, παντοκράτωρ..."
Εὐχή: "Σέ εὐλογοῦμεν, ὕψιστε Θεέ..."

(Μεσώριον:)
"Δεῦτε προσκυνήσωμεν..."
Ψαλμός ρκ'
Ψαλμός ρλγ'
Τροπάρια
Εὐχή: "Μνήσθητι, Κύριε..."
Ἀπόλυσις
"Εὐξώμεθα...".

δ'. ΜΟΝΑΧΙΚΟΣ ΟΡΘΡΟΣ

Ἡ ἀκολουθία τοῦ μοναχικοῦ ὄρθρου περιέχεται στό 10ο τεῦχος τῆς σειρᾶς "Κείμενα Λειτουργικῆς" μέ βάση πάλι τήν ἑορτή τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν (30 Ἰανουαρίου), γιά τούς λόγους πού ἐκθέσαμε στό μοναχικό ἑσπερινό. Ἐπειδή ἡ ἡμέρα τῆς ἑορτῆς εἶναι ἡμέρα ἀργίας γιά τό Πανεπιστήμιο, ἡ ἀκολουθία προψάλλεται στά φροντιστήριά μας τήν Πέμπτη πού προηγεῖται τῆς 30ῆς Ἰανουαρίου ἤ τήν 31η Ἰανουαρίου ἄν εἶναι ἡμέρα Πέμπτη. Πάντοτε συνδυάζεται μέ ὁμιλία πού ἔχει θέμα τούς Τρεῖς Ἱεράρχες, ἀπό διάφορη πλευρά κάθε φορά. Τό κήρυγμα γίνεται μετά τό ἀπολυτίκιο πού ἕπεται τῆς δοξολογίας καί πρό τοῦ "Εἴπωμεν πάντες..." (τῆς ἐκτενοῦς).

Ἡ ἀκολουθία τοῦ μοναχικοῦ ὄρθρου, ὅπως στήν τελεία ἑορταστική μορφή της ἀποτυπώνεται στό "Κείμενο Λειτουργικῆς 10", ἐπί τῇ βάσει τοῦ ὁποίου τελεῖται, εἶναι ὑπερβολικά ἐκτενής, ἀφοῦ στά μοναστήρια ἀπαιτεῖ τουλάχιστον 4 - 5 ὧρες. Μόνο σέ ἀγρυπνία εἶναι δυνατή ἡ πλήρης τέλεσή της.

Στά φροντιστήριά μας διατίθεται ἀπό τό πρόγραμμα 1 ὥρα καί 30' λεπτά (8,30' - 10). Εἶναι κατ' ἀνάγκην ἀπαραίτητο νά γίνουν περικοπές στήν ἀκολουθία, τέτοιες ὥστε καί ἡ δομή της, κατά τό δυνατόν, νά διασώζεται, καί νά δίδεται ἡ εὐκαιρία προβολῆς στοιχείων πού δέν εἶναι εὔκολο στούς φοιτητές μας νά τά γνωρίσουν στήν ἐνοριακή ἤ ἀκόμα καί στή μοναστηριακή πράξη. Ἡ πείρα ἔδειξε ὅτι ἀπαιτεῖται ἀπό τούς ὑπευθύνους διαρκής ἐπαγρύπνηση καί προεργασία γιά νά μή φθάσει ἡ τέλεση τῆς ἀκολουθίας σέ ἀνεπιθύμητα ἀδιέξοδα ἤ σέ ὑπέρβαση τοῦ χρονικοῦ ὁρίου πού παρέχεται ἀπό τό πρόγραμμα. Στό κατωτέρω παρατιθέμενο διάγραμμα τῆς ἀκολουθίας τοῦ μοναχικοῦ ὄρθρου σημειώνουμε τήν ὥρα πού ἀντιστοιχεῖ στήν κάθε ἑνότητα, καθώς καί τίς ἐπιβαλλόμενες γιά τούς ὡς ἄνω λόγους διευθετήσεις.

8 π.μ.: *Ἔναρξη (σελ. 13 - 14)*
Βασιλική ἀκολουθία (σελ. 14 - 18)
(οἱ δύο ψαλμοί παραλείπονται)
Ἑξάψαλμος (σελ. 18 - 37)
(οἱ δώδεκα ἑωθινές εὐχές λέγονται μυστικῶς)
Μεγάλη συναπτή (σελ. 37 - 39)

8,15' π.μ.: *"Θεός Κύριος..." καί τά ἀπολυτίκια (σελ. 39 - 41)*
Στιχολογία τοῦ Ψαλτηρίου (σελ. 41 - 64)
α' στιχολογία - Κάθισμα ΙΓ'
Τροπάρια - Καθίσματα
(ἀναγιγνώσκεται μόνο ἕνα κάθισμα, ἐναλλάξ κατ' ἔτος τό ΙΓ' ἤ τό ΙΔ' –τά τροπάρια ψάλλονται ὅλα μέ τίς συναπτές στή θέση τους)

Πολυέλεος - Ἐκλογή (σελ. 61 - 68)
(ὡραῖο στοιχεῖο τῆς ἀκολουθίας καί ἐν πολλοῖς ἄγνωστο –κατ' ἀνάγκην ψάλλονται μόνο στίχοι κατ' ἐκλογήν)
Συναπτή– ἐκφώνηση καί τροπάρια –καθίσματα.

8,45' π.μ.: *Οἱ ἀναβαθμοί: α' ἀντίφωνο, δ' ἤχου (σελ. 68)*
Τά δύο προκείμενα (σελ. 68 - 69)
Τό Εὐαγγέλιο (σελ. 69 - 70)
Ὁ ν' ψαλμός χύμα (σελ. 70 - 73)
Τό Δόξα κ.λπ.
Ἡ συναπτή καί ἡ ἐκφώνηση

9 π.μ.: *Στιχολογία τῶν ἐννέα ᾠδῶν - κανόνες (σελ. 74 - 113)*
(στιχολογεῖται πλήρως μόνον ἡ α' ᾠδή
μετά καταβασία α', γ' ᾠδῆς
συναπτή - καθίσματα
καταβασία δ', ε', στ' ᾠδῆς
συναπτή - κοντάκιο - οἶκος
συναξάριο τοῦ Μηναίου καί τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν
καταβασία ζ' καί η' ᾠδῆς
στιχολογεῖται πλήρως ἡ θ' ᾠδή)

9,20' π.μ.: *Ἐξαποστειλάριο - αἶνοι (σελ. 114 - 118)*
συναπτή - ἐκφώνηση
τά ἐξαποστειλάρια
οἱ αἶνοι μέ ὅλους τούς στίχους
Μεγάλη δοξολογία (σελ. 119 - 120)

9,35' π.μ. :	*Τό κήρυγμα*
9,50' π.μ. :	*Ἡ ἐκτενής (σελ. 120 - 135)* *Τά πληρωτικά* *Κεφαλοκλισία*
10 π.μ.:	*Ἀπόλυση.*

Καί στόν ὄρθρο οἱ δυνατότητες συμμετοχῆς στήν ψαλμωδία τοῦ λαοῦ εἶναι μηδαμινές. Μόνο τό ἀπολυτίκιο, γνωστό σέ ὅλους, μπορεῖ νά ψαλεῖ ἀπό ὅλη τήν κοινότητα.

Ὁ ὄρθρος τελεῖται στίς ἀσκήσεις μας καί ἀρκετές ἄλλες φορές πρό τῆς θείας λειτουργίας ἤ τῶν ἄλλων ἀκολουθιῶν πού προβλέπονται ἀπό τό πρόγραμμα τῶν ἀσκήσεων. Τελεῖται ὅμως ἐκτός τῶν ὡρῶν τοῦ προγράμματος (7,30' - 8,30') καί λίγοι εἶναι ἐκεῖνοι πού προσέρχονται τόσο νωρίς. Ὅσοι ὅμως ἔχουν τή σχετική προθυμία ἀποζημιώνονται μέ τή δυνατότητα πού προσφέρεται καλλίτερης γνωριμίας μέ τήν πλουσιοτάτη αὐτή σέ περιεχόμενο ἱερή ἀκολουθία, ἔστω καί ἄν τελεῖται συντετμημένη, ὅπως στίς ἐνορίες, λόγῳ στενότητος χρόνου.

Ἔτσι τελεῖται ἡ ἀκολουθία τοῦ ὄρθρου ἑορτῶν κατά τή μεθέορτό τους περίοδο, ὅπως τῶν Εἰσοδίων, τῶν Θεοφανείων, τῆς Ὑπαπαντῆς, τοῦ Πάσχα καί τῆς Ἀναλήψεως ἤ μνημῶν ἁγίων, ἑορταζομένων ἤ μή ἑορταζομένων, καί οἱ ὄρθροι τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς μέ τίς χαρακτηριστικές ἰδιορρυθμίες τους.

Κατά τήν ἀκολουθία τοῦ ὄρθρου τῆς Πέμπτης τῆς Ε' ἑβδομάδος τῶν Νηστειῶν ψάλλεται ὁ **μέγας κανών** τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου Κρήτης, ὁ μακρότερος κανών πού ἔχει ποτέ συντεθεῖ, ἀποτελούμενος κατά βάση ἀπό 250 τροπάρια ἐκτός τῶν μεταγενεστέρων προσθηκῶν. Πρόκειται γιά ἕνα ἀπό τά λαμ-

πρότερα καί κατανυκτικότερα δείγματα τῆς ἐκκλησιαστικῆς μας ποιήσεως, πού σημειώνει τό ἀποκορύφωμα τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς. Στά μοναστήρια ψάλλεται, ὅπως προβλέπει τό τυπικό τοῦ Τριωδίου, σέ ἀγρυπνία, στούς ἐνοριακούς ναούς κατά τό ἀπόδειπνο τῆς Τετάρτης.

Στά φροντιστήριά μας ψάλλεται στόν ὄρθρο κανονικά ὅπως εἶναι στό Τριώδιο, ἀλλά κατ' ἀνάγκην μέ πολλές παραλείψεις γιά νά μήν παραβιασθεῖ τό ὡράριο τοῦ προγράμματος. Ἔτσι ἡ ἀκολουθία θά πρέπει νά ἀρχίζει στίς 8 π.μ. καί ἡ ψαλμωδία τοῦ κανόνος νά τελειώνει στίς 9.30' γιά νά δοθεῖ χρόνος γιά τά λοιπά τοῦ ὄρθρου καί τό κήρυγμα, πού γίνεται μέ θέμα παρμένο ἀπό τόν ἴδιο τόν κανόνα πρίν ἀπό τό "Ἀγαθόν τό ἐξομολογεῖσθαι τῷ Κυρίῳ...". Γιά τό λόγο αὐτόν ἀπό τόν κανόνα ψάλλονται μόνο περί τά δέκα τροπάρια ἀπό τήν κάθε ὠδή ἤ κατ' ἐπιλογήν 2 ἤ 3 ὠδές ὁλόκληρες. Ἡ παρακολούθηση τοῦ κειμένου τοῦ μεγάλου κανόνος εἶναι ἀρκετά δύσκολη, ὄχι τόσο γιά τά νοήματά του, ὅσο γιά τίς πυκνότατες ἀναφορές σέ πρόσωπα καί γεγονότα τῆς Ἁγίας Γραφῆς. Γι' αὐτό καί εἶναι ἀπαραίτητη γιά τούς φοιτητές ἡ χρήση σχετικοῦ βοηθήματος κατά τήν ὥρα τῆς ψαλμωδίας, πού εὐτυχῶς ὑπάρχουν ἀρκετά.

Ἡ ἀκολουθία τοῦ μοναχικοῦ ὄρθρου εἶναι ἡ λαμπρότερη καί πλουσιότερη σέ περιεχόμενο ἀπό ὅλες τίς μοναχικές ἀκολουθίες. Εἶναι βέβαια ἀρκετά πολύπλοκη, γι' αὐτό καί ἡ ἀκριβής τέλεσή της δέν ἀπαιτεῖ μόνο χρόνο, ἀλλά καί γνώση τοῦ τυπικοῦ καί ἐμπειρία. Οἱ συντμήσεις πού ἔγιναν κατ' ἀνάγκη στήν πράξη τῶν ἐνοριακῶν ναῶν τήν ζημίωσαν ἀνεπανόρθωτα, γιατί ἔγιναν καί γίνονται ἀμελέτητα καί πολλές φορές αὐθαίρετα. Τό βάρος τῶν περισσοτέρων περικοπῶν ἔπεσε στό βιβλικό κυρίως στοιχεῖο, μέ ἐμφανή κίνδυνο ἀπωλείας τῆς

ἀρχικῆς ἰσορροπίας μεταξύ αὐτοῦ καί τῆς μεταγενεστέρας, ἀλλά πιό λαοφιλοῦς, ὑμνογραφίας. Παρά ταῦτα καί στίς ἐνορίες παραμένει ἐν μέρει τό ἀρχαῖο κάλλος καί προπαντός ἡ μεγαλοφυής σύλληψη τῆς πορείας καί τοῦ περιεχομένου τῆς ὀρθρινῆς προσευχῆς τῆς Ἐκκλησίας.

ε'. ΑΚΟΛΟΥΘΙΕΣ ΤΩΝ ΩΡΩΝ

Οἱ ἀκολουθίες τῶν ὡρῶν εἶναι τέσσερις· ἡ Α' ὥρα, ἡ Γ', ἡ ΣΤ' καί ἡ Θ'. Ἀποτελοῦνται ἀπό τρεῖς ψαλμούς ἡ κάθε μία, τροπάρια, τρισάγιο κ.λπ. καί μία εὐχή. Ἡ συμμετοχή τοῦ ἱερέως περιορίζεται στό ἐλάχιστο, σχεδόν μόνο στήν ἐκφώνηση "Ὅτι σοῦ ἐστιν ἡ βασιλεία..." μετά τό "Πάτερ ἡμῶν" καί στήν εὐλογία "Ὁ Θεός οἰκτιρήσαι ἡμᾶς...". Σήμερα δέ διαβάζονται καί στά μοναστήρια χύμα (δηλαδή χωρίς ψαλμωδία). Ἀκόμα καί τά τροπάρια πού παρεμβάλλονται σ' αὐτές δέν ψάλλονται, ἀλλά ἀναγινώσκονται. Αὐτό βέβαια εἶναι δεῖγμα κάποιας φθορᾶς στήν πράξη, πού προφανῶς ὀφείλεται στήν πίεση τῶν ἄλλων μεγάλων ἀκολουθιῶν, τοῦ ὄρθρου, τοῦ ἑσπερινοῦ καί αὐτῆς τῆς θείας λειτουργίας. Στά μοναστήρια, πού τηροῦν ἀκριβέστερη τάξη, ἡ Α' ὥρα συνάπτεται στόν ὄρθρο, ἡ Γ' καί ἡ ΣΤ' μετά ἀπό διακοπή τῆς ἀκολουθίας καί ἡ Θ' προτάσσεται τοῦ ἑσπερινοῦ. Σ' ἄλλα διαβάζουν ἀμέσως μετά τόν ὄρθρο τήν Α', Γ' καί ΣΤ' καί πρό τοῦ ἑσπερινοῦ τήν Θ', ἤ συνάπτουν ὅλες μαζί καί τελοῦν τόν ἑσπερινό στή συνέχεια, ὅπως ἐκράτησε νά γίνεται στά περισσότερα μοναστήρια καί στίς ἐνορίες κατά τήν περίοδο τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς. Ἐκτός ἐξαιρέσεων, στούς ἐνοριακούς ναούς οἱ ἀκολουθίες τῶν ὡρῶν διαβάζονται μόνο κατά τήν Μεγάλη Τεσσαρακοστή.

Ἀρχικῶς οἱ ὧρες συνεδέοντο ὄχι μόνο τυπικά, ἀλλά καί οὐσιαστικά μέ τίς ὧρες τῆς ἡμέρας στίς ὁποῖες ἀντιστοιχεῖ ἡ κάθε μία, δηλαδή ἐτελοῦντο κατ' αὐτές. Ἡ ἐπιλογή τῶν στοιχείων πού τίς ἀποτελοῦν ἔγινε βάσει διπλῶν κριτηρίων, τῆς ὥρας δηλαδή τῆς ἡμέρας, κατά τήν ὁποία γίνεται ἡ προσευχή, καί τοῦ σωτηριώδους γεγονότος πού ἔγινε κατ' αὐτή ἤ πού συμβολίζεται ἀπό αὐτήν. Ἔτσι ἡ Α' ὥρα ἐτελεῖτο τήν πρώτη ὥρα τῆς ἡμέρας (περί τίς 7 τό πρωΐ –μία ὥρα μετά τήν ἀνατολή τοῦ ἡλίου) καί εἶχε ὡς θέμα τήν ἀρχή τῆς ἡμέρας, τήν ἔλευση τοῦ αἰσθητοῦ φωτός καί ἀναγωγικά τήν ἔλευση τοῦ Χριστοῦ στόν κόσμο, τοῦ "φωτός τοῦ ἀληθινοῦ". Ἡ Γ' ὥρα (9 π.μ.) ἀναφέρεται στήν ἀρχή τῶν ἔργων τῶν ἀνθρώπων καί στήν ἐπιφοίτηση τοῦ ἁγίου Πνεύματος κατά τήν ἡμέρα τῆς Πεντηκοστῆς, πού συνέβη κατά τήν ὥρα αὐτή. Ἡ ΣΤ' ὥρα (12η μεσημβρινή) στό μέσο τῆς ἡμέρας καί στή σταύρωση τοῦ Κυρίου, πού ἔγινε ὅταν ἦταν "ὥρα ὡσεί ἕκτη".

Τέλος ἡ Θ' ὥρα (3 μ.μ.) ἀναφέρεται στό τέλος τῆς ἡμέρας καί στόν ἐπί τοῦ σταυροῦ θάνατο τοῦ Κυρίου. Ἔτσι ἡ προσευχή κατά τούς σταθμούς αὐτούς τῆς ἡμέρας, εἶχε καί πραγματικό καί σωτηριολογικό νόημα. Ἡ ἀπόσπασή της ἀπό αὐτούς ὁδήγησε σέ τυποποίηση καί οὐσιαστικά προπαρακεύασε τή φθορά, στήν ὁποία εἶναι φανερό ὅτι ὁδηγοῦνται σήμερα.

Ὁ τρόπος δέ τῆς ψαλμωδίας τους φυσικά δέν ἦταν ἡ ἀνάγνωση, ὅπως εἶναι σήμερα. Οἱ ψαλμοί ψαλλόταν κατ' ἀντιφωνίαν στόν ἦχο τοῦ τροπαρίου, εἴτε αὐτό ἦταν τό ἄμνημο, πού διατηρήθηκε σήμερα μόνο στήν Τεσσαρακοστή ("Τό πρωΐ εἰσάκουσον τῆς φωνῆς μου..." Α' ὥρα, "Κύριε, ὁ τό πανάγιόν σου Πνεῦμα..." Γ' ὥρα, "Ὁ ἐν ἕκτῃ ἡμέρᾳ τε καί ὥρᾳ..." ΣΤ' ὥρα, "Ὁ ἐν τῇ ἐνάτῃ ὥρᾳ δι' ἡμᾶς..." Θ' ὥρα) εἴτε τό ἀπο-

λυτίκιο τῆς ἑορτῆς ἤ τοῦ ἑορταζομένου ἁγίου. Ἑπομένως ἡ χρονική διάρκειά τους ἦταν κατά πολύ μεγαλύτερη ἀπό ὅ,τι σήμερα.

Στίς ἀσκήσεις τῆς Λειτουργικῆς οἱ ὧρες τελοῦνται σέ δύο περιπτώσεις μέ τίς δυό βασικές παραλλαγές τους· τήν ἐκτός Τεσσαρακοστῆς μορφή καί τήν ἀρχαϊκότερή τους μορφή, ὑπό τήν ὁποίαν τελοῦνται κατά τή Μεγάλη Τεσσαρακοστή. Ὑπό τήν πρώτη μορφή προτάσσονται τῆς τελέσεως τῆς θείας λειτουργίας κατά τήν τάξη τῶν μοναστηρίων πού τηρεῖται καί στίς σλαβικές ἐκκλησίες. Στήν ἀκολουθία δηλαδή τοῦ ὄρθρου συνάπτεται ἡ Α' ὥρα καί γίνεται ἀπόλυση. Μετά ἀπό διακοπή, διαβάζεται ἡ Γ' ὥρα καί στή συνέχεια ἡ ΣΤ'. Κατ' αὐτές ὁ ἱερεύς παίρνει καιρό καί κάνει τήν προσκομιδή.

Στήν περίπτωση αὐτή στά προβλεπόμενα σημεῖα τῆς ἀκολουθίας παρεμβάλλεται τό ἀπολυτίκιο καί τό κοντάκιο τῆς ἑορτῆς ἤ τοῦ ἁγίου τῆς ἡμέρας. Οἱ εὐχές τῶν ὡρῶν δέν λέγονται ἀπό τόν ἱερέα, ἀλλά ἀπό τόν προεστῶτα στά μοναστήρια ἤ τόν ἀναγνώστη στίς ἐνορίες. Ἡ ἀνάγνωση τῶν ὡρῶν πρό τῆς θείας λειτουργίας βασικά ἀποβλέπει στήν προσφορά ἐποπτείας ὡς πρός τίς ἀκολουθίες τῶν ὡρῶν, ἐξυπηρετεῖ ὅμως καί ἄλλους σκοπούς, ὅπως θά ἰδοῦμε στό περί θείας λειτουργίας κεφάλαιο. Ἡ Θ' ὥρα διαβάζεται στά φροντιστήριά μας πρό τοῦ ἑσπερινοῦ, ὅταν ἔχει προγραμματισθεῖ ἡ τέλεσή του ἐκτός Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς.

Κατά τήν περίοδο τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς οἱ ἀκολουθίες τῶν ὡρῶν, ὅπως εἴπαμε, τελοῦνται καί οἱ τέσσερις μαζί στή συνέχεια μεταξύ ὄρθρου καί ἑσπερινοῦ.

Στό πρόγραμμα τῶν ἀσκήσεων κατ' ἔτος ἤ ἀνά διετία προβλέπεται ἡ τέλεση μόνο τῶν ἀκολουθιῶν τῶν ὡρῶν κατά τήν ὥρα τοῦ προγράμματος (8,30' - 10 π.μ.). Οἱ ἀκολουθίες

τελοῦνται κατά τήν προβλεπόμενη ἀπό τό τυπικό τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς τάξη, μέ τά ἄμνημα δηλαδή ἀρχαϊκά τροπάρια πού ψάλλονται κατ' αὐτές καί πού μνημονεύσαμε πιό πάνω καί τό τροπάριο τῆς προφητείας καί τό ἀνάγνωσμα τοῦ Ἠσαΐα στήν ΣΤ' ὥρα. Μετά τούς τρεῖς ψαλμούς παρεμβάλλονται τά προβλεπόμενα καθίσματα τοῦ Ψαλτηρίου, στήν Θ' ὥρα δέ προστίθεται ἡ ἀκολουθία τῶν Τυπικῶν, γιά τήν ὁποία θά γίνει λόγος πιό κάτω. Μιά ἀπό τίς ὧρες, κατά προτίμηση ἡ Θ' γιά νά εἶναι ὅλοι οἱ φοιτητές παρόντες, τελεῖται κατά τόν ἀρχαϊκό τρόπο· οἱ τρεῖς ψαλμοί της δηλαδή ψάλλονται ἀντιφωνικῶς κατά στίχον στόν ἦχο τοῦ τροπαρίου (πλ. δ' γιά τήν Θ' ὥρα).

Στίς ἀκολουθίες τῶν ὡρῶν δέν ὑπάρχει κἄν ψαλμωδία γιά νά γίνει λόγος περί συμμετοχῆς τοῦ λαοῦ σ' αὐτή. Ἄν γίνει ὅμως σωστή καί προσχεδιασμένη κατανομή, μποροῦν νά μετάσχουν πάρα πολλοί διαδοχικά στήν ἀνάγνωση, καί αὐτό πρέπει γιά πολλούς λόγους νά ἐπιδιώκεται.

Τό κήρυγμα μπορεῖ νά γίνει πρό τῆς ἀπολύσεως, ἤ μετά τό ἀνάγνωσμα τῆς προφητείας τῆς τριθέκτης κατά τήν ΣΤ' ὥρα, ἄν ἡ ὁμιλία ἀναφέρεται σ' αὐτό.

Οἱ ὧρες ἔχουν τό ἴδιο διάγραμμα, ἀλλά διάφορο κάθε μιά περιεχόμενο. Τό κοινό διάγραμμά τους εἶναι τό ἀκόλουθο:

"Δεῦτε προσκυνήσωμεν..." τρίς
Τρεῖς ψαλμοί
"Δόξα Πατρί..." τό τροπάριο (ἀπολυτίκιο)
"Καί νῦν..." Θεοτόκιο
Προκείμενο
Τρισάγιο –"Παναγία Τριάς"– "Πάτερ ἡμῶν..."
Κοντάκιο
"Κύριε, ἐλέησον" μ' φορές

"Ὁ ἐν παντί καιρῷ..."
"Κύριε, ἐλέησον" τρίς
"Τήν τιμιωτέραν..."
"Ὁ Θεός οἰκτιρήσαι ἡμᾶς..."
Ἡ εὐχή τῆς ὥρας.

Ὑπάρχουν καί ἄλλες παραλλαγές ἀκολουθιῶν ὡρῶν (μονόψαμες, ἀσματικές κ.λπ.), ἀλλά δέν εἶναι τοῦ παρόντος.

Ἐκτός τῶν συνήθων (μικρῶν) ὡρῶν ὑπάρχουν καί οἱ μεγάλες ὧρες.

"Μεγάλες ὧρες" ὀνομάζονται, καί πράγματι εἶναι μεγάλες σέ ἔκταση καί σέ ἐκλεκτό περιεχόμενο, οἱ ἀκολουθίες τῶν ὡρῶν τριῶν διακεκριμένων ἡμερῶν τοῦ λειτουργικοῦ ἔτους· **τῆς Μεγάλης Παρασκευῆς, τῆς παραμονῆς τῶν Χριστουγέννων καί τῆς παραμονῆς τῶν Θεοφανείων.** Ἀκολουθοῦν τό διάγραμμα τῶν κοινῶν ὡρῶν, πού συγκρινόμενες καί σέ ἀναφορά πρός τίς "μεγάλες ὧρες" μποροῦν νά ὀνομασθοῦν "μικρές". Ἀντικαθίστανται ὅμως οἱ δύο ψαλμοί τῆς κάθε μιᾶς (ὁ 2ος καί ὁ 3ος τῆς Α' καί ὁ 1ος καί 2ος τῶν λοιπῶν) μέ μεσσιανικούς ψαλμούς, πού εἰδικά ἀναφέρονται στά γεγονότα τῆς ἡμέρας, καί φυσικά καί τά ἀπολυτίκια καί κοντάκιά τους. Ἐκεῖνο ὅμως πού τίς διαφοροποιεῖ ἰδιαίτερα εἶναι ἡ προσθήκη, μεταξύ προκειμένου καί τρισαγίου, τριῶν ἰδιομέλων καί τριῶν ἀναγνωσμάτων (Προφητεία, Ἀπόστολος, Εὐαγγέλιο), πού καί αὐτά ἀναφέρονται στήν ἀγομένη ἑορτή. Κατά τά ἰδιόμελα γίνεται θυμίαση μέ κατσίο, "Ἀλληλούϊα" πρό τοῦ Εὐαγγελίου δέν ψάλλεται, τό δέ εὐαγγελικό ἀνάγνωσμα διαβάζεται ἀπό τόν ἱερέα ἀπό τήν ὡραία πύλη.

Ἀρχική - μητρική μορφή τους εἶναι, ὅπως φαίνεται, οἱ μεγάλες ὧρες τῆς Μεγάλης Παρασκευῆς καί τόπος προελεύσεως τά Ἱεροσόλυμα. Ἐκεῖ, στόν πανάγιο Τάφο ἤδη ἀπό τόν Δ'

αἰώνα κατά τή μαρτυρία τῆς Αἰθερίας καθ' ὅλη τήν ἡμέρα αὐτή ψαλλόταν μεσσιανικοί ψαλμοί, προφητικά ἀναφερόμενοι στό σταυρικό πάθος τοῦ Κυρίου καί σχετικά τροπάρια καί ἀνεγιγνώσκοντο ἁγιογραφικές περικοπές ὁμοίου περιεχομένου. Τό ἄμορφο αὐτό ὑλικό κάποτε μπῆκε σέ αὐστηρότερα λειτουργικά πλαίσια, πού ἦταν ἑπόμενο νά εἶναι οἱ ἤδη διαμορφωμένες κατά βάση ἀκολουθίες τοῦ νυχθημέρου τοῦ Ἁγιοσαβιτικοῦ τυπικοῦ, καί ἰδιαίτερα οἱ ἀκολουθίες τῶν ὡρῶν. Κατά μίμηση τῶν μεγάλων ὡρῶν τῆς Μεγάλης Παρασκευῆς ἀργότερα καταρτίσθηκαν ὅμοιες μεγάλες ὧρες καί γιά τήν παραμονή τῶν Χριστουγέννων καί τῶν Θεοφανείων στά πλαίσια τῆς προσπαθείας γιά τήν ἔξαρση τῶν δύο αὐτῶν μεγάλων ἑορτῶν κατά τό πρότυπο τοῦ Πάσχα. Ἡ ἀπόδοση τῶν τριῶν αὐτῶν ἀκολουθιῶν στόν Σωφρόνιο Πατριάρχη Ἱεροσολύμων (Ζ' αἰω.) εἶναι ἀστήρικτη. Τά ἰδιόμελα καί οἱ ἐπιλογές ψαλμῶν, ἀναγνωσμάτων καί λοιπῶν στοιχείων τῶν ὡρῶν τῆς Μεγάλης Παρασκευῆς ὑπερέχουν κατά πολύ τῶν ἄλλων, πού ἄτεχνα πολλές φορές τίς ἀπομιμοῦνται.

Οἱ μεγάλες αὐτές ὧρες δέν εἶναι δυνατόν νά τελεσθοῦν στά πλαίσια τῶν ἀσκήσεων τῆς Λειτουργικῆς γιατί ὅλες ἐμπίπτουν σέ περιόδους διακοπῶν τῶν μαθημάτων. Ἀντίθετα καλή εὐκαιρία ἐμμέσου γνωριμίας μ' αὐτές παρέχει ἡ ἀκολουθία τῶν μεγάλων ὡρῶν τῆς Πεντηκοστῆς.

Οἱ **μεγάλες ὧρες τῆς Πεντηκοστῆς** εἶναι ἐπινόηση καί ἔργο τοῦ λογίου κληρικοῦ Νικολάου Μαλαξοῦ, πρωτοπαπᾶ Ναυπλίου (ΙΣΤ' αἰώνας). Στήν ἔκδοση τοῦ Πεντηκοσταρίου τοῦ ἔτους 1552, πού ἔγινε στή Βενετία ἐπιμελείᾳ του, περιέλαβε καί τίς ἀκολουθίες αὐτές, ἀλλά δέν εἶχαν ἀπήχηση, ὅπως φαίνεται, στήν ἐκκλησιαστική πράξη. Βάσει τῆς ἐκδόσεως ἐκείνης τίς περιλάβαμε στά "Κείμενα Λειτουργικῆς",

τεῦχος 9. Ἡ ἑβδομάδα πρό τῆς Πεντηκοστῆς συνήθως βρίσκεται σέ περίοδο ἐξετάσεων, ἐκτός ἄν τό Πάσχα εἶναι πολύ πρώϊμο ἤ ἄν τό διδακτικό ἔτος παραταθεῖ. Στά πλαίσια μάλιστα τῆς ἀναδείξεως τῆς ἑορτῆς τῆς Πεντηκοστῆς, στήν ὁποία ἀπέβλεπε καί ὁ Μαλαξός, καί τοῦ πανηγυρισμοῦ τοῦ παρεκκλησίου τῆς Σχολῆς, πού τιμᾶται ἐπ' ὀνόματι τῆς Ἁγίας Τριάδος, ἔχει ἰδιαίτερο λόγο ἡ ἀκολουθία τῶν μεγάλων αὐτῶν ὡρῶν. Ἤδη ἔχουν τελεσθεῖ καί παλαιότερα καί μποροῦν νά προγραμματισθοῦν εἴτε γιά τήν Παρασκευή πρό τῆς Πεντηκοστῆς, τήν ὁποία κατά μίμηση τῆς Μεγάλης Παρασκευῆς εἶχε προκρίνει ὡς ἡμέρα τελέσεώς τους ὁ συντάκτης τους, εἴτε καί τήν πρό αὐτῆς Πέμπτη γιά νά μή προκαλοῦνται δυσχέρειες στό πρόγραμμα τῶν μαθημάτων. Τελοῦνται μετά τόν ὄρθρο ὅλες μαζί κατά τό πρότυπο τῶν ἄλλων μεγάλων ὡρῶν καί ἐπί τῇ βάσει τοῦ "Κειμένου Λειτουργικῆς 9".

Ἐκτός ἀπό τίς ἀνωτέρω μνημονευθεῖσες ἀκολουθίες μεγάλων ὡρῶν, ἀπαντοῦν σέ χειρόγραφα καί παρόμοιες **ἀκολουθίες μεγάλων ὡρῶν καί γιά τήν Μεγάλη Πέμπτη καί γιά τό Μέγα Σάββατο,** πού δέν ἦταν σέ γενική χρήση.

Τό κήρυγμα κατά τίς μεγάλες ὧρες μπορεῖ να παρεμβληθεῖ μετά τό εὐαγγελικό ἀνάγνωσμα τῆς Θ' ὥρας.

στ'. Η ΕΙΚΟΣΙΤΕΤΡΑΩΡΟΣ ΑΚΟΛΟΥΘΙΑ

Ἐνῶ ὁ κοινοβιακός κυρίως μοναχισμός γενικά υἱοθέτησε τό σύστημα διαδοχῆς προσευχῆς καί ἐργασίας, πού ἀποδείχθηκε στήν πράξη βιώσιμο, δέν ἔλειψαν οἱ ἀσυμβίβαστοι, πού ἑρμηνεύοντας κατά γράμμα τό "ἀδιαλείπτως προσεύχεσθε" τοῦ ἀποστόλου Παύλου (Α' Θεσ. ε' 17), προσπάθησαν

εἴτε ἀτομικά εἴτε ὁμαδικά νά ἐπιτύχουν τό ἰδεῶδες αὐτό. Ἡ πιό ἀξιόλογη καί μακροτέρας ζωῆς ἐφαρμογή ἔγινε ἀπό τόν μοναχό Ἀλέξανδρο (+ περί τό 430), πού γιά τό λόγο αὐτό ὀνομάσθηκε "Ἀκοίμητος". Ὁ Ἀλέξανδρος ἐπέτυχε τήν πραγματοποίηση τοῦ ἰδεώδους αὐτοῦ στά πλαίσια τῆς ἀδελφότητος τῆς μονῆς του στό Βόσπορο, ἀφοῦ τήν διαίρεσε σέ ἕξι χορούς, πού διαδοχικά ἐναλλασσόμενοι νύχτα καί ἡμέρα διατηροῦσαν ἀδιάλειπτη τή λατρεία. Πρόκειται γιά τή Μονή τῶν Ἀκοιμήτων. Τό τυπικό της τό μιμήθηκαν καί ἄλλες μονές. Μέχρι τόν ΙΓ' αἰώνα μαρτυρεῖται ὅτι ὑπῆρχαν σέ λειτουργία μονές μέ ἀκοίμητο τυπικό.

Ἡ ἀκολουθία στή Μονή τῶν Ἀκοιμήτων, ὅπως διοργανώθηκε ἀπό τόν Ἀλέξανδρο, ἦταν εἰκοσιτετράωρη. Εἶχε δηλαδή ἀκολουθίες ὡρῶν ἰσάριθμες πρός τόν ἀριθμό τῶν ὡρῶν τῆς ἡμέρας καί τῆς νυκτός. Σέ τρία χειρόγραφα πού σώθηκαν (Παρισίων Nat. Gr. 331 τοῦ ΙΑ' αἰώνα, Λειμῶνος 295 καί Ἀθηνῶν 15 τοῦ ΙΒ' αἰώνα) ὑπάρχει ἀκολουθία 24 ὡρῶν, πού προφανῶς διασώζει τήν πράξη τῆς ἀνωτέρω ἤ ἄλλης μονῆς πού εἶχε ἀκοίμητο τυπικό. Βάσει αὐτῶν τῶν χειρογράφων ἔγινε ἡ ἀποκατάστασή της στό 16ο τεῦχος τῶν "Κειμένων Λειτουργικῆς". Ἐπί τῇ βάσει αὐτοῦ μπορεῖ νά ἐφαρμοσθεῖ δειγματοληπτικά ἡ ἀκοίμητη εἰκοσιτετράωρη ἀκολουθία, φυσικά γιά ἕνα μέρος τοῦ εἰκοσιτετραώρου, σέ ἕνα ἐπί παραδείγματι σεμινάριο. Ἡ ἀκοίμητη ἀκολουθία ἀπαιτοῦσε ἀνθρώπους μέ ἀκοίμητο ζῆλο, πού εἶναι δυσεύρετος. Γι' αὐτό καί δέν ἐπεβίωσε.

Στά μοναστήρια μέ ἀκοίμητη ἀκολουθία ἐκτός ἀπό τίς 24 ἀκολουθίες ὡρῶν ὑπῆρχαν καί ἄλλες πού κάλυπταν τά ἐνδιάμεσα κενά, ὅπως τά μεσώρια, ἡ στιχολογία τοῦ Ψαλτηρίου, οἱ ἀναγνώσεις καί φυσικά καί οἱ ἀκολουθίες τοῦ κοινοῦ

μοναχικοῦ τυπικοῦ, ὁ ἑσπερινός, τό ἀπόδειπνο, τό μεσονυκτικό, ὁ ὄρθρος καί ἡ θεία λειτουργία.

Σέ ἀνάλογες τάσεις αὐξήσεως τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀκολουθιῶν, χωρίς νά φθάνουν στόν ἀπόλυτο ἀριθμό καί στήν ἀκρότητα τῶν Ἀκοιμήτων, ἔχουμε καί στό κοινό μοναχικό τυπικό. Σ' αὐτό ἐκτός ἀπό τούς παρακλητικούς κανόνες, τούς χαιρετισμούς κ.λπ. προστίθενται καί **οἱ ἀκολουθίες τῶν μεσωρίων,** πέντε δηλαδή ἀκολουθίες συμπληρωματικές τῶν ἀκολουθιῶν τῶν ὡρῶν. Οἱ τέσσερις ἐπισυνάπτονται στίς ὧρες Α', Γ', ΣΤ' καί Θ' πού φέρουν τά ὀνόματά τους καί ἀναφέρονται στό περιεχόμενο ἐκείνων (μεσώριο Α' ὥρας, μεσώριο Γ' ὥρας κ.λπ.). Ἔχουν τρεῖς ψαλμούς οἱ κάθε μία, τροπάρια καί τήν εὐχή τῆς ὥρας πού, μετά τήν παρεμβολή τῶν μεσωρίων ἀποσπάσθηκε ἀπό τό τέλος τῆς κάθε ὥρας καί προσκολλήθηκε στό τέλος τοῦ μεσωρίου. Οἱ τρεῖς ψαλμοί τοῦ κάθε μεσωρίου, συνολικά δώδεκα (3 Χ 4), φαίνεται πώς εἶναι ὁ ἀρχικός τους πυρήνας. Εἶναι γνωστό ὅτι οἱ ἀσκητές καί οἱ κελλιῶτες μοναχοί ἐκτός τῶν ἄλλων ἀκολουθιῶν εἶχαν καί τή λεγομένη "ἀκολουθία τῶν δώδεκα ψαλμῶν". Αὐτή διασπάσθηκε σέ τέσσερις τριάδες, κατά τόν ἀριθμό τῶν ὡρῶν καί κατά μίμηση ἐκείνων διαμορφώθηκε σέ ἀκολουθίες συμπληρωματικές τῶν ὡρῶν, τά μεσώρια. Δέν ἐπικράτησαν ὅμως παντοῦ, οὔτε ἀπαντοῦν σέ πολλά χειρόγραφα. Σήμερα προβλέπεται ἡ ἀνάγνωσή τους ἀπό ὁρισμένα τυπικά σέ ὁρισμένες ἡμέρες νηστειῶν. Γιά τό μεσώριο τοῦ μεσονυκτικοῦ (δίψαλμος ἀκολουθία ὑπέρ τῶν κεκοιμημένων) κάναμε λόγο στήν παράγραφο περί τοῦ μεσονυκτικοῦ.

Κάτι παρόμοιο εἶναι καί **ἡ στιχολογία τοῦ Ψαλτηρίου ὁλοκλήρου κάθε ἡμέρα.** Αὐτό τηρεῖται μέχρι σήμερα στό Χιλιανταρινό κελλί τοῦ Ἁγίου Σάβα τοῦ Σέρβου στίς Καρυές

τοῦ Ἁγίου Ὄρους. Ἀπό τέτοια περιβάλλοντα προέρχεται ἕνας τύπος Ψαλτηρίου, πού στό τέλος κάθε καθίσματος παρεμβάλλει τροπάρια καί εὐχές, τό λεγόμενο **"Ψαλτήριο μετ' εὐχῶν"**. Ὑπάρχουν ἑλληνικά καί σλαβωνικά χειρόγραφα καί σπάνιες ἐκδόσεις του. Ἔχει προγραμματισθεῖ ἡ ἔκδοσή του στή σειρά "Κείμενα Λειτουργικῆς".

Ἄλλος τρόπος προσεγγίσεως στό αἴτημα τῆς ἀδιαλείπτου λατρείας, σέ ἀτομική πιά βάση, εἶναι **ἡ χρήση τῆς μονολογίστου εὐχῆς, τοῦ "Κύριε, Ἰησοῦ Χριστέ, ἐλέησόν με"** (ἤ "ἐλέησον ἡμᾶς"). Ἡ εὐχή εἶναι ἐμπνευσμένη ἀπό τήν Καινή Διαθήκη, ὅπου ἀπαντᾶ σχεδόν κατά λέξη (Ματθ. θ' 27. ιε' 22. κ' 30.31. Μάρκ ι' 47. 48 Λουκ. ιζ' 13. ι' 38-39). Οἱ ἀρχικοί "πέντε" αὐτοί "λόγοι" (κατά τήν κατά γράμμα ἑρμηνεία τοῦ χωρίου Α' Κορ. ιδ' 19 "θέλω πέντε λόγους διά τοῦ νοός μου λαλῆσαι... ἤ μυρίους λόγους ἐν γλώσσῃ") ἐπαυξήθηκαν μέ προσθῆκες καί ἄλλων λέξεων, παρέμειναν ὅμως ὡς σύντομη καί εὐκολοαπομνημόνευτη προσευχή γιά χρήση σέ κάθε στιγμή καί ὥρα τῆς ἡμέρας ἤ τῆς νύχτας, σέ ὧρες ἐργασίας ἤ ἀναπαύσεως, ἀσθενείας ἤ ὁδοιπορίας, γιά ἐγγραμμάτους καί ἀγραμμάτους. Πρόκειται, λογικοκρατικά κρινόμενη, γιά μιά θαυμαστή πρακτική ἐπινόηση, πού ἐξυπηρετεῖ ὅλες αὐτές τίς καθημερινές συνθῆκες, δέν διασπᾶ τόν νοῦ μέ πολλές ἔννοιες, ἀφήνει δέ τά ἐπί μέρους αἰτήματά μας στό μέγα καί πλούσιο ἔλεος τοῦ Θεοῦ. Ἀρχικά φαίνεται πώς χρησιμοποιήθηκε καί γιά τήν ἀναπλήρωση ἀκολουθιῶν τοῦ νυχθημέρου, ὅταν δέν ὑπῆρχε δυνατότητα συμμετοχῆς σ' αὐτές. Ἔτσι ἔχουμε τόν λεγόμενο κανόνα τῶν ὁδοιπόρων πού προβλέπει ὁρισμένες ἑκατοντάδες μονολογίστου εὐχῆς γιά τίς συγκεκριμένες ἀκολουθίες.

Οἱ εὐχές μετροῦνται, ὅπως εἶναι γνωστό, μέ τά κομβοσχοίνια. Ὡς ἐδῶ ἡ χρήση τῆς μονολογίστου εὐχῆς ὄχι μόνο

εἶναι νόμιμη, ἀλλά καί ἀξιοσύστατη καί ἰδιαίτερα ἐπαινετή. Ἡ ἀντικατάσταση ὅμως τῶν ἀκολουθιῶν, ὅταν εἶναι δυνατή ἡ τέλεσή τους, μέ τή μονολόγιστη εὐχή ἤ ἡ παράλληλη χρήση της κατά τή διάρκεια τῆς ἀκολουθίας εἶναι καταλυτική τοῦ πνεύματος τῆς λατρείας. Ἡ θεία λατρεία συντονίζει τήν προσευχή καί τήν κατευθύνει ἐν Πνεύματι ἁγίῳ σέ συγκεκριμένα αἰτήματα, ἐπί πλέον δέ τροφοδοτεῖ πνευματικά τόν πιστό, τόν κατηχεῖ καί τόν διδάσκει τά πρός σωτηρίαν. Ὁ χριστιανός προσεύχεται κατά τή θεία λατρεία μαζί μέ ὅλη τήν Ἐκκλησία μέ τούς λόγους τῶν ὕμνων καί τῶν εὐχῶν καί ἀκροᾶται τά ἀναγνώσματα, συμψάλλει καί συνεύχεται. Δέν κλείνεται στήν ἑαυτό του, ἀλλά ἐξέρχεται ἀπό αὐτόν γιά νά συναντηθεῖ μέ τούς ἀδελφούς του, μέ τόν Κύριο Ἰησοῦ Χριστό καί δι' αὐτοῦ μέ τόν Θεό Πατέρα. Οἱ Μεσσαλιανοί εὐχόταν διαρκῶς, ἔπεσαν ὅμως σέ αἵρεση καί κατακρίθηκαν, γιατί ἐξατομίκευσαν τήν προσευχή καί οὐσιαστικά ἀρνήθηκαν τήν Ἐκκλησία καί τήν σώζουσα ἐν Πνεύματι ἁγίῳ λατρεία της.

ζ'. Η ΑΚΟΛΟΥΘΙΑ ΤΩΝ ΤΥΠΙΚΩΝ

Ἡ ἀκολουθία τῶν τυπικῶν εἶναι μία ἰδιόρρυθμη μοναχική ἀκολουθία, πού παρεμβάλλεται στό τέλος τῆς ΣΤ' ὥρας κατά τίς ἑορτάσιμες ἡμέρες καί στό τέλος τῆς Θ' ὥρας κατά τίς ἡμέρες τῶν νηστειῶν.

Στίς ἐνορίες ψάλλεται κατά τή Μεγάλη Τεσσαρακοστή μόνο, ἐκτός Σαββάτου καί Κυριακῆς, μετά τήν Θ' ὥρα καί πρό τοῦ ἑσπερινοῦ. Τό ἴδιο καί στά φροντιστήριά μας ψάλλεται πρό τοῦ ἑσπερινοῦ ἤ πρό τῆς προηγιασμένης, κατά τήν τάξη, ὅταν προβλέπονται ἀπό τό πρόγραμμα τῶν ἀσκήσεων οἱ ἀκολουθίες αὐτές.

Τό διάγραμμά της ἔχει ὡς ἑξῆς:

Ψαλμός ρϐ'
Ψαλμός ρμε'- "Ὁ μονογενής..."
Οἱ μακαρισμοί
"Χορός ὁ ἐπουράνιος..."
Τό σύμϐολο τῆς πίστεως
"Ἄνες, ἄφες..."
"Πάτερ ἡμῶν..."
Τροπάρια
Εὐχή: "Παναγία Τριάς, τό ὁμοούσιον κράτος..."
"Εἴη τό ὄνομα Κυρίου..." τρίς
Ψαλμός λγ'
Ψαλμός ρμδ'

Κατά τήν Τεσσαρακοστή παραλείπονται οἱ δύο ψαλμοί καί τά τυπικά ἀρχίζουν ἀπό τήν ψαλμωδία τῶν μακαρισμῶν μέ ἐφύμνιο τό "Μνήσθητι ἡμῶν, Κύριε, ὅταν ἔλθῃς ἐν τῇ βασιλείᾳ σου". Ἀπό τά τροπάρια πρῶτο λέγεται τό "Ἐπί τοῦ ὄρους μετεμορφώθης...", δεύτερο τῆς ἡμέρας (Δευτέρας, Τρίτης, κ.λπ.), τρίτο τοῦ ἁγίου τοῦ ναοῦ, τέταρτο τό μαρτυρικό τοῦ ἤχου τοῦ Τριωδίου, μετά τό "Δόξα Πατρί... Μετά τῶν ἁγίων" καί "Καί νῦν... Προστασία τῶν χριστιανῶν...".

Ὁ ἀναγνώστης πρέπει νά τά ἔχει βρεῖ ἐκ τῶν προτέρων γιά νά μή γίνεται χασμωδία κατά τήν ὥρα τῆς ἀναγνώσεως.

Ὅταν δέ τελεῖται προηγιασμένη τό "Πάτερ ἡμῶν" δέν λέγεται.

Ἡ ἀκολουθία τῶν τυπικῶν ἔχει ἰδιαίτερο ἱστορικό καί τελετουργικό ἐνδιαφέρον. Κατ' ἀρχήν εἶναι ἕνα εἶδος λειτουργίας χωρίς ἱερέα –λέγονται μόνο τά "λειτουργικά" τοῦ λαοῦ, ὅσα προβλέπονται στή λειτουργία τοῦ ἁγίου Ἰακώβου (τά

Τυπικά εἶναι Ἱεροσολυμιτική ἀκολουθία) μέ ἐπιδράσεις ἀπό τή βυζαντινή πράξη. Ἐτελεῖτο σέ κοινότητες χωρίς ἱερέα γιά τήν ἀναπλήρωση τῆς θείας λειτουργίας ("τυπικά" = κατά τόν τύπο τῆς λειτουργίας) καί γιά ἰδιωτική κοινωνία ἀπό προαγιασμένα δῶρα. Σέ παλαιά χειρόγραφα ἐπιγράφεται "(ἀκολουθία) εἰς τήν μετάληψιν"καί ἔχει μικρές εὐχές πρό καί μετά τήν κοινωνία. Λείψανο τοῦ κοινωνικοῦ εἶναι ὁ στίχος "Προσέλθετε πρός αὐτόν καί φωτίσθητε...", ἀρχαῖος κοινωνικός στίχος (Ψαλμ. λγ' 5). Ἔτσι ἐξηγεῖται ἡ κατ' ἔθος παράλειψη τοῦ "Πάτερ ἡμῶν..." ὅταν θά τελεσθεῖ προηγιασμένη. Ὑποσυνείδητα παρέμεινε νά θεωρεῖται (ὅπως καί εἶναι) ἀναδίπλωση τῆς προηγιασμένης. Ἡ ἀκολουθία τῶν τυπικῶν κατ' ἀντίστροφο τώρα φορά, ἐπέδρασε στή διαμόρφωση τοῦ πρώτου μέρους τῆς θείας λειτουργίας, ὅταν κατ' αὐτή ψάλλονται τά τυπικά καί οἱ μακαρισμοί κατά τή μοναχική τάξη.

Ἡ ἀνάγνωση τῶν τυπικῶν εἶναι ἕνα δύσκολο γύμνασμα γνώσεως τῆς τάξεως, ἐμπειρίας καί προσοχῆς. Ἡ διακοπή τῆς Θ' ὥρας στό κατάλληλο σημεῖο, ἡ πρόταξη τῶν τριῶν "Κύριε, ἐλέησον" καί "Τήν τιμιωτέραν...", τό "Δι' εὐχῶν..." ἀντί τοῦ "Ὁ Θεός οἰκτιρήσαι...", ἡ ἐπιλογή τῶν τροπαρίων, ἡ παράλειψη ἤ ἡ ἀνάγνωση τοῦ "Πάτερ ἡμῶν...", ἡ ἐπιστροφή στήν διακοπεῖσα ἀκολουθία τῆς Θ' ὥρας, ἀπαιτοῦν ἔμπειρο ἀναγνώστη (καί ἱερέα) καί σχετική προσοχή.

η'. Η ΜΟΝΑΧΙΚΗ ΑΓΡΥΠΝΙΑ

Τό ἀποκορύφωμα τῆς μοναχικῆς λατρείας εἶναι ἡ ὁλονύκτια ἀγρυπνία, ἡ ἀκολουθία δηλαδή πού τελεῖται καθ' ὅλη τή διάρκεια τῆς νύχτας, ἀπό τήν πρώτη ὥρα τῆς νυκτός ὥς τίς

πρῶτες ὧρες τῆς ἡμέρας. Προβλέπεται δέ ἡ τέλεσή της καθ' ὅλες τίς μεγάλες ἑορτές, δεσποτικές, θεομητορικές καί τίς μνῆμες ἑορταζομένων ἁγίων. Καθ' ὁρισμένα δέ τυπικά ἀγρυπνία προβλέπεται καί κατά τίς Κυριακές. Οἱ μοναχοί πάντοτε εἶχαν ἰδιαιτέρα προτίμηση στήν νυκτερινή ἀκολουθία καί γιά λόγους ἀσκήσεως, ἀλλά καί γιατί τό διάστημα τῆς νυκτός εἶναι προσφορώτερο γιά προσευχή παρά ὁ διασπαστικός χρόνος τῆς ἡμέρας. Ἐξ ἄλλου καί ὁ Κύριος ἔδωσε τό παράδειγμα, ἀφοῦ καί αὐτός "ἦν διανυκτερεύων ἐν τῇ προσευχῇ τοῦ Θεοῦ" (Λουκ. στ' 12).

Εἰδική ἀκολουθία ἀγρυπνίας δέν ὑπάρχει. Κατ' αὐτή συνάπτονται οἱ συνήθεις ἀκολουθίες τῆς νυκτός κατά τήν ἀκόλουθη τάξη:

Πρό τῆς ἀγρυπνίας τελεῖται ἡ Θ' ὥρα καί συναπτά ὁ μικρός ἑσπερινός τῆς ἑορτῆς.

Ἀκολουθεῖ ἡ τράπεζα καί μικρή διακοπή.

Ἡ καθαυτό ἀκολουθία τῆς ἀγρυπνίας ἀρχίζει μέ τό ἀπόδειπνο, στό ὁποῖο παρεμβάλλονται οἱ χαιρετισμοί (χωρίς τόν κανόνα).

Γίνεται θυμίαση ὅλου τοῦ ναοῦ.

Μέ τό "Δόξα τῇ ἁγίᾳ..." ἀρχίζει ἡ ἀκολουθία τοῦ μεγάλου ἑσπερινοῦ.

Μετά τήν εὐχή τῆς κεφαλοκλισίας γίνεται ἡ λιτή στόν ὁμώνυμο χῶρο τοῦ ναοῦ (ἐσωνάρθηκα).

Κατά τήν ἐπιστροφή τῆς λιτῆς ψάλλονται τά ἀπόστιχα "Νῦν ἀπολύεις"– ἀπολυτίκια

Γίνεται ἡ εὐλόγησις τῶν ἄρτων.

Ἀναγιγνώσκεται ὁ λγ' ψαλμός.

Ψάλλεται τό "Πλούσιοι ἐπτώχευσαν..." τρίς.

"Εὐλογία Κυρίου...".

Καί τίθεται ἀνάγνωση (τό μεσονυκτικό παραλείπεται).

Ὁ ὄρθρος ἀρχίζει κατά τόν ἀρχαῖο τύπο μέ τό "Δόξα ἐν ὑψίστοις Θεῷ...".

Τόν ἑξάψαλμο καί τά λοιπά τοῦ ἑορταστικοῦ ὄρθρου, κατά τό τυπικό.

Στόν ὄρθρο ἐπισυνάπτεται ἡ Α' ὥρα καί γίνεται ἀπόλυση.

Μετά ἀπό διακοπή ἀναγιγνώσκεται ἡ Γ' καί ΣΤ' ὥρα καί τελεῖται ἡ θεία λειτουργία.

Μετ' αὐτήν ἕπεται ἡ τράπεζα μέ τίς πρό καί μετά τήν μετάληψη τῆς τροφῆς δεήσεις καί εὐχαριστίες.

Ἀγρυπνίες δέν τελοῦνται στίς ἐνορίες, παρά μόνον ἐκτάκτως καί ὄχι τόσο μεγάλης διαρκείας. Οὔτε καί στίς ἀσκήσεις μας εἶναι δυνατόν νά προγραμματισθοῦν, ἐκτός μόνο ἄν οἱ φοιτητές θελήσουν νά λάβουν τή σχετική πρωτοβουλία, ὅπως συνέβη ἀρκετές φορές στό παρελθόν. Καί πάλι ὅμως εἶναι μικρῆς διάρκειας λόγῳ τῶν μαθημάτων τῆς ἑπομένης.

Τελευταίως στίς ἐνορίες τελοῦνται μικρές ἀγρυπνίες, συνήθως ἀπό τίς 9 μ.μ. ὥς τήν 1η μεταμεσονύκτιο ὥρα, εἴτε σέ τακτά χρονικά διαστήματα, εἴτε συνηθέστερα ἐκτάκτως κατά τίς μεγάλες ἑορτές. Οἱ ἀγρυπνίες σέ τακτές ἡμέρες ἐξυπηρετοῦν τίς ἐνοριακές ἀνάγκες ἄν προβάλλονται σάν μιά συμπληρωματική εὐκαιρία λατρείας, ἀρκεῖ νά μήν ἐξασθενοῦν τήν μεγάλη σύναξη τῆς Κυριακῆς. Δέν ἀπαιτοῦν πολύ κόπο, ἀφοῦ τελειώνουν τήν συνήθη σχεδόν ὥρα τῆς κατακλίσεως, διευκολύνουν δέ καί τούς νέους πού δέν συνηθίζουν νά ξυπνοῦν πρωΐ. Κυρίως ὅμως εἶναι μιά λύση σωτηρίας ἑορτῶν, πού λόγῳ τοῦ ὅτι δέν εἶναι ἡμέρες ἀργίας, κινδυνεύουν νά γί-

νουν ἑορτές συνταξιούχων καί ἀνέργων. Μέ λίγη προσπάθεια οἱ ἐργαζόμενοι μποροῦν νά ἀνταποκριθοῦν καί στά θρησκευτικά καί στά ἐπαγγελματικά τους καθήκοντα, ὅταν μέ διάκριση τούς ἀφήνεται ὁ ἀπαραίτητος γιά τήν ἀνάπαυσή τους χρόνος. Καί ἀπό φοιτητική πρωτοβουλία τέτοιες συνάξεις ἔχουν γίνει στά εὐρύτερα πλαίσια τοῦ φροντιστηρίου τῆς Λειτουργικῆς σέ ἡμέρες ἑορτῶν ἤ τά Σάββατα τῶν Νηστειῶν. Κατ' αὐτές τελέσθηκε ἡ ἀκολουθία εἰς φόβον σεισμοῦ, ἡ ἐπιμνημόσυνος ἀκολουθία καί μερικές ἀκολουθίες ἀπό τήν προεόρτιο ἑβδομάδα τοῦ ἁγίου Δημητρίου, γιά τίς ὁποῖες θά γίνει λόγος κατωτέρω.

Κατά τίς μικρές αὐτές ἀγρυπνίες ὁ χρόνος δέν προσφέρεται γιά περισσότερα ἀπό ὅσα συνήθως γίνονται στούς ἐνοριακούς ναούς κατά τίς ἐπισυναπτόμενες στήν ἀγρυπνία ἀκολουθίες, δηλαδή τόν ἑσπερινό, τόν ὄρθρο καί τή θεία λειτουργία.

9. Η ΘΕΙΑ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ

1. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Ἡ θεία λειτουργία εἶναι τό κεντρικότερο καί σπουδαιότερο μυστήριο τῆς Ἐκκλησίας, αὐτή ἡ ἴδια ἡ ζωή καί ἡ αὔξησή της καί ἡ ἐν Χριστῷ τελείωσή της. Ὅλες οἱ ἱερές τελετές καί τά μυστήρια προπαρασκευάζουν γιά τή συμμετοχή σ' αὐτή καί τελειώνονται δι' αὐτῆς. Εἶναι τό μυστήριο τῆς Καινῆς Διαθήκης, τό καινό Πάσχα, πού ἑορτάζει ὁ λαός τοῦ Θεοῦ καί δι' αὐτοῦ μεταβαίνει ἐκ τοῦ θανάτου στή ζωή.

Ὡς ἀφετηρία ἔχει τόν μυστικό δεῖπνο τοῦ Κυρίου, κατά τόν ὁποῖο ὁ ἴδιος τελειώνοντας τό τυπικό ἰουδαϊκό Πάσχα, παρέδωσε τό μυστήριο τῆς θείας εὐχαριστίας, προσφέροντας τό σῶμα του εἰς βρῶσιν καί τό αἷμα του εἰς πόσιν γιά τόν ἁγιασμό καί τή σωτηρία τῶν ἀνθρώπων, "εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν καί εἰς ζωήν αἰώνιον". Τό μυστήριο αὐτό παρέλαβαν καί παρέδωκαν οἱ ἀπόστολοι καί τό συνεχίζει ἡ Ἐκκλησία "εἰς ἀνάμνησιν" τοῦ Κυρίου "ἄχρις οὗ ἄν ἔλθῃ" (Λουκ. κβ' 19. Α' Κορ. ια' 24-25. 26).

Ὁ Κύριος κατά τόν μυστικό δεῖπνο ἀνέπεμψε τήν λεγομένη ἀρχιερατική προσευχή (Ἰωάν. ιζ' 1 - 26), δίδαξε (Ἰωάν. ιγ' 31 - ιστ' 33) καί μαζί μέ τούς μαθητές "ὕμνησαν" (Ματθ. κστ' 30), ἔψαλαν δηλαδή τούς προβλεπομένους ἀπό τό τυπικό τοῦ ἰουδαϊκοῦ Πάσχα ψαλμούς. Μέ βάση τό πρότυπο αὐτό τοῦ μυστικοῦ δείπνου (προσευχή - ψαλμωδία - διδασκαλία -

τέλεση τῆς εὐχαριστίας - κοινωνία) καί τῆς πράξεως τῶν συνάξεων τῆς συναγωγῆς τῶν ἰουδαίων, πού κληρονόμησε ἡ Ἐκκλησία, ὁ νέος Ἰσραήλ, διαμορφώθηκε κατά τήν ἀποστολική καί μεταποστολική ἐποχή ἡ ἄγραφη ὥς τότε παράδοση τῆς τελέσεως τῆς θείας λειτουργίας ἀπό τήν Ἐκκλησία. Οἱ ἀπόστολοι μαζί μέ τή διδασκαλία τοῦ εὐαγγελίου, παρέδιδαν καί τόν τρόπο τελέσεως τοῦ μυστηρίου καί τῆς συνδεδεμένης μ' αὐτό συνάξεως. Ἡ παράδοση αὐτή ἀναζυμώθηκε σέ κάθε τόπο, κατά θεία οἰκονομία, μέ τά τοπικά στοιχεῖα καί τήν ἐν Χριστῷ πνευματική συνεισφορά τοῦ κάθε λαοῦ κατά τίς δυνατότητες καί τίς προϋποθέσεις του. Ἔτσι, ὅταν κατά τόν Δ' αἰώνα καταγράφηκε ἡ παράδοση αὐτή, προῆλθαν διάφορα κείμενα λειτουργιῶν, πού εἴτε φέρουν τό ὄνομα τῶν συγγραφέων τους πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, εἴτε ἀποδόθηκαν λόγῳ τῆς παλαιότητάς τους στούς ἀποστόλους ἱδρυτές τῶν Ἐκκλησιῶν, ἀπό τούς ὁποίους ξεκινοῦσε ἡ λειτουργική παράδοση τῆς κάθε τοπικῆς Ἐκκλησίας. Τά κείμενα αὐτά ἐξελίχθηκαν διά μέσου τῶν αἰώνων καί δέχθηκαν προσθῆκες ἤ ἀφαιρέσεις κατά περιόδους καί μέχρι σήμερα. Βασικά ὅμως ἔμειναν πιστά στήν ἀρχική παράδοση καί στόν πυρῆνα πού ἀποκρυσταλλώθηκε κατά τόν Δ' μέ Ε' αἰώνα.

2. ΟΙ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΟΙ ΤΥΠΟΙ

Οἱ λειτουργίες τῆς χριστιανικῆς οἰκουμένης κατατάσσονται κατά περιοχές σέ οἰκογένειες, τούς λεγομένους λειτουργικούς τύπους, ἐπί τῇ βάσει γεωγραφικῶν ἀλλά καί τῶν ἐσωτερικῶν στοιχείων συγγενείας τους. Κάθε λειτουργικός τύπος ἔχει μιά ἤ καί περισσότερες λειτουργίες, ἀλλά καί ὁλόκληρο σύστημα λατρείας, ἀποτελούμενο ἀπό τίς ἀκολουθίες τῶν μυ-

στηρίων καί τῶν ἄλλων ἱερῶν τελετῶν, τίς ἀκολουθίες τοῦ νυχθημέρου, τό ἑορτολόγιο κ.λπ. Ὅ,τι δηλαδή ἔχουμε στήν λατρεία τῆς Ἐκκλησίας μας τό ἴδιο σέ παραπλήσια ἤ διαφορετική μορφή ἔχουν ὅλες οἱ ἄλλες περιοχές τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου. Πρόκειται γιά ἕναν τεράστιο λατρευτικό πλοῦτο.

Οἱ λειτουργικοί τύποι χωρίζονται σέ δυό μεγάλες οἰκογένειες:

1. Τούς ἀνατολικούς λειτουργικούς τύπους
καί 2. Τούς δυτικούς λειτουργικούς τύπους.

Οἱ ἀνατολικοί λειτουργικοί τύποι διακρίνονται:

1. Στήν Αἰγυπτιακή λειτουργική οἰκογένεια, πού περιλαμβάνει:
α) Τόν Ἀλεξανδρινό λειτουργικό τύπο,
β) Τόν Κοπτικό λειτουργικό τύπο,
καί γ) Τόν Αἰθιοπικό λειτουργικό τύπο.

2. Στή Συρο-Ἀντιοχειανή λειτουργική οἰκογένεια, πού περιλαμβάνει:
α) Τόν δυτικό Συριακό τύπο ἤ τόν λειτουργικό τύπο τῆς Παλαιστίνης - Συρίας,
β) Τόν ἀνατολικό Συριακό ἤ Χαλδαϊκό λειτουργικό τύπο τῆς Μεσοποταμίας,
γ) Τόν λειτουργικό τύπο τοῦ Μαλαμπάρ τῶν Ἰνδιῶν,
δ) Τόν Μαρωνιτικό λειτουργικό τύπο,
ε) Τόν Ἀρμενικό λειτουργικό τύπο,
καί στ) Τόν Βυζαντινό λειτουργικό τύπο.

Οἱ δυτικοί λειτουργικοί τύποι διακρίνονται:
α) Στόν Ρωμαϊκό λειτουργικό τύπο,
β) Στόν Ἀμβροσιανό ἤ τόν λειτουργικό τύπο τῶν Μεδιολάνων,

γ) Στόν Γαλλικανικό λειτουργικό τύπο τῆς Γαλατίας,
δ) Στόν Μοζαραβικό λειτουργικό τύπο τῆς Ἱσπανίας,
ε) Στόν Κελτικό λειτουργικό τύπο τῶν Βρεττανικῶν νήσων,
καί στ) Στόν λειτουργικό τύπο τῆς Βορείου Ἀφρικῆς (Καρχηδόνος).

Ἀπό τούς λειτουργικούς αὐτούς τύπους μεγαλύτερη διάδοση εἶχαν ὁ Βυζαντινός ἤ Κωνσταντινουπολιτικός, πού ἐπικράτησε σ' ὁλόκληρη τήν Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία (οἱ ἀκολουθίες τοῦ νυχθημέρου ὅμως, ὅπως εἴδαμε, εἶναι Ἱεροσολυμιτικές) καί ὁ Ρωμαϊκός λειτουργικός τύπος πού ἐπικράτησε σ' ὁλόκληρη τή Ρωμαιοκαθολική Ἐκκλησία.

Ἀπό τίς λειτουργίες τῶν λειτουργικῶν αὐτῶν τύπων στίς ἀσκήσεις τῆς Λειτουργικῆς βλέπουμε:

1. Τοῦ Βυζαντινοῦ λειτουργικοῦ τύπου:
α) τή λειτουργία τοῦ ἱεροῦ Χρυσοστόμου,
β) τή λειτουργία τοῦ Μεγάλου Βασιλείου,
γ) τή λειτουργία τῶν προηγιασμένων δώρων.

2. Τοῦ Συρο-Ἀντιοχειανοῦ λειτουργικοῦ τύπου:
α) τή λειτουργία τῶν "Ἀποστολικῶν Διαταγῶν",
β) τή λειτουργία τοῦ ἁγίου Ἰακώβου τοῦ Ἀδελφοθέου,
γ) τήν προηγιασμένη τοῦ ἁγίου Ἰακώβου.

3. Τοῦ Ἀλεξανδρινοῦ λειτουργικοῦ τύπου:
α) τή λειτουργία τοῦ ἁγίου Μάρκου,
β) τή λειτουργία Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου.

4. Τοῦ Ἀρμενικοῦ λειτουργικοῦ τύπου:
α) τή λειτουργία τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου.

5. Τοῦ Ρωμαϊκοῦ τύπου:
α) τή Ρωμαϊκή λειτουργία.

3. Η ΘΕΙΑ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ

Ἡ θεία λειτουργία τοῦ ἱεροῦ Χρυσοστόμου, Ἀντιοχειανῆς προελεύσεως μέ ἀναθεωρήσεις Χρυσοστομικές καί Κωνσταντινουπολιτική μεταγενέστερη ἐπεξεργασία καί ἀνάπτυξη, εἶναι ἡ πιό εὔχρηστη λειτουργία τοῦ Βυζαντινοῦ λειτουργικοῦ τύπου, λόγῳ τῆς συντομίας της. Γιά τό λόγο τοῦτο τελεῖται σχεδόν κάθε ἡμέρα τοῦ ἔτους, ἐκτός ἀπό τίς ἡμέρες πού λόγῳ τοῦ κατανυκτικοῦ χαρακτῆρος τους δέν ἐπιτρέπουν τήν τέλεση τοῦ χαρμοσύνου καί πασχαλίου μυστηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας (ὅπως εἶναι ἡ Τετάρτη καί Παρασκευή τῆς Τυροφάγου ἑβδομάδος, ἡ Δευτέρα, Τρίτη, Τετάρτη, Πέμπτη καί Παρασκευή ὅλων τῶν ἑβδομάδων τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς καί ἡ Δευτέρα, Τρίτη, Τετάρτη καί Παρασκευή τῆς Μεγάλης Ἑβδομάδος), καθώς ἐπίσης καί τίς δέκα ἐπισημότερες ἡμέρες τοῦ ἔτους, κατά τίς ὁποῖες τελεῖται ἡ λειτουργία τοῦ Μεγάλου Βασιλείου (παραμονή Χριστουγέννων, 1η Ἰανουαρίου, παραμονή Θεοφανείων, πέντε Κυριακές τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς, Μεγάλη Πέμπτη καί Μέγα Σάββατο).

Καί μόνο γιά τό λόγο αὐτό εἶναι καταφανής ἡ σπουδαιότητα τοῦ λειτουργικοῦ αὐτοῦ κειμένου στήν πράξη καί ζωή τῆς Ἐκκλησίας. Ἀπό αὐτό δέ πάλι γίνεται ἐμφανές γιατί στά φροντιστήριά μας δίνουμε ἰδαίτερη ἔμφαση σ' αὐτή καί τήν τελοῦμε κατά τίς μισές σχεδόν συνάξεις μας κατ' ἔτος. Ὑπάρχει ὅμως καί ἕνας πρακτικότερος λόγος· ἡ λειτουργία αὐτή, λόγῳ τῆς συντομίας της, μᾶς δίνει τή δυνατότητα νά ἔχουμε κατ' αὐτή τήν ἐποπτεία λειτουργικῶν στοιχείων πού στή λειτουργία τοῦ Μεγάλου Βασιλείου λόγῳ τοῦ μήκους τῶν εὐχῶν της θά δημιουργοῦσαν πρόσθετη δυσχέρεια. Ἐξ ἄλλου ἡ τάξη τῶν δύο αὐτῶν βυζαντινῶν λειτουργιῶν εἶναι ἡ ἴδια ἀκριβῶς. Ὅ,τι ἐπισημαίνουμε ἐδῶ ἰσχύει καί γιά τίς δύο λει-

τουργίες. Στή θεία λειτουργία τοῦ Μεγάλου Βασιλείου θά σημειώσουμε μόνο ὅσα προσιδιάζουν σ' αὐτή.

Τό διάγραμμα καί τῶν δύο Βυζαντινῶν λειτουργιῶν εἶναι τό ἀκόλουθο:

1. *Ἔναρξη –"Εὐλογημένη ἡ βασιλεία...".*
2. *Ἡ μεγάλη συναπτή ("εἰρηνικά").*
3. *Εὐχή α' ἀντιφώνου –ἐκφώνηση.*
4. *Τό α' ἀντίφωνο –ἤ ὁ ρϐ' ψαλμός.*
5. *Μικρά συναπτή.*
6. *Εὐχή ϐ' ἀντιφώνου –ἐκφώνηση.*
7. *Τό ϐ' ἀντίφωνο – ἤ ὁ ρμε' ψαλμός.*
   "Ὁ μονογενής...".
8. *Μικρά συναπτή.*
9. *Εὐχή γ' ἀντιφώνου –ἐκφώνηση.*
10. *Τό γ' ἀντίφωνο –ἤ οἱ μακαρισμοί.*
11. *Ἡ εἴσοδος μετά τοῦ Εὐαγγελίου ("μικρά εἴσοδος").*
    Εὐχή τῆς εἰσόδου.
12. *Τό εἰσοδικό.*
13. *Τά ἀπολυτίκια.*
14. *Τό κοντάκιο.*
15. *Εὐχή τοῦ τρισαγίου –ἐκφώνηση.*
16. *Τό τρισάγιο.*
17. *Προκείμενο τοῦ ἀποστόλου.*
18. *Ἀποστολικό ἀνάγνωσμα.*
19. *Ἀλληλουάριο.*
    Εὐχή πρό τοῦ Εὐαγγελίου.
20. *Εὐαγγελικό ἀνάγνωσμα.*
21. *Ὁμιλία.*

22. Ἡ ἐκτενής.

23. Ἡ εὐχή τῆς ἐκτενοῦς –ἐκφώνηση.

24. Οἱ δεήσεις ὑπέρ τῶν κατηχουμένων.

25. Ἡ εὐχή ὑπέρ τῶν κατηχουμένων –ἐκφώνηση.

26. Μικρά συναπτή –"Σοφία".

27. Εὐχή πιστῶν α' –ἐκφώνηση.

28. Μικρά συναπτή –"Σοφία".

29. Εὐχή πιστῶν β' – ἐκφώνηση.

30. Ὁ χερουβικός ὕμνος.

31. Εἴσοδος τῶν τιμίων δώρων ("μεγάλη εἴσοδος").

32. Πληρωτικά.

33. Εὐχή τῆς προσκομιδῆς –ἐκφώνηση.

34. Ἀσπασμός τῆς εἰρήνης.

35. Τό σύμβολο τῆς πίστεως.

36. Ἀποστολική εὐλογία ("Ἡ χάρις...").

37. Ὁ εἰσαγωγικός διάλογος.

- *"Ἄνω σχῶμεν τάς καρδίας".*
- *"Ἔχομεν πρός τόν Κύριον".*
- *"Εὐχαριστήσωμεν τῷ Κυρίῳ".*
- *"Ἄξιον καί δίκαιον".*

38. Ἡ εὐχή τῆς ἀναφορᾶς.

- *Πρόλογος.*
- *Ἐπινίκιος ὕμνος*
- *Ἀνάμνησις.*
- *Ἐπίκλησις.*
- *Δίπτυχα.*
- *Τελική εὐλογία ("Καί ἔσται τά ἐλέη...").*

39. Συναπτή ("Πάντων τῶν ἁγίων μνημονεύσαντες...").

40. (Τά δεύτερα πληρωτικά).

41. Εὐχή πρό τοῦ "Πάτερ ἡμῶν" –ἐκφώνηση.
42. Ἡ Κυριακή προσευχή –ἐκφώνηση.
43. Εὐχή κεφαλοκλισίας –ἐκφώνηση.
44. Ὕψωσις τοῦ ἁγίου ἄρτου.
– Εὐχή ὑψώσεως.
– "Τά ἅγια τοῖς ἁγίοις".
45. Κοινωνικόν.
– Μελισμός.
– Πλήρωμα ποτηρίου.
– Ζέον.
– Κοινωνία κλήρου.
– "Μετά φόβου Θεοῦ...".
– Κοινωνία λαοῦ.
– Εὐλογία ("Σῶσον ὁ Θεός...").
46. "Πληρωθήτω...".
47. "Ὀρθοί, μεταλαβόντες...".
48. Εὐχή εὐχαριστίας –ἐκφώνηση.
49. Εὐχή ὀπισθάμβωνος.
50. "Εἴη τό ὄνομα...".
51. Εὐλογία ("Εὐλογία Κυρίου...").
52. Ἀπόλυση.

Στή θεία λειτουργία διακρίνονται σαφῶς δύο μέρη:

α) Τό πρῶτο, πού περιλαμβάνει ψαλμωδία, ἀναγνώσματα καί δεήσεις, εἶναι τό διδακτικό μέρος τῆς συνάξεως, πού χαρακτηρίζεται ὡς "λειτουργία τοῦ λόγου" ἤ ἁπλῶς "σύναξις" (κατά τήν ἀνωτέρω ἀρίθμηση ἀπό τό 2 μέχρι τό 29 καί τό 32).

β) Τό δεύτερο πού περιλαμβάνει τήν τέλεση τοῦ μυστηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας, προσφορά τῶν δώρων, καθ-

αγιασμό, κοινωνία, πού χαρακτηρίζεται ὡς "λειτουργία τοῦ μυστηρίου" ἤ ἁπλῶς "εὐχαριστία" (ἀπό τόν ἀριθμό 30 ὥς τό 48). Τά ὑπόλοιπα εἶναι κοινά ἀπολυτικά στοιχεῖα.

Παλαιότερα χρησιμοποιοῦσαν ἀντίστοιχα τούς ὅρους "λειτουργία τῶν κατηχουμένων" καί "λειτουργία τῶν πιστῶν", μεταφρασμένους ἀπό τή λατινική ὁρολογία "missa catechumenorum" - "missa fidelium". Ἀλλά οἱ ὅροι αὐτοί κρίνονται ἀνακριβεῖς καί ἔχουν ἐγκαταλειφθεῖ καί σ' αὐτή τή Δύση. Ὅλη ἡ λειτουργία εἶναι λειτουργία τῶν πιστῶν. Ἄν μέρος τῆς συνάξεως ἦταν προσιτό καί στούς κατηχουμένους, αὐτό δέν σημαίνει ὅτι ἦταν δική τους λειτουργία. "Missa" σημαίνει "ἀπόλυσις", πού γενικεύθηκε ὕστερα σάν ὅρος δηλωτικός τῆς ὅλης λειτουργίας. Ἡ "missa catechumenorum", δηλαδή ἡ ἀπόλυση τῶν κατηχουμένων, γινόταν σ' ὅλες τίς λειτουργίες μετά τήν ἐκτενή καί τήν ὑπέρ αὐτῶν εὐχή πού ἀκολουθοῦσε τά ἀναγνώσματα. Ἡ "missa fidelium", ἡ ἀπόλυση δηλαδή τῶν πιστῶν, γινόταν στό τέλος τῆς εὐχαριστίας, μετά τήν κοινωνία. Στήν πατρίδα τους οἱ ἐσφαλμένοι ὅροι διορθώθηκαν. Ἔμειναν ὅμως σ' ἐμᾶς.

Στά ἰδιαίτερα ἐνδιαφέροντα θέματα τῆς ἱστορίας καί τῆς ἐξελίξεως τῆς θείας λειτουργίας, καθώς καί τοῦ νοήματος ὅλων αὐτῶν ἀναφέρεται τό μάθημα τῆς Λειτουργικῆς.

Κατωτέρω θά ἀναφερθοῦμε σέ ὁρισμένα μόνο σημεῖα τῆς θείας λειτουργίας, πού ἀφοροῦν κυρίως στήν ὀρθή καί ἀκριβή τέλεσή της καί στίς παραλλαγές της στά πλαίσια τῶν ἀσκήσεων στό μάθημα τῆς Λειτουργικῆς. Ἀπό αὐτές ἄλλες ἀποσκοποῦν στήν τήρηση τῆς ἀκριβείας καί τήν ἀποκατάσταση τῆς ὀρθῆς τάξεως, ὅπου ὑπάρχει σχετικό πρόβλημα, ἄλλες

στήν ἐποπτεία στοιχείων τῆς παραδόσεως πού σήμερα ἔχουν περιπέσει σέ ἀχρησία, ἄλλες στήν παρουσίαση τῶν παραλλαγῶν πού παρουσιάζει ἡ τέλεσή της ἀνάλογα μέ τήν ἑορτή ἤ καί ἄλλως. Ἀκολουθοῦμε τή σειρά τοῦ κειμένου τῆς λειτουργίας κατά τό ἀνωτέρω διάγραμμα, στό ὁποῖο συνεχῶς καί θά παραπέμπουμε. Ἀπό τίς παρατηρήσεις ἄλλες ἀφοροῦν στόν ἱερέα, ἄλλες στόν διάκονο, ἄλλες στούς ὑποδιακόνους, ἄλλες στούς ἀναγνῶστες, ἄλλες στούς ψάλτες, ἄλλες στό λαό. Κατ' ἀνάγκην εἶναι ἀνάμικτα. Τέλος ἄλλες ἀναφέρονται σέ σοβαρά θέματα, ἄλλες σέ δευτερεύοντα, ὅλες ὅμως μαζί ἀποβλέπουν στή λειτουργική ἀκρίβεια, πού εἶναι θέμα καί οὐσιωδῶν στοιχείων, ἀλλά καί λεπτομερειῶν. Ἀπό τίς λεπτομέρειες, ὅπως ἤδη εἴπαμε, κρίνεται ἡ γνώση τῆς λατρείας καί ἡ εὐλάβεια πρός τήν παράδοση.

α'. Η ΣΥΝΔΕΣΗ ΤΗΣ ΘΕΙΑΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ ΜΕ ΤΟΝ ΟΡΘΡΟ ΚΑΙ ΤΙΣ ΩΡΕΣ

Ἡ θεία λειτουργία εἶναι τελείως ἀνεξάρτητη ἀκολουθία. Δέν ἀνήκει στόν κύκλο τῶν ἀκολουθιῶν τοῦ νυχθημέρου οὔτε καμία ἀπό τίς ἀκολουθίες αὐτές προπαρασκευάζει γι' αὐτήν. Ἡ αὐτοτέλεια αὐτή φαίνεται καί ἀπό τίς διάφορες θέσεις πού εἶχε ἤ πού παίρνει στό εἰκοσιτετράωρο. Ἔτσι ἀρχικά ἐτελεῖτο μετά τό δεῖπνο, συνδεδεμένη μέ τίς ἀγάπες. Ὕστερα γιά λόγους εὐλαβείας προηγεῖτο τοῦ δείπνου. Καί σήμερα ἀκόμη, ἄλλοτε τελεῖται λίγο μετά τά μεσάνυχτα, ὅπως τό Πάσχα, ἄλλοτε τό πρωΐ, ἄλλοτε πρός τό μεσημέρι, ἄλλοτε τό ἀπόγευμα μετά τήν ἐνάτη ὥρα, δηλαδή μετά τίς 3 μ.μ. Ὁ χρόνος τελέσεώς της ἐξαρτᾶται ἀπό τό νήστιμο ἤ τό χαρμόσυνο τῆς ἡμέρας. Οὐσιαστικά δηλαδή μένει τό παλιό σχῆμα τῆς τε-

λέσεώς της πρό τῆς τραπέζης, τοῦ γεύματος δηλαδή ἤ τοῦ δείπνου, μέ τή διαφορά ὅτι τό φαγητό ἕπεται τῆς εὐχαριστίας καί δέν εἶναι κοινό, ὅπως στίς ἀγάπες, ἀλλά ἰδιωτικό. Στά κοινόβια παραμένει πιό ἔντονη ἡ σύνδεση αὐτή. Μετά τή λειτουργία ἀκολουθεῖ ἡ κοινή τράπεζα, πού δέν παρατίθεται καί ἐδῶ στόν ναό, ἀλλά στόν εἰδικό χῶρο τῆς "τραπέζης" τῆς μονῆς, πού βρίσκεται μάλιστα, ὅταν ὁ τόπος τό ἐπιτρέπει, στόν ἄξονα τοῦ ναοῦ καί σέ ἀντιστοιχία μέ τήν ἁγία τράπεζα. Κατά τίς χαρμόσυνες δηλαδή ἡμέρες, ὅταν τό τυπικό προβλέπει δύο τράπεζες (γεῦμα καί δεῖπνο) ἡ θεία εὐχαριστία προηγεῖται τοῦ γεύματος, ὅταν εἶναι ἡμέρα νήστιμος καί τό τυπικό προβλέπει μία τράπεζα (μόνο δεῖπνο) ἡ θεία εὐχαριστία προηγεῖται τοῦ δείπνου καί τελεῖται κατά συνέπεια τό ἀπόγευμα. Τό σχῆμα αὐτό φαίνεται καί στή σειρά τῶν ἀκολουθιῶν, ὅπου παρεμβάλλεται ἡ θεία λειτουργία. Προηγεῖται δηλαδή αὐτῆς κατά τίς χαρμόσυνες ἡμέρες ἡ ἀνάγνωση τῆς Γ' καί ΣΤ' ὥρας κατά δέ τίς νήστιμες ἡ Θ' ὥρα καί ὁ ἑσπερινός. Στά μοναστήρια καί στίς σλαβικές ἐκκλησίες, πού τηροῦν πιστότερα τό τυπικό, ἔτσι γίνεται μέχρι σήμερα. Στίς ἑλληνόφωνες ἐκκλησίες ἡ θεία λειτουργία συνηθίζεται νά συνάπτεται στήν ἀκολουθία τοῦ ὄρθρου, ἀμέσως μετά τό ἀπολυτίκιο πού ἕπεται τῆς δοξολογίας. Παραλείπεται δηλαδή ἡ ἐκτενής, τά πληρωτικά καί ἡ ἀπόλυση τοῦ ὄρθρου, καθώς καί οἱ ἀκολουθίες τῶν ὡρῶν. Αὐτό δημιούργησε τήν ἐσφαλμένη ἐντύπωση ὅτι ὁ ὄρθρος εἶναι προπαρασκευαστικός τῆς θείας λειτουργίας. Ἡ θεία λειτουργία ἔχει τή δική της προπαρασκευή, τά τρία ἀντίφωνα.

Ὅταν ἡ θεία λειτουργία τελεῖται τό ἀπόγευμα κατά τίς νήστιμες ἡμέρες (παραμονή Χριστουγέννων καί Θεοφανείων, Μεγάλη Πέμπτη, Μέγα Σάββατο), τότε παραλείπονται τά

ἀντίφωνα καί τή θέση τους παίρνει τό πρῶτο μέρος τοῦ ἑσπερινοῦ. Ἐδῶ ἔχουμε πραγματική σύνδεση ἑσπερινοῦ καί λειτουργίας.

Ἡ σύνδεση μέ τόν ὄρθρο προῆλθε γιά πρακτικούς λόγους, γιά να μή γίνουν δύο συνάξεις, ἀλλά μία. Καί αὐτό μέν ἐπετεύχθη, ἀλλά δέν ἦταν πρός ὄφελος καί τῶν δύο ἀκολουθιῶν, πού πιεζόμενες ἀμοιβαίως γιά νά μείνει ἡ τέλεση καί τῶν δύο μεγάλων ἀκολουθιῶν σέ λογικά γιά τήν ἐνορία χρονικά πλαίσια, ζημιώθηκαν καί οἱ δύο. Ἔτσι ὁ μέν ὄρθρος ἔχασε ὄχι μόνο τό φυσιολογικό τέλος του, ὅπως ἤδη εἴπαμε, ἀλλά παρελείφθη καί ἡ στιχολογία τοῦ Ψαλτηρίου καί τῶν ᾠδῶν, οἱ δέ κανόνες τείνουν νά ἀντικατασταθοῦν ἀπό τίς καταβασίες. Ἡ δέ θεία λειτουργία ὑπέστη τήν μεγαλυτέρα ζημία μέ τή συρρίκνωση τῶν ἀντιφώνων, τήν ἀτροφία τῶν προκειμένων καί ἀλληλουαρίων καί τήν παράλειψη τῆς ἐκτενοῦς καί τῶν συνδεδεμένων μ' αὐτή δεήσεων ὑπέρ τῶν κατηχουμένων καί τῶν δύο εὐχῶν τῶν πιστῶν μέ τά διακονικά τους. Πρόσφατες πρωτοβουλίες γιά τήν δῆθεν ἐξυπηρέτηση τῶν ποιμαντικῶν ἀναγκῶν, πού μεταθέτουν σέ χαρμόσυνες ἡμέρες τήν τέλεση τῆς θείας λειτουργίας τό ἀπόγευμα ἤ τό βράδυ πρό τοῦ μεσονυκτίου, εἶναι ἀντιπαραδοσιακές καί ἀπαράδεκτες.

Στίς ἀσκήσεις μας τελεῖται ἡ θεία λειτουργία κατά τίς ὧρες πού μᾶς προσφέρει τό πρόγραμμα, δηλαδή 8,30' - 10 π.μ. Ὡς πρός τίς ἀκολουθίες πού προηγοῦνται ἐφαρμόζονται τά ἑξῆς συστήματα:

α) Κατά τόν ἑλληνικό - ἐνοριακό ἁπλουστευμένο τρόπο, ἡ θεία λειτουργία συνάπτεται στόν ὄρθρο μετά τό ἀπολυτίκιο πού ἕπεται τῆς δοξολογίας.

β) Συνάπτεται μέν στόν ὄρθρο, ἀλλά μετά τήν ἀπόλυσή του, πού ἀσφαλῶς εἶναι τό πιό σωστό.

γ) Κατά τό μοναχικό καί τό σλαβωνικό τυπικό προηγεῖται ἡ ἀνάγνωση τῶν ὡρῶν.

δ) Κατά τό ἀρχαῖο ἐνοριακό τυπικό προηγεῖται "προανάγνωση" ἀπό βιβλίο τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, κυρίως ἀπό τό Ψαλτήριο, ἤ ἑνός πατερικοῦ κειμένου. Αὐτό γίνεται ἰδίως στίς λειτουργίες ἄλλων λειτουργικῶν τύπων (Ἰακώβου, Μάρκου, Ἀποστολικῶν Διαταγῶν).

ε) Κατά τό πρό τῆς θείας λειτουργίας διάστημα ψάλλεται ὁ πολυέλεος ἤ ὁ θεομητορικός πολυέλεος, ἄν ἡ λειτουργία γίνεται κατά τά μεθέορτα θεομητορικῆς ἑορτῆς, ἤ ἡ ἐκλογή ἄν εἶναι ἡμέρα ἑορτῆς ἤ μεθέορτα ἤ μνήμη ἑορταζομένου ἁγίου πού ἔχει ἐκλογή. Τόν τρόπο αὐτόν καλύψεως τοῦ πρό τῆς θείας λειτουργίας χρόνου εἰσήγαγε ὁ ἅγιος Συμεών ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης (+ 1429).

β'. Η ΑΚΟΛΟΥΘΙΑ ΤΟΥ ΚΑΙΡΟΥ

Πρίν ἀπό τή θεία λειτουργία οἱ ἱερεῖς καί οἱ διάκονοι πού πρόκειται νά λειτουργήσουν "παίρνουν καιρό". Εἶναι μιά σύντομη προσευχή –ἀκολουθία δέν εἶναι ἀκριβές νά ὀνομασθεῖ– πού ἀποτελεῖται ἀπό τό τρισάγιο, τρία κατανυκτικά τροπάρια, ἀσπασμό τῶν τεσσάρων κυρίων εἰκόνων τοῦ τέμπλου ἐνῶ λέγονται τά τροπάριά τους, τήν εὐχή "Κύριε, ἐξαπόστειλον..." καί ἀπόλυση. Προηγεῖται μετάνοια στόν προεστῶτα ἤ στόν ἐπισκοπικό θρόνο καί μετά τήν ἀπόλυση βαθειά ὑπόκλιση πρός τό λαό.

Ὁ "καιρός" λαμβάνεται παρόντος, ἔστω καί ἀντιπροσωπευτικά, τοῦ λαοῦ καί ἐκτός τοῦ βήματος. Τό νά παίρνουν καιρό οἱ λειτουργοί μέσα στό βῆμα εἶναι τελείως ἀντιπαραδοσιακό.

γ'. Η ΕΝΔΥΣΗ ΜΕ ΤΑ ΑΜΦΙΑ

Αὐτή γίνεται στό σκευοφυλάκιο, ὅπου φυλάσσονται τά ἄμφια, στό δέ παρεκκλήσιο τῆς Σχολῆς μας πίσω ἀπό τό βῆμα, ὅπου, κατά τόν τύπο τῶν παστοφορίων τῶν παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν, ἔχουν προβλεφθεῖ εἰδικοί χῶροι. Λόγοι ἀνάγκης ὁδήγησαν στή συγχώνευση ὅλων αὐτῶν στό ἱερό βῆμα, πού τείνει νά μεταβληθεῖ σέ ἀποθήκη ἱερῶν ἤ ἐν πάση περιπτώσει χρησίμων πραγμάτων. Προσπαθήσαμε μέ τή διευθέτηση αὐτή νά δώσουμε ἕνα καλό πρότυπο γιά μίμηση.

Οἱ λειτουργοί φοροῦν τά καθορισμένα τοῦ βαθμοῦ καί τοῦ ὀφφικίου τους ἄμφια, χρησιμοποιώντας κατά προτίμηση τά ἄμφια τοῦ σκευοφυλακίου μας. Δέν φοροῦν ἄμφια τοῦ χρώματος τῆς προτιμήσεώς τους, ἀλλά αὐτό πού προβλέπεται ἀπό τήν ἄγραφη ἐν μέρει παράδοση. Ἀπαραιτήτως λευκά καθ' ὅλη τήν πασχάλιο περίοδο καί "ἐρυθρά", σκοῦρα δηλαδή μονόχρωμα, βαθειά πορφυρά ἤ μώβ ἤ "μαυρά", κατά τήν περίοδο τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς. Σέ περίπτωση συλλειτούργου φοροῦν ὅλοι ἴδιου χρώματος, εἰ δυνατόν δέ καί ὅμοια ἄμφια. Ἡ πολυχρωμία δείχνει κακό γοῦστο καί εἶναι διασπαστική τῆς ἁρμονίας πού ἐπιβάλλεται νά ὑπάρχει στή λατρεία, ἡ δέ χρήση ἄλλων χρωμάτων ἀμφίων καθ' ὁρισμένες περιόδους τοῦ ἔτους σημαίνει ἄγνοια τῆς παραδόσεως ἤ μαρτυρεῖ αὐθαιρεσία. Καί τά δύο ἰσότιμα κακά.

δ'. Η ΑΚΟΛΟΥΘΙΑ ΤΗΣ ΠΡΟΘΕΣΕΩΣ (ΠΡΟΣΚΟΜΙΔΗ)

Ἡ προσκομιδή γίνεται ἀπό τόν ἱερέα ἀφοῦ ἐνδυθεῖ πλήρως τήν ἱερατική του στολή. Ὁ διάκονος στέκεται πίσω δεξιά καί δέν ἀπομακρύνεται καθόλου ἀπό τό σημεῖο αὐτό. Προσέχει καί ὑπενθυμίζει στόν ἱερέα τά πρακτέα καί τά λεκτέα μέ

τίς προβλεπόμενες ὑπομνηστικές φράσεις· "Θῦσον, δέσποτα", "Νύξον, δέσποτα" καί τά ὅμοια.

Τό πρόσφορο τό φροντίζουν οἱ φοιτήτριες· τό κρασί προσφέρεται ἀπό τούς φοιτητές.

Κατά τήν ὀρθή παλαιά τάξη τό τροπάριο "Ἑτοιμάζου Βηθλεέμ..." στήν ἀρχή τῆς προσκομιδῆς καί "Καί ἔστη ὁ ἀστήρ ἐπάνω..." κατά τήν τοποθέτηση τοῦ ἀστερίσκου δέν λέγονται. Ἀντί τοῦ δευτέρου λέγεται τό ὀρθό "Τῷ λόγῳ Κυρίου οἱ οὐρανοί ἐστερεώθησαν...", ὅπως ὑπονοεῖται καί ἀπό τή διακονική παρακέλευση "Στερέωσον, δέσποτα".

Κατά τήν προσκομιδή μνημονεύονται καί τά ὀνόματα τῶν κεκοιμημένων καθηγητῶν τῆς Σχολῆς, ὅπως εἶναι γραμμένα στό εἰδικό δίπτυχο.

Ἡ προσκομιδή κατά τήν ἀρχαία τάξη γινόταν κατά τό χερουβικό καί πρό τῆς μεγάλης εἰσόδου. Αὐτό διατηρεῖται ἐν μέρει στήν ἀρχιερατική λειτουργία. Στήν ἱερατική λειτουργία γίνεται ἤδη ἀπό τόν Θ' αἰώνα πρό τῆς ἐνάρξεως τῆς θείας λειτουργίας (κατά τή μαρτυρία τοῦ ἁγίου Θεοδώρου τοῦ Στουδίτου "ἡ τελεία προσκομιδῇ ἐν τῇ ἀρχῇ γίνεται") εἴτε ἀρχικά κατά τήν ψαλμωδία τῶν ἀντιφώνων εἴτε ὑστερώτερα πρό τοῦ "Εὐλογημένη ἡ βασιλεία...". Ὅταν ἡ θεία λειτουργία γίνεται συναπτά μέ τόν ὄρθρο, ἡ προσκομιδή γίνεται κατ' αὐτόν. Ὅταν διαβάζεται ἡ Γ' καί ΣΤ' ὥρα ἤ γίνεται προανάγνωση ἤ ψάλλεται ὁ πολυέλεος, ἡ προσκομιδή γίνεται κατ' αὐτά.

Ἄς προσέχει δέ ὁ ἱερεύς νά μή γίνεται ἀναδίπλωση τῆς θυμιάσεως. Τό τέλος δηλαδή τῆς προσκομιδῆς νά συμπίπτει μέ τήν ἀρχή τῆς θείας λειτουργίας, οὕτως ὥστε ἡ θυμίαση πού ἕπεται τῆς προσκομιδῆς νά ταυτίζεται, ὅπως εἶναι ἡ ὀρθή τάξη, μ' αὐτή πού προηγεῖται τῆς θείας λειτουργίας.

ε'. ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΤΗΣ ΘΕΙΑΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ

Ἡ χρονική διάρκεια τῆς θείας λειτουργίας προβάλλεται ὡς πρόβλημα καί θεωρεῖται, συνήθως ἀπό ἐκείνους πού δέν ἐκκλησιάζονται, ὡς αἰτία τῆς μή προσελεύσεως τοῦ λαοῦ σ' αὐτή. Αὐτά εἶναι ὑπερβολικά. Ἡ θεία λειτουργία εἶναι μέν σχετικά μεγάλη ἀκολουθία, ἀλλά φυσιολογικῶν διαστάσεων.

Μιά σύναξη, πού οὐσιαστικά γίνεται μιά φορά τήν ἑβδομάδα (κάθε Κυριακή) καί ἐκτάκτως κατά τίς μεγάλες ἑορτές καί ἔχει καίρια σημασία γιά τήν πνευματική τροφοδοσία τῆς κοινότητας, δέν θά μποροῦσε νά εἶναι μικρότερης διαρκείας ἀπό ὅση εἶναι σήμερα. Ἡ θεία λειτουργία μαζί μέ κήρυγμα 10' - 15' λεπτῶν διαρκεῖ 1,30' ὥρα περίπου. Ἐκεῖνο πού τήν ἐπεκτείνει εἶναι τά μακρά μέλη καί ὁ νωχελής τρόπος ψαλμωδίας καί τῶν ψαλτῶν ἀλλά καί τῶν ἱερέων καί διακόνων, πού θεωρεῖται πανηγυρικός, ἀλλ' οὐσιαστικά εἶναι ἡ αἰτία ὅλων τῶν κακῶν. Στό Ἅγιον Ὄρος πανηγυρικές λειτουργίες καί συλλείτουργα διαρκοῦν λιγότερο, γιατί τό ρυθμός τῆς ψαλμωδίας καί τῆς ἀπαγγελίας, εἶναι ταχύς. Ὁ τρόπος αὐτός συγκρατεῖ τό ἐνδιαφέρον τοῦ λαοῦ καί τήν προσοχή του καί δέν τόν κουράζει.

Ἀντίθετα ἀπό ὅ,τι νομίζεται ἡ θεία λειτουργία ἔχει ἀνάγκη ὄχι ἀπό σύντμηση, ἀλλά ἀπό περισσότερη ἄνεση στήν τέλεσή της ὄχι μόνο γιά τό ὕψος τοῦ μυστηρίου, ἀλλά καί γιά λόγους ὀρθῆς τελεσιουργίας. Οἱ περικοπές καί οἱ παραλείψεις καταστρέφουν τήν προσεκτικά μελετημένη δομή της καί ἀλλοιώνουν τήν ὁμαλή πορεία τῆς τελεσιουργίας της. Στό Ἅγιον Ὄρος καί ὅπου ἀλλοῦ τελεῖται σωστά, ἀκόμα καί στίς ἀσκήσεις μας, ἐνῶ δέν παραλείπεται τίποτε ἀπό ὅσα προβλέπει ἡ τάξη της, δέν ὑπερβαίνεται τό χρονοδιάγραμμα πού σημειώσαμε πιό πάνω. Ἀρχίζουμε 8,30' ἀκριβῶς καί ἡ ἀπόλυση

γίνεται στίς 10 π.μ. μέ κάθε ἄνεση, ἀλλά μέ σωστούς ρυθμούς.

Ἤδη σημειώσαμε ὅτι ἡ σύνδεση μέ τόν ὄρθρο ζημίωσε καί τή θεία λειτουργία. Κυρίως ἀπό ἄποψη ἐντυπώσεων ἦταν καταλυτική. Γιά τόν πολύ κόσμο φαίνεται ὅτι ἡ "λειτουργία" διαρκεῖ περισσότερο ἀπό τρεῖς ὧρες. Καί γι' αὐτούς πού ξεχωρίζουν ὄρθρο καί λειτουργία μένει πάλι ἡ ἐντύπωση, πού εἶναι ἐν μέρει σωστή, ὅτι δέν ξέρουμε πότε ἀρχίζει ἡ θεία λειτουργία καί πότε τελειώνει. Κι αὐτό εἶναι βασικό γιά ἕνα κόσμο πού ζεῖ πιά μέ τό ρολόγι καί μ' αὐτό κανονίζει τό καθημερινό του πρόγραμμα καί τίς ποικίλες ὑποχρεώσεις του.

Στίς ἀσκήσεις μας ἡ προσαρμογή πρός τό ὡράριο αὐτό δέν εἶναι μόνο θέμα τηρήσεως τοῦ προγράμματος, ἀλλά καί συνεπείας καί λειτουργικῆς δεοντολογίας. Ἡ ὑπέρβασή του εἶναι ἀνεκτή κατά ἕνα τό πολύ τέταρτο σέ περιπτώσεις μεγάλων ἀκολουθιῶν, ὅπως ἡ λειτουργία τοῦ ἁγίου Ἰακώβου καί ἡ προηγιασμένη, πού πρέπει νά λαμβάνεται πρόνοια νά ἀρχίζουν ἕνα τέταρτο τῆς ὥρας ἐνωρίτερα.

στ'. ΤΑ ΣΥΛΛΕΙΤΟΥΡΓΑ

Κανονικά ἡ θεία λειτουργία τελεῖται ἀπό ἕνα ἱερέα μέ τήν ἀπαραίτητη συμμετοχή διακόνου. Ἔτσι τελεῖται τίς περισσότερες φορές στίς ἀσκήσεις μας. Κατ' οἰκονομίαν, τρόπον τινά, ἐλλείψει διακόνου, τελεῖται ἀπό μόνο τόν ἱερέα. Τότε ὁ ἱερεύς λέγει καί τά διακονικά, ἐκτός ἐκείνων πού ἀπευθύνονται πρός τόν ἱερέα, δηλαδή τό "Εὐλόγησον, δέσποτα", "Κέλευσον, δέσποτα" καί τά ὅμοια. Διακονικό ἐπίσης εἶναι καί τό "Καί ὧν ἕκαστος...", πού κατακλείει τά διακονικά δίπτυχα, τά ὀνόματα δηλαδή τῶν ζώντων καί τεθνεώτων πιστῶν. Ὁ ἱε-

ρεύς διαβάζει τά δίπτυχα κατά τήν προσκομιδή, πρό τῆς ἐνάρξεως τῆς θείας λειτουργίας. Κατ' ἀκολουθίαν τό "Καί ὧν ἕκαστος..." κανονικά πρέπει νά μή λέγεται στή θεία λειτουργία, ὅταν τήν τελεῖ μόνος ὁ ἱερεύς. Εἶναι ὅμως μιά προτροπή ζωτικῆς σημασίας πού κατ' οἰκονομίαν μπορεῖ νά διατηρηθεῖ καί στήν ἱερατική λειτουργία. Ἐξ ἄλλου ὁ ἱερεύς τή στιγμή αὐτή μνημονεύει μερικά ὀνόματα, λείψανο τῆς παλαιᾶς θέσεως τῶν διπτύχων στό σημεῖο αὐτό τῆς θείας λειτουργίας, καί πρῶτο τόν ἀρχιερέα τοῦ τόπου ("Ἐν πρώτοις μνήσθητι, Κύριε, τοῦ ἀρχιεπισκόπου ἡμῶν..."), ὁπότε τό "Καί ὧν ἕκαστος...") δέν παρουσιάζεται ἀσύνδετο, ἀλλά σάν συνέχεια τοῦ "Ἐν πρώτοις... καί ὧν ἕκαστος...".

Ἡ μή συμμετοχή διακόνου, πού ἔγινε κανόνας στά χρόνια τῆς τουρκοκρατίας, εἶχε πολλές συνέπειες φθαρτικές γιά τήν τάξη τῆς θείας λειτουργίας, πού πολλές ἀπ' αὐτές ἔγιναν καθεστώς. Σάν τέτοιες μποροῦν νά ἀναφερθοῦν ἡ μετάθεση εὐχῶν, ἡ θυμίαση ἀπό τόν ἱερέα κατά τό χερουβικό, ἡ συμμετοχή στή μεγάλη εἴσοδο τοῦ ἱερέως, γιά τά ὁποῖα θά γίνει λόγος κατωτέρω.

Στά φροντιστήριά μας μιά φορά τό χρόνο λειτουργεῖ μόνος ὁ ἱερεύς γιά νά δοθεῖ εὐκαιρία γιά ἐποπτεία καί τοῦ συνηθεστάτου αὐτοῦ τρόπου τελέσεως τῆς θείας λειτουργίας καί νά δοθεῖ ἀφορμή γιά σχετικούς σχολιασμούς.

Ἡ τέλεση τῆς λειτουργίας μέ συμμετοχή διακόνου δέν θεωρεῖται συλλείτουργο, γι' αὐτό καί κατ' αὐτήν τηρεῖται ἡ κανονική τάξη, χωρίς συμμετοχή στήν ψαλμωδία τοῦ ἱερέως καί τοῦ διακόνου, ὅπως γίνεται στό συλλείτουργο.

Συλλειτουργοῦν περισσότεροι ἱερεῖς στά φροντιστήριά μας στίς ἀρχαῖες λειτουργίες Ἀποστολικῶν Διαταγῶν, Μάρκου, Ἰακώβου καί προηγιασμένη Ἰακώβου γιά νά ἐλαφρύνε-

ται ὁ ρόλος τοῦ πρώτου ἱερέως λόγῳ τῶν μακρῶν εὐχῶν. Ἡ κατανομή σημειώνεται στά σχετικά "Κείμενα Λειτουργικῆς". Ὁμοίως συμμετέχουν καί δύο διάκονοι γιά τόν ἴδιο λόγο.

Στίς λειτουργίες Χρυσοστόμου - Βασιλείου γίνεται ἐνίοτε συλλείτουργο, τριῶν συνήθως ἱερέων καί δύο διακόνων, σέ ἔκτακτες πανηγυρικές λειτουργίες γιά τήν ἐποπτεία καί τόν σχολιασμό καί τοῦ τρόπου αὐτοῦ. Τακτικῶς συλλειτουργοῦν ὅλοι οἱ ἱερεῖς τοῦ Δ' ἔτους στήν τελευταία ἀποχαιρετιστήρια λειτουργία τῆς χρονιᾶς.

Κατά τό συλλείτουργο οἱ λειτουργοί ἀπαρτίζουν τόν τρίτο χορό (ἡ ψαλμωδία εἶναι χορική) καί ψάλλουν τό εἰσοδικό καί συμμετέχουν στήν ψαλμωδία τῶν ἀπολυτικίων, τοῦ κοντακίου καί τοῦ τρισαγίου. Οἱ εὐχές καί οἱ εὐλογίες (ἄν καί φαίνεται ὅτι θεωρητικά ἀνήκουν ὅλες στόν πρῶτο τῇ τάξει) κατανέμονται ἀναλόγως, μέ τήν πρόνοια οἱ κύριες εὐχές (α' ἀντιφώνου, εἰσόδου, τρισαγίου, ἐκτενοῦς, δευτέρα εὐχή τῶν πιστῶν, "Οὐδείς ἄξιος...", "Πρόσχες, Κύριε...", ἀπόλυση καί μάλιστα ἡ εὐχή τῆς ἀναφορᾶς) καί οἱ κύριες εὐλογίες ("Εὐλογημένη ἡ βασιλεία...", εὐλογία εἰσόδου, "Ἡ χάρις...", "Καί ἔσται τά ἐλέη...", "Εὐλογία Κυρίου..." νά δίδονται ἀπό τόν πρῶτο.

ζ'. ΑΡΧΙΕΡΑΤΙΚΗ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ

Τελεῖται στά φροντιστήριά μας ἀρχιερατική λειτουργία τακτικῶς τήν ἑορτή τοῦ παρεκκλησίου (Δευτέρα τοῦ ἁγίου Πνεύματος) καί ἐκτάκτως κατά τή διάρκεια τοῦ διδακτικοῦ ἔτους. Ὅπως εἶναι φυσικό τό γενικό πρόσταγμα ἔχει ὁ ἀρχιερεύς, καί οἱ συλλειτουργοί ἱερεῖς καί διάκονοι ἀκολουθοῦν τήν τάξη πού προβλέπεται κατά τήν ἀρχιερατική λειτουργία, ὅπως προκρίνει ὁ ἀρχιερεύς.

Τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τούς ἑσπερινούς καί γιά ὅποια ἄλλη ἀκολουθία γίνεται μέ χοροστασία ἀρχιερέως. Κατά τή θεία λειτουργία δέν χοροστατεῖ ὁ ἀρχιερεύς, ἀλλά λειτουργεῖ.

Τόν ἀρχιερέα ὑποδέχονται οἱ ἱερεῖς καί οἱ διάκονοι πρό τῆς εἰσόδου τοῦ ναοῦ, ὅπου φορεῖ τόν μανδύα καί παίρνει τήν ποιμαντορική ράβδο. Προσκυνεῖ στό μέσον τοῦ ναοῦ, εὐλογεῖ, ἐνῶ οἱ χοροί ψάλλουν τό "Εἰς πολλά ἔτη, δέσποτα", καί ἀνέρχεται στό θρόνο. Τότε παίρνουν "καιρό" ἀπό αὐτόν οἱ λειτουργοί καί ἐνδύονται τά ἄμφιά τους.

Κατά τόν ἑσπερινό ὁ χοροστατῶν ἀρχιερεύς εἰσέρχεται στό ναό μετά τό τέλος τῆς Θ' ὥρας, διαβάζει τόν προοιμιακό ψαλμό, εὐλογεῖ τό θυμίαμα κατά τό "Κύριε, ἐκέκραξα..." καί τήν εἴσοδο, προεξάρχει τῆς ψαλμωδίας τοῦ "Φῶς ἱλαρόν..." καί τοῦ προκειμένου, λέγει τό "Καταξίωσον" καί τό "Νῦν ἀπολύεις..." καί εὐλογεῖ κατά τήν ἀπόλυση, ἐνῶ ψάλλεται ἀπό τούς χορούς τό "Τόν δεσπότην καί ἀρχιερέα ἡμῶν...".

Κατά τόν ὄρθρο εἰσέρχεται κατά τήν ἀνάγνωση τοῦ κοντακίου καί τοῦ οἴκου, στέκεται στό μέσον τοῦ ναοῦ καί ἀκροᾶται τό συναξάριο τῆς ἡμέρας, εὐλογεῖ καί ἀνέρχεται στό θρόνο καί ψάλλει τίς καταβασίες, τήν "Τιμιωτέρα..." καί τό ἐξαποστειλάριο (τοῦ δεξιοῦ χοροῦ). "Καιρό" λαμβάνει γιά νά λειτουργήσει μετά τήν ψαλμωδία τῶν δύο πρώτων στίχων τῶν αἴνων, ὅταν ψάλλεται ἀργά τό "Τόν δεσπότην καί ἀρχιερέα ἡμῶν...".

Καί στίς δύο περιπτώσεις χοροστασίας (ἑσπερινό καί ὄρθρο) στά εἰρηνικά καί στίς ἐκτενεῖς μνημονεύεται τό ὄνομα τοῦ χοροστατοῦντος, ὅλες δέ οἱ εὐλογίες πού προβέπονται ἀπό τήν ἐκκλησιαστική τάξη δίδονται ἀπό αὐτόν. Στό τέλος ὁ μέν ἱερεύς λέγει "Δι' εὐχῶν τοῦ ἁγίου δεσπότου ἡμῶν..." καί ὁ ἀρχιερεύς ἀπαντᾶ "Δι' εὐχῶν τῶν ἁγίων πατέρων ἡμῶν...".

Κατά νεωτάτη συνήθεια ἡ χοροστασία τοῦ ἀρχιερέως ἐπεξετάθη καί στή θεία λειτουργία, πράγμα μή προβλεπόμενο ἀπό τήν ἀρχαία πράξη. Κανονικῶς ὁ ἀρχιερεύς ἤ λειτουργεῖ καί προΐσταται τῆς συνάξεως εἰς τύπον Χριστοῦ ἤ δέν παρίσταται ἐπισήμως στό ναό. Ἄν, παρά ταῦτα, χοροστατήσει στή θεία λειτουργία ἀρχιερεύς, ἐφαρμόζονται κατ' ἀναλογίαν τά ἰσχύοντα κατά τή χοροστασία στόν ἑσπερινό καί στόν ὄρθρο. Μνημονεύεται δηλαδή κατά τά εἰρηνικά, τήν ἐκτενή καί κατά τό "Ἐν πρώτοις μνήσθητι, Κύριε...", δίδει τίς προβλεπόμενες ἀπό τήν τάξη εὐλογίες, στό "Πάντων ὑμῶν..." τῆς μεγάλης εἰσόδου προστίθεται τό "Τῆς ἀρχιερωσύνης σου...", πολυχρονίζεται κατά τήν ἀπόλυση καί συνήθως διανέμει τό ἀντίδωρο.

Αὐτά χονδρικῶς γιά τόν κατατοπισμό τῶν λειτουργῶν φοιτητῶν μας καί τῶν ψαλτῶν μας.

η'. ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΞΕΝΩΝ ΦΟΙΤΗΤΩΝ

Ἡ Σχολή μας ἔχει τή χαρά νά ἔχει φοιτητές ἤ μεταπτυχιακούς ἀπό ἄλλες ὀρθόδοξες Ἐκκλησίες, κληρικούς ἤ λαϊκούς. Ἡ συμμετοχή τους στή θεία λειτουργία καί στίς ἄλλες συνάξεις μας γιά ἐμᾶς μέν εἶναι ἐκδήλωση ἀδελφοσύνης καί ἐν Χριστῷ ἀγάπης, ἀλλά συγχρόνως καί ἔμπρακτη διδασκαλία περί τῆς οἰκουμενικότητας τῆς Ἐκκλησίας καί τῆς ἐν ἁγίῳ Πνεύματι πολυγλωσσίας στήν θεία λατρεία. Γιά ἐκείνους δέ εἶναι ἱκανοποίηση καί χαρά. Πρό ἐτῶν (1975 - 1979) ἡ Ὀρθόδοξος Θεολογική Σχολή τοῦ Λιβάνου τοῦ Πατριαρχείου Ἀντιοχείας εἶχε μεταφερθεῖ, λόγῳ τῶν πολεμικῶν γεγονότων, στή Θεσσαλονίκη. Οἱ ἱερεῖς καί οἱ διάκονοι φοιτητές συλλειτουργοῦσαν μέ τούς δικούς μας καί οἱ λαϊκοί κατεῖχαν

τόν δεύτερο χορό καί έψαλλαν άντιφωνικά στά άραβικά τούς ὕμνους τῆς θείας λειτουργίας. Τό ἴδιο συνέβη μέ κληρικούς φοιτητές ἀπό τίς σλαβικές χῶρες, τή Σερβία, τήν Οὐγγαρία, τήν Κορέα, τήν Οὐκρανία κ.ο.κ.

Μόνοι δέν εἶναι εὔκολο νά λειτουργήσουν. Συλλειτουργοῦν μέ τούς ἱερεῖς φοιτητές μας καί λέγουν τίς ἐκφωνήσεις πού τούς ἀνήκουν στή γλώσσα τους. Οἱ δέ λαϊκοί φοιτητές μποροῦν νά ψάλλουν ἕνα - δύο ἐφύμνια στά ἀντίφωνα, τό "Χριστός ἀνέστη...", τόν τρισάγιο ὕμνο κ.λπ.

Στίς ἀσκήσεις μας λειτούργησαν κατά καιρούς καί δίδαξαν κληρικοί καθηγητές Ὀρθοδόξων Θεολογικῶν Σχολῶν καί ἡ παρουσία τους ἦταν ἰδιαίτερα ἐπικοδομητική γιά ὅλους μας.

θ'. ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΤΩΝ ΦΟΙΤΗΤΡΙΩΝ

Οἱ γυναῖκες, ὅπως εἶναι γνωστό, δέν ἔχουν δικαίωμα νά χειροτονηθοῦν ἀρχιερεῖς καί ἱερεῖς, σύμφωνα μέ πάγια παράδοση τῆς Ἐκκλησίας, ὁ δέ θεσμός τῶν διακονισσῶν ἔχει ἀπρακτήσει. Δέν ἐπιτρέπεται δέ σ' αὐτές, κατά τήν ἀποστολική ἐντολή (Α' Τιμ. β' 12), νά κηρύττουν κατά τήν ὥρα τῆς θείας λατρείας. Ὁμοίως δέν εἰσέρχονται, ὅπως καί οἱ λαϊκοί ἄνδρες, στό ἅγιο βῆμα.

Μποροῦν ὅμως νά μετέχουν στήν ψαλμωδία καί στίς ἀναγνώσεις τοῦ Ψαλτηρίου, ὅπως γίνεται στά γυναικεῖα μοναστήρια, ἤ στήν ἀνάγνωση μιᾶς ὥρας, ἤ καί ἑνός ἀποστόλου στό εὐχέλαιο. Ἐπί πλέον, κατά τίς φοιτητικές τους ὑποχρεώσεις, γράφουν τό κήρυγμα πού τούς ὁρίζεται στό Ζ' καί Η' ἑξάμηνο, τό ἀπαγγέλλει ὅμως κατά τήν ὥρα τῆς θείας λατρείας ἕνας φοιτητής. Μερικά ἀπό τά καλλίτερα κηρύγματα

πού ἀκούσθηκαν στίς συνάξεις μας ἦταν γραμμένα ἀπό φοιτήτριες.

Οἱ φοιτήτριές μας μετέχουν διακριτικά καί σέ ἄλλα διακονήματα τῆς λατρείας μας. Αὐτές ἔχουν τή φροντίδα γιά τά πρόσφορα καί ἐπιμελοῦνται τῆς καθαριότητας τοῦ ναϋδρίου μας καί τῆς καθαριότητος καί εὐπρεπείας τῶν ἱερῶν ἀμφίων καί καλυμμάτων.

ι'. Η ΑΝΑΓΝΩΣΗ ΤΩΝ ΕΥΧΩΝ

Σ' ὅλα τά μυστήρια τῆς Ἐκκλησίας καί στίς ἱερές τελετές οἱ εὐχές τίς ὁποῖες ἀναπέμπει ὁ ἱερεύς ἀναγινώσκονται εἰς ἐπήκοον τοῦ λαοῦ. Ὁ ἀπόστολος Παῦλος τονίζει τήν ἀνάγκη τῆς συμμετοχῆς τοῦ λαοῦ στά λεγόμενα "τῷ νοΐ", γιά νά εἶναι ἐνσυνείδητη ἡ ἀπάντησή του σ' αὐτά μέ τό "Ἀμήν"καί γιά νά κατηχεῖται καί οἰκοδομεῖται ἡ Ἐκκλησία (Α' Κορ. ιδ' 1-25). Παρά τοῦτο ἤδη κατά τόν ΣΤ' αἰώνα παρατηρήθηκαν τάσεις "μυστικῶς" ἀναγνώσεως τῶν εὐχῶν τῆς θείας λειτουργίας καί τοῦ ἁγίου βαπτίσματος. Ἡ ἀντίδραση μᾶς εἶναι γνωστή ἀπό τήν 137η (174η) Νεαρά τοῦ Ἰουστινιανοῦ, πού διατάσσει νά λέγονται οἱ εὐχές "διά φωνῆς τῷ πιστοτάτῳ λαῷ ἐξακουομένης" καί τό αἰτιολογεῖ μέ ἁγιογραφικά καί θεολογικά ἐπιχειρήματα. Τελικά ἐπικράτησε ἡ μυστικῶς ἀνάγνωση μόνο ὡς πρός τή θεία λειτουργία καί ὡς πρός τίς εὐχές τοῦ ἑσπερινοῦ καί τοῦ ὄρθρου. Ὅλες οἱ ἄλλες εὐχές τῶν μυστηρίων καί τῶν ἱερῶν τελετῶν λέγονται εἰς ἐπήκοον, ἐκτός ἀπό ἐκεῖνες πού ἀφοροῦν μόνο στόν ἱερέα καί ἀποτελοῦν ἕνα εἶδος ἐξομολογήσεώς του καί αἰτήσεως νά καταξιωθεῖ νά τελέσει τήν ἱεροπραξία. Τέτοιες εὐχές εἶναι ἡ εὐχή πρό τῆς τελέσεως τοῦ ἁγίου βαπτίσματος καί τοῦ μεγάλου ἁγιασμοῦ,

πού λέγονται κατά τά διακονικά, καί ἡ εὐχή "Οὐδείς ἄξιος..." τῆς θείας λειτουργίας. Αὐτές πάντοτε λεγόταν μυστικῶς, ἐνῶ οἱ ἄλλες πού ἀφοροῦν στό λαό καί γίνονται ἐξ ὀνόματος τῆς ὅλης Ἐκκλησίας ἦταν φυσικό νά λέγονται εἰς ἐπήκοον.

Εἶναι πολύ πιθανό ὅτι στό νά λέγονται οἱ εὐχές τῆς θείας λειτουργίας μυστικῶς συνετέλεσαν τεχνικοί ἤ μᾶλλον πρακτικοί λόγοι. Ἡ θεία λειτουργία ἐτελεῖτο στό ἅγιο βῆμα μέ τόν ἱερέα ἐστραμμένο πρός ἀνατολάς, μέ τά νῶτα δηλαδή πρός τό λαό (παλαιότερα ἔβλεπε πρός τό λαό), μέ τό τέμπλο πού ἤδη εἶχε ἀρχίσει νά ὑψώνεται, καί μέσα σέ ναούς, τίς βασιλικές, πού εἶχαν μεγάλες διαστάσεις. Ὑπό τίς συνθῆκες αὐτές ἦταν πολύ δύσκολη ἡ ἀκρόαση κειμένων πού διαβαζόταν σέ ὕφος ἀναγνώσεως καί ἀπό ἀνθρώπους πού δέν εἶχαν πάντοτε ἰδιαίτερα φωνητικά προσόντα ἤ ἦσαν γέροντες. Ἀπόδειξη ὅτι τέτοιοι λόγοι προκάλεσαν τήν μυστικῶς ἀνάγνωση καί ὄχι θεωρητικοί λόγοι, πού ἐκ τῶν ὑστέρων ἔρχονται νά δικαιώσουν τά γενόμενα, εἶναι ὅτι καί οἱ ὑπό παρόμοιες συνθῆκες ἀναγνωσκόμενες στό βῆμα εὐχές τοῦ ἑσπερινοῦ καί τοῦ ὄρθρου εἶχαν τήν ἴδια ἀπόληξη, ἐνῷ ἀντίθετα εὐχές μυστηρίων ὅπως τοῦ ἁγίου βαπτίσματος, τοῦ χρίσματος, τοῦ γάμου, τοῦ εὐχελαίου κ.λπ., πού διαβαζόταν ἐκτός τοῦ βήματος ἔμεναν νά ἀναγνώσκονται εἰς ἐπήκοον. Καί σ' αὐτή τή θεία λειτουργία ἡ ὀπισθάμβωνος, πού λέγεται στό μέσον τοῦ ναοῦ εἶναι ἀκουστή, οἱ εὐχές ὅμως τῶν ἀντιφώνων, πού ἔχουν παρόμοιο περιεχόμενο, διαβάζονται ὅμως μέσα στό βῆμα, λέγονται μυστικῶς.

Κατά τούς νεωτέρους χρόνους (ὅπως φαίνεται ἤδη ἀπό τούς Κολλυβάδες) ἄρχισε μιά τάση ἐπιστροφῆς στήν ἀρχαιοτάτη παράδοση στά γενικότερα πλαίσια τῆς ἀναρριπίσεως τῆς λειτουργικῆς ζωῆς τῶν πιστῶν. Ἔτσι οἱ εὐχές διαβάζον-

ται εἰς ἐπήκοον τοῦ λαοῦ γιά νά συμμετέχουν οἱ πιστοί στά λεγόμενα καί νά κατανοοῦν τά τελούμενα. Ὑπῆρξε, ὅπως ἦταν φυσικό, ζωηρή ἀντίδραση, γιά τόν πρόσθετο μάλιστα λόγο ὅτι στήν πατρίδα μας τήν πράξη αὐτή προώθησαν οἱ χριστιανικές κινήσεις.

Στίς ἀσκήσεις τῆς Λειτουργικῆς στίς βυζαντινές λειτουργίες οἱ εὐχές διαβάζονται εἰς ἐπήκοον τοῦ λαοῦ, ὅλες πλήν τῶν εὐχῶν τῆς εἰσόδου, τῆς πρό τοῦ Εὐαγγελίου, τῆς εὐχῆς "Οὐδείς ἄξιος..." καί τῆς εὐχῆς "εἰς τό συστεῖλαι τά ἅγια". Αὐτό γίνεται καί γιά ἱστορικούς λόγους, ἀλλά καί γιά λόγους τάξεως καί γιά ἐκπαιδευτικό σκοπό. Τούς ἱστορικούς ἤδη τούς μνημονεύσαμε. Γιά λόγους τάξεως, γιατί ἡ μυστικῶς ἀνάγνωση τῶν εὐχῶν προκάλεσε μεταθέσεις καί ἀνακατατάξεις στή θεία λειτουργία, πού ἀλλοιώνουν τήν λογική καί ἱεροπρεπή δομή της. Γιά ἐκπαιδευτικούς δέ σκοπούς, γιατί οἱ φοιτητές κατανοοῦν τό περιεχόμενο τῶν ἱερῶν κειμένων καί μέ τή συνεχή ἐπανάληψη τό ἀποτυπώνουν στή μνήμη τους γιά νά μποροῦν νά τό διδάξουν καί νά κατηχήσουν τό λαό.

Οἱ εὐχές διαβάζονται χωρίς ὑπερβολές στήν ἀπαγγελία, σεμνά καί μέ ἱεροπρέπεια, τόσο δέ δυνατά ὅσο νά εἶναι δυνατή ἡ ἀκρόασή τους. Πάντοτε δέ ἀναγινώσκονται στή θέση τους, δηλαδή πρό τῆς ἐκφωνήσεως πού ἀντιστοιχεῖ στήν κάθε μία ἀπό αὐτές. Ὅταν παρεμβάλλεται ἀπάντηση τοῦ λαοῦ ἤ ὕμνος (ὅπως στήν εὐχή τῆς ἀναφορᾶς) ὁ ἱερεύς συνεχίζει τήν εὐχή μετά τό τέλος τῆς παρεμβάσεως τοῦ λαοῦ. Τό ἴδιο γίνεται καί στίς ἄλλες ἀρχαῖες λειτουργίες πού τελοῦνται στίς ἀσκήσεις μας. Οἱ εὐχές ὅμως τοῦ ἑσπερινοῦ καί τοῦ ὄρθρου λέγονται μυστικῶς, γιατί δέν ὑπάρχει πλήρης ἀντιστοιχία μεταξύ τῶν εὐχῶν, πού προέρχονται ἀπό τό ἀσματικό τυπικό, καί τῆς μοναχικῆς ἀκολουθίας.

Ἐνίοτε στή λειτουργία τοῦ ἱεροῦ Χρυσοστόμου ἀκολουθεῖται ἡ συνήθης πράξη καί οἱ εὐχές λέγονται μυστικῶς, γιά νά παρουσιασθεῖ στά φροντιστήρια καί νά σχολιασθεῖ καί ὁ τρόπος αὐτός τῆς τελέσεως τῆς θείας λειτουργίας. Τότε τά λειτουργικά ψάλλονται, κατά τόν νεώτερο τρόπο, γιά νά καλυφθεῖ ὅσο εἶναι δυνατόν ἡ ἀνάγνωση τῆς εὐχῆς. Οὐδέποτε ὅμως οἱ εὐχές μετατίθενται.

ια'. ΕΚΦΩΝΗΣΕΙΣ - ΔΙΑΚΟΝΙΚΑ

Οἱ εὐχές καταλήγουν σχεδόν πάντοτε σέ τριαδική δοξολογία, πού λέγεται ἀπό τόν ἱερέα "ἐκφώνως". Ὁ ὅρος ἀφορᾶ στόν τρόπο τῆς μελωδικῆς ἐκτελέσεως τῆς καταλήξεως ("ἐκφωνητικῶς"), πού δέν εἶναι οὔτε ψαλμωδία οὔτε ἁπλή ἀνάγνωση, ἀλλά κάτι περισσότερο ἀπό τήν ἐμμελή ἀνάγνωση, κατά τήν ὁποία διαβάζονται τά ἀναγνώσματα, καί πολύ ὀλιγώτερο ἀπό τήν ψαλμωδία. Κατά τόν ἴδιο περίπου τρόπο λέγονται καί τά διακονικά. Οἱ ὑπερβολές εἶναι φευκτέες. Ὁ ναός δέν εἶναι τόπος ἐπιδείξεως φωνητικῶν καί μουσικῶν ἱκανοτήτων καί προσόντων, ἀλλά χῶρος λατρείας τοῦ Θεοῦ. Ἡ ἐπιβράδυνση τῶν ἱερῶν ἀκολουθιῶν δέν ὀφείλεται μόνο στίς ἀργές ψαλμωδίες τῶν ψαλτῶν, ἀλλά καί στούς ἱερεῖς καί διακόνους, πού ὀφείλουν νά δίδουν τό καλό παράδειγμα καί νά συγκρατοῦν τό ρυθμό τῆς τελεσιουργίας σέ σοβαρά καί ἱεροπρεπή μέτρα.

Οἱ ἐκφωνήσεις καί τά διακονικά, λόγῳ τοῦ τρόπου ἀπαγγελίας τους, ἀποδείχθηκαν στή λειτουργική ἐξέλιξη ἰσχυρότερο στοιχεῖο ἀπό τίς εὐχές, τίς ὁποῖες κατέκλειαν καί πού εἰσῆγαν. Ἔτσι, ἰδίως μέ τή μυστικῶς ἀνάγνωση τῶν εὐχῶν, ἐνῶ συνέβησαν πολλοί μετατοπισμοί εὐχῶν, οἱ ἐκφωνήσεις

καί τά διακονικά παρέμειναν ὡς ἐπί τό πλεῖστον στίς ἀρχικές τους θέσεις. Ἀπ' αὐτά βοηθούμενοι μποροῦμε νά ἀποκαταστήσουμε τή σωστή ἀρχική σειρά τῶν κειμένων, ἄν καί μερικές φορές αὐτό δέν εἶναι ἀπόλυτα δυνατό. Κλασικό παράδειγμα εἶναι ἡ εὐχή τοῦ τρισαγίου τῆς θείας λειτουργίας: τά διακονικά πού τήν εἰσάγουν, ἔστω καί συντετμημένα, ἔμειναν στή θέση τους ("Τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν"), ἡ ἐκφώνηση ("Ὅτι ἅγιος εἶ ὁ Θεός ἡμῶν...") ὁμοίως, ἡ εὐχή ὅμως μετατοπίσθηκε κατά τήν ψαλμωδία τοῦ τρισαγίου.

ιβ'. Η ΨΑΛΜΩΔΙΑ

Κατά τίς δύο βυζαντινές λειτουργίες, ὅπως καί σ' ὅλες τίς ἀρχαῖες λειτουργίες καί στίς ἀκολουθίες τῶν μυστηρίων (βαπτίσματος, εὐχελαίου, γάμου), ὁ ρόλος τοῦ ἱερέως εἶναι ὁ πρωτεύων, ὄχι μόνο θεωρητικά, ἐπειδή εἶναι ὁ τελεσιουργός τοῦ μυστηρίου, ἀλλά καί πρακτικά - λειτουργικά. Ὁ ἱερεύς δηλαδή εἶναι ὁ εὐχόμενος καί ἡ εὐχή κυριαρχεῖ στήν λειτουργία, ἐπειδή εἶναι ἀκουστή ἀπό τό λαό. Κατά τήν τέλεση τοῦ μυστηρίου ὁ λαός ἀκροᾶται ἐν σιγῇ καί ἀπαντᾶ στίς προκλήσεις τοῦ ἱερέως ἤ τοῦ διακόνου μέ τό "Ἀμήν", τό "Κύριε, ἐλέησον", "Παράσχου, Κύριε", "Καί μετά τοῦ πνευματός σου", "Ἔχομεν πρός τόν Κύριον", "Ἅγιος, ἅγιος..." καί τά ὅμοια. Δέν ὑπερκαλύπτει μέ τήν ψαλμωδία τόν πρωτεύοντα ρόλο τοῦ ἱερέως. Μετά τήν εἰσαγωγή τῶν ἀντιφώνων καί τοῦ τρισαγίου στίς βυζαντινές λειτουργίες ἡ ψαλμωδία ἐξαντλεῖται σ' αὐτά καί στούς ἀρχαίους καλυπτηρίους τῶν ἱερατικῶν πράξεων ψαλμικούς ὕμνους, ὅπως τό ἀλληλουάριο, τό χερουβικό καί τό κοινωνικό. Πολύ ἀργότερα εἰσήχθησαν καί δύο ἄλλοι ὕμνοι - τροπάρια, τό θεομητορικό μεγαλυνάριο ("Ἄξιόν

ἐστιν...") καί τό "Εἴδομεν τό φῶς..." μετά τήν κοινωνία. Ἡ τάση νά καλύπτονται οἱ ἱερατικές εὐχές μέ μακρόσυρτες ψαλμωδίες καί ἡ ἀντίστροφη τάση, ὁ ἱερεύς νά συστέλλει ἤ νά μεταθέτει τίς εὐχές γιά νά μή μείνει ἀκάλυπτος καί γίνει "χασμωδία", εἶναι ἀπό τίς παρενέργειες πού προῆλθαν ἀπό τήν μυστικῶς ἀνάγνωση τῶν εὐχῶν. Ὁ ψάλτης ἔγινε τό κυρίαρχο πρόσωπο στή σύναξη καί ὁ ἱερεύς οὐσιαστικά τό δευτερεῦον. Πράγματα δηλαδή ἀντιθεολογικά καί ἀντιπαραδοσιακά.

Αὐτό προσπαθοῦμε νά ἀποκαταστήσουμε στά φροντιστήριά μας. Ὁ λαός - οἱ ψάλτες νά ψάλλουν ὅ,τι ἀνήκει στό λαό· τά ἀντίφωνα, τά τροπάρια, τόν τρισάγιο ὕμνο, τό ἀλληλουάριο, τό χερουβικό, τό "Ἄξιόν ἐστιν...", τό κοινωνικό καί τό "Εἴδομεν τό φῶς". Τά λοιπά εἶναι ἀπαντήσεις καί ὀφείλουν νά διατηρήσουν τήν ἁπλή μελωδική τους ἐπένδυση, ὅπως γίνεται στό Ἅγιον Ὄρος καί στή Μεγάλη Ἐκκλησία, καί ὄχι νά μεταβληθοῦν σέ μουσικές συνθέσεις καί σέ ὀρατόρια.

ιγ'. ΟΙ ΑΝΑΓΝΩΣΕΙΣ

Τά ἀναγνώσματα στή θεία λειτουργία καί ἐκτός αὐτῆς διαβάζονται ἐμμελῶς. Αὐτός εἶναι ὁ παραδοσιακός τρόπος ἀναγνώσεως τῶν ἱερῶν κειμένων, ὁ ὁποῖος ἐκτός τοῦ ὅτι ἐντάσσει τήν ἀνάγνωση μέσα στό ὅλο ἐμμελές κλίμα τῆς ἀκολουθίας, κάνει τό κείμενο καλλίτερα ἀκουστό καί περισσότερο ἐντυπωσιακό. Στά χειρόγραφα Εὐαγγελιστάρια, στούς Πραξαποστόλους καί στά Προφητολόγια ὑπάρχουν τά λεγόμενα σημαδόφωνα, πού κανονίζουν τόν τρόπο τῆς ἐμμελοῦς ἀπαγγελίας, τίς ἀναβάσεις καί καταβάσεις τῆς φωνῆς, τίς μικρές καί τίς μεγάλες παύσεις κ.ο.κ. Σήμερα ἡ ἐμμελής ἀπαγγελία συντηρεῖται ἀπό τήν κατά παράδοση συνήθεια, χωρίς

νά κατευθύνεται ἀπό σημαδόφωνα, γι' αὐτό καί ἐκτρέπεται σέ ψαλμωδία ἤ σέ κακή ἀπαγγελία. Τά προφητικά ἀναγνώσματα ἀναγινώσκονται ἐμμελῶς, ἀλλά σέ ὕφος πού πλησιάζει τήν ἀνάγνωση, τά ἀποστολικά περισσότερο ἐμμελῶς καί τά εὐαγγελικά ἀκόμη περισσότερο. Ὑπάρχει δηλαδή μιά κλίμακα ἀναβάσεως πρός τό κορυφαῖο εὐαγγελικό ἀνάγνωσμα.

Τό εὐαγγελικό ἀνάγνωσμα σ' ὅλες τίς περιπτώσεις διαβάζεται ἀπό τόν ἱερέα, ἐκτός τῆς θείας λειτουργίας, πού, προφανῶς λόγῳ τοῦ μεγέθους τῆς συνάξεως, παραχωρεῖται στόν διάκονο γιά νά διαβασθεῖ ἀπό τόν ἄμβωνα. Ἔχουμε μαρτυρίες ἀπό τίς ὁποῖες φαίνεται ὅτι καί στίς περιπτώσεις αὐτές τό Εὐαγγέλιο διαβαζόταν ἀπό τόν ἱερέα ἀπό τό βῆμα ἤ ἀπό τόν ἐπίσκοπο ἀπό τό σύνθρονο καί ὁ διάκονος ἐπανελάμβανε κατά στίχον τό ἱερό κείμενο "ὑποδεχόμενος τόν τοῦ ἀρχιερέως λόγον". Τά ἀποστολικά καί τά προφητικά ἀναγνώσματα διαβάζονται ἀπό ἀναγνῶστες. Ὁ θεσμός τοῦ ἀναγνώστου στίς ἐκκλησίες μας σήμερα ὑπολειτουργεῖ, γι' αὐτό καί ἡ ἀνάγνωση γίνεται ἀνεύθυνα καί σηνήθως ἀπροπαράσκευα.

ιδ'. ΟΙ ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ ΤΟΥ ΒΗΜΑΤΟΣ

Ἄν ὁ θεσμός τοῦ ἀναγνώστου ὑπολειτουργεῖ, ὁ θεσμός τοῦ ὑποδιακόνου ἔχει σχεδόν πλήρως ἀπρακτήσει. Οἱ ὑποδιάκονοι συνήθως χειροθετοῦνται στό τέλος τοῦ ὄρθρου τῆς λειτουργίας, κατά τήν ὁποία πρόκειται νά χειροτονηθοῦν σέ διακόνους. Τελεία δηλαδή τυποποίηση. Σ' αὐτό ἐν πολλοῖς συνετέλεσε ἡ ἀπαγόρευση τοῦ γάμου στούς ὑποδιακόνους μετά τή χειροθεσία ἀπό τόν 6ο κανόνα τῆς Πενθέκτης Συνόδου. Οὐσιαστικά ὅμως ἐπέδρασαν οἱ συνθῆκες ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας κατά τήν τουρκοκρατία, τίς ὁποῖες δέν μπόρεσε ἀκόμη

νά ὑπερβεῖ. Τά χρέη τοῦ ὑποδιακόνου ἔχουν ἀναλάβει "τά παιδιά τοῦ ἱεροῦ" ἤ ὁ νεωκόρος.

Στό ναΰδριό μας ὑπηρετοῦν πάντοτε φοιτητές κατ' ἐναλλαγήν, καθοδηγούμενοι ἀπό κάποιον μονιμότερο καί ἐμπειρότερο. Φοροῦν ράσο ἤ στιχάριο μέ ἐζωσμένο τό ὀράριο, κατά τήν τάξη καί τόν τρόπο τοῦ ὑποδιακόνου.

ιε'. Η ΠΡΟΘΥΜΙΑΣΙΣ

Ὅπως εἴπαμε καί στά περί προθέσεως, τῆς θείας λειτουργίας, ὅπως καί ὅλων τῶν μυστηρίων, προηγεῖται προθυμίασις, πού γίνεται ἀπό τόν ἱερέα. Αὐτή ἔχει τήν ἔννοια τῆς προπαρασκευῆς καί τοῦ καθαγιασμοῦ τοῦ χώρου καί τῶν μετεχόντων διά τοῦ θυμιάματος. Ἄν ἡ θεία λειτουργία συνάπτεται μέ τόν ὄρθρο, γίνεται κατά τή δοξολογία. Ἄν προηγοῦνται οἱ ὧρες, περί τό τέλος τῆς ΣΤ'. Ἄν ἔχει τεθεῖ προανάγνωση ἤ ψάλλεται ὁ πολυέλεος, περί τό τέλος τῆς προαναγνώσεως ἤ τῆς ψαλμωδίας. Θυμιᾶται τό θυσιαστήριο καί ἀπό τήν ὡραία πύλη οἱ εἰκόνες, ὁ ναός καί ὁ λαός.

Στήν ἀρχιερατική λειτουργία ἡ προθυμίαση δέν γίνεται στό σημεῖο αὐτό, ἀλλά πρό τῆς ἐνάρξεως τῆς ἀρχιερατικῆς λειτουργίας, μετά δηλαδή τήν εἴσοδο τοῦ ἀρχιερέως στό βῆμα κατά τήν εἴσοδο.

Στά συλλείτουργα, πού μιμοῦνται τήν ἀρχιερατική πράξη, ἡ προθυμίαση γίνεται συνήθως μετά τήν εἴσοδο, ἄν καί λειτουργικά δέν δικαιώνεται. Στήν περίπτωση αὐτή δέν θά γίνει προθυμίαση πρό τῆς ἐνάρξεως τῆς θείας λειτουργίας.

Ὁ διάκονος ἤ οἱ διάκονοι κατ' αὐτή, ὅπως καί κατά τό χερουβικό, λαμβάνουν θέση ἀπέναντι ἀπό τόν θυμιῶντα ἱερέα γύρω ἀπό τήν ἁγία τράπεζα καί πρό τῆς ὡραίας πύλης.

ιστ'. "ΕΥΛΟΓΗΜΕΝΗ Η ΒΑΣΙΛΕΙΑ.."

Λέγεται πάντοτε ἀπό τόν πρῶτο ἱερέα, ἐνῷ χαράσσει "σταυροῦ τύπον" μέ τό Εὐαγγέλιο ἐπάνω στήν ἁγία τράπεζα (στό ἀντιμνήσιο). Δέν ὑψώνει ἀντιπαραδοσιακά τό Εὐαγγέλιο.

Κατά τό Πάσχα καί τήν Διακαινήσιμο ἑβδομάδα (καί τήν Τετάρτη πρό τῆς Ἀναλήψεως) ἀμέσως μετά ψάλλεται τό "Χριστός ἀνέστη..." τρίς ἀπό τόν ἱερέα, ἐνῷ ὁ χορός παίρνει τήν κατάληξη, καί ἑξάκις ἀπό τούς δύο χορούς ἐναλλάξ, ἐνῷ ὁ ἱερεύς λέγει τούς στίχους "Ἀναστήτω ὁ Θεός..." κ.λπ. Τήν "περισσή", τήν τελευταία δηλαδή ἐπανάληψη τοῦ "Χριστός ἀνέστη...", ψάλλει κατά τό ἥμισυ ὁ ἱερεύς καί κατά τό ἥμισυ ὁ χορός. Κατά τό "Χριστός ἀνέστη..." ὁ ἱερεύς θυμιᾶ τήν ἁγία τράπεζα κύκλῳ, τήν πρόθεση καί ἔξω κατά τήν περισσή. Κατά τίς λοιπές πασχάλιες ἡμέρες ἀπό τῆς Κυριακῆς τοῦ Θωμᾶ μέχρι τῆς Τρίτης πρό τῆς Ἀναλήψεως τό "Χριστός ἀνέστη..." ψάλλεται τρίς, μιά φορά ἀπό τόν ἱερέα καί δύο ἀπό τούς χορούς.

ιζ'. Η ΜΕΓΑΛΗ ΣΥΝΑΠΤΗ

Ἡ μεγάλη συναπτή ἤ τά "εἰρηνικά", ἀπό τήν ἀρκτική φράση "Ἐν εἰρήνῃ τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν", λέγονται ἀπό τόν πρῶτο τῶν διακόνων, ὅπως ἔχουν στό "Κείμενο Λειτουργικῆς 12".

Τό "Ὑπέρ τῶν εὐσεβῶν καί ὀρθοδόξων χριστιανῶν" δέν λέγεται. Αὐτό τό αἴτημα ἀντικατέστησε ἐπί τουρκοκρατίας τήν ὑπέρ τῶν βασιλέων αἴτηση γιά εὐνοήτους λόγους. Δέν ὑπάρχει στά δόκιμα χειρόγραφα καί στά παλαιά ἔντυπα.

Τό ὑπέρ τοῦ ἀρχιερέως αἴτημα λέγεται ὅπως ἔχει σέ ὅλα τά Ἱερατικά καί στά Εὐχολόγια: "Ὑπέρ τοῦ ἀρχιεπισκόπου ἡμῶν (δεῖνος)". Ἡ προσθήκη τῆς λέξεως "πατρός" πρό τοῦ "ἀρχιεπισκόπου", εἶναι ἄτοπος. Αὐτό ἰσχύει καί γιά τό "Ἐν πρώτοις..." καί γιά ὅπου ἀλλοῦ.

Τό ὑπέρ βασιλέως καί τοῦ στρατοῦ αἴτημα διαμορφώνεται ὡς ἑξῆς: "Ὑπέρ τῶν εὐσεβεστάτων ἀρχόντων ἡμῶν καί τοῦ φιλοχρίστου στρατοῦ τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν". Τά "πάσης ἀρχῆς καί ἐξουσίας ἐν τῷ κράτει ἡμῶν καί τοῦ κατά γῆν (ἤ ξηράν), ἀέρα καί θάλασσαν φιλοχρίστου στρατοῦ ἡμῶν καί τῶν σωμάτων ἀσφαλείας τῆς πατρίδος ἡμῶν" εἶναι τό λιγότερο φλύαρα.

Σέ κάθε αἴτημα ὁ λαός - ὁ χορός ἀπαντᾶ ἐμμελῶς, ἀλλά ἁπλά, μέ τό "Κύριε, ἐλέησον". Τό "Ἀμήν" λέγεται μόνο μετά τήν ἐκφώνηση. Στό "Ἀντιλαβοῦ... τῇ σῇ χάριτι" λέγεται πάντοτε "Κύριε, ἐλέησον" καί ὄχι "Ἀμήν", ὅπως κακῶς συνηθίζουν μερικοί.

ιη'. ΤΑ ΑΝΤΙΦΩΝΑ ΚΑΙ ΤΑ ΤΥΠΙΚΑ

Τά ἀντίφωνα ἔχουν εἰσαχθεῖ στίς βυζαντινές λειτουργίες σταδιακά, πρῶτο τό γ' ἀντίφωνο ὡς εἰσοδικός ψαλμός, ὕστερα τά δύο ἄλλα (τό α' καί τό β') γιά τό ἱερό τοῦ ἀριθμοῦ τρία καί γιά νά καλυφθεῖ ἡ προσκομιδή, πού μετά τή μετάθεσή της ἀπό τό χερουβικό γινόταν πρό τῆς εἰσόδου καί κατά τήν ψαλμωδία τῶν ἀντιφώνων.

Εἶναι δέ τά τρία ἀντίφωνα τρεῖς ἀναστάσιμοι ψαλμοί πού ἐστιχολογοῦντο ὁλόκληροι μέ ἐφύμνια, ὅπως εἴδαμε στήν ἀσματική ἀκολουθία τῆς τριθέκτης. Ὅταν ἡ προσκομιδή μετεφέρθη πρό τῆς ἐνάρξεως τῆς λειτουργίας μέ τή νέα της

μορφή, ἡ στιχολογία τῶν ψαλμῶν τῶν ἀντιφώνων περιορίσθηκε σέ τρεῖς ἤ τέσσερις κατ' ἐκλογήν στίχους ἀπό τόν καθένα.

Οἱ τρεῖς ψαλμοί μέ τά ἀντίστοιχα ἐφύμνια εἶναι:

α' ἀντίφωνο: Ψαλμός ϟα' ("Ἀγαθόν τό ἐξομολογεῖσθαι...").
Ἐφύμνιο: "Ταῖς πρεσβείαις τῆς Θεοτόκου...".

β' ἀντίφωνο: Ψαλμός ϟβ' ("Ὁ Κύριος ἐβασίλευσεν...").
Ἐφύμνιο: "Πρεσβείαις τῶν ἁγίων σου...".

γ' ἀντίφωνο: Ψαλμός ϟδ' ("Δεῦτε ἀγαλλιασώμεθα...").
Ἐφύμνιο: "Σῶσον ἡμᾶς, Υἱέ Θεοῦ...".

Κατά τό τρίτο ἀντίφωνο γινόταν ἡ εἴσοδος καί ὡς εἰσοδικό ψαλλόταν πανηγυρικότερα ὁ στίχος 6 τοῦ ἰδίου ψαλμοῦ "Δεῦτε προσκυνήσωμεν..." μέ ἐφύμνιο τό ἴδιο μέ τοῦ γ' ἀντιφώνου "Σῶσον ἡμᾶς, Υἱέ Θεοῦ...". Τά ἀντίφωνα αὐτά ψαλλόταν σ' ὅλες τίς λειτουργίες, εἴτε Κυριακή εἴτε καθημερινή ἐτελοῦντο, μιά καί ἡ θεία λειτουργία ἔχει πάντοτε πασχάλιο χαρακτήρα.

Ἀργότερα ἔγινε μιά ἀλλαγή, ὄχι στούς ψαλμούς ἀλλά στά ἐφύμνια, πού ἴσως ἄρχισε ἀπό τήν Κυριακή. Τό πρῶτο ἐφύμνιο παρέμεινε τό ἴδιο. Τό δεύτερο ἐξέπεσε καί ἀντικαταστάθηκε ἀπό τό τρίτο. Ὡς τρίτο δέ ἐφύμνιο ἐψάλλετο τό ἀναστάσιμο ἀπολυτίκιο ἤ τό ἀπολυτίκιο τοῦ ἑορταζόμενου ἁγίου. Τό εἰσοδικό ὅμως, στίχος καί ἐφύμνιο, παρέμειναν τά ἴδια.

Ἔτσι ἔχουμε δύο τύπους ἀντιφώνων, πού ἔμειναν –καί μένουν στό Ἅγιον Ὄρος ἀκόμη– σέ χρήση. Τά πρῶτα πού τά ὀνομάζουμε "ἀρχαῖα" καί τά δεύτερα, γιά νά διακρίνονται ἀπό τά πρῶτα, "νεώτερα". Τά νεώτερα, γιά νά γίνει σαφέστερο τό πράγμα, πῆραν τήν ἑξῆς μορφή:

α'. ἀντίφωνο: *Ψαλμός ϟα' ("Ἀγαθόν τό ἐξομολογεῖσθαι...")*
Ἐφύμνιο: "Ταῖς πρεσβείαις...".

β' ἀντίφωνο: *Ψαλμός ϟβ' ("Ὁ Κύριος ἐβασίλευσεν...")*
Ἐφύμνιο: "Σῶσον ἡμᾶς, Υἱέ Θεοῦ..."

γ' ἀντίφωνο: *Ψαλμός ϟδ' ("Δεῦτε ἀγαλλιασώμεθα...")*
Ἐφύμνιο: Τό ἀπολυτίκιο.

Κατά τίς δεσποτικές ἑορτές οἱ ἀναστάσιμοι ψαλμοί ἀντικαταστάθηκαν μέ ἄλλους μεσσιανικούς ψαλμούς, πού προφητικά ἀναφέρονται στό θέμα τῆς ἑορτῆς. Ὡς πρός τά ἐφύμνια ἀκολουθήθηκε τό δεύτερο σχῆμα, μέ ἐφύμνιο δηλαδή στό γ' ἀντίφωνο τό ἀπολυτίκιο τῆς ἑορτῆς. Τό εἰσοδικό ἀποτελεῖ στίχο τοῦ ψαλμοῦ τοῦ γ' ἀντιφώνου.

Ἀργότερα, κατά μίμηση τῶν δεσποτικῶν ἑορτῶν, καταρτίσθηκαν εἰδικά ἀντίφωνα καί γιά τίς θεομητορικές ἑορτές. Εἶχε ἤδη ὅμως ξεχασθεῖ ὁ ὀρθός τρόπος συνθέσεώς τους. Οἱ στίχοι λαμβάνονται συνήθως κατ' ἐκλογήν καί τό εἰσοδικό δέν εἶναι πιά στίχος τοῦ γ' ἀντιφώνου, ἀλλά τό "Δεῦτε προσκυνήσωμεν..." τῶν κοινῶν ἀντιφώνων.

Στό φροντιστήριό μας χρησιμοποιοῦμε ὅλους αὐτούς τούς τύπους τῶν ἀντιφώνων· τά ἀρχαῖα, τά νεώτερα καί, κατά τά μεθέορτα τῶν δεσποτικῶν καί θεομητορικῶν ἑορτῶν, τά εἰδικά τους ἀντίφωνα.

Γιά τά τυπικά μιλήσαμε στίς ἀκολουθίες τοῦ νυχθημέρου. Σέ μοναστικά περιβάλλοντα –πιθανόν× ἡ ἀρχή ἔγινε στή Μονή τῆς Εὐεργέτιδος στήν Κωνσταντινούπολη– γιά νά μή παραλείπεται ἡ ἀκολουθία τῶν τυπικῶν ἐνσωματώθηκε στή θεία λειτουργία. Τά ἀντίφωνα, πού δέν ἦταν ἀρεστά καί συνήθη στήν μοναχική παράδοση, παραμερίσθηκαν καί τή θέση τους πῆραν οἱ δύο ψαλμοί τῶν τυπικῶν (ρβ' καί ρμε') καί οἱ

×: Ἀναφέρονται ὅμως σέ λεξιονάρια τοῦ θ' αἰῶνος (Πάγκου Θ. Κανόνες καί λατρεία σ. [illegible]).

μακαρισμοί ὡς τρίτο ἀντίφωνο. Οἱ δύο πρῶτοι ψαλμοί χωρίς ἐφύμνιο καί οἱ μακαρισμοί μέ εἰδικά τροπάρια τῆς Παρακλητικῆς τίς Κυριακές καί τίς καθημερινές, πού λέγονται καί αὐτά "μακαρισμοί", ἤ μέ τήν γ' καί στ' ᾠδή τοῦ κανόνος τῶν ἑορταζομένων ἁγίων. Τό νέο σύστημα ἀπαιτοῦσε πολλαπλάσιο χρόνο ἀπό τά ἀντίφωνα, ἀλλ' αὐτό δέν ἐνοχλοῦσε τούς μοναχούς.

Μέ τή γενίκευση τῆς χρήσεως τοῦ μοναχικοῦ τυπικοῦ καί στίς ἐνορίες ἐπιχειρήθηκε νά δοθεῖ προτεραιότητα στή μοναχική πράξη καί ὡς πρός τά τυπικά. Τά ἀντίφωνα θεωρήθηκαν κατάλληλα γιά τίς καθημερινές, ἐνῶ τίς Κυριακές προβλήθηκε ὡς κανονική πράξη ἡ ψαλμωδία τῶν τυπικῶν. Ἀλλ' αὐτό ἀποδείχθηκε μή βιώσιμο, λόγῳ τοῦ μήκους πού προσελάμβανε ἡ ἀκολουθία, ὅταν μάλιστα συνήπτετο ἡ θεία λειτουργία στόν ὄρθρο.

Κατά τήν περίοδο τῆς μίξεως μέ τό ἀσματικό τυπικό μαρτυρεῖται ἀπό τά χειρόγραφα μιά ἀπόπειρα συμβιώσεως τῶν δύο παραδόσεων: Οἱ ψαλμοί τῶν τυπικῶν στιχολογοῦνται μέ ἐφύμνια, ὁ πρῶτος μέ τό "Εὐλογητός εἶ, Κύριε", ὁ δεύτερος μέ τό "Δόξα τῷ Πατρί καί τῷ Υἱῷ καί τῷ ἁγίῳ Πνεύματι" καί οἱ μακαρισμοί μέ τό ἐφύμνιο "Μνήσθητι ἡμῶν (ἤ μου), Κύριε, ὅταν ἔλθῃς ἐν τῇ βασιλείᾳ σου". Αὐτά στά χειρόγραφα τιτλοφοροῦνται "τυπικά κατά τήν τάξιν τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας".

Ἄλλη παραλλαγή τῶν τυπικῶν πιό βιώσιμη ἔχουμε στήν πράξη τῶν σλαβικῶν Ἐκκλησιῶν, ὅπου συνήθως τά τυπικά ψάλλονται κατ' ἐπιτομήν, ἀνά τέσσερις στίχοι ἀπό τόν κάθε ψαλμό καί ὅλοι οἱ στίχοι τῶν μακαρισμῶν, ἀλλά χωρίς ἐφύμνιο ἤ τροπάρια.

Ὅλους αὐτούς τούς τύπους τῆς χρήσεως τῶν τυπικῶν στή θεία λειτουργία τούς χρησιμοποιοῦμε ἐναλλάξ, ἤτοι:

α) Τά τυπικά μέ τούς μακαρισμούς μέ τά τροπάρια τοῦ ἤχου ἀπό τήν Παρακλητική.

β) Τά τυπικά μέ τούς μακαρισμούς μέ τροπάρια ἀπό τήν γ' καί στ' ᾠδή τοῦ κανόνος.

γ) Τά τυπικά "κατά τήν τάξιν τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας".

δ) Τά τυπικά κατ' ἐπιτομήν.

Μέ τή χρήση τῶν ἀντιφώνων καί τῶν τυπικῶν σ' ὅλους τούς τύπους των ἐπιδιώκεται νά δοθεῖ ἡ ἐποπτεία μιᾶς τόσο πλουσίας καί πολυμόρφου παραδόσεως, πού ὑφίσταται μιά ἄνευ προηγουμένου κρίση. Σήμερα τά δύο πρῶτα ἀντίφωνα ἔχουν συρρικνωθεῖ κατά τό πλεῖστον στήν τριπλή ἐπανάληψη τῶν ἐφυμνίων χωρίς στίχους τῶν ψαλμῶν, τό δέ τρίτο ἀντίφωνο στήν ἅπαξ ψαλμωδία τοῦ ἀπολυτικίου. Κι αὐτό γιά νά δοθεῖ χρόνος στήν ἐκτέλεση συνθέτων μελῶν, ὅπως τό δύναμις τοῦ τρισαγίου, τό χερουβικό, τό "Ἄξιόν ἐστι..." καί τό κοινωνικό, ἀκόμα καί τῶν λειτουργικῶν ἤ καί τῶν ἐκφωνήσεων καί τῶν διακονικῶν. Τά ἁπλά λαϊκά μέλη τῶν ἀντιφώνων θεωροῦνται ἀνάξια προσοχῆς, ἤ ἀπό τούς "προοδευτικούς" κουραστικά λόγῳ τῆς ἐπαναλήψεως τῶν ἐφυμνίων. Ἀτυχής ὁμοίως καί ἀλλόκοτη ὑπῆρξε ἡ προσπάθεια συγκερασμοῦ τῶν ψαλμῶν τῶν τυπικῶν μέ τά ἐφύμνια τῶν ἀντιφώνων, μέ τό σκεπτικό διασώσεως τῆς μοναχικῆς πράξεως τῶν τυπικῶν στίς ἐνορίες, ὅπου ἐπεβίωνε ἀκόμη ἡ ἀντιφωνική ψαλμωδία.

ιθ'. Η ΕΙΣΟΔΟΣ ΜΕΤΑ ΤΟΥ ΕΥΑΓΓΕΛΙΟΥ

Ἡ εἴσοδος, ἤ ἡ εἴσοδος μετά τοῦ Εὐαγγελίου (ὁ ὅρος "εἴσοδος τοῦ Εὐαγγελίου" εἶναι λανθασμένος) ἤ, κατά τόν νεώτερο ὅρο, ἡ "μικρά εἴσοδος", ὅταν μέν ψάλλονται τά ἀντίφωνα γίνεται κατά τό τρίτο ἀντίφωνο καί, διακοπτομένης τῆς ψαλμωδίας του, παρεμβάλλεται τό "Σοφία· ὀρθοί" καί συνεχίζεται τό ἀντίφωνο μέ τό εἰσοδικό, τά τροπάρια καί τό "Δόξα καί νῦν" τῆς κατακλεῖδος του. Ὅταν δέ ψάλλονται τά τυπικά, ἡ εἴσοδος γίνεται στό "Καί νῦν" τῶν μακαρισμῶν καί στό θεοτοκίο, πού ψάλλεται σχολαιότερα.

Ἡ εἴσοδος δέν περιτρέχει τό ναό, ἀλλά κατά τήν ἀρχαία τάξη, πού τηρεῖται στίς σλαβικές ἐκκλησίες καί στό Ἅγιον Ὄρος, γίνεται στό ἐμπρός μέρος τοῦ κυρίως ναοῦ, κάτω ἀπό τά προσκυνητάρια καί πρός τό μέσον. Ἡ εὐχή τῆς εἰσόδου δέν λέγεται καθ' ὁδόν, ἀλλά ἀφοῦ σταθεῖ ὁ ἱερεύς στό μέσον τοῦ ναοῦ. Μετά τήν εὐχή τῆς εἰσόδου, εὐλογεῖται ἡ εἴσοδος καί λέγεται τό "Σοφία· ὀρθοί". Στά συλλείτουργα ὁ διάκονος εἰσέρχεται στό βῆμα, ἀποθέτει τό Εὐαγγέλιο στήν ἁγία τράπεζα καί ὑποδέχεται θυμιῶν τούς εἰσοδεύοντες ἱερεῖς. Τότε, ὅπως εἴπαμε, ὁ χορός τῶν ἱερέων ψάλλει τό εἰσοδικό καί συμμετέχει στήν ψαλμωδία τῶν ἀπολυτικίων, τοῦ κοντακίου καί τοῦ τρισαγίου. Ἄλλως ὄχι.

κ'. ΤΟ ΤΡΙΣΑΓΙΟ

Τοῦ τρισαγίου προηγεῖται ἡ σχετική εὐχή "Ὁ Θεός ὁ ἅγιος..." μετά τήν παρακέλευση τοῦ διακόνου ("Τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν"). Ἕπεται ἡ ἐκφώνηση "Ὅτι ἅγιος...". Στήν εὐχή ζητεῖ ὁ ἱερεύς νά καταξιωθεῖ ἡ κοινότης νά ψάλλει τόν τρισάγιο ὕμνο. Ὅταν λέγεται ἡ εὐχή κατά τήν ψαλμωδία τοῦ τρισ-

αγίου δημιουργεῖται πρωθύστερο καί ὡς πρός τό αἴτημα καί ὡς πρός τή θέση τῆς ἐκφωνήσεως πού προτάσσεται, ἀλλά καί ἐπιτάσσεται τῆς εὐχῆς.

Κατά τό πρῶτο τρισάγιο οἱ ἱερεῖς μέ τόν σχετικό διάλογο ("Κέλευσον... –Εὐλογημένος... –Εὐλόγησον... –Εὐλογημένος εἶ...") ἀποσύρονται στήν καθέδρα καί παραμένουν ἐκεῖ ὄρθιοι κατά τό τρισάγιο, κατά τό Ἀλληλουάριο καί κατά τήν ἀνάγνωση τοῦ Εὐαγγελίου, καθήμενοι κατά τόν Ἀπόστολο καί τό κήρυγμα. Στόν θρόνο τοῦ συνθρόνου κάθεται μόνον ὁ ἐπιχώριος ἀρχιερεύς. Οἱ ἱερεῖς πάντοτε πλαγίως, δεξιά καί ἀριστερά τοῦ θρόνου, κατά τάξη. Μόνο ὁ πρῶτος ἱερεύς μετακινεῖται πρό τῆς ἁγίας τραπέζης κατά τό ἀλληλουάριο γιά νά εὐλογήσει τόν ἀναγνώστη τοῦ ἀποστόλου καί τό θυμίαμα, νά διαβάσει τήν εὐχή πρό τοῦ Εὐαγγελίου καί νά εὐλογήσει τόν εὐαγγελιστή, τόν διάκονο δηλαδή πού θά ἀναγνώσει τό Εὐαγγέλιο. Κατά τήν ἀνάγνωση τοῦ Εὐαγγελίου μόνος αὐτός στέκεται στήν ὡραία πύλη, καί ἀκροᾶται, παραλαμβάνει τό Εὐαγγέλιο, τό ἀποθέτει στήν ἁγία τράπεζα καί ἐπιστρέφει στή θέση του, ὅπου κάθεται γιά νά ἀκούσει τό κήρυγμα. Μετά ἀπό αὐτό ὅλοι οἱ λειτουργοί ἐπιστρέφουν στίς θέσεις τους περί τήν ἁγία τράπεζα.

Αὐτή ἡ διάταξη τηρεῖται στό συλλείτουργο καί κατ' ἀναλογίαν ὅταν λειτουργεῖ ἕνας ἱερεύς μέ διάκονο.

κα'. ΤΑ ΑΝΑΓΝΩΣΜΑΤΑ

Ἀπόστολος καί Εὐαγγέλιο ἀναγινώσκονται συνήθως τά τῆς ἡμέρας, ἐκτός ἄν ἡ μία ἀπό τίς περικοπές αὐτές ἔχει ορισθεῖ ὡς θέμα ὁμιλίας, ὁπότε ἀκολουθεῖται τό πρόγραμμα τῶν ἀσκήσεων τῆς Ὁμιλητικῆς.

Ἀκολουθεῖ δέ αὐτό πορεία ἀπό τά ἁπλούστερα πρός τά συνθετώτερα, δηλαδή ἀπό τήν κατωτέρα ὁμιλία στήν εὐαγγελική καί ἀποστολική περικοπή στήν ἀνωτέρα ὁμιλία, πάλι κατά τήν ἴδια σειρά, καί μετά στούς λόγους. Ἑπομένως ἐπιλέγονται περικοπές κατάλληλες γιά τά εἴδη αὐτά τοῦ κηρύγματος, πάντα ὅμως μέσα στά πλαίσια τῶν περιόδων τοῦ Εὐαγγελισταρίου καί τοῦ Πραξαποστόλου, ἀπαραιτήτως δέ κατά τήν περίοδο τοῦ Πεντηκοσταρίου ἀπό τίς Πράξεις καί τό κατά Ἰωάννην Εὐαγγέλιο.

Τά ἀναγνώσματα διαβάζοναι στό μέσον τοῦ ναοῦ ἀπό ἀναλόγιο (δισκέλι) καί πάντοτε ἐμμελῶς.

Ἔχει γίνει κοινή συνείδηση ὅτι ἐπιβάλλεται ἡ ἐπαναφορά στά ἀναγνώσματα τῆς θείας λειτουργίας καί τῆς περικοπῆς ἀπό τήν Παλαιά Διαθήκη, ὅπως ἀρχικῶς ἦταν. Ἡ μεταφορά τῶν προφητικῶν ἀναγνωσμάτων στόν ἑσπερινό στά μέν μοναστήρια ἔχει καλῶς. Στίς ἐνορίες ὅμως στερήθηκε ὁ λαός τή δυνατότητα ἀκροάσεως καί ἑρμηνείας τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ἐφ' ὅσον στούς μέν ἑσπερινούς ἐλάχιστοι προσέρχονται στό ναό, οἱ δέ μέ ἑσπερινό συνδεδεμένες λειτουργίες γίνονται σέ ἡμέρες ἀπρόσφορες γιά διδασκαλία. Τό θέμα γιά τούς λόγους αὐτούς ἔχει ἀναγραφεῖ στόν κατάλογο θεμάτων τῆς μελλούσης νά συνέλθει Ἁγίας καί Μεγάλης Συνόδου. Στά φροντιστήριά μας ἀφ' ἑνός μέν γιά νά γνωσθεῖ ἡ παλιά πράξη, ἀφ' ἑτέρου δέ γιά νά προπαρασκευάζεται τό ἔδαφος γιά τήν ἐπαναφορά τοῦ προφητικοῦ ἀναγνώσματος καί τοῦ τρόπου ἐντάξεώς του στή σειρά τῶν ἀναγνωσμάτων, σέ μερικές λειτουργίες ἀναγιγνώσκεται προφητική περικοπή. Αὐτό γίνεται κυρίως ὅταν συμπέσει μνήμη προφήτου, ὁπότε ἐπιλέγεται περικοπή ἀπό τό ὁμώνυμο βιβλίο, εἴτε σέ ἡμέρες ἤ μεθέορτα ἑορτῶν, ὁπότε διαβάζεται μιά ἀπό τίς τρεῖς περικοπές τοῦ

ἑσπερινοῦ. Ὡς "προκείμενον τῆς προφητείας" ἐπιλέγονται δύο ψαλμικοί στίχοι, κατά τό δυνατόν σχετιζόμενοι πρός τήν ἑορτή. Ἡ ἐπιλογή τῆς περικοπῆς πρέπει νά γίνεται ἐγκαίρως καί ὁ καθορισμός τοῦ ἀναγνώστου ἀπό τήν προηγούμενη τουλάχιστον ἡμέρα, γιά νά δίδεται χρόνος σ' αὐτόν νά μελετήσει τήν περικοπή. Τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τίς ἀποστολικές περικοπές καί γιά ὅλα τά ἀναγνώσματα.

κβ'. ΕΥΛΟΓΙΑ ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΥ ΚΑΙ ΕΥΑΓΓΕΛΙΣΤΟΥ

Μετά τό ἀνάγνωσμα τοῦ Ἀποστόλου καί τοῦ Εὐαγγελίου ὁ ἱερεύς "εἰρηνεύει", δηλαδή εὔχεται τήν εἰρήνη - εὐλογεῖ, τόν ἀναγνώστη καί τόν εὐαγγελιστή ἀντίστοιχα. Ὁ παλαιός τύπος εὐλογίας ἦταν καί στίς δύο περιπτώσεις τό ἁπλό "Εἰρήνη σοι", πού λεγόταν μάλιστα σέ χαμηλό τόνο, ἐφ' ὅσον δέν ἀφοροῦσε στήν κοινότητα, ἀλλά μόνο σ' αὐτόν πού διάβαζε τίς περικοπές σάν "ἀντιμισθία τοῦ ἔργου" κατά τόν ἅγιο Συμεών Θεσσαλονίκης. Πρόσφατα ἐπικρατεῖ ἡ συνήθεια ὄχι μόνο ἡ εὐλογία νά λέγεται δυνατά, ἀλλά καί νά ἐπαυξάνεται μέ προσδιορισμούς καί νά ἐπεκτείνεται πρός ὅλο τό λαό. Ἔτσι τό "Εἰρήνη σοι" τοῦ Ἀποστόλου γίνεται "Εἰρήνη σοι τῷ ἀναγιγνώσκοντι" ἤ "τῷ ἀναγνῶντι" ἤ "τῷ ἀναγνώσαντι" ἤ "τῇ ἀναγινωσκούσῃ" ἤ "τῇ ἀναγνούσῃ" ἤ "τῇ ἀναγνωσάσῃ" (σέ γυναικεῖα μοναστήρια) καί προστίθεται "καί παντί τῷ λαῷ". Καί γιά μέν τό "καί παντί τῷ λαῷ" δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι εἶναι τελείως ἀπόβλητο καί σόλοικο, ἀφοῦ ἡ εὐλογία δέν ἀφορᾶ στό λαό, ἀλλά στόν ἀναγνώστη. Ἐλάχιστα δευτερόλεπτα ἀργότερα (ἄν δέν ψάλλεται μάλιστα ἀλληλουάριο) εὐλογεῖται ὁ λαός μέ τό ἀρχαῖο "Εἰρήνη πᾶσι" πρό τῆς ἀναγνώσεως τοῦ Εὐαγγελίου. Γιά δέ τίς μετοχές "ἀναγινώσκοντι"

κ.λπ. ἐκτός τοῦ ὅτι δέν μαρτυροῦνται ἀπό τήν παράδοση, εἶναι ἕνα τραγικό δεῖγμα στό ποῦ μπορεῖ νά ὁδηγήσει ὁ σχολαστικισμός καί ἡ αὐθαιρεσία καί στό ποῦ ὁδηγούμαστε μή σεβόμενοι τή σεμνή τάξη τῆς Ἐκκλησίας. Μιά μικρή ἐκτροπή μπορεῖ νά δημιουργήσει λαβύρινθο ὑπερβασιῶν καί σύγχυση χωρίς προηγούμενο.

Τό ἴδιο καί στήν εὐλογία τοῦ εὐαγγελιστοῦ ἡ ἀρχαία ὀρθή τάξη προβέπει τό ἁπλό "Εἰρήνη σοι". Ἡ προσθήκη "τῷ εὐαγγελιζομένῳ" ἤ "τῷ εὐαγγελισαμένῳ" εἶναι γιά τούς ἴδιους λόγους ἀπαράδεκτη.

Σέ μερικούς ναούς ἔχει εἰσαχθεῖ ἄλλη κενοτομία γιά τόν δῆθεν ἐξωραϊσμό ἤ τήν ἀνάδειξη τοῦ ἀποστολικοῦ ἀναγνώσματος. Ὁ ἀναγνώστης παραλαμβάνει τόν Ἀπόστολο ἀπό τόν ἱερέα κατά τό "Δύναμις" τοῦ τρισαγίου ἀπό τήν ὡραία πύλη καί τόν παραδίδει ὅταν τελειώσει τήν ἀνάγνωση κατά τήν εὐλογία. Προβάλλεται δέ πρός δικαιολογία τό ὅτι ὁ Ἀπόστολος εἶναι ἱερό βιβλίο, περιέχει περικοπές τῆς Ἁγίας Γραφῆς, θεόπνευστα κείμενα κ.λπ., καί πρέπει νά βρίσκεται στήν ἁγία τράπεζα. Αὐτά εἶναι ψευδεῖς θεολογικές ἐπινοήσεις. Ὁ Ἀπόστολος εἶναι βιβλίο τοῦ χοροῦ, τοῦ ἀναγνώστου. Ἔχει τά ἀντίφωνα, τά προκείμενα, τά ἀλληλουάρια καί τά κοινωνικά, στοιχεῖα δηλαδή πού ἀφοροῦν στό λαό καί ὄχι στόν ἱερέα. Ὁ ἀναγνώστης πρέπει ἐξ ἄλλου νά προμελετᾶ τά ἀποστολικά κείμενα γιά νά ἀποφεύγονται τά ἀναγνωστικά σφάλματα, ὄχι μόνο στό σπίτι του, ἀλλά καί κατά τήν ὥρα τῆς λατρείας. Κατά τήν ἴδια λογική καί τά ἄλλα λειτουργικά βιβλία (Ὡρολόγιο, Ψαλτήριο, Τριώδιο), πού περιέχουν βιβλικά κείμενα θά ἔπρεπε νά τίθενται στήν ἁγία τράπεζα, πού θά μεταβαλόταν ἔτσι σέ βιβλιοστάσιο. Στήν ἁγία τράπεζα τίθεται μόνο τό ἱερό Εὐαγγέλιο, ὁ τύπος καί τό σύμβολο τοῦ

Χριστοῦ. Τέτοιου εἴδους ἀντιπαραδοσιακές πρωτοβουλίες προκάλεσαν τή βιβλιοδεσία τοῦ Ἀποστόλου ἀπό τούς προμηθευτές ἐκκλησιαστικῶν εἰδῶν μέ ἐπάργυρα ἤ ἐπίχρυσα καλύμματα κακίστης ἐμπνεύσεως μέ τούς ἀποστόλους, τόν Χριστό, τήν Παναγία, τόν ἀπόστολο Ἀνδρέα καί ὅ,τι ἄλλο ἐπενόησε ἡ φαντασία τους. Οἱ δέ ἱερεῖς τά θέτουν στήν ἁγία τράπεζα. Πράγματα ἀπαράδεκτα.

κγ'. ΤΟ ΑΛΛΗΛΟΥΑΡΙΟ

Τό ἀλληλουάριο ἤ ἀλληλουϊάριο εἶναι ψαλμός πού ψάλλεται μέ ἐφύμνιο τό τριπλό "Ἀλληλούϊα" στόν δηλούμενο ἑκάστοτε ἦχο. Τό ἀλληλουάριο ψάλλεται μετά τόν Ἀπόστολο ὡς προκείμενο τοῦ Εὐαγγελίου κατά τή θεία λειτουργία καί κατά μίμηση στίς ἄλλες ἀκολουθίες πλήν τῶν μεγάλων ὡρῶν. Ὁ σκοπός τῆς ψαλμωδίας του εἶναι ἡ προπαρασκευή γιά τήν ἀκρόαση τοῦ ἱεροῦ Εὐαγγελίου καί ἡ κάλυψη τῶν ἱερατικῶν πράξεων καί εὐχῶν πού προηγοῦνται τοῦ εὐαγγελικοῦ ἀναγνώσματος, ἤτοι:

τῆς θυμιάσεως,
τῆς εὐχῆς πρό τοῦ Εὐαγγελίου,
τῆς εὐλογίας τοῦ εὐαγγελιστοῦ διακόνου
καί τῆς μεταβάσεώς του στόν ἄμβωνα.

Οἱ ψαλμοί τοῦ ἀλληλουαρίου ἐπιλέγονται κατά τό θέμα τῆς ἑορτῆς ἤ εἶναι ἄμνημοι κατά τά θέματα τῶν ἡμερῶν τῆς ἑβδομάδος. Τῆς Πέμπτης εἶναι ὁ ἀποστολικός ψαλμός ιη' "Οἱ οὐρανοί διηγοῦνται δόξαν Θεοῦ...". Ποτέ δέν ἐλέγοντο ὅλοι οἱ στίχοι τοῦ ψαλμοῦ, ἀλλά τρεῖς ἤ καί περισσότεροι κατ' ἐκλογήν μέχρις ὅτου καταλάβει ὁ διάκονος τή θέση του στόν

ἄμβωνα, ὁπότε διεκόπτετο ἡ ψαλμωδία τοῦ ἀλληλουαρίου. Ὁ ψαλμός τοῦ ἀλληλουαρίου, ἄν δέν δηλοῦται στόν Ἀπόστολο, βρίσκεται εὔκολα, γιατί παρατίθεται συνήθως ὁ ἀρκτικός του στίχος.

Ἡ ψαλμωδία τοῦ ἀλληλουαρίου περιορίσθηκε λόγῳ σπουδῆς μόνο στό τριπλό "Ἀλληλούϊα". Αὐτό ἔφερε τελεία ἀναστάτωση στή λειτουργική τάξη. Ὅλα τά πρό τοῦ Εὐαγγελίου λεγόμενα καί πραττόμενα μετατοπίσθηκαν καί γίνονται κατά τήν ἀνάγνωση τοῦ Ἀποστόλου, πρᾶγμα πού παρακωλύει τήν ἀκρόαση τοῦ ἀναγνώσματος καί ἀπό τούς λειτουργούς καί ἀπό τό λαό. Ἐπιβάλλεται γιά τούς λόγους αὐτούς ἡ ἀποκατάστασή του γιά τήν εὐτακτότερη τέλεση τῆς θείας λειτουργίας. Στό Ἅγιον Ὄρος ἐν μέρει διαρηρεῖται κατά τίς ἑορτές, ὁπότε ψάλλεται τό ἀργό "Ἀλληλούϊα" καί γίνεται κατ᾽ αὐτό μεγάλη θυμίαση. Στίς ἀσκήσεις Λειτουργικῆς ψάλλεται πάντοτε τό ἀλληλουάριο.

κδ'. ΤΟ ΚΗΡΥΓΜΑ

Ἀμέσως μετά τό εὐαγγελικό ἀνάγνωσμα γίνεται τό κήρυγμα. Αὐτό ἐπιβάλλουν λόγοι παραδοσιακοί καί πρακτικοί. Πάντοτε ἡ ὁμιλία γινόταν μετά τά ἀναγνώσματα ὡς φυσική συνέχεια τοῦ λόγου τῆς διδασκαλίας, πού προσφέρεται ἐπ᾽ ἐκκλησίας στό λαό τοῦ Θεοῦ σ᾽ ὅλη τήν διαχρονική ἑνότητά του: προφητεία - ἀποστολικό κήρυγμα - εὐαγγέλιο - σχολιασμός καί ἑρμηνεία ἀπό σύγχρονό μας διδάσκαλο τῆς Ἐκκλησίας. Ὑπό ὅλες του τίς μορφές τό κήρυγμα, εἴτε ὡς ὁμιλία πού ἄμεσα ἑρμηνεύει τίς προαναγνωσθεῖσες Ἅγιες Γραφές, εἴτε ὡς λόγος πού ἀναπτύσσει συνθετικά κάποιο ἑορτολογικό, λειτουργικό ἤ ἄλλο θέμα πού ἀναφέρεται στήν πίστη ἤ

στό ἦθος τῆς Ἐκκλησίας, ἐξαρτᾶται ἀπό τά ἁγιογραφικά κείμενα. Ἐν πάση ὅμως περιπτώσει τό διδακτικό μέρος τῆς θείας λειτουργίας ἐπιζητεῖ τήν ὁλοκλήρωσή του μέ τό κήρυγμα. Ἡ μίξη τῆς διδασκαλίας μέ τήν ἐπακολουθοῦσα τέλεση τοῦ μυστηρίου μόνο σύγχυση προκαλεῖ παρά ὠφέλεια.

Ἡ πρόφαση ὅτι κατά τά ἀναγνώσματα δέν εἶναι παρόν ὅλο τό ἐκκλησίασμα, ἔχει μέν τή βάση της, ἀλλά μέ τό ἴδιο σκεπτικό κατά πρῶτο λόγο τά ἀναγνώσματα θά ἔπρεπε νά μετατοπισθοῦν στό τέλος τῆς λειτουργίας. Ἐκτός τούτου στήν πρόταση αὐτή ὑπάρχει ὑποσυνείδητα μιά ἀνατροπή ἀξιῶν· τό κήρυγμα τίθεται σέ πλεονεκτικότερη θέση ἀπό τήν τέλεση τοῦ μυστηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας, ἀφοῦ οἱ καθυστερημένοι ἐκκλησιαζόμενοι χάνουν μέν τή λατρεία κερδίζουν ὅμως τό κήρυγμα. Τό δέ ἄλλο ἐπιχείρημα ὅτι μέ τή μετάθεση στό κοινωνικό κερδίζεται ὁ χρόνος ἐκεῖνος καί δέν ἐπιβραδύνεται ἡ λειτουργία, εἶναι τελείως ἀντιλειτουργικό. Τό κοινωνικό εἶναι ὀργανικό στοιχεῖο τῆς θείας λειτουργίας, χρόνος ὠφέλιμος γιά τήν προπαρασκευή γιά τήν προσέλευση στή θεία κοινωνία καί ὄχι νεκρός χρόνος γιά εὐσεβεῖς διδασκαλίες. Ἄν ὁ λειτουργός εἶναι καί ὁ ὁμιλητής, ὅπως πρέπει κατ' ἀρχήν νά εἶναι, ἡ ὥρα τοῦ κοινωνικοῦ εἶναι γι' αὐτόν πολύτιμη καί κατάλληλη μόνο γιά νά κοινωνήσει καί νά προετοιμάσει τήν κοινωνία τοῦ λαοῦ. Ἄν δέ δέν εἶναι ὁμιλητής ὁ ἴδιος, ἀκόμα χειρότερα, γιατί ὑποβαθμίζεται τό κήρυγμα σέ λόγο γιά τούς ἄλλους καί ὄχι κατά πρῶτο λόγο γιά τούς λειτουργούς, πού δέν εἶναι δυνατόν ἐκείνη τήν ὥρα καί νά κοινωνοῦν καί νά ἀκροῶνται.

Ἡ χρονική δέ διάρκεια τοῦ κηρύγματος κατά τή θεία λειτουργία, ἐκτός σπανίων ἐξαιρέσεων, πρέπει να κυμαίνεται μεταξύ 10' ἕως 15' λεπτῶν τῆς ὥρας. Ἡ ὑπέρβαση τοῦ ὡραρίου αὐτοῦ κουράζει καί προκαλεῖ καθυστέρηση στή σύναξη.

Στίς λειτουργίες τοῦ φροντιστηρίου τῆς Λειτουργικῆς ὁμιλοῦν τεταρτοετεῖς φοιτητές βάσει προγράμματος πού καταρτίζεται ἀπό τόν Ἰούνιο τοῦ προηγούμενου ἔτους. Γίνεται δέ ἀπό τό δισκέλι-ἄμβωνα στό μέσον τοῦ ναοῦ καί πάντοτε ἀπό χειρογράφου, ὄχι γιατί αὐτός εἶναι ὁ ἰδεώδης τρόπος διδασκαλίας, ἀλλά γιά νά εἶναι ὁ λόγος πιό στρωτός καί μελετημένος καί πρό παντός γιά νά μή τίθενται στήν ὀδυνηρή δοκιμασία τῆς ἀπό στήθους ἀπαγγελίας οἱ νέοι ὁμιλητές ἤδη ἀπό τό πρῶτο κηρυκτικό τους βῆμα.

Τά θέματα καί τά εἴδη τοῦ κηρύγματος εἶναι ἐπίσης προκαθορισμένα, οὕτως ὥστε νά προσφέρεται ἡ ἐποπτεία σ' ὅλο της τό φάσμα, πού ἀπαιτεῖ ἡ θεωρία τοῦ κηρύγματος.

Οἱ ὁμιλίες τῶν φοιτητριῶν, ὅπως ἤδη εἴπαμε, διαβάζονται ἀπό φοιτητές.

κε'. Η ΜΕΓΑΛΗ ΕΚΤΕΝΗΣ

Ἡ ἐκτενής οὐδέποτε παραλείπεται, ὅπως κακῶς ἐπικράτησε νά γίνεται στίς ἐνοριακές ἐκκλησίες τῆς Ἑλλάδος. Στίς μονές καί στίς σλαβικές ἐκκλησίες λέγεται πάντοτε. Πρόκειται γιά ἕνα εὔπλαστο στοιχεῖο, πολύτιμο γιά τήν προσαρμογή σέ εἰδικότερα αἰτήματα καί μνημόνευση ὀνομάτων ζώντων, ἀσθενῶν, ἐμπεριστάτων ἀδελφῶν καί κεκοιμημένων. Στά φροντιστήρια προστίθενται ἐκτάκτως τά ὀνόματα τῶν νέων πτυχιούχων τῆς Σχολῆς πού πρόκειται νά ὁρκισθοῦν (""Ετι δεόμεθα ὑπέρ τῶν δούλων τοῦ Θεοῦ..., τῶν νέων πτυχιούχων τῆς Σχολῆς ἡμῶν, ὑγείας καί σωτηρίας ὑπέρ αὐτῶν εἴπωμεν"), τῶν τυχόν ἀσθενούντων, τῶν τυχόν νεοχειροτονήτων, καί μονίμως ἡ αἴτηση ὑπέρ τῶν καθηγητῶν καί φοιτητῶν τῆς Σχολῆς (""Ετι δεόμεθα ὑπέρ τῶν δούλων τοῦ Θεοῦ τῶν διδα-

σκόντων καί διδασκομένων ἐν τῇ ἱερᾷ ἡμῶν Σχολῇ, ὑγείας καί σωτηρίας ὑπέρ αὐτῶν εἴπωμεν"), ὡς καί τά ὀνόματα τῶν κεκοιμημένων καθηγητῶν ἀπό τά δίπτυχα ("Ἔτι δεόμεθα ὑπέρ μακαρίας μνήμης καί αἰωνίου ἀναπαύσεως τῶν ψυχῶν τῶν προκεκοιμημένων δούλων τοῦ Θεοῦ..., τῶν καθηγητῶν τῆς ἱερᾶς ἡμῶν Σχολῆς καί ὑπέρ τοῦ συγχωρηθῆναι αὐτοῖς πᾶν πλημμέλημα ἑκούσιόν τε καί ἀκούσιον").

Στά δύο πρῶτα καί στό τελευταῖο αἴτημα τῆς ἐκτενοῦς ὁ λαός ἀπαντᾶ μέ ἕνα "Κύριε, ἐλέησον". Στά ἐνδιάμεσα μέ τρία.

κστ'. ΤΑ ΚΑΤΗΧΟΥΜΕΝΑ

Τά κατηχούμενα, οἱ δεήσεις δηλαδή ὑπέρ τῶν κατηχουμένων τῆς Ἐκκλησίας, καί πάλι συνηθίστηκε νά παραλείπονται στήν ἑλληνική ἐνοριακή πράξη, ἐνῶ πάντοτε λέγονται στά μοναστήρια καί στίς σλαβικές ἐκκλησίες. Ὑπέρ τῆς παραλείψεως προβάλλεται τό ἐπιχείρημα ὅτι δέν ὑπάρχουν, παρόντες τουλάχιστον, κατηχούμενοι, ἐνῶ τά διακονικά καί ἡ εὐχή προϋποθέτουν παρόντες τούς κατηχουμένους, προσερχομένους, εὐχομένους, κλίνοντες τάς κεφαλάς, προερχομένους. Αὐτό εἶναι ἀληθές. Ἀλλά οἱ δεήσεις δέν εἶναι τῶν κατηχουμένων μόνον - πολύ λίγο εἶναι τῶν κατηχουμένων ("Εὔξασθε, οἱ κατηχούμενοι, τῷ Κυρίῳ"), ἀλλά τῶν πιστῶν πού δέονται γιά τούς κατηχουμένους ("Οἱ πιστοί ὑπέρ τῶν κατηχουμένων δεηθῶμεν. Ἵνα ὁ Κύριος αὐτούς ἐλεήσῃ..., ἀποκαλύψῃ..., ἑνώσῃ..."). Ἡ Ἐκκλησία ποτέ δέν εἶναι στείρα. Πάντοτε ἔχει κατηχουμένους παρόντες ἤ ἀπόντες κατά τήν σύναξη. Γι' αὐτούς εὐχόμαστε. Ἰδιαίτερα σέ μιά Θεολογική Σχολή ἡ αἴσθηση ὅτι ὑπάρχουν κατηχούμενοι καί ἡ κατήχησή

τους εἶναι ἔργο τῶν ποιμένων καί τῶν διδασκάλων τῆς Ἐκκλησίας, πού θά εἶναι αὔριο οἱ νῦν φοιτητές, εἶναι κάτι τό ἀπαραίτητο καί τό ἰδιαίτερα ἐποικοδομητικό. Ὁ εὐαγγελισμός τοῦ κόσμου δέν ἔχει τελειώσει.

Μερικοί γιά νά ἀποφύγουν τόν ἀναχρονισμό τροποποιοῦν τίς φράσεις πού παρουσιάζουν παρόντες τούς κατηχούμενους, ἀρχίζοντας ἀπό τό "Οἱ πιστοί ὑπέρ τῶν κατηχουμένων δεηθῶμεν" καί παραλείποντας τό "Οἱ κατηχούμενοι τάς κεφαλάς ὑμῶν τῷ Κυρίῳ κλίνατε" καί τήν ἀπόλυσή τους. Μάταιος κόπος, γιατί ἡ εὐχή σαφῶς εἶναι εὐλογία τῶν παρόντων κατηχουμένων. Ἄλλοι λέγουν τά κατηχούμενα "μυστικῶς". Αὐτό εἶναι παράλογος ὑπεκφυγή. Τά διακονικά τῶν κατηχούμενων ἀπευθύνονται πρός τό λαό καί ὄχι πρός τό Θεό, ἡ δέ μυστικῶς ἀνάγνωσή τους ὄχι μόνο δημιουργεῖ ἀναστάτωση στή δομή τῆς θείας λειτουργίας, ἀφοῦ λέγονται κατά τόν Ἀπόστολο ἤ κατά τό χερουβικό, ἀλλά καί συμπαρασύρει τήν ἐκτενή καί τίς εὐχές τῶν πιστῶν. Αὐτό δυστυχῶς καί ἔχει γίνει. Εἶναι τό πρῶτο στάδιο καί ὁ εὔσχημος τρόπος τῆς παραλείψεως.

Στήν ἄσκηση στή Λειτουργική οὐδέποτε παραλείπονται καί γιά τούς ἐπί πλέον λόγους πού ἀναφέραμε.

κζ'. ΟΙ ΕΥΧΕΣ ΤΩΝ ΠΙΣΤΩΝ

Οἱ δύο εὐχές τῶν πιστῶν στή θεία λειτουργία ἀποτελοῦν κρίκο συνδέσεως συνάξεως καί εὐχαριστίας. Ἡ εὐχή ὑπέρ τῶν κατηχουμένων λέγεται "πρό τοῦ ἁπλωθῆναι τό εἰλητόν" καί ἡ πρώτη εὐχή τῶν πιστῶν "μετά τό ἁπλωθῆναι τό εἰλητόν". Τό εἰλητόν ἁπλώνεται ἀπό τόν ἱερέα στήν ἁγία τράπεζα κατά τά διακονικά πού εἰσάγουν τήν πρώτη εὐχή. Οὔτε πρό, οὔτε μετά. Αὐτό γιά λόγους εὐταξίας.

Στή δευτέρα εὐχή τῶν πιστῶν ἔχει ἀποκατασταθεῖ ἡ ὀρθή γραφή, πού μαρτυρεῖται ἀπό ὅλους τούς ἀρχαίους κώδικες: "λατρεύουσί σοι" ἀντί "λατρεύειν σοι".

κη'. Η ΜΕΓΑΛΗ ΕΙΣΟΔΟΣ

Ἡ εἴσοδος τῶν τιμίων δώρων ἤ κατά τήν ἀρχαιοτέρα ὁρολογία "ἡ δευτέρα εἴσοδος" καί κατά τήν νεωτέρα "ἡ μεγάλη εἴσοδος", περιβάλλεται ἀπό τήν ψαλμωδία τοῦ λεγομένου "χερουβικοῦ ὕμνου", ἀπό τήν ἀρκτική του φράση "Οἱ τά χερουβίμ μυστικῶς εἰκονίζοντες...", ἤ κατά τήν ἀρχαιοτέρα πάλι ὁρολογία "τό μυστικόν" ἀπό τή λέξη "μυστικῶς" τῆς ἀρχῆς του. Τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ ὕμνου μέχρι τό "Ὡς τόν βασιλέα τῶν ὅλων ὑποδεξόμενοι", ἤ κατ' ἄλλη τομή "ὡς τόν βασιλέα", ψάλλεται ἀργότερα γιά νά καλυφθοῦν τά πρό τῆς εἰσόδου, τό δεύτερο μέρος τά μετά τήν εἴσοδο, συντομώτερα. Καλό εἶναι νά ὑπάρχει κάποιος συντονισμός ψαλμωδίας καί ἱερατικῶν πράξεων, τόν ὁποῖο θά φροντίζει νά τηρεῖ ὁ χορός τῶν ψαλτῶν· δηλαδή ἡ πρώτη φράση μέχρι τοῦ "εἰκονίζοντες" νά καλύπτει τήν εὐχή "Οὐδείς ἄξιος...", ἡ δευτέρα μέχρι "προσᾴδοντες" τήν θυμίαση καί ἡ τρίτη μέχρι τοῦ "μέριμναν" τήν αἴτηση συγχωρήσεως.

Τό "πᾶσαν τήν βιοτικήν" τοῦ χερουβικοῦ ὕμνου διορθώνεται κατά τά ἀρχαῖα χειρόγραφα καί τίς ἀρχαῖες μεταφράσεις σέ "πᾶσαν νῦν βιοτικήν". Ὅσο γιά τήν προτεινόμενη διόρθωση τοῦ "ὑποδεξόμενοι" σέ "ὑποδεξάμενοι", ἄν ψαλεῖ μετά τήν εἴσοδο, εἶναι τελείως λανθασμένη. Ὁ ὕμνος δέν ἀναφέρεται μόνο στήν εἴσοδο τῶν δώρων, ἀλλά στό ὅλο μυστήριο πού θά τελεσθεῖ στή συνέχεια. Εἶναι ἕνα εἶδος εἰσοδικοῦ, προτρεπτικοῦ γιά τούς πιστούς, πρός τούς ὁποίους καί ἀπευθύνεται, νά

ἀποθέσουν κάθε βιοτική μέριμνα κατά τήν ἱερή ὥρα τῆς λειτουργίας ("νῦν") γιά νά ὑποδεχθοῦν τόν ἐρχόμενο στήν εὐχαριστία βασιλέα. Ὄχι τόν ἄρτο καί τόν οἶνο πού δέν εἶναι καθαγιασμένα κατά τήν εἴσοδο ("ὡς βασιλέα μέγαν μέλλοντες δέχεσθαι διά τῆς κοινωνίας" ἑρμηνεύει ὁ Θεόδωρος Ἀνδίδων). Κατ' ἀκολουθίαν τό "καί τῇ ζωοποιῷ Τριάδι τόν τρισάγιον ὕμνον προσᾴδοντες" δέν ἀναφέρεται στόν τρισάγιο ὕμνο (""Ἅγιος ὁ Θεός..."), ὁ ὁποῖος δῆθεν ψαλλόταν κατά τήν εἴσοδο, ἀλλά στό βιβλικό τρισάγιο (""Ἅγιος, ἅγιος, ἅγιος, Κύριος Σαβαώθ..."), πού θά ψαλεῖ σέ λίγο.

Ὁ διάκονος κατά τήν εἴσοδο κρατεῖ ἐπί τῆς κεφαλῆς του τόν ἅγιο δίσκο, ὁ δέ ἱερεύς τό ποτήριο στό ὕψος τοῦ στήθους του. Κατά παλαιά προφορική διάταξη πού διέσωζαν καί τηροῦσαν οἱ παλιοί ἱερεῖς, ὁ διάκονος κατά τήν εἴσοδο βλέπει κάτω ἀπό τό δισκάριο καί ὁ ἱερεύς ἐπάνω ἀπό τό ἅγιο ποτήριο. Κατά τήν εἴσοδο λέγεται ἀλληλοδιαδόχως ἀπό τόν διάκονο καί τόν ἱερέα τό "Πάντων ὑμῶν..." καί οὐδέν ἄλλο. Ἡ μνημόνευση ὀνομάτων κ.λπ. γίνεται μόνο ἀπό τόν λειτουργοῦντα ἀρχιερέα. Εἶναι τά δίπτυχά του. Ἡ εἴσοδος ἀκολουθεῖ κατά τήν ἀρχαία τάξη τήν πορεία πού γράψαμε κατά τήν μικρά εἴσοδο.

κθ'. ΤΑ ΠΛΗΡΩΤΙΚΑ ΚΑΙ ΟΙ ΑΙΤΗΣΕΙΣ

Στή θεία λειτουργία, ἀπό τόν Η' ἤδη αἰώνα, παραδόξως ὑπάρχουν δυό φορές τά πληρωτικά, πρᾶγμα πού δέν συμβαίνει σέ καμιά ἄλλη ἀκολουθία. Ὑπάρχουν στό σημεῖο αὐτό, δηλαδή μετά τήν ἀπόθεση τῶν δώρων ἐπί τῆς ἁγίας τραπέζης, καί μετά τήν εὐχή τῆς ἀναφορᾶς. Ἱστορικῶς ἐξηγεῖται ἀπό τό συμβιβασμό δύο παραδόσεων, πού διαμορφώθηκαν με-

τά τήν μετάθεση τῶν πληρωτικῶν ἀπό τήν ἀρχική τους θέση, πού ἦταν πρό τῆς ἀπολύσεως τῶν κατηχουμένων ἤ μετά τίς δύο εὐχές τῶν πιστῶν. Πληρωτικά σημαίνει ἀκροτελεύτιες δεήσεις, πού ἀναφέρονται στήν πολιτεία καί στίς ἀνάγκες τῶν πιστῶν μετά τήν ἔξοδό τους ἀπό τό ναό (φύλαξ ἄγγελος, ἄφεση ἁμαρτημάτων, ἐπιζήτηση τῶν συμφερόντων στίς ψυχές μας, χριστιανά τά τέλη τῆς ζωῆς μας). Ἡ ἀρχική θέση τους μετά τή σύναξη, τήν λειτουργία τοῦ λόγου, ὀφείλεται ἀκριβῶς στό ὅτι μετά τούς κατηχουμένους ἀποχωροῦσαν καί οἱ πιστοί, ὅσοι δέν ἐπρόκειτο νά κοινωνήσουν. Ἡ μετατόπισή τους μετά τή μεγάλη εἴσοδο ὀφείλεται στόν ἴδιο λόγο καί στήν ἐν τῷ μεταξύ ἀναπτυχθεῖσα εὐλάβεια πρός τήν εἴσοδο τῶν δώρων. Ὅσοι δέν θά κοινωνοῦσαν ἀποχωροῦσαν μετά ἀπό αὐτή. Σέ παρόμοιο λόγο ὀφείλεται καί ἡ ἄλλη παράδοση, πού ἐπηρεασμένη ἀπό τήν προηγιασμένη πού ἔχει ἐκεῖ τά πληρωτικά, προϋποθέτει παραμονή καί κατά τόν καθαγιασμό καί ἀποχώρηση πρό τῆς κοινωνίας.

Σήμερα ἄλλοι τά λέγουν καί τίς δύο φορές, ὅπως εἶναι στίς φυλλάδες, ἄλλοι μόνο μία ἤ καί καμία. Τό ὀρθότερο εἶναι νά λέγονται μετά τή μεγάλη εἴσοδο καί νά παραλείπονται τά δεύτερα πληρωτικά. Μετά τόν καθαγιασμό τῶν τιμίων δώρων θέμα μόνο εἶναι ἡ θεία κοινωνία· ἡ παρεμβολή τῶν πληρωτικῶν ἐκεῖ προκαλεῖ διάσπαση. Στό σημεῖο αὐτό λέγονται, ὅπως στή λειτουργία τοῦ ἁγίου Ἰακώβου, μόνο οἱ τρεῖς αἰτήσεις μετά τήν κατακλείδα τῶν διπτύχων καί τήν προτροπή πρός δέηση ("Πάντων τῶν ἁγίων μνημονεύσαντες... δεηθῶμεν"):

– "Ὑπέρ τῶν προσκομισθέντων καί ἁγιασθέντων..."

– "Ὅπως ὁ φιλάνθωπος..."

– "Τήν ἑνότητα τῆς πίστεως...".

λ'. Ο ΑΣΠΑΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΙΡΗΝΗΣ

Ἡ ἀνταλλαγή ἀσπασμοῦ μεταξύ τοῦ λαοῦ ἔχει σήμερα ἀτονήσει. Διατηρεῖται μόνο μεταξύ τῶν ἱερέων κατά τά συλλείτουργα. Ἀνταλλάσσεται δέ σταυροειδῶς καί ἀσπάζονται τό χέρι ὁ ἕνας τοῦ ἄλλου, ἀξιοπρεπῶς καί χωρίς βία καί πρό παντός χωρίς ἄκαιρες ἐκδηλώσεις ταπεινοφροσύνης.

Τότε ὁ ἀσπασμός καλύπτεται μέ τήν ψαλμωδία σέ ἀργό μέλος, ὅσο διαρκεῖ ὁ ἀσπασμός, τοῦ ψαλμικοῦ στίχου "Ἀγαπήσω σε, Κύριε..." (Ψαλμ. ιζ' 1). Ὅταν δέν εἶναι συλλείτουργο, καί ἑπομένως δέν δίδεται ὁ ἀσπασμός, ἡ ἀπάντηση τοῦ λαοῦ ἀποτελεῖ πρόληψη τῆς ὁμολογίας τῆς πίστεως, πάλι σέ συνδυασμό μέ τήν ἑνότητα τῆς πίστεως καί τήν κοινωνία τῆς ἀγάπης, τήν ὁποία συμβολίζει ἡ ἀνταλλαγή τοῦ ἀσπασμοῦ ("Πατέρα, Υἱόν καί ἅγιον Πνεῦμα, Τριάδα ὁμοούσιον καί ἀχώριστον").

λα'. ΤΟ ΣΥΜΒΟΛΟ ΤΗΣ ΠΙΣΤΕΩΣ

Ἡ διακονική προτροπή πού προηγεῖται τοῦ συμβόλου ἀναφέρεται κατά τό ἥμισυ στό κλείσιμο τῶν θυρῶν τοῦ ναοῦ, ὅπως ἐγίνετο τήν ἀρχαία ἐποχή ("Τάς θύρας, τάς θύρας" ἐννοεῖται "κλείσατε", ὅπως στή λειτουργία τοῦ ἁγίου Ἰακώβου: "τάς θύρας κλείσατε"), καί κατά τό ἄλλο ἥμισυ στό σύμβολο, γιά τήν ἀπαγγελία τοῦ ὁποίου διεγείρεται ἡ προσοχή τοῦ λαοῦ ("Ἐν σοφίᾳ πρόσχωμεν"). Μεταξύ τῶν δύο παρακελεύσεων ὑπάρχει τελεία. Δέν ἀποτελοῦν ἑνιαία φράση. Αὐτά γιά τόν διάκονο.

Ἡ ἀπαγγελία τοῦ συμβόλου στίς μονές γίνεται ἀπό τόν προεστῶτα ἐξ ὀνόματος τῆς κοινότητας. Στίς ἐνορίες ἀπηγγέλλετο ἀπό ὅλους, παράδοση πού συνεχίζεται στίς σλαβικές

ἐκκλησίες καί στή Δύση, ὅπου μάλιστα ψάλλεται. Καί στήν πατρίδα μας γίνεται προσπάθεια ἀπό πολλούς ἀναβιώσεως τοῦ ἀρχαίου ὡραίου ἔθους. Σ' αὐτό βοηθεῖ, ὁ μέν χορός νά τό ἀπαγγέλλῃ χαμηλοφώνως γιά νά μή φαίνεται ὅτι τό οἰκειοποιεῖται, ὁ δέ διάκονος, στρεφόμενος κατά τό "Τάς θύρας... πρόσχωμεν" πρός τό λαό, νά διευθύνει διακριτικά, μέ κίνηση τῆς χειρός ("χειρονομία") πού κρατεῖ τό ὀράριο, τήν ἀπαγγελία, προτρέποντας καί τρόπον τινά ὑποβαστάζοντάς την.

λβ'. Η ΑΠΟΣΤΟΛΙΚΗ ΕΥΛΟΓΙΑ

Τό "Ἡ χάρις..." ἀπαγγέλλεται ὁλόκληρο μέ τό πρόσωπο ἐστραμμένο πρός τό λαό. Ἡ εὐλογία δίδεται μέ τό χέρι τοῦ ἱερέως στό γνωστό σύμπλεγμα τῶν δακτύλων, χωρίς νά κρατεῖ τόν ἀέρα. Ἡ πράξη αὐτή προῆλθε ἀπό τήν ἀνάγκη νά λειτουργεῖ μόνος ὁ ἱερεύς χωρίς διάκονο καί νά ριπίζει διαρκῶς τά ἅγια, πού εἶναι τότε ἀκάλυπτα, γιά τήν ἀποδίωξη τῶν ἐντόμων. Ὁ ἱερεύς δέν ἐγκατέλειπε τόν ριπισμό κατά τήν εὐλογία, ἀλλά στεφόταν μόνο κατά τό "εἴη μετά πάντων ὑμῶν" πρός στιγμήν πρός τό λαό καί ἐπέστεφε στήν ἁγία τράπεζα. Δέν ὑπάρχει λόγος νά συνεχίζεται ἡ πράξη αὐτή.

Σύμφωνα μέ παλιά προφορική διάταξη, σάν ἐκείνη πού μνημονεύσαμε ἤδη γιά τόν τρόπο πού πρέπει νά κρατοῦνται τά ἅγια κατά τή μεγάλη εἴσοδο, κατά τήν εὐλογία κατά τό "Ἡ χάρις..." καί σέ κάθε ἄλλη εὐλογία ὁ ἱερεύς δέν σηκώνει τό χέρι του ὑψηλότερα ἀπό τό μέτωπό του. Τοῦτο οἱ παλιοί ἱερεῖς θεωροῦσαν δεῖγμα ὑπερηφανίας καί ἄκοσμο. Μόνο κατά τίς ὑψώσεις τοῦ τιμίου σταυροῦ κατά τήν ἑορτή τῆς Ὑψώσεως ἡ διάταξη αὐτή ἐπέτρεπε ἐξαίρεση.

Κατά τό "Εὐχαριστήσωμεν τῷ Κυρίῳ" ὁ ἱερεύς ὑποκλίνεται στήν εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ. Ἔτσι συνηθίζεται καί ὄχι χωρίς λόγο. Ὁ Κύριος Ἰησοῦς Χριστός εἶναι "εἰκών τοῦ Θεοῦ τοῦ ἀοράτου" (Β' Κορ. δ' 4), "Ὁ ὤν". "Ὁ ἑωρακώς" τόν Χριστό "ἑώρακε τόν Πατέρα" (Ἰωάν. ιδ' 9). Οἱ εὐχές τῆς θείας λειτουργίας βέβαια (πλήν τῆς εὐχῆς τοῦ γ' ἀντιφώνου, τῆς εὐχῆς πρό τοῦ Εὐαγγελίου, τῆς εὐχῆς "Οὐδείς ἄξιος...", τῆς εὐχῆς "Πρόσχες, Κύριε..." καί τῆς εὐχῆς "Τό πλήρωμα τοῦ νόμου..." πού ἀπευθύνονται πρός τό Χριστό) ἀπευθύνονται πρός τόν Θεό Πατέρα, τόν ὁποῖο καί ἡ ἀνωτέρω φράση ἐννοεῖ.

λγ'. Η ΕΥΧΗ ΤΗΣ ΑΝΑΦΟΡΑΣ

Ἡ εὐχή τῆς ἀναφορᾶς, ἡ κεντρική καί σπουδαιοτέρα εὐχή τῶν λειτουργιῶν, ἔχει ἀνέκαθεν διαλογικό χαρακτήρα μεταξύ ἱερέως καί λαοῦ. Οἱ ἀπαντήσεις τοῦ λαοῦ ἐντάσσονται στήν εὐχή καί ἀποτελοῦν μέρος της (τό ἕνα προϋποθέτει τό ἄλλο).

Τόν διαλογικό αὐτόν χαρακτήρα ὀφείλουν νά σεβασθοῦν καί ὁ ἱερεύς καί ὁ λαός. Ὁ πρῶτος ἀναμένει τήν ἀπάντηση τοῦ δευτέρου καί ὁ δεύτερος δέν φιλοδοξεῖ νά καλύψει τά λεγόμενα ἀπό τόν πρῶτο. Ἀρχίζει μέ διάλογο:

– *"Ἡ χάρις..."*.
– *"Ἄνω σχῶμεν τάς καρδίας"*.
– *"Ἔχομεν πρός τόν Κύριον"*.
– *"Εὐχαριστήσωμεν τῷ Κυρίῳ"*.
– *"Ἄξιον καί δίκαιον"*.

Συνεχίζεται μέ διάλογο:
– *"Ἄξιον καί δίκαιον σέ ὑμνεῖν... καί λέγοντα"*·
– *"Ἅγιος, ἅγιος..."*.

– *"Μετά τούτων καί ἡμεῖς... εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν".*
– *"'Αμήν".*
– *"Ὁμοίως καί τό ποτήριον... εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν".*
– *"'Αμήν".*
– *"Μεμνημένοι τοίνυν... σοί προσφέροντες κατά πάντα καί διά πάντα",*
– *"Σέ ὑμνοῦμεν... ὁ Θεός ἡμῶν".*
– *"Ἔτι προσφέρομέν σοι... Μαρίας".*
– *"Ἄξιόν ἐστιν ὡς ἀληθῶς... σέ μεγαλύνομεν".*
– *"Τοῦ ἁγίου Ἰωάννου... τῆς σῆς ἀληθείας".*
– *"Κύριε, ἐλέησον".*
– *"Καί ὧν ἕκαστος... καί πασῶν".*
– *"Καί πάντων καί πασῶν".*
– *"Καί δός ἡμῖν... τῶν αἰώνων".*
– *"'Αμήν".*

Καί κατακλείεται μέ διάλογο:

– *"Καί ἔσται τά ἐλέη... ὑμῶν".*
– *"Καί μετά τοῦ πνεύματός σου".*

Ἡ ὀρθή γραφή εἶναι **"προσφέροντες"** **ἀντί** **"προσφέρομεν"**. Αὐτήν μαρτυροῦν ὅλα τά δόκιμα χειρόγραφα καί ἀπαιτεῖ ἡ δομή τῆς εὐχῆς καί τό νόημα τῆς φράσεως. Τά ἅγια κατά τή φράση αὐτή ὑψοῖ ὁ διάκονος ἄν συλλειτουργεῖ. Ἄν λειτουργεῖ μόνος ὁ ἱερεύς, τότε κατ' ἀνάγκην ὑψώνει αὐτός τά ἅγια. Κατά τήν εὐλογία τῶν τιμίων δώρων ὁ ἱερεύς εὐλογεῖ ἐμφαντικῶς, σταυροειδῶς καί μέ τούς δακτύλους σέ σχῆμα εὐλογίας, τόν ἄρτον πρῶτα καί τό ποτήριον μετά, ἐπάνω ἀπό τά δῶρα. Ὕστερα καί τά δύο μαζί, πάλι κατά τόν ἴδιο τρόπο. Κατά τήν εὐλογία οἱ παλιοί ἱερεῖς ἀναδίπλωναν τό φελώνιο στό δεξιό ὦμο γιά λόγους ἀσφαλείας.

Τό **ἀντίδωρο** ὑψοῦται (δέν εὐλογεῖται) ἀμέσως μετά τό "Ἐξαιρέτως..." καί κατά τήν ψαλμωδία τοῦ μεγαλυναρίου τῆς Θεοτόκου. Μετά τή λήξη τῆς ψαλμωδίας του ὁ ἱερεύς συνεχίζει "Τοῦ ἁγίου Ἰωάννου...".

Μετά τή θυμίαση κατά τό "Ἐξαιρέτως..." ὁ ἱερεύς παραδίδει τόν θυμιατό στόν διάκονο καί αὐτός ἀποσυρόμενος στό πίσω μέρος τῆς ἁγίας τραπέζης, θυμιᾶ ἡσύχως ἐνῷ διαβάζει τά **δίπτυχα** πρῶτον τῶν κεκοιμημένων καί κατόπιν τῶν ζώντων. Τό "Καί ὧν ἕκαστος..." ἀποτελεῖ τήν κατακλείδα τῶν διπτύχων του.

Τό **"Ἄξιόν ἐστιν..."** ψάλλεται πάντοτε σέ ἦχο β' καί σύντομα. Ἄλλο μεγαλυνάριο πλήν τοῦ θεομητορικοῦ δέν ψάλλεται στή θεία λειτουργία.

λδ'. Η ΚΛΙΣΗ ΤΩΝ ΓΟΝΑΤΩΝ

Ἡ στάση κατά τή θεία λατρεία δέν καθορίζεται ἀπό τή δική μας προσωπική εὐλάβεια καί διάθεση, ἀλλά ἀπό τήν παράδοση τῆς Ἐκκλησίας, βάσει τοῦ νοήματος πού δίδει σέ κάθε λειτουργική στάση καί σέ κάθε λατρευτική στιγμή. Ἔτσι κατά τή χειροτονία ὁ μέν διάκονος κλίνει τό ἕνα γόνατο, πρός δήλωση τῆς μερικῆς χάριτος τῆς διακονίας, ὁ πρεσβύτερος τά δύο, πρός δήλωση τῆς πλήρους χάριτος τῆς ἱερωσύνης. Κατά τήν Μεγάλη Τεσσαρακοστή καθορίζεται ὁ χρόνος καί ὁ ἀριθμός τῶν γονυκλισιῶν. Κατά τήν Ὕψωση τοῦ τιμίου Σταυροῦ ὁμοίως. Κατά τήν ἀκολουθία τῆς γονυκλισίας τοῦ ἑσπερινοῦ τῆς Πεντηκοστῆς ὁ διάκονος, ὡς τελετάρχης, δίνει τό παράγγελμα τῆς γονυκλισίας καί τῆς ἐγέρσεως. Τό ἴδιο γίνεται καί στούς ἄλλους λειτουργικούς τύπους. Ἔτσι στή λειτουργία τῶν "Ἀποστολικῶν Διαταγῶν" ἔχουμε ἀντί-

στοιχα παραγγέλματα (""Οσοι πιστοί κλίνωμεν γόνυ") καί στή λειτουργία τῶν προηγιασμένων τοῦ ἁγίου Ἰακώβου (""Ετι, κλίναντες τά γόνατα, τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν" - "'Εν ἐλέει καί ἀγάπῃ Θεοῦ ἀναστῶμεν"). Ἡ θεία λατρεία εἶναι δημοσία κατευθυνομένη ἀπό τήν Ἐκκλησία προσευχή, σ' ἀντίθεση μέ τήν ἐλευθέρα ἀπό κανόνες καί ρυθμίσεις ἰδιωτική προσευχή.

Γενικά στή θεία λατρεία προτιμᾶται ἡ ὀρθία στάση πρός δήλωση τῆς ἐλευθερίας τῶν τέκνων τοῦ Θεοῦ. Ἡ ὀρθία στάση εἶναι στάση τῶν ἐλευθέρων· ἡ γονυκλινής, στάση τῶν δούλων. Ἐν ὀνόματι τῆς ἐλευθερίας, μέ τήν ὁποία ὁ Χριστός μᾶς ἐλευθέρωσε (Γαλάτ. ε' 1), ἀναφέρουμε τίς εὐχές μας πρός τόν Θεό καί Πατέρα μας. Τά στασίδια δέ ἀκριβῶς τῶν ναῶν μας αὐτό τό σκοπό ἐξυπηρετοῦν. Οἱ πιστοί κατά τή θεία λατρεία ἤ κάθονται ἤ στέκονται, ὑποβασταζόμενοι στή στάση αὐτή ἀπό τό ἀνατομικά σχεδιασμένο "στασίδιο".

Εἰδικότερα κατά τήν περίοδο τοῦ Πάσχα καί κατά τίς Κυριακές ἡ γονυκλισία ἀπαγορεύεται ἤδη ἀπό τόν κ' κανόνα τῆς Α' Οἰκουμενικῆς Συνόδου λόγῳ τοῦ ἀναστασίμου χαρακτῆρος τῶν ἡμερῶν αὐτῶν. Πατέρες Ἀνατολῆς καί Δύσεως ὑπογραμμίζουν τό συμβολισμό τῆς ὀρθίας στάσεως ὡς δηλωτικῆς τῆς ἐκ νεκρῶν ἀναστάσεως καί τῆς διά τοῦ Χριστοῦ σωτηρίας (πρβλ. καί η' κανόνα τῆς Πενθέκτης).

Ἰδιαίτερα ἡ θεία λειτουργία, σέ ὅποια ἡμέρα καί ἄν τελεῖται, εἶναι πασχάλιος καί ἀναστάσιμος. Ἄν ὁ χαρακτήρας τῆς ἡμέρας εἶναι κατανυκτικός καί πένθιμος, ὅπως τῶν καθημερινῶν τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς, τό χαρμόσυνο μυστήριο τῆς θείας εὐχαριστίας δέν τελεῖται. Γιά τό λόγο τοῦτο ἦταν αὐτονόητο ὅτι κλίσις γονάτων δέν συμβιβάζεται μ' αὐτή. Στόν βυζαντινό καί στούς ἄλλους λειτουργικούς τύπους

οἱ διακονικές παρακελεύσεις, πού καθορίζουν τήν στάση προσευχῆς τῆς κοινότητος, σαφῶς ὁμιλοῦν περί ὀρθίας στάσεως στά καίρια σημεῖα τῆς λειτουργίας, ὅπως οἱ εἴσοδοι, ἡ ἀνάγνωση τοῦ Εὐαγγελίου, ἡ ἁγία ἀναφορά καί ἡ εὐχαριστία μετά τή θεία κοινωνία ("Σοφία· ὀρθοί", "ὀρθοί, ἀκούσωμεν τοῦ ἁγίου Εὐαγγελίου", "Στῶμεν καλῶς, στῶμεν μετά φόβου...", "Ὀρθοί· μεταλαβόντες..." τῶν βυζαντινῶν λειτουργιῶν καί τά παράλληλα τῶν ἄλλων λειτουργιῶν "Στῶμεν καλῶς, στῶμεν εὐλαβῶς..." τοῦ Ἰακώβου, "Οἱ καθήμενοι ἀνάστητε" τοῦ Μάρκου κ.ο.κ.). Βάσει αὐτῆς τῆς γραπτῆς καί ἀγράφου παραδόσεως οἱ μοναχοί οὐδέποτε κλίνουν γόνυ κατά τή θεία λειτουργία. Κατεβαίνουν ἀπό τά στασίδια τους καί κλίνονται βαθέως κατά τόν καθαγιασμό, ποτέ ὅμως δέν γονατίζουν. Τό ἴδιο καί οἱ ἱερεῖς "κλινόμενοι ἐπεύχονται" κατά τήν παμπαλαία τάξη καί τίς τυπικές διατάξεις τῶν παλαιῶν χειρογράφων. Κατά τόν καθαγιασμό τῶν τιμίων δώρων καί σέ ἄλλα κύρια σημεῖα τῆς ἀναφορᾶς καί τῆς θείας λειτουργίας λαμβάνουν τήν παραδοσιακή στάση πού ἀποτυπώνουν οἱ βυζαντινές τοιχογραφίες ὅταν εἰκονίζουν στήν ἀψίδα τοῦ βήματος τούς λειτουργοῦντες ἱεράρχες. Αὐτό σημαίνουν οἱ διατάξεις τῶν χειρογράφων "κλινόμενος ἐπεύχεται" ἤ "κλινόμενος λέγει" καί "ἀνιστάμενος ἐκφωνεῖ". Αὐτά ἴσχυαν γιά τούς ἱερεῖς καί τό λαό μέχρι πρόσφατα.

Στή Δύση κατά τόν ὕστερο μεσαίωνα, σέ περίοδο γενικῆς ἀμαθείας, εἰσήχθη στή θεία λειτουργία ἡ κλίση τῶν γονάτων γιά τούς ἱερεῖς καί τό λαό, γιά νά δοθεῖ μέ ἕνα προσιτό τρόπο σέ ὅλους νά καταλάβουν τή σπουδαιότητα ὁρισμένων καιρίων σημείων τῆς λειτουργίας. Τό ἔθος αὐτό ἐπηρέασε τή ρωσική πράξη καί δι' αὐτῆς κατά τούς νεωτάτους χρόνους καί ἐμᾶς. Τό τραγικότερο στήν περίπτωση αὐτή εἶναι, ὄχι ὅτι κλίνουν

τά γόνατα μερικοί πιστοί, ἀκόμη καί λειτουργοί, κατά τόν καθαγιασμό τῶν τιμίων δώρων, ἀλλά ὅτι αὐτό διδάσκεται καί ἐνθαρρύνεται ἀπό διδασκάλους τῆς Ἐκκλησίας παρά τούς ἱερούς κανόνες καί τή μακραίωνη ἐκκλησιαστική παράδοση καί πράξη. Ἡ εὐλάβειά μας κατά τή λατρεία δεσμεύεται ἀπό τή λειτουργική τάξη καί συνίσταται στό νά συντονιζόμαστε στό ρυθμό καί στόν τρόπο τῆς κοινῆς προσευχῆς. Ἄλλως προκαλοῦμε ἀταξία καί αὐθαιρετοῦμε, μή ὑπακούοντας στούς ἐκκλησιαστικούς θεσμούς καί μή προσπαθώντας νά κατανοήσουμε τό πνεῦμα τους, ἀλλ' εἰσάγοντας προσωπικές μας εὐσεβεῖς ἤ εὐσεβοφανεῖς, ξένες πρός τήν ἐκκλησιαστική μας παράδοση, πρακτικές.

λε'. Η ΚΥΡΙΑΚΗ ΠΡΟΣΕΥΧΗ

Γιά τήν ἀπό κοινοῦ ἀπαγγελία τῆς Κυριακῆς προσευχῆς ἰσχύουν ὅσα γράψαμε γιά τό σύμβολο τῆς πίστεως. Ὁ διάκονος, ἀντί νά ζώνεται πρό καιροῦ τό ὀράριό του, ἀποσπώντας τήν προσοχή τοῦ λαοῦ, θά πρέπει νά ἀναλάβει τό συντονισμό τῆς ἀπαγγελίας, πού εἶναι ὁ παραδοσιακός ρόλος του.

λστ'. Η ΖΩΣΗ ΤΟΥ ΟΡΑΡΙΟΥ

Ὁ διάκονος κατά τήν θεία κοινωνία ζώνεται σταυροειδῶς τό ὀράριό του γιά πρακτικούς καί γιά συμβολικούς λόγους. Δέν τό ζώνεται δέ, ὅπως ἤδη εἴπαμε, κατά τό "Πάτερ ἡμῶν", ἀλλά μόλις εἰσέλθει στό ἅγιο βῆμα μετά τό "Πρόσχωμεν" καί προτοῦ προσφέρει τό ζέον γιά εὐλογία στόν ἱερέα. Οἱ σχετικές διατάξεις τῶν χειρογράφων σαφῶς τό διατάσσουν. Ὁμοίως ἄν συλλειτουργοῦν καί ἄλλοι διάκονοι ζώνον-

ται τά ὀράριά τους τήν ὥρα αὐτή. Διατηρεῖ δέ σ' αὐτή τή θέση τό ὀράριο μέχρι τήν ἐπαναφορά τοῦ δισκαρίου στήν πρόθεση, ἤ κατά τήν ἀρχαία τάξη στό σκευοφυλάκιο ἤ διακονικό, καί "χαλᾶ" τό ὀράριο κατά τό "Πληρωθήτω..." καί πρίν ἀπό τό "Ὀρθοί· μεταλαβόντες...".

Σημειωτέον ὅτι οἱ παλαιές διατάξεις προβλέπουν ὅτι καί ὁ ἱερεύς πρίν ἀπό τήν ὕψωση τοῦ ἁγίου ἄρτου κατά τό "Τά ἅγια τοῖς ἁγίοις" ἀναδίπλωνε στούς ὤμους τό φελώνιο καί "χαλοῦσε " στό "Ἐν εἰρήνῃ προέλθωμεν", προκειμένου νά ἀναγνώσει τήν ὀπισθάμβωνο εὐχή.

λζ'. Η ΚΛΕΙΣΗ ΤΩΝ ΒΗΜΟΘΥΡΩΝ

Τό κλείσιμο καί τό ἄνοιγμα τῶν βημοθύρων καί τοῦ καταπετάσματος εἶναι ἕνα σύνθετο πρόβλημα, γιατί φαίνεται ὅτι δέν ὑπῆρχε κατά τόπους καί χρόνους ἑνιαία πράξη, οὔτε συμφωνοῦσε ἡ πράξη τῶν ἐνοριῶν μέ τήν πράξη τῶν μονῶν. Πάντως στό πρόσφατο παρελθόν εἶχε ἐπικρατήσει καί στίς ἐνορίες ἡ μοναχική τάξη, πού κρατοῦσε καί κρατεῖ κλειστά τά βημόθυρα τόν περισσότερο χρόνο καί τά ἀνοίγει μόνο γιά χρηστικούς λόγους. Γιά νά μήν μποῦμε σέ λεπτομέρειες, τά βημόθυρα ἀνοίγουν μόνο κατά τίς εἰσόδους, τίς θυμιάσεις, τήν ἀνάγνωση τοῦ Εὐαγγελίου, τήν κοινωνία τοῦ λαοῦ μέχρι τήν ὀπισθάμβωνο. Ἡ ἀπόλυση γίνεται ἔξω μέ κλειστά τά βημόθυρα, οἱ δέ διάκονοι εἰσέρχονται ἀπό τήν νοτία πύλη τοῦ ἱεροῦ καί ἐξέρχονται ἀπό τή βορεία. Στά συλλείτουργα ὅμως καί κατά τή διακαινήσιμο ἑβδομάδα τά βημόθυρα παραμένουν διαρκῶς ἀνοικτά.

Ὁμοίως ἐκλείετο καί τό καταπέτασμα ἀπό τοῦ συμβόλου μέχρι τῆς κοινωνίας τοῦ λαοῦ, οἱ δέ εὐλογίες ἐδίδοντο ἀπό μέσα μέ κλειστό τό καταπέτασμα ἤ ἀφοῦ συρθεῖ ἐπ' ὀλίγο.

Ὡς ὑπόλειμμα αὐτῆς τῆς παλαιᾶς πράξεως, πού διατηρεῖται στίς μονές καί στίς σλαβικές ἐκκλησίες, ἔμεινε ἡ κλείση τῶν βημοθύρων ἤ καί τοῦ καταπετάσματος κατά τό κοινωνικό, πού γίνεται σέ ὁρισμένους, ὄχι σέ ὅλους, τούς ἐνοριακούς ναούς. Αὐτό, συνδεδεμένο μέ τό συμβολισμό τῆς ἀναστάσεως πού δίδεται στό "Μετά φόβου...", μπορεῖ νά διατηρηθεῖ ὡς ἕνα βιώσιμο ἀκόμα στοιχεῖο. Ὁμοίως ἡ κλείση τῆς ὡραίας πύλης κατά τήν ἀπόλυση, πού γίνεται στό μέσον τοῦ ναοῦ, ὅπως συνηθίζεται στά μοναστήρια, ὑπογραμμίζει τή λήξη τῆς ἀκολουθίας καί μπορεῖ νά διατηρηθεῖ καί στίς ἐνορίες. Κατά τήν ἀπόλυση καί τήν ἐπακολουθοῦσα διανομή τοῦ ἀντιδώρου στά μοναστήρια ὁ ἱερεύς ἔχει καλυμμένη τήν κεφαλή.

λη'. ΤΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ

Τό κοινωνικό εἶναι στίχος ψαλμοῦ, ψαλλόμενος ἀρχικά κατά τόν τύπο τῶν προκειμένων, ἐνῶ ἐστιχολογεῖτο ὁ ψαλμός. Σέ κάθε δηλαδή στίχο τοῦ ψαλμοῦ, ἀπό τόν ὁποῖο εἶχε ληφθεῖ τό κοινωνικό, ἐπαναλαμβανόταν ὁ στίχος - κοινωνικό, μέχρις ὅτου γίνουν οἱ προκαταρκτικές πράξεις τῆς κοινωνίας (μελισμός, πλήρωμα ποτηρίου, ζέον) καί ἡ κοινωνία τῶν λειτουργῶν καί στή συνέχεια τῶν πιστῶν. Ἦταν δηλαδή καλυπτήριος ὕμνος, πού διεκόπτετο ἐκεῖ πού ἐτελείωνε ἡ κοινωνία. Ἡ διαφορά ἀπό τά προκείμενα συνίστατο στό ὅτι ὁ στίχος τοῦ κοινωνικοῦ εἶχε ἐπωδό —ἐφύμνιο— τό "Ἀλληλούϊα". Κατά τήν ἐπιλογή τοῦ στίχου ἐλαμβάνετο πρόνοια ἤ νά ἀναφέρεται προφητικά στή θεία κοινωνία καί νά ἀποτελεῖ προτροπή γι' αὐτή, ἤ, στά προφανῶς μεταγενέστερα κοινωνικά, νά ἀναφέρεται στήν ἑορτή. Ἄλλος τρόπος ψαλμωδίας τοῦ κοινωνικοῦ ἦταν ἡ ψαλμωδία τοῦ κοινωνικοῦ ψαλμοῦ κατ'

ἀντιφωνίαν, κατά στίχο δηλαδή ἀπαντητικά μεταξύ δύο χορῶν, χωρίς τήν ἐπανάληψη τοῦ ἐφυμνίου στίχου, ὅπως κατά τόν προηγούμενο τρόπο, ἀλλά πάντα μέ κατά στίχο ἐφύμνιο τό "Ἀλληλούϊα". Ἐκτός τῶν ψαλμικῶν κοινωνικῶν ἔχομε καί δύο περιπτώσεις χρήσεως ἁγιογραφικῶν χωρίων, τοῦ κοινωνικοῦ τῶν Θεοφανείων "Ἐπεφάνη ἡ χάρις τοῦ Θεοῦ ἡ σωτήριος πᾶσιν ἀνθρώποις" ἀπό τήν πρός Τίτον ἐπιστολή τοῦ ἀποστόλου Παύλου (β' 11) καί τό κοινωνικό τῆς Μεσοπεντηκοστῆς "Ὁ τρώγων μου τήν σάρκα καί πίνων μου τό αἷμα ἐν ἐμοί μένει κἀγώ ἐν αὐτῷ, εἶπεν ὁ Κύριος" ἀπό τό κατά Ἰωάννην Εὐαγγέλιο (στ' 56). Ὁμοίως ἔχουμε καί κοινωνικά μή βιβλικά, ἀλλά ὑμνογραφικές συνθέσεις, ὅπως τό κοινωνικό τοῦ Πάσχα "Σῶμα Χριστοῦ μεταλάβετε, πηγῆς ἀθανάτου γεύσασθε". Ὅλα αὐτά ἔχουν ἐφύμνιο τό "Ἀλληλούϊα" καί δέν φαίνεται νά ἐστιχολογοῦντο μέ ψαλμικούς στίχους. Γιά τό τελευταῖο, τοῦ Πάσχα, σώζονται στή χειρόγραφη παράδοση πέντε στίχοι-συνθέσεις ὑμνογραφικές, πού τούς χρησιμοποιοῦμε στίς ἀσκήσεις μας κατά τήν πασχάλιο περίοδο:

"Σῶμα Χριστοῦ μεταλάβετε...

1. Μέγα τό μυστήριον τῆς σῆς, Χριστέ, ἀναστάσεως.
Σῶμα Χριστοῦ μεταλάβετε...

2. Θέλων παραγέγονας ἐπί τό πάθος ὁ ἀθάνατος.
Σῶμα Χριστοῦ μεταλάβετε...

3. Τότε καί ὁ ᾄδης συναντήσας ἐπικράνθη, λογοθετούμενος, ψυχάς ἀφαιρούμενος.
Σῶμα Χριστοῦ μεταλάβετε...

4. Τότε καί Μαρία ἡ μυρίσασα εὐφράνθη, προσκυνήσασα Θεόν πρό τοῦ μνήματος.
Σῶμα Χριστοῦ μεταλάβετε...

5. Εἴπατε τῷ Πέτρῳ καί τοῖς λοιποῖς ἀποστόλοις, ὅτι ἀνέστη ἐκ νεκρῶν ὁ ἀθάνατος.
Σῶμα Χριστοῦ μεταλάβετε..."

Ὑπάρχουν καί κοινωνικά, πού μαρτυροῦνται ἀπό τήν παράδοση, ἀλλά δέν εἶναι σήμερα σέ χρήση, ὅπως τό ""Ον τρόπον ἐπιποθεῖ ἡ ἔλαφος ἐπί τάς πηγάς τῶν ὑδάτων, οὕτως ἐπιποθεῖ ἡ ψυχή μου πρός σέ, ὁ Θεός" (Ψαλμ. μα' 1).

Τό κοινωνικό εἶχε μιά ἰδιόρρυθμη ἐξέλιξη. Ἔπαψε νά στιχολογεῖται ὁ ψαλμός καί ἔμεινε μόνο ὁ κοινωνικός στίχος, πού μετετράπη σέ ἀργό μουσικό μάθημα κατά τίς αἰσθητικές ἀπαιτήσεις τῆς ἐποχῆς. Ἀλλά καί ἐπειδή δέν προσήρχετο ὁ λαός συχνά στή θεία κοινωνία, δημιουργήθηκε ἡ ἐντύπωση ὅτι προορισμός τοῦ κοινωνικοῦ εἶναι ἡ κάλυψη τῆς κοινωνίας μόνο τῶν ἱερέων. Ὅταν προσήρχοντο κατά τίς μεγάλες ἑορτές πολλοί πιστοί στήν θεία κοινωνία, ἡ θεία μετάληψη μετετίθετο μετά τήν ἀπόλυση τῆς λειτουργίας.

Ἡ ἐξέλιξη τοῦ κοινωνικοῦ κατά τήν ἐποχή μας κινδυνεύει νά ἀποβεῖ καταστροφική. Ἐπειδή τά ἀργά μέλη δέν συμφωνοῦν μέ τό μουσικό αἰσθητήριο τῆς ἐποχῆς μας καί ἡ ἐκτέλεσή τους ἀπαιτεῖ καί μουσική γνώση καί φωνητικά προσόντα, οἱ ψάλτες στράφηκαν στήν ἀναζήτηση διεξόδων ἐκτός τῆς παραδοσιακῆς ὁδοῦ. Ἔτσι μπορεῖ νά ἀκούσει κανείς κατά τό κοινωνικό ψαλμούς, πολυελέους, τροπάρια, παραλειτουργικές συνθέσεις, τεριρέμ καί ὅ,τι ἄλλο σχετικό ἤ ἄσχετο πρός τήν θεία κοινωνία ἤ τήν ἑορτή καί ἐν πάσῃ περιπτώσει ὄχι τό προβλεπόμενο ἀπό τό τυπικό κοινωνικό. Τή χαριστική βολή τήν ἔδωσαν οἱ θεολόγοι μέ τή μετάθεση τοῦ κηρύγματος κατ' αὐτό. Ἀλλά καί πέρα ἀπό αὐτό, ἐπειδή ἄρχισε νά καλλιεργεῖται ἡ συμμετοχή στή θεία κοινωνία καί προσέρχονται κα-

τά Κυριακή ἀρκετοί πιστοί στά ἄχραντα μυστήρια ἀπό ἄγνοια τῆς παραδόσεως δέν συνεχίζεται ἡ ψαλμωδία τοῦ κοινωνικοῦ, ἀλλά ἀφήνεται ἀκάλυπτος ὁ χρόνος ἤ ἐπαναλαμβάνεται τό τροπάριο τῆς Μεγάλης Πέμπτης κατά κόρον.

Ὅλα αὐτά ἄν δέν ἀντιμετωπισθοῦν ὀρθῶς, τό μέλλον τοῦ κοινωνικοῦ θά εἶναι ἀσφαλῶς χειρότερο ἀπό τό παρόν. Στίς ἀσκήσεις τῆς Λειτουργικῆς γίνεται προσπάθεια νά συνειδητοποιηθεῖ ἡ κατάσταση καί νά προβληθοῦν οἱ δυνατότητες συγκρατήσεως τῆς παραδόσεως καί ἀνανεώσεως τοῦ ὡραίου αὐτοῦ στοιχείου τῆς λατρείας. Ἔτσι:

α) Ποτέ δέν γίνεται κήρυγμα στή θέση τοῦ κοινωνικοῦ καί ἀντί αὐτοῦ, γιά τούς λόγους πού ἐκθέσαμε στήν παράγραφο περί κηρύγματος.

β) Πάντοτε ψάλλεται τό προβλεπόμενο ἀπό τή σχετική τυπική διάταξη κοινωνικό, εἴτε σέ ἀργό μέλος εἴτε μέ τή στιχολογία τοῦ ψαλμοῦ του κατά τόν ἀρχαιότερο τύπο.

γ) Ψάλλονται, ἰδίως στίς ἀρχαῖες λειτουργίες, κοινωνικοί ψαλμοί ἀντιφωνικῶς.

δ) Ψάλλονται ἐνίοτε παλαιότερα κοινωνικά πού σήμερα εἶναι σέ ἀχρησία.

ε) Ἡ ψαλμωδία τοῦ κοινωνικοῦ συνεχίζεται καί κατά τήν κοινωνία τοῦ λαοῦ.

λθ'. Η ΑΚΟΛΟΥΘΙΑ ΤΗΣ ΜΕΤΑΛΗΨΕΩΣ ΚΑΙ Η ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΑ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΘΕΙΑ ΜΕΤΑΛΗΨΗ

Οἱ δύο αὐτές ἀκολουθίες εἶναι κατά βάση συλλογές εὐχῶν, πού σκοπό εἶχαν νά προπαρασκευάζονται δι' αὐτῶν οἱ

πιστοί γιά τή θεία κοινωνία ἤ νά εὐχαριστοῦν μετά ἀπό αὐτή. Οἱ εὐχές στά χειρόγραφα, καί στά ἔντυπα ἀκόμη, παρουσιάζουν σχετική ποικιλία καί ἄλλοτε εἶναι περισσότερες καί ἄλλοτε ὀλιγότερες, πρᾶγμα πού δείχνει ὅτι προοριζόταν γιά χρήση κατ' ἐπιλογήν. Μετατράπηκαν σέ εἶδος ἀκολουθίας μέ τήν προσθήκη ψαλμῶν, κανόνος καί ἄλλων τροπαρίων. Πρόκειται γιά ἄριστες ἰδιωτικές προσευχές, πού διαβάζονται ἰδιωτικῶς πρό καί μετά τήν κοινωνία, ἤ ἀπό ὁμάδες πιστῶν ἤ μοναχικές κοινότητες. Ἐκεῖνο πού δέν πρέπει νά γίνεται εἶναι ἡ παρεμβολή τους στή θεία λειτουργία, εἴτε ἀπό μόνο τόν ἱερέα κατά τήν ὥρα τοῦ κοινωνικοῦ, εἴτε ἀπό τόν ἀναγνώστη πρό καί μετά τήν κοινωνία γιά ὅλη τήν ἐκκλησία. Τό πρῶτο ἐπιμηκύνει σοβαρά τή διάρκεια τοῦ κοινωνικοῦ καί τό δεύτερο μετατρέπει τή λειτουργία τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινότητος σέ ἰδιωτική προσευχή εὐλαβείας. Ἡ θεία λειτουργία, ὅπως διαμορφώθηκε ἀπό τήν παράδοση τῆς Ἐκκλησίας, εἶναι αὐτάρκης. Ἔχει ἐνσωματωμένη στό κείμενό της καί τήν προπαρασκευή γιά τή θεία κοινωνία (εὐχή πρό τοῦ "Πάτερ ἡμῶν", Κυριακή προσευχή, εὐχή κεφαλοκλισίας) καί τήν εὐχαριστία μετά τήν θεία κοινωνία (εὐχή "μετά τό πάντας μεταλαβεῖν"). Αὐτά ἔκριναν οἱ πατέρες ὅτι ἀρκοῦν καί σ' αὐτά ἄς ἀρκούμεθα στήν ὥρα τῆς θείας λειτουργίας. Ἰδιωτικῶς ἄς χρησιμοποιοῦνται οἱ παραδοσιακές εὐχές τῶν δύο ἀκολουθιῶν καί ὅσο περισσότερες ἐπιποθεῖ ἡ ψυχή τοῦ κάθε πιστοῦ.

μ'. Η ΘΕΙΑ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Προσφέρεται ἡ θεία μετάληψη κατά τάξη μετά τό "Μετά φόβου...". Δέν εἶναι πάρεργο γιά νά μετατίθεται μετά τήν

ἀπόλυση τῆς λειτουργίας ἤ νά λέγεται τό "Σῶσον, ὁ Θεός, τόν λαόν σου..." καί νά συνεχίζονται τά διακονικά καί λοιπά τῆς θείας λειτουργίας καθ' ὅν χρόνον μεταδίδεται ἡ θεία κοινωνία ἀπό τόν ἱερέα ἤ ἀπό τόν διάκονο, ἀπό τήν ὡραία πύλη ἤ τίς πλάγιες θύρες τοῦ βήματος. Αὐτά εἶναι ἀνήκουστα καί ἀσεβή πράγματα, ἀπαράδεκτα καί καταλυτικά τῆς τάξεως καί τῆς εὐπρεπείας. Ὅσοι καί ἄν εἶναι οἱ κοινωνοῦντες δέν δικαιολογοῦνται. Εἶναι προτιμότερο ὅσοι ἔχουν ἐπείγουσες ἀνάγκες νά ἀποχωροῦν, παρά νά γίνεται αὐτή ἡ ἱεροσυλία. Γιατί περί αὐτοῦ πρόκειται. Ἡ θεία μετάληψη εἶναι ἡ ἐξατομίκευση τῆς ὅλης εὐχαριστίας. Ὕψιστη στιγμή γιά τόν κάθε πιστό καί γιά ὅλη τήν Ἐκκλησία, πού τροφοδοτεῖται μέ τόν ἄρτο τῆς ζωῆς καί τό ποτήριο τοῦ σωτηρίου. Πρέπει ὅμως, μέ τήν πρόβλεψη μεγάλης προσελεύσεως, νά διοργανώνεται σωστά: Νά συνεχίζεται ἡ ψαλμωδία τοῦ κοινωνικοῦ, νά κοινωνοῦν ὅλοι οἱ ἱερεῖς μέ ἰσάριθμα ἅγια ποτήρια καί νά ἐξασφαλίζεται ἡ ἀπόλυτη τάξη καί εὐπρέπεια. Οἱ διάκονοι κωλύονται ἀπό τόν κανόνα, παρόντος ἱερέως, νά μεταδίδουν τή θεία κοινωνία, σέ ἀθρόες ὅμως προσελεύσεις, μπορεῖ κατ' οἰκονομίαν νά γίνει ἀνεκτό, ἄν δέν ὑπάρχουν ἄλλοι ἱερεῖς νά βοηθήσουν.

Ὑπό τίς συνήθεις περιστάσεις κοινωνεῖ τόν λαό πάντοτε ὁ πρῶτος τῇ τάξει ἱερεύς. Ὁ ἕνας ἤ δύο διάκονοι παραστέκουν καί βοηθοῦν. Κατά τήν κοινωνία τοῦ λαοῦ συνεχίζεται, ὅπως εἴπαμε, ἡ ψαλμωδία τοῦ κοινωνικοῦ. Οἱ πιστοί, ὅπως καί οἱ ἱερεῖς, κοινωνοῦν μόνο ἀπό τόν ἀμνό, γιατί μόνος αὐτός κατά τόν καθαγιασμό μεταβάλλεται σέ σῶμα Χριστοῦ, κατά τή διδασκαλία τῶν πατέρων. Ὅταν προβλέπεται μεγάλη προσέλευση στή θεία κοινωνία, στό ἅγιο ποτήριο εἰσκομίζεται μόνο ὁ ἀμνός καί ὄχι καί οἱ μερίδες.

Τό θέμα τῆς προσελεύσεως στή θεία κοινωνία εἶναι πάρα πολύ σοβαρό, ἀλλά καί πάρα πολύ λεπτό. Ἡ θεολογική μας κοινότητα γνωρίζει τήν ὀρθή θεολογική τοποθέτηση στό ζήτημα αὐτό. Γνωρίζει ὅτι ἡ θεία λειτουργία τελεῖται γιά νά κοινωνήσουν οἱ πιστοί "εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν καί εἰς ζωήν αἰώνιον", "ἵνα ζωήν ἔχωσι καί περισσόν ἔχωσι" (Ἰωάν. ι' 10). Γνωρίζει ὅτι, κατά τήν ὀρθή παράδοση καί ἀρχαία τάξη, θά ἔπρεπε νά μή κοινωνοῦν μόνο ὅσοι ἔχουν εἰδική ἀπαγόρευση ἀπό τόν πνευματικό. Στή μεταγενεστέρα ἐποχή ἐπῆλθε ἀνατροπή τῆς τάξεως αὐτῆς λόγῳ κυρίως τῆς ραθυμίας τῶν ἀνθρώπων. Γνωρίζουν τέλος ὅτι κατά τόν ΙΗ' αἰώνα φωτισμένοι καί παραδοσιακότατοι μοναχοί τοῦ Ἁγίου Ὄρους, οἱ Κολλυβάδες, δίδαξαν καί ἔπραξαν πολλά γιά νά ξαναβρεῖ ὁ λαός τοῦ Θεοῦ τό δρόμο τῆς ἐπιστροφῆς στήν παράδοση τῶν πατέρων. Ἔχει γίνει ἀρκετή πρόοδος ἀπό τότε. Στή Θεολογική μας πάντως Σχολή θά ἔπρεπε ἡ προσέλευση στή θεία κοινωνία νά θυμίζει τόν καλό καιρό τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας. Σ' αὐτό πρέπει να βοηθήσουν καί οἱ πνευματικοί πατέρες τῶν φοιτητῶν μας.

μα'. ΤΟ "ΠΛΗΡΩΘΗΤΩ"

Τό "Πληρωθήτω..." εἶναι ὕμνος πού εἰσήχθη στή θεία λειτουργία τό 624 ἐπί τοῦ πατριάρχου Σεργίου κατά τή μαρτυρία τοῦ Πασχαλίου Χρονικοῦ. Ἡ εἰσαγωγή δέν ἔγινε ἀμελέτητα. Ἀντίθετα ἡ παράλειψή του στήν ἑλληνική ἐνοριακή πράξη ἔγινε ἀμελέτητα, ἐνῶ στίς μονές καί στίς σλαβικές ἐκκλησίες διατηρεῖται. Εἶναι ὕμνος καλυπτήριος, πού ἀποβλέπει στό νά δοθεῖ ὁ ἀπαιτούμενος χρόνος στούς λειτουργούς νά μεταφέρουν μέ εὐπρέπεια καί κοσμιότητα τά περισ-

σεύματα τῶν τιμίων δώρων καί τά ἱερά σκεύη ἀπό τήν ἁγία τράπεζα στήν πρόθεση, ἤ παλαιότερα στό διακονικό, καί νά ἐπιστρέψουν στήν ἁγία τράπεζα, ὁ δέ διάκονος στή θέση του, χωρίς νά λένε καθ' ὁδόν, γι' αὐτό συχνά λανθασμένα, τό "'Ορθοί μεταλαβόντες...".

Τό "Πληρωθήτω" λέγεται πάντοτε στίς λειτουργίες τῶν ἀσκήσεων τῆς Λειτουργικῆς.

μβ'. Η ΑΠΟΛΥΣΗ

Ὁ ἱερεύς κάμνει τήν ἀπόλυση τοῦ λαοῦ κανονικά πρός τό μέσο τοῦ ναοῦ (μεταξύ τῶν προσκυνηταρίων) καί φορώντας τό καλυμμαύχιο. Ὁ διάκονος δέν ἀποσύρεται μετά τό "Τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν" ἀλλά παραμένει δίπλα στόν ἱερέα μέχρι τοῦ "Δι' εὐχῶν...". Ἡ ὡραία πύλη κλείεται.

Ἡ ἀπόλυση ἔχει ὡραία διαλογική μορφή, μεταξύ ἱερέως καί λαοῦ, σ' ὅλες τίς ἀκολουθίες. Ἔτσι εἶναι διατυπωμένη καί στά "Κείμενα Λειτουργικῆς" καί πρέπει νά τηρεῖται, χωρίς νά μᾶς καταλαμβάνει μιά ἀδικαιολόγητη σπουδή.

Ἡ ἀπόλυση, ἡ "μεγάλη" στή θεία λειτουργία, ἔχει συγκεκριμένη λιτή μορφή. Ἐπειδή γίνεται ἀπό στήθους καί ἀπό μνήμης, πάσχει ἀπό ἐπιδράσεις τοῦ "Σῶσον, ὁ Θεός, τόν λαόν σου..." τοῦ ὄρθρου καί ἀπό εὐλαβεῖς ἄκοσμες προσθῆκες λέξεων ἤ ὀνομάτων ἁγίων, πού καταστρέφουν τήν ἀρχικῶς σοβαρή καί λιτή μορφή της. Ἰδιαίτερη προσοχή χρειάζεται στόν προσδιορισμό τῆς δεσποτικῆς ἑορτῆς στήν ἀρχή, ἄν εἶναι ἑορτή ἤ μεθέορτα, καί στή μνημόνευση τοῦ ἁγίου τῆς ἡμέρας μέ τά σχετικά ἐπίθετα, πού κατά τήν ἐκκλησιαστική ἐθιμοτυπία συνοδεύουν τήν ἀναφορά τοῦ ὀνόματός του, κατά τήν κατηγορία στήν ὁποία ἀνήκει.

Ὅλες οἱ ἀπολύσεις τελειώνουν μέ τή φράση "ὡς ἀγαθός καί φιλάνθρωπος", πού βρίσκεται σέ ἀντιστοιχία μέ τίς δύο προηγούμενες εὐκτικές "ἐλεήσαι καί σώσαι". Τό "καί ἐλεήμων Θεός" εἶναι προσθήκη πρόσφατη καί καταστρεπτική τῆς ἁρμονίας τοῦ κειμένου.

μγ'. ΔΙΑΝΟΜΗ ΤΟΥ ΑΝΤΙΔΩΡΟΥ

Τό ἀντίδωρο διανέμει ὁ ἱερεύς ἀπό τή θέση πού βρίσκεται κατά τήν ἀπόλυση, χωρίς νά ἀποβάλλει, ὅπως ἄκοσμα ἐνίοτε γίνεται, μέρος τῶν ἀμφίων του.

Κατά τή διανομή τοῦ ἀντιδώρου ἡ ἐκκλησιαστική τάξη προβλέπει τήν ἀνάγνωση ψαλμῶν, τοῦ λγ' ("Εὐλογήσω τόν Κύριον ἐν παντί καιρῷ...") καί τοῦ ρμδ' ("Ὑψώσω σε ὁ Θεός μου ὁ βασιλεύς μου...") κατά μεταφορά ἀπό τό κοινωνικό, ὅπως γίνεται στίς προηγιασμένες καί στήν ἀρτοκλασία (ἐν μέρει). Φαίνεται ὅτι παλαιότερα ὁ ψαλμός ψαλλόταν. Ἴσως ψαλλόταν καί ὁ ριβ' ψαλμός ("Αἰνεῖτε, παῖδες, Κύριον...") ἄν τό "Εἴη τό ὄνομα Κυρίου εὐλογημένον ἀπό τοῦ νῦν καί ἕως τοῦ αἰῶνος" (στίχ. 2), πού ψάλλεται σήμερα στίς δύο αὐτές περιπτώσεις, θεωρηθεῖ ὡς ὑπόλειμμα τῆς ἀρχικῆς ψαλμωδίας του. Ἡ ἀνάγνωση ὅμως ψαλμῶν στούς ἐνοριακούς ναούς δέν εἶναι ἡ ἐνδεδειγμένη λύση γιά νά καλύψει τό θόρυβο πού προκαλεῖται ἀπό τή μετακίνηση τοῦ πολυπληθοῦς καί πολυποίκιλου ἐκκλησιάσματος, γι' αὐτό καί περιέπεσε σέ ἀχρησία. Ἡ πιό πρόσφορη καί ἀπαραίτητη γιά τήν κάλυψη τῆς διανομῆς λύση εἶναι ἡ ψαλμωδία τῶν καταβασιῶν τῆς περιόδου κατά τήν ὁποία γίνεται ἡ θεία λειτουργία. Ὅλες εἶναι ἐκλεκτά ὑμνογραφικά κείμενα καί συνδέουν ἑορτή καί λειτουργία κατά πολύ ἐπιτυχή τρόπο. Λόγῳ τοῦ ὅτι ψάλλονται πρωΐ, λίγοι

εἶναι ἐκεῖνοι πού τίς ἀπολαμβάνουν. Ἐπί πλέον οἱ περισσότερες καταβασίες ἔχουν θεομητορικό χαρακτήρα, ταιριαστό πρός τούς θεομητορικούς συμβολισμούς πού δόθηκαν στό ἀντίδωρο. Μποροῦν νά ψαλοῦν σύντομες, πού δίνουν αἴσθηση ἐμβατηρίου παραλλήλου πρός τήν κίνηση τοῦ λαοῦ, ἤ ἀργές μέ τά θαυμάσια ἀρχαῖα μέλη, σάν μιά εὐκαιρία μάλιστα μαθήματος στά μέλη τοῦ χοροῦ.

4. Η ΘΕΙΑ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ

Ἡ θεία λειτουργία τοῦ Μεγάλου Βασιλείου εἶναι ἡ μεγάλη καί ἐπίσημη λειτουργία τοῦ βυζαντινοῦ λειτουργικοῦ τύπου, πού ἀρχικά ἐτελεῖτο τίς μεγάλες ἑορτές καί τίς Κυριακές τοῦ ἔτους. Ἡ χρήση της λόγῳ τῆς ἐκτάσεώς της, περιορίσθηκε στίς ἐπισημότερες ἑορτές, Χριστούγεννα - Θεοφάνεια - Πάσχα, κατά τίς παννυχίδες τους, Μεγάλη Πέμπτη ὡς ἡμέρα παραδόσεως τῶν φρικτῶν μυστηρίων, 1η Ἰανουαρίου ἡμέρα τῆς μνήμης τοῦ συγγραφέως της καί τίς πέντε Κυριακές τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς. Παλαιότερα ἐτελεῖτο καί τήν Πεντηκοστή, τήν Μεταμόρφωση καί τήν Ὕψωση τοῦ τιμίου Σταυροῦ. Σέ μερικές Μονές τοῦ Ἁγίου Ὄρους διατηρεῖται ἀκόμη ἡ τελεσή της κατά τήν ἑορτή τοῦ Σταυροῦ.

Στό φροντιστήριο τῆς Λειτουργικῆς τελεῖται δύο συνήθως φορές ἤ τρεῖς τό χρόνο, τίς παραμονές τῶν Χριστουγέννων καί τοῦ Τριωδίου, μέ τήν προοπτική χρήσεώς της κατά τά Χριστούγεννα καί τήν Τεσσαρακοστή.

Στόχος μας εἶναι ἡ γνωριμία καί ἄμεση ἐπαφή κατά τή λειτουργική χρήση μέ τό θαυμασιότατο αὐτό καί θεολογικότατο κείμενο, πού ἀναγνωρίζεται ὡς τό ὡραιότερο ὅλης τῆς λειτουργικῆς συγγραφικῆς παραγωγῆς. Ἐξ ἄλλου τό μῆκος

τῶν εὐχῶν της δέν ἐπιτρέπει χρήση τυπικῶν, μακαρισμῶν κ.λπ., πού θά μεγάλωναν ἀκόμη περισσότερο τή διάρκειά της.

Ὅπως σημειώσαμε καί στή θεία λειτουργία τοῦ ἱεροῦ Χρυσοστόμου, ἔχει μ' αὐτή τήν ἴδια τάξη, ἴδια διακονικά καί ἴδιες ἐκφωνήσεις, διαφοροποιεῖται μόνο ὡς πρός τίς εὐχές ἀπό τῆς εὐχῆς ὑπέρ τῶν κατηχουμένων καί ἑξῆς, πού εἶναι ὁ ἀρχικός πυρήνας καί τῶν δύο λειτουργιῶν. Δηλαδή, γιά νά ἀνατρέξουμε στό διάγραμμα πού δώσαμε στή λειτουργία τοῦ Χρυσοστόμου, ἡ λειτουργία τοῦ μεγάλου Βασιλείου διαφέρει ὡς πρός τά ὑπ' ἀριθμ. 25, 27, 29, 33, 38, 41, 43, 48 καί 49 στοιχεῖα. Οἱ ἐκφωνήσεις εἶναι οἱ ἴδιες, ὅπως εἴπαμε, πλήν τῶν λόγων τῆς συστάσεως ("Λάβετε, φάγετε... Πίετε ἐξ αὐτοῦ πάντες..."), πού εἰσάγονται μέ τή φράση ""Ἔδωκε τοῖς ἁγίοις αὐτοῦ μαθηταῖς καί ἀποστόλοις εἰπών". Ἀντί τοῦ ""Ἄξιόν ἐστιν..." ψάλλεται τό ἐκτενέστερο μεγαλυνάριο τῆς Θεοτόκου "Ἐπί σοί χαίρει, κεχαριτωμένη...". Παράλληλη ἔκδοση τῶν δύο λειτουργιῶν βλέπε στά "Κείμενα Λειτουργικῆς", τεῦχος 12.

Ὡς πρός τήν ὀπισθάμβωνο εὐχή, ἡ παλαιοτάτη πράξη εἶναι συγκεχυμένη. Ἡ νεωτέρα προτιμᾶ τήν εὐχή "Ὁ θυσίαν αἰνέσεως..." καί ἡ νεωτάτη τῶν ἐνοριῶν ἀποκλίνει ὑπέρ τῆς κοινῆς εὐχῆς "Ὁ εὐλογῶν τούς εὐλογοῦντας...". Καί οἱ δύο εἶναι νεώτερες προσθῆκες στίς λειτουργίες καί ὅταν λέγονται μυστικῶς οἱ ἄλλες εὐχές μόνη ἡ ὀπισθάμβωνος, τά ἀργά μέλη, τό ""Ἔδωκε τοῖς ἁγίοις..." καί τό "Ἐπί σοί χαίρει..." διαφοροποιοῦν τήν τέλεσή τους. Στό Ἅγιον Ὄρος λέγεται πάντοτε στή λειτουργία τοῦ Μεγάλου Βασιλείου ἡ ὀπισθάμβωνος "Ὁ θυσίαν αἰνέσεως...". Αὐτό εἶναι τό προτιμότερο. Ὁ σκοπός τῆς Ἐκκλησίας ὡς πρός τήν ἐναλλαγή τελέσεως τῶν δύο λει-

τουργιῶν ἦταν καί εἶναι ἡ ἀποφυγή τοῦ κόρου καί τῆς συνηθείας ἀπό τή χρησιμοποίηση πάντοτε τοῦ ἴδιου κειμένου. Ὁ σκοπός αὐτός σήμερα ἐξυπηρετεῖται μόνο ὡς πρός τούς ἱερεῖς, ἀφοῦ λέγονται μυστικῶς οἱ εὐχές. Γιατί νά μήν ἐπωφεληθοῦμε τῆς δυνατότητας, πού μᾶς δίνει ἡ διπλή παράδοση ὡς πρός τήν ὀπισθάμβωνο, νά εἴμαστε συνεπέστεροι στό σκοπό τῆς Ἐκκλησίας τουλάχιστον ὡς πρός αὐτή;

Στή θεία λειτουργία τοῦ Μεγάλου Βασιλείου ἔχει ἐπιχειρηθεῖ μιά θεολογική διόρθωση στό καιριότερο σημεῖο τῆς εὐχῆς τῆς ἀναφορᾶς, στήν ἐπίκληση δηλαδή τοῦ ἁγίου Πνεύματος. Αὐτή ἀπαντᾶ σέ νεώτατα χειρόγραφα καί σέ μερικές ἐκδόσεις. Ἡ διόρθωση συνίσταται στήν εἰσαγωγή τῆς φράσεως ἀπό τήν λειτουργία τοῦ Χρυσοστόμου κατά τήν τρίτη εὐλογία "Μεταβαλών τῷ Πνεύματί σου τῷ ἁγίῳ". Ἐκτός τοῦ ὅτι εἶναι ἐκτός πάσης λογικῆς ἡ ἐπέμβαση καί διόρθωση κειμένου ἀποδεδειγμένως γραμμένου ἀπό τόν Μέγα Βασίλειο, ἡ προσθήκη αὐτή καταστρέφει φιλολογικά τό λαμπρό κείμενο, δημιουργώντας ἐπανάληψη ἤδη λεχθέντων καί ἀσυνταξία. Καί ναί μέν ἡ τρίτη εὐλογία δέν καλύπτεται ἀπό τό "Τό ἐκχυθέν..." τῆς λειτουργίας τοῦ Βασιλείου, ἀλλ' οὔτε καί τό "μεταβαλών..." τῆς λειτουργίας τοῦ Χρυσοστόμου ἔχει καμιά σχέση μέ τήν τρίτη εὐλογία. Ἡ θεολογία ὀφείλει νά σέβεται τά κείμενα καί νά τά ἑρμηνεύει μέ ταπείνωση, ὅταν μάλιστα ἔχουν συγγραφέα τῆς ὁλκῆς τοῦ Μεγάλου Βασιλείου καί καθαγιάσθηκαν στή λειτουργική πράξη χιλίων πεντακοσίων χρόνων. Δέν εἴμαστε ὀρθόδοξοι περισσότερο ἀπό τούς ἁγίους πατέρες μας.

5. ΣΤΑΘΕΡΑ ΚΑΙ ΚΙΝΗΤΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΩΝ

Ἤδη ἐπισημάναμε τήν ἐναλλαγή τῶν δύο 6υζαντινῶν λειτουργιῶν, πού ἀποσκοπεῖ στή διατήρηση κάποιας ἰσορροπίας μεταξύ σταθερότητας καί ποικιλίας ὡς πρός τήν τέλεση τῆς θείας λειτουργίας. Ἡ σταθερότητα ἀποβλέπει στό νά διευκολύνεται ἡ τέλεση καί ἡ συμμετοχή σ' αὐτή, καί ἡ ποικιλία στό νά ἀποφεύγεται ἡ μονοτονία καί ὁ ἐθισμός.

Ἔτσι ἡ θεία λειτουργία τελεῖται μέ δύο μορφές, οὔτε μέ περισσότερες πού θά ἔφερνε σύγχυση, οὔτε μέ μία μόνο πού θά προκαλοῦσε κορεσμό.

Ἡ ἴδια ἐπιζήτηση συνδυασμοῦ σταθερῶν καί κινητῶν στοιχείων ὑπάρχει καί στά στοιχεῖα ἐκεῖνα τῶν λειτουργιῶν πού συνιστοῦν τόν ρόλο τοῦ λαοῦ σ' αὐτή, ἀφοῦ κυρίως ἡ ἐναλλαγή τῶν λειτουργιῶν ἀφορᾶ στόν ρόλο τοῦ ἱερέως. Τά ἀντίφωνα, τά τροπάρια τῶν μακαρισμῶν, τά ἀπολυτίκια, ὁ τρισάγιος ὕμνος, τό ἀλληλουάριο, τό μεγαλυνάριο τῆς Θεοτόκου καί τό κοινωνικό, ὅπως φυσικά καί τά ἀναγνώσματα, ἀποτελοῦν κινητά στοιχεῖα, ἐπηρεαζόμενα ἀπό τίς ἑορτές τοῦ λειτουργικοῦ ἔτους, ἀπό τήν ἐναλλαγή τῶν ἤχων (μακαρισμοί - τροπάρια) καί τά ὅμοια.

Μιλήσαμε γιά τά εἰδικά ἀντίφωνα τῶν δεσποτικῶν καί θεομητορικῶν ἑορτῶν. Τό τρισάγιο δίνει τή θέση του στίς βαπτισματικές λειτουργίες τῶν μεγάλων δεσποτικῶν ἑορτῶν στό "Ὅσοι εἰς Χριστόν ἐβαπτίσθητε..." καί στίς ἑορτές τοῦ τιμίου Σταυροῦ στόν ὕμνο "Τόν σταυρόν σου προσκυνοῦμεν, Δέσποτα...". Τά προκείμενα καί οἱ στίχοι τοῦ ἀλληλουαρίου ἀλλάζουν. Τά ἀναγνώσματα ἀκολουθοῦν τόν δικό τους προγραμματισμό. Κατά τίς ἑορτές τοῦ Κυρίου καί τῆς Θεοτόκου ψάλλεται ἀντί τοῦ "Ἄξιόν ἐστιν..." ὁ εἱρμός τῆς θ' ᾠδῆς τοῦ

κανόνος τῆς ἑορτῆς. Τό κοινωνικό διαφοροποιεῖται κατά ἡμέρα καί κατά ἑορτή κ.ο.κ. Ἔτσι συνδυάζεται μέ πολύ σοφό καί μελετημένο τρόπο ἡ σταθερότητα καί ἡ ποικιλία βάσει τῶν διατάξεων τοῦ τυπικοῦ. Γιατί οἱ ἀλλαγές αὐτές δέν γίνονται αὐθαίρετα καί κατά τήν προσωπική προτίμηση τῶν ὑπευθύνων, ἀλλά βάσει διατάξεων πού ἐξασφαλίζουν τήν ἐπιθυμητή ἑνότητα σ' ὅλη τήν Ἐκκλησία. Στίς μονές τό ἔργο αὐτό ἀνατίθεται σέ κατάλληλο καί ὑπεύθυνο πρόσωπο, τόν τυπικάρη, πού ἔχει, τρόπον τινά, τό γενικό πρόσταγμα στίς συνάξεις. Αὐτός προμελετᾶ τήν τάξη κάθε ἡμέρας καί κάθε ἀκολουθίας βάσει τῶν τυπικῶν διατάξεων καί τῶν εἰδικῶν περιπτώσεων.

Γιά τίς συνάξεις τῶν ἀσκήσεων τῆς Λειτουργικῆς ὁμοίως κάθε φορά καταστρώνεται ἐκ τῶν προτέρων ἡ τυπική διάταξη τῆς κάθε ἀκολουθίας, οὕτως ὥστε ἐγκαίρως νά προετοιμάζονται οἱ χοροί καί νά ἀποφεύγονται οἱ χασμωδίες καί οἱ αὐτοσχεδιασμοί. Στόχος δέ εἶναι ἡ παρουσίαση καί προβολή τῶν κινητῶν αὐτῶν στοιχείων τῆς λατρείας καί ἡ μέσα στά πλαίσια τοῦ ὅλου ἐκπαιδευτικοῦ προγράμματος παρουσίαση καί γνώση ὅλων εἰ δυνατόν ἤ ἔστω τῶν ἀντιπροσωπευτικοτέρων περιπτώσεων γιά μελλοντική ἀξιοποίηση στό λειτουργικό καί διδακτικό ἔργο.

Τό ἑορτολόγιό μας ἔχει τήν ἰδιορρυθμία νά περιορίζεται μόνο στίς περιόδους τῶν μαθημάτων τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ ἔτους. Λόγῳ δέ τοῦ ὅτι τά ἐναλλασσόμενα στοιχεῖα τῆς θείας λειτουργίας ἀξιοποιοῦνται κυρίως μόνον στίς βυζαντινές λειτουργίες, καί ἰδιαίτερα στή λειτουργία τοῦ Χρυσοστόμου, ἡ ἀναζήτηση παραδειγμάτων κυμαίνεται κυρίως στίς ἑορτές καί στίς μνῆμες ἑορταζομένων ἁγίων τῶν μηνῶν Ὀκτωβρίου μέχρι καί Ἰανουαρίου, πού εἶναι ὅμως ἀρκετές γιά νά μᾶς δώ-

σουν ἀντιπροσωπευτικά δείγματα ὅλων τῶν κατηγοριῶν τῶν ἑορτῶν πού ἐπηρεάζουν τά κινητά στοιχεῖα τῆς θείας λειτουργίας. Ἔτσι μεθεόρτως, κατά τήν Πέμπτη πού ἔχουμε ἄσκηση μετά τήν ἑορτή, ἄν ἡ κυρία ἡμέρα της εἶναι ἀργία, τελεῖται ἡ θεία λειτουργία ὅπως τελεῖται στίς **δεσποτικές ἑορτές** τῶν Θεοφανείων, τοῦ Πάσχα, τῆς Μεσοπεντηκοστῆς, ἄν τό Πάσχα εἶναι πρώϊμο. Τό ἴδιο γίνεται καί γιά τίς **θεομητορικές ἑορτές** τῶν Εἰσοδίων καί τῆς Ὑπαπαντῆς. Παράδειγμα **ἑορτῶν ἀρχαγγέλων** ἔχουμε τήν Σύναξη τῶν Ἀσωμάτων (8 Νοεμβρίου), **προφητῶν** τοῦ προφήτου Ὠσηέ (17 Ὀκτωβρίου), Ἰωήλ (19 Ὀκτωβρίου), Ναούμ, Ἀββακούμ, Σοφονίου, Ἀγγαίου, Δανιήλ καί τῶν τριῶν παίδων (1, 2, 3, 16 και 17 Δεκεμβρίου ἀντιστοίχως), **ἀποστόλων** Θωμᾶ, Λουκᾶ, Ἰακώβου τοῦ Ἀδελφοθέου (6, 18 καί 23 Ὀκτωβρίου), Ματθαίου καί Ἀνδρέου τοῦ Πρωτοκλήτου (16 καί 30 Νομεβρίου), **μαρτύρων** Σεργίου καί Βάκχου, Ἀρτεμίου (7 καί 20 Ὀκτωβρίου), Μηνᾶ καί Αἰκατερίνης (11 καί 25 Νοεμβρίου), **ἱεραρχῶν** Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, Γρηγορίου τοῦ θαυματουργοῦ (13, 14 καί 17 Νοεμβρίου), Νικολάου, Ἀμβροσίου, Σπυρίδωνος, Ἐλευθερίου (6, 7, 12 καί 15 Δεκεμβρίου), Ἀθανασίου καί Κυρίλλου, Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου καί τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν (18, 25 καί 30 Ἰανουαρίου), **Πατέρων τῶν Συνόδων** (11 Ὀκτωβρίου), **ὁσίων** Ἱλαρίωνος (21 Ὀκτωβρίου), Ἰωαννικίου (17 Νοεμβρίου), Σάβα, Δανιήλ (5, 11 Δεκεμβρίου), Παύλου τοῦ Θηβαίου, Ἀντωνίου, Μακαρίου, Εὐθυμίου, Μαξίμου (15, 17, 19, 20 καί 21 Ἰανουαρίου) κ.ο.κ.

6. Η ΘΕΙΑ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΩΝ "ΑΠΟΣΤΟΛΙΚΩΝ ΔΙΑΤΑΓΩΝ"

Ἡ λειτουργία τῶν "Ἀποστολικῶν Διαταγῶν" ἤ ἡ "Κλημέντειος λειτουργία", ἀπό τό ὄνομα τοῦ ψευδωνύμου συγγραφέως της, τελεῖται στό φροντιστήριο τῆς Λειτουργικῆς μιά φορά τό χρόνο κατά τόν μῆνα Νοέμβριο ὡς πρώτη τῆς σειρᾶς τῶν λειτουργιῶν τῶν ἄλλων λειτουργικῶν τύπων. Τελεῖται δέ μέ βάση τό τεῦχος 13 τῶν "Κειμένων Λειτουργικῆς", ὅπου παρατίθεται τό κείμενο τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν μέ τήν ἀπαραίτητη διασκευή σέ ὁρισμένα σημεῖα γιά νά εἶναι δυνατή ἡ τέλεσή της. Ἡ διάρκειά της δέν ὑπερβαίνει, μαζί μέ δεκαπεντάλεπτο κήρυγμα, τή μιάμιση ὥρα. Ἔτσι μπορεῖ νά ἀρχίζει κανονικά στίς 8,30' καί νά τελειώνει στίς 10. Ὅπως καί ἄλλοτε γράψαμε, καλλίτερα θά εἶναι νά μήν προηγηθεῖ ἡ τέλεση τῆς ἀκολουθίας τοῦ ὄρθρου, ἀλλά νά τεθεῖ προανάγνωση ἤ νά ψαλεῖ ὁ πολυέλεος. Κατά τό χρονικό αὐτό διάστημα ἄς πάρουν καιρό οἱ ἱερεῖς, ἄς ἐνδυθοῦν τά ἄμφιά τους καί ἄς τελέσουν τήν προσκομιδή, ὅλα κατά τόν τύπο τῶν βυζαντινῶν λειτουργιῶν, χωρίς τίς μερίδες στό δισκάριο (μόνο τόν ἀμνό). Ἡ προσκομιδή κανονικά θά ἔπρεπε νά γίνει μετά τόν ἀσπασμό καί τή χερνιψία, ἀλλά προκαλεῖ καθυστέρηση. Ἐξ ἄλλου καί στή λειτουργία αὐτή καί στίς ἄλλες ἀρχαῖες λειτουργίες ἀρκετά γίνονται κατ' ἀναλογίαν καί ἐπί τῇ βάσει τῆς βυζαντινῆς παραδόσεως, γιατί δέν σώζονται ἀρχαῖες τυπικές διατάξεις. Λειτουργοῦν συνήθως τρεῖς ἱερεῖς καί δύο διάκονοι, μέ προσδιορισμένο τό ρόλο τοῦ καθενός στά προοριζόμενα γι' αὐτούς τεύχη, γιά νά μήν ἐπέρχεται σύγχυση.

Στίς 8,30' ἀκριβῶς διακόπτεται ἡ προανάγνωση καί εἰσοδεύουν οἱ λειτουργοί μετά τοῦ Εὐαγγελίου, στέκονται δέ ἡμικυκλικά στό μέσον τοῦ ναοῦ γύρω ἀπό τό δισκέλι –ἄμβω-

να, βλέποντας πρός τό λαό, μπροστά ἀπό τό προετοιμασμένο γιά τόν καθένα κάθισμα, στή μέση ὁ πρῶτος τῶν ἱερέων, δεξιά καί ἀριστερά τοῦ πρώτου οἱ διάκονοι καί μετά, ἀντίστοιχα, οἱ δύο ἱερεῖς. Τίθεται τό Εὐαγγέλιο στό ἀναλόγιο καί εὐθύς ἀρχίζει ἡ λειτουργία μέ τό "Εἰρήνη πᾶσι". Τά ἀναγνώσματα διαβάζονται διαδοχικά ἀπό τέσσερις ἀναγνῶστες ἀπό τό δισκέλιο, καί τό Εὐαγγέλιο ἀπό τόν πρῶτο διάκονο.

Φυσικά ἡ ἐπιλογή τῶν περικοπῶν εἶναι ἐνδεικτική καί μπορεῖ νά ἀναγνωσθοῦν αὐτές πού εἶναι στό τεῦχος ἤ ἄλλες κατ' ἐπιλογήν, ἀνάλογα μέ τήν ἑορτή ἤ τόν προγραμματισμό τῶν ἀσκήσεων στό κήρυγμα. Τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τό προκείμενο καί τό ἀλληλουάριο, κατά τό ὁποῖο γίνεται καί ἡ θυμίαση κατά μίμηση τῆς βυζαντινῆς πράξεως.

Τά διακονικά ἄς λέγονται ἕνα πρός ἕνα ἀπό τούς δύο διακόνους, ὅπως εἶναι σημειωμένα στά κείμενά τους.

Κατά τόν ἀσπασμό, τή χερνιψία καί τήν προσφορά τῶν δώρων ἔχει εἰσαχθεῖ, κατά τή διασκευή πού κάναμε, ἡ ψαλμωδία στίχων ψαλμῶν καταλλήλων, ἐπί τῇ βάσει ἀρχαίων μαρτυριῶν καί τῆς βυζαντινῆς παλαιᾶς πράξεως. Οἱ χοροί νά προσέχουν τό ρυθμό τῆς ψαλμωδίας, οὕτως ὥστε νά καλύπτονται κάθε φορά οἱ ἀντιστοιχοῦσες ἱερατικές πράξεις.

Τά διακονικά μετά τή χερνιψία λέγονται ἐμφαντικότερα. Μετά ἀπό αὐτά ἀμέσως ὅλοι οἱ λειτουργοί εἰσέρχονται στό ἅγιο βῆμα (ὁ πρῶτος τῶν διακόνων παραλαμβάνει τό Εὐαγγέλιο) καί ἀρχίζει ἡ ψαλμωδία τοῦ ""Αρατε πύλας...". Ὁ πρῶτος παραδίδει τά τίμια δῶρα στούς δύο διακόνους, ἀφοῦ πρῶτα θέσει στούς ὤμους τους τούς ἀέρες. Οἱ διάκονοι εἰσοδεύουν χωρίς νά λένε τίποτε, ὁ δέ πρῶτος ἱερεύς ὑποδέχεται, θυμιῶν τά δῶρα, στήν ὡραία πύλη καί τά ἀποθέτει στήν ἁγία τράπεζα, ὅπως γίνεται στήν ἀρχιερατική λειτουργία.

Ἀμέσως ἀρχίζει ἡ εὐχή τῆς ἀναφορᾶς. Εἶναι ἐξαιρετικά ὡραία, ἀλλά ἔχει δύσκολες καί ἀσυνήθιστες λέξεις. Ἔχει κατανεμηθεῖ στούς ἱερεῖς στά κείμενά τους, γιατί εἶναι πολύ μακρά. Χρειάζεται δέ προπαρασκευή ἀπό τούς ἱερεῖς, ὅπως καί γιά τίς ἄλλες εὐχές καί τά διακονικά, γιά νά μή γίνονται ἀναγνωστικά σφάλματα. Κατά τήν ἐπίκληση εὐλογοῦνται τά τίμια δῶρα, ὡς συνήθως. Τά ὑπόλοιπα δέν παρουσιάζουν προβλήματα. Ὁ μελισμός, ἡ ἕνωσις, τό ζέον καί ἡ θεία κοινωνία ἄς γίνουν ὅπως στή βυζαντινή λειτουργία.

Θά μποροῦσε, γιά νά εἶναι πιστότερη ἡ ἀποκατάσταση τῆς ἀρχαίας αὐτῆς λειτουργίας, νά ἐπεκταθεῖ ἡ ἀνταλλαγή τοῦ ἀσπασμοῦ καί μεταξύ τοῦ λαοῦ κατά τό "Ἀγαπήσω σε...", πού στήν περίπτωση αὐτή θά ψαλεῖ σέ ἀργό μέλος, καί ἡ κοινωνία νά μεταδοθεῖ ὑπό τά δύο εἴδη χωριστά. Δέν τά ἐπιχειρήσαμε ποτέ.

Ὡς πρός τήν προσαρμογή τῶν κινητῶν μερῶν πρός τό θέμα τῆς ἑορτῆς, σημειώνουμε ἐνδεικτικά ὅτι στίς 22 Νοεμβρίου τοῦ ἔτους 1990, πού εἶχε προγραμματισθεῖ ἡ τέλεσή της, διαβάσθηκαν καί ψάλθηκαν ὅλα τά τῆς ἑορτῆς, δηλαδή:

1) Νόμος: τό πρῶτο ἀνάγνωσμα τοῦ ἑσπερινοῦ (Ἔξοδος).

2) Προφῆται· τό τρίτο τοῦ ἑσπερινοῦ (Ἰεζεκιήλ).

3) Πράξεις· Πράξ. ζ' 2 καί 44 - 50.

4) Ἐπιστολή· Ἑβρ. θ' 1-7 (τῶν Εἰσοδίων).

5) Εὐαγγέλιο· Λουκ. ι' 38-42. ια' 27-28 (τῶν Εἰσοδίων).
- Προκείμενο, ἦχος γ', ἡ ᾠδή τῆς Θεοτόκου "Μεγαλύνει ἡ ψυχή μου..." μέ πέντε στίχους τό ὑπόλοιπο τῆς ᾠδῆς.
- Ἀλληλουάριο, ἦχος πλ. δ', ψαλμός μδ' (πέντε στίχοι κατ' ἐκλογήν· 11 -12α / 13 / 14 / 15 - 16 / 18).

– Κοινωνικό· "Ποτήριον σωτηρίου..."μέ στιχολογία τοῦ ψαλμοῦ ριε', ἀπό τόν ὁποῖο προέρχεται ὁ στίχος τοῦ κοινωνικοῦ.

Στό "Κείμενο Λειτουργικῆς 13" προτάσσονται τοῦ κειμένου τῆς λειτουργίας ἐκτενή εἰσαγωγικά, πού ἀφοροῦν στά ποικίλα ἱστορικά καί φιλολογικά προβλήματά της. Στό παράρτημα τό κείμενο τῶν Β' καί Η' βιβλίων τῶν "Ἀποστολικῶν Διαταγῶν", ἀπό τά ὁποῖα ἀποσπᾶται ἡ λειτουργία.

Ἄς προσεχθοῦν ἰδιαίτερα τά ἀρχαϊκά στοιχεῖα τῆς λειτουργίας, ἡ ἔναρξή της ἀπό τά ἀναγνώσματα, ὁ ἀριθμός τῶν ἀναγνωσμάτων, οἱ δεήσεις ὑπέρ τῶν κατηχουμένων, ἐνεργουμένων, φωτιζομένων, μετανοούντων, ἡ θέση τῶν αἰτήσεων "Ἄγγελον εἰρήνης...", ἡ ἀπουσία τοῦ συμβόλου τῆς πίστεως καί τῆς Κυριακῆς προσευχῆς, ὁ ἐκτενής πρόλογος τῆς εὐχῆς τῆς ἁγίας ἀναφορᾶς κ.λπ.

7. Η ΘΕΙΑ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΙΑΚΩΒΟΥ ΤΟΥ ΑΔΕΛΦΟΘΕΟΥ

Τοῦ ἰδίου λειτουργικοῦ τύπου μέ τή λειτουργία τῶν "Ἀποστολικῶν Διαταγῶν", τοῦ Ἀντιοχειανοῦ, εἶναι καί ἡ λειτουργία τῶν Ἱεροσολύμων, πού φέρεται μέ τό ὄνομα τοῦ πρώτου ἐπισκόπου Ἱεροσολύμων, τοῦ ἀποστόλου Ἰακώβου τοῦ Ἀδελφοθέου. Τελεῖται μιά φορά τό ἔτος στά φροντιστήριά μας μετά τή λειτουργία τῶν "Ἀποστολικῶν Διαταγῶν" καί πρό τῆς λειτουργίας τοῦ εὐαγγελιστοῦ Μάρκου. Στά "Κείμενα Λειτουργικῆς 5" περιέχεται τό κείμενό της κατά τήν ἀρχαιοτέρα μορφή, καθώς καί ἐκτενή εἰσαγωγικά. Ἐπί τῇ βάσει τοῦ Κειμένου αὐτοῦ τελεῖται στό παρεκκλήσιό μας.

Ἡ λειτουργία τοῦ ἁγίου Ἰακώβου εἶναι ἐκτενής. Μέ τό κήρυγμα ἀπαιτεῖ περί τίς δύο ὧρες. Γι' αὐτό καί πρέπει νά ἀρχίζει τό ἀργότερο στίς 8,15' π.μ. καί ὁ ρυθμός ἀπαγγελίας καί ψαλμωδίας νά εἶναι γοργός. Οἱ προπαρασκευαστικές εὐχές καί οἱ εὐχές τῆς ἐνάρξεως νά λέγονται, πρό τῆς ὥρας πού σημειώσαμε, ἀπό τούς λειτουργούς μυστικῶς κύκλῳ τῆς ἁγίας τραπέζης. Γιά τά περί προαναγνώσεως, ἀριθμοῦ ἱερέων, καιροῦ, ἐνδύσεως καί προσομιδῆς, κατανομῆς εὐχῶν καί διακονικῶν κ.λπ. ἰσχύουν ὅσα γράψαμε στή λειτουργία τῶν "Ἀποστολικῶν Διαταγῶν". Τό ἴδιο καί γιά τά κινητά μέρη τῆς λειτουργίας, δηλαδή τά ἀναγνώσματα, τό προκείμενο, τό ἀλληλουάριο καί τό κοινωνικό. Ἄς μήν ἐπιλέγονται πάντως ἐκτενεῖς περικοπές.

Ἡ εἴσοδος γίνεται, ὅπως καί στή λειτουργία τῶν "Ἀποστολικῶν Διαταγῶν", "μετά τοῦ Εὐαγγελίου" καί ὄχι "μετά τῶν Ἁγίων Γραφῶν" ὅπως ἀνιστορήτως προτείνεται.

Ἡ ὁμιλία γίνεται ἀμέσως μετά τό Εὐαγγέλιο. Κατά τό "Σιγησάτω..." θυμιᾶ ὁ διάκονος κατά τήν ἀρχαία τάξη, πού τηρεῖται καί στίς βυζαντινές λειτουργίες στίς σλαβικές ἐκκλησίες καί στά Ἱεροσόλυμα. Κατά τή θυμίαση ὁ πρῶτος ἱερεύς διαβάζει τήν εὐχή "Τό φρικτόν σου, Κύριε..." καί ἀμέσως δίδει τά τίμια δῶρα στούς διακόνους, οἱ ὁποῖοι εἰσοδεύουν, καί τά παραλαμβάνει ἀπό τήν ὡραία πύλη ὁ πρῶτος ἱερεύς, θυμιώντας πρῶτα αὐτά. Μετά τήν ἀπόθεση τῶν τιμίων δώρων στήν ἁγία τράπεζα καί τή λήξη τοῦ "Σιγησάτω..." λέγεται ἡ εὐχή τῆς προθέσεως "Ὁ Θεός, ὁ Θεός ἡμῶν..." καί ἡ εὐχή τοῦ θυμιάματος, πού δέν ἐλέχθησαν κατά τήν προσκομιδή. Τό "Μεγαλύνατε..." ψάλλεται ἀπό τούς ἱερεῖς καί τό "Πνεῦμα ἅγιον..." ἀπό τό χορό.

Κατά τήν "καθολική συναπτή", πού λέγεται από τούς διακόνους ἔξω πρός τό λαό, μία πρός μία, οἱ ἱερεῖς διαβάζουν τίς εὐχές "Ὁ ἐπισκεψάμενος..." καί τίς ἄλλες τρεῖς μυστικῶς καί μετά τή λήξη τῆς συναπτῆς γίνεται ἡ ἐκφώνηση "Ἐλέει καί οἰκτιρμοῖς...".

Κατά τήν εὐχή τῆς ἁγίας ἀναφορᾶς ψάλλεται τό "Τόν θάνατόν σου..." ἀπό τό λαό, τό "Ὁ γάρ λαός σου..." ἀπό τούς ἱερεῖς καί ἡ ἀπάντηση σ' αὐτό "Ἐλέησον ἡμᾶς, Κύριε ὁ Θεός..." ἀπό τό λαό. Ὁμοίως ἀπό τό λαό ψάλλεται στό τέλος τῆς εὐχῆς τό "Ἄνες, ἄφες...", ὅπως ὅλα εἶναι τονισμένα στό βιβλίο τοῦ κ. Ἀ. Ἀλυγιζάκη.

Ἡ κλάση τοῦ ἁγίου ἄρτου, ὁ μελισμός, τό ζέον, ἡ θεία κοινωνία, γίνονται ὅπως στίς βυζαντινές λειτουργίες.

Τά ἄλλα ὅπως εἶναι στό τεῦχος 5 τῶν "Κειμένων Λειτουργικῆς".

Ἡ θεία λειτουργία τοῦ ἁγίου Ἰακώβου ἔχει τήν ἄνεση τῆς λειτουργικῆς πράξεως τῆς ἁγίας πόλεως, πού δέν ὑπολόγιζε στήν πίεση τοῦ χρόνου τῶν ἀστικῶν κέντρων. Οἱ προσκυνητές ἀπολάμβαναν τίς ἐντενεῖς ἀκολουθίες στά ἱερά προσκυνήματα τῶν ἁγίων τόπων καί ἰδιαίτερα στόν ναό τῆς Ἀναστάσεως, πού μιά φορά στή ζωή τους ἀξιωνόταν νά ἐπισκεφθοῦν. Σ' αὐτό τό ἱερό κλίμα μᾶς μεταφέρει ἡ τέλεση τῆς ἀρχαίας καί σεβασμίας αὐτῆς λειτουργίας. Αὐτό εἶναι ἐμφανές σέ πολλά σημεῖα της, ὅπως στήν ἀναφορά στήν ἁγία πόλη, στά Ἱεροσόλυμα δηλαδή, στούς προσκυνητές τῶν ἁγίων τόπων, στό μνημόσυνο ἐπανειλημμένα τοῦ πατριάρχου Ἱεροσολύμων καί στά δίπτυχα τῶν κεκοιμημένων ἀρχιεπισκόπων ἀπό Ἰακώβου τοῦ Ἀδελφοθέου μέχρι τοῦ τελευταίου ἀποθανόντος πατριάρχου Ἱεροσολύμων. Σέ περίπτωση τελέσεως τῆς λειτουργίας αὐτῆς ἐκτός τῆς ποιμαντικῆς δικαιοδοσίας

τοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων θά πρέπει νά ἀλλαχθοῦν, προσαρμοζόμενα πρός τά ἐκκλησιαστικά καί κανονικά δεδομένα τοῦ τόπου στόν ὁποῖον τελεῖται. Στά φροντιστήριά μας τά ἀφήνουμε ὅπως ἔχουν, προσθέτοντας μόνο μετά τό ὄνομα τοῦ Πατριάρχου καί τό ὄνομα τοῦ ἀρχιεπισκόπου τοῦ τόπου. Καί τοῦτο γιά νά μείνει ἄθικτο τό κείμενο τῆς λειτουργίας καί τό εἰδικό χρῶμα της, ἐν γνώσει τῆς κανονικῆς τάξεως. Τό ἴδιο ἀκριβῶς πρόβλημα ὑπάρχει καί στήν λειτουργία τῶν προηγιασμένων τοῦ ἁγίου Ἰακώβου, τό ὁποῖο ἀντιμετωπίζουμε μέ τόν ἴδιο τρόπο γιά τόν ἴδιο λόγο.

8. Η ΘΕΙΑ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΜΑΡΚΟΥ

Ἀπό τό κλίμα τοῦ Πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας, τῆς Ἐκκλησίας τοῦ ἁγίου Μάρκου, προέρχεται ἡ φερώνυμη λειτουργία, πού ἦταν μέχρι τόν ΙΔ' αἰώνα ἡ κύρια λειτουργία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Αἰγύπτου. Ἐντόπια, φορτισμένη μέ ὅλα τά στοιχεῖα πού προσιδιάζουν στήν Αἴγυπτο: πάπας καί πατριάρχης Ἀλεξανδρείας, προέχουσα τιμή τοῦ ἁγίου Μάρκου, ὁ ποταμός Νεῖλος καί οἱ ἐξαρτώμενες ἀπό αὐτόν καλλιέργειες, οἱ γεωργικές συνθῆκες τῆς ὑπαίθρου καί οἱ ἀστικές τῆς μεγαλουπόλεως Ἀλεξανδρείας κ.ο.κ. Τό πρόβλημα τῆς ἐκτός Αἰγύπτου τελέσεώς της εἶναι σύνθετο. Στά φροντιστήριά μας τό ἀντιμετωπίζουμε ὅπως καί τά ἀνάλογα προβλήματα τῆς Ἱεροσολυμιτικῆς λειτουργίας.

Καί ἡ λειτουργία αὐτή τελεῖται στίς ἀσκήσεις μας μιά φορά τό χρόνο, στίς ἀρχές Δεκεμβρίου, βάσει τῆς ἐκδόσεώς της στά "Κείμενα Λειτουργικῆς", τεῦχος 3. Συλλειτουργοῦν τρεῖς ἱερεῖς καί δύο διάκονοι, χρησιμοποιώντας τά εἰδικά

προετοιμασμένα γι' αὐτούς τεύχη, ὅπου σημειώνεται καί ὁ ρόλος τοῦ καθενός. Ὁ καιρός, ἡ ἔνδυση καί ἡ προσκομιδή, χωρίς μερίδες καί χωρίς τήν εὐχή τοῦ θυμιάματος καί τῆς προθέσεως, γίνονται κατά τήν βυζαντινή παράδοση καί πρό τῆς ἐνάρξεως τῆς θείας λειτουργίας, κατά τήν προανάγνωση ἤ κατά τήν ψαλμωδία τοῦ πολυελέου, ὅπως εἴπαμε καί γιά τή λειτουργία τοῦ ἁγίου Ἰακώβου. Ἀκολούθως διαβάζονται μυστικῶς πρό τῆς ἁγίας τραπέζης οἱ τρεῖς εὐχές καί στίς 8,30' ἀκριβῶς ἀρχίζει ἡ θεία λειτουργία μέ τήν εἴσοδο μετά τοῦ Εὐαγγελίου. Ὅπου στόν τίτλο τῆς εὐχῆς γίνεται λόγος περί θυμιάματος, προσφέρεται θυμίαμα κατά τήν ἀνάγνωση τῆς εὐχῆς. Ἡ μετά τήν εἴσοδο στάση τῶν ἱερέων γίνεται ὅπως καί κατά τίς δύο προηγούμενες λειτουργίες στό μέσο τοῦ ναοῦ. Τά τέσσερα ἀναγνώσματα πού παρατίθενται στό Κείμενο, ὅπως καί τό ἀλληλουάριο, εἶναι ἐνδεικτικά. Ἰσχύουν καί γι' αὐτά ὅ,τι γράψαμε στή λειτουργία τῶν "Ἀποστολικῶν Διαταγῶν" καί τοῦ ἁγίου Ἰακώβου. Μετά τό ἀνάγνωσμα τῆς περικοπῆς τοῦ Εὐαγγελίου ἀκολουθεῖ τό κήρυγμα, μετ' αὐτό ἡ συναπτή καί ἡ ἀπόλυση τῶν κατηχουμένων. Ὅταν ἀρχίσει ἡ ψαλμωδία τοῦ χερουβικοῦ οἱ ἱερεῖς εἰσέρχονται στό βῆμα, διαβάζεται ἡ εὐχή τοῦ θυμιάματος, γίνεται ἡ θυμίαση ἀπό τόν διάκονο, οἱ διάκονοι εἰσοδεύουν ὅπως εἴπαμε καί στίς δύο προηγούμενες λειτουργίες, χωρίς να διακοπεῖ τό χερουβικό, καί διαβάζεται μυστικῶς ἡ εὐχή "Ἅγιε, ὕψιστε, φοβερέ..." ἤ ἀντ' αὐτῆς "Ὁ Θεός ὁ παντοκράτωρ...". Μετά τή λήξη τοῦ χερουβικοῦ καί τῶν μυστικῶν εὐχῶν, ἕπεται τό "Ἀσπάσασθαι ἀλλήλους...", ἡ εὐχή τοῦ ἀσπασμοῦ καί ὁ ἀσπασμός (μεταξύ τῶν συλλειτουργῶν), ἡ προσφορά τοῦ θυμιάματος, τό σύμβολο τῆς πίσεως καί ἡ εὐχή "ὑπέρ τῶν προσφερόντων".

Ἀπό τίς διακονικές προτροπές μερικές μέν ἀπευθύνονται πρός τούς ἱερεῖς καί λέγονται πρός αὐτούς ("Κύριε, εὐλόγησον", "Ἐκτείνατε, οἱ πρεσβύτεροι", "Ἔτι ἐκτείνατε", "Πρεσβύτεροι, προσέλθετε"), οἱ ὑπόλοιπες δέ πρός τό λαό καί λέγονται πρός αὐτόν ("Προσεύξασθε", "Ἐπί προσευχήν στάθητε", "Ἄρξαι" πρός τό χορό, "Προσφέρειν κατά τόπους στάθητε", "Πετάσατε", "Οἱ καθήμενοι ἀνάστητε", "Πρός ἀνατολάς βλέψατε" κ.λπ.).

Ὅσα εἶναι μέ μικρότερα γράμματα πρό τοῦ ἐπινικίου ὕμνου, πρό τῆς ἐπικλήσεως, μετά τό "Πάτερ ἡμῶν" καί μετά τό "Εἷς Πατήρ ἅγιος..." ἀποτελοῦν μεταγενέστερες παρεμβολές ἀπό τή λειτουργία τοῦ ἁγίου Ἰακώβου καί μποροῦν νά παραλείπονται. Τά κατά τήν κοινωνία ἐπίσης καλλίτερα εἶναι νά λέγονται καί νά πράττονται ὅπως στίς βυζαντινές λειτουργίες, γιά νά ἀποφεύγονται τά σφάλματα.

Οἱ εὐχές "ἐν τῷ διακονικῷ" λέγονται μυστικῶς.

9. Η ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΩΝ ΠΡΟΗΓΙΑΣΜΕΝΩΝ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΟΥ ΤΥΠΟΥ

Ἡ θεία λειτουργία τῶν προηγιασμένων κανονικῶς τελεῖται κατά τό ἑσπέρας τῶν ἡμερῶν τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς, ἐκτός Σαββάτου καί Κυριακῆς, καί τῶν τριῶν πρώτων ἡμερῶν τῆς Μεγάλης Ἑβδομάδος μετά πλήρη ὁλοήμερη νηστεία. Ἡ καθημερινή τέλεσή της μαρτυρεῖται ἀπό τόν νβ' κανόνα τῆς Πενθέκτης καί ἀπό ἀρχαῖα τυπικά. Τό τυπικό τῆς Λαύρας τοῦ Ἁγίου Σάβα προβλέπει τακτική τέλεσή της μόνο κατά τίς Τετάρτες καί Παρασκευές καί τίς τρεῖς ἡμέρες τῆς Μεγάλης Ἑβδομάδος, γι' αὐτό καί στό Τριώδιο τά ἰδιόμελα

τῶν ἀποστίχων βρίσκονται στήν ἀρχή τῶν στιχηρῶν. Ἐκτάκτως δέ προβλέπεται ἡ τέλεσή της σέ μνῆμες ἁγίων πού ἐμπίπτουν στήν Τεσσαρακοστή. Παλαιότερα ἐτελεῖτο καί κατά τήν Τετάρτη καί Παρασκευή τῆς Τυροφάγου καί κατά τή Μεγάλη Παρασκευή, ἀλλά ἀπράκτησε. Κατά τήν τέλεσή της σέ ἡμέρα Πέμπτη, ὅπως κατά τίς ἀσκήσεις Λειτουργικῆς, τό ἰδιόμελο καί μαρτυρικό τῶν ἀποστίχων τοῦ ἑσπερινοῦ ψάλλονται ὡς πρῶτα τροπάρια στά στιχηρά τοῦ "Κύριε ἐκέκραξα". Ὅσο γιά τήν ἑσπερινή τελεσή της, ἡ νεώτερη συνήθεια ἦταν καταλυτική τῆς ὀρθῆς ἀρχαιοτάτης τάξεως. Ἀπό τά χρόνια τῆς τουρκοκρατίας ἐπικράτησε βαθμηδόν νά τελεῖται τό πρωΐ συναπτά μέ ὅλες τίς ἄλλες μοναχικές ἀκολουθίες (μεσονυκτικό, ὄρθρο, Α', Γ', ΣΤ', Θ' ὥρα, τυπικά). Παρέμεινε βέβαια ἡ σύνδεση μέ τόν ἑσπερινό, ὅπως ἀνέκαθεν ἡ λειτουργική τάξη τό προέβλεπε, ἀλλά μόνο τυπικά. Ὁ λόγος τῆς μεταθέσεως πρέπει νά ἀναζητηθεῖ ὄχι τόσο στή διευκόλυνση γιά τήν προσέλευση στή θεία κοινωνία, μιά καί τήν ἐποχή πού ἔγινε ἡ μετάθεση οἱ χριστιανοί κοινωνοῦσαν μόνο τίς μεγάλες ἑορτές. Μᾶλλον πρέπει νά συσχετισθεῖ μέ τή νηστεία. Σύγχρονος τῆς μεταθέσεως (ΙΖ' αἰώνας) ζηλωτής, μέμφεται τούς χριστιανούς τῆς ἐποχῆς του, γιατί οἱ μουσουλμάνοι ἦταν συνεπέστεροι στή νηστεία τους, ἀφοῦ δέν ἔτρωγαν καθόλου τήν ἡμέρα ἀλλά μόνο τό βράδυ, ἐνῶ οἱ χριστιανοί ὄχι μόνο κατέλυαν κατά τίς ἡμέρες τῶν νηστειῶν τους, ἀλλά ἐνέπαιζαν τό Θεό, τελώντας τόν ἑσπερινό τό πρωΐ γιά νά ἔχουν τυπικά ἥσυχη τή συνείδησή τους. Στίς εὐσεβεῖς κοινωνίες τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἦταν ἀδιανόητη ἡ κατάλυση τῆς νηστείας πρό τοῦ ἑσπερινοῦ καί γι' αὐτό ὡς λύση διευκολυντική ἐπινοήθηκε ἡ βαθμιαία προώθησή του πρός τίς πρωϊνές ὧρες. Ἡ προηγιασμένη συνακολούθησε. Τελευταία γίνεται ἐπαινετή προσπά-

θεια ἐπαναφορᾶς της στόν ἀρχικό χρόνο τελέσεως, ὁπότε ἀποκτᾶ καί τό ἰδιαίτερο νόημά της ἡ ὁλοήμερη νηστεία. Ὑπό τίς σημερινές συνθῆκες αὐτό εἶναι δυνατό μόνο τήν Τετάρτη, γιατί τό ἑσπέρας τῆς Παρασκευῆς ἔχει ἤδη καταληφθεῖ ἀπό τή λαοφιλή ἀκολουθία τῶν χαιρετισμῶν. Ἡ τέλεσή τους πρό τῆς προηγιασμένης εἶναι λειτουργικά ἀπαράδεκτη, μετ' αὐτή δέ ὁμοίως ἀδόκιμη. Ἐκτός αὐτοῦ μέ τή σύνδεση τῶν δύο θά δημιουργηθεῖ μιά μακροτάτη ἀκολουθία πρός ζημίαν καί τῶν δύο.

Στίς ἀσκήσεις τῆς Λειτουργικῆς ἡ προηγιασμένη τελεῖται τό πρωΐ τῆς Πέμπτης κατά τήν ὥρα τοῦ προγράμματος τοῦ φροντιστηρίου, δύο φορές κατά τήν περίοδο τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς. Ἐκτάκτως δέ τό ἑσπέρας, συνήθως τήν Τετάρτη τῆς τελευταίας ἑβδομάδος τῶν Νηστειῶν. Λόγῳ τοῦ μήκους τῆς ἀκολουθίας ἡ ἔναρξή της δέν μπορεῖ νά καθυστερήσει πέραν τῆς 8,15' π.μ., ὁπότε ἡ Θ' ὥρα μέ τά τυπικά θά πρέπει νά ἀρχίζουν στίς 8 π.μ.

Στό "Κείμενα Λειτουργικῆς 8", ἀπό τό ὁποῖο τελεῖται, ἔχουν ἐνδεικτικά παρεμβληθεῖ τά κινητικά στοιχεῖα (τροπάρια, ἀναγνώσματα, προκείμενα) τῆς Πέμπτης τῆς Α' Ἑβδομάδος.

Εἶναι τυπωμένα μέ μικρότερα στοιχεῖα γιά νά εἶναι εὐχερής ἡ διάκρισή τους. Ἀντικαθίστανται ἀπό τά ἀντίστοιχα τροπάρια, ἀναγνώσματα κ.λπ. τῆς ἡμέρας κατά τήν ὁποῖα τελεῖται, κατά τίς διατάξεις τοῦ Τυπικοῦ. Ὁ προοιμιακός, οἱ τρεῖς στάσεις τῶν "Πρός Κύριον", ἡ Γένεση καί ἡ Παροιμία, ὡς καί οἱ ψαλμοί λγ' καί ρμδ' στό τέλος διαβάζονται ἀπό διαφορετικούς ἀναγνῶστες-φοιτητές γιά νά δίδεται ἡ δυνατότητα εὐρυτέρας συμμετοχῆς καί ἐξασκήσεως. Ὁ ἱερεύς καί ὁ

διάκονος παίρνουν καιρό καί ἐνδύονται κατά τήν Θ' ὥρα πένθιμα ἄμφια. Ὁ ἱερεύς θυμιᾶ κατά τούς μακαρισμούς. Ἡ μεταφορά τῶν τιμίων δώρων στήν πρόθεση γίνεται κατά τήν α' στάση τοῦ καθίσματος. Ἡ εὐχή τῆς εἰσόδου λέγεται στό μέσον τοῦ ναοῦ χαμηλοφώνως. Τό "Φῶς ἱλαρόν" δέν ψάλλεται, ἀλλά ἀναγινώσκεται. Τά φῶτα τοῦ ναοῦ ἀνάπτονται κατά τό "Φῶς Χριστοῦ φαίνει πᾶσι", ὄχι ἐνωρίτερα. Τό κήρυγμα γίνεται μετά τό "Κατευθυνθήτω" καί πρό τῆς ἐκτενοῦς. Τά διπλοκατηχούμενα (διακονικά καί εὐχή ὑπέρ τῶν "πρός τό φώτισμα εὐτρεπιζομένων") παρεμβάλλονται μόνο ἀπό τήν Τετάρτη τῆς μεσονηστίμου. Τό εἱλητόν ἁπλώνεται κατά τά διακονικά τῆς α' εὐχῆς τῶν πιστῶν. Κατά τά ἄλλα ἡ τέλεσή της ἀκολουθεῖ τή συνήθη τάξη, πού τηρεῖται στίς ἐνορίες καί στά μοναστήρια καί πού ἀποτυπώνεται στό "Κείμενο Λειτουργικῆς 8".

Ἡ προηγιασμένη εἶναι μιά ἐξαιρετικά μελετημένης δομῆς ἀκολουθία, πού συνδυάζει τήν ἑσπερινή ἀκολουθία μέ διδασκαλία καί τή θεία κοινωνία μέσα στά κατανυκτικά πλαίσια τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς. Παρέχει θαυμάσια εὐκαιρία διδασκαλίας σέ θέματα κυρίως ἑρμηνείας τῶν περικοπῶν τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης καί ἀποτελεῖ μιά ἔμπρακτη ὑπόμνηση γιά συχνοτέρα συμμετοχή στή θεία κοινωνία, κατά τό σκοπό τῆς Ἐκκλησίας καί τή διδασκαλία τῶν πατέρων. Ἡ τέλεσή της τό πρωΐ τήν ἀδικεῖ, γιατί δέν εἶναι δυνατή ἡ συμμετοχή σ' αὐτή τῶν ἐργαζομένων. Γι' αὐτό καί ἡ προσπάθεια ἐπαναφορᾶς της στόν φυσικό καί παραδοσιακό χρόνο τελέσεώς της κατά τό ἑσπέρας τῆς Τετάρτης ἀποτελεῖ σπουδαιότατο βῆμα γιά τήν ἀξιοποίησή της. Ἀρκεῖ νά συλλαμβάνεται καί νά διδάσκεται σωστά τό μήνυμά της, πού εἶναι ἡ συμμετοχή στά ἄχραντα μυστήρια μετά ἀπό ἄσκηση νηστείας ὅλης τῆς ἡμέ-

ρας. Ἄλλως οἱ χριστιανοί ἄς κοινωνοῦν τό Σάββατο ἤ τήν Κυριακή στή λειτουργία πού τελεῖται τό πρωΐ.

10. Η ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΙΤΙΚΗ ΠΡΟΗΓΙΑΣΜΕΝΗ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΙΑΚΩΒΟΥ

Ἡ προηγιασμένη τοῦ ἁγίου Ἰακώβου τοῦ Ἀδελφοθέου, ὅπως ἔχει ἀποκατασταθεῖ στό "Κείμενο Λειτουργικῆς 19", τελεῖται στίς ἀσκήσεις τῆς Λειτουργικῆς μιά φορά τό χρόνο, μετά τήν βυζαντινή προηγιασμένη. Ἔχει τά ἴδια προβλήματα μέ τήν λειτουργία τοῦ Ἰακώβου, κυρίως ὡς πρός τό ἐξαιρετικά μεγάλο μῆκος της καί τίς ἰδιαίτερες συνθῆκες τῆς Ἱεροσολυμιτικῆς Ἐκκλησίας ἀπό τήν ὁποία καί προέρχεται. Καί τά δύο ἀντιμετωπίζονται κατά ἀνάλογο τρόπο, ὅπως καί στή λειτουργία τοῦ Ἰακώβου. Κατ' ἀνάγκην ἡ Θ' ὥρα ἀρχίζει στίς 8 π.μ., ἀμέσως δέ μετά τό προκείμενό της ("Μή δή παραδῴης...") συνάπτεται ὁ ἑσπερινός μέ τό "Δεῦτε προσκυνήσωμεν..." χωρίς ἰδιαίτερη ἔναρξη. Ὁ προοιμιακός, τό κάθισμα τοῦ Ψαλτηρίου καί οἱ ψαλμοί τοῦ λυχνικοῦ ψάλλονται συναπτά ἀντιφωνικῶς "πραείᾳ τῇ φωνῇ" ἤ "ἐν γαληνότητι", μέ ἐναλλαγή τοῦ ἤχου στό κάθισμα, καθώς καί στούς ψαλμούς τοῦ λυχνικοῦ, πού ψάλλονται στόν ἦχο τοῦ πρώτου τροπαρίου. Φυσικά θά ψαλοῦν τά τροπάρια καί θά ἀναγνωσθοῦν τά ἀναγνώσματα τῆς ἡμέρας, κατά τήν ὁποία γίνεται ἡ λειτουργία, καί ὄχι αὐτά πού ἐνδεικτικά μέ μικρότερα στοιχεῖα ἔχει τό Κείμενο. Αὐτά πού εἶναι στό Κείμενο εἶναι τά προβλεπόμενα γιά τή Μεγάλη Δευτέρα κατά τήν τάξη τοῦ Τυπικοῦ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀναστάσεως τῶν Ἱεροσολύμων. Στό "Παράρτημα" 1 καί 2 ὑπάρχει ἡ τάξις τῆς Μεγάλης Τρίτης καί Μεγάλης Τε-

τάρτης κατά τό ἴδιο Τυπικό. Στό "Παράρτημα" 3 γίνεται μιά κατά ἀναλογίαν ἀποκατάσταση τῆς τυπικῆς διατάξεως τῆς Τετάρτης τῆς Δ' Ἑβδομάδος τῶν Νηστειῶν. Ἄν κατ' αὐτή τελεσθεῖ ἡ λειτουργία, ἀκολουθεῖται ἡ διάταξη αὐτή· ἄλλως καταρτίζεται ἄλλη μέ τά στοιχεῖα πού παρέχει τό Τριώδιο κατά τήν ἡμέρα τῆς τελέσεως. Ἀνάγνωσμα τοῦ Ἠσαΐου ἀναγινώσκεται ἡ περικοπή πού προβλέπεται γιά τήν τριθέκτη, Εὐαγγέλιο δέ δέν ἀναγινώσκεται ἐκτός Μεγάλης Ἑβδομάδος. Τό κήρυγμα γίνεται στή θέση τοῦ Εὐαγγελίου, μετά δηλαδή τό προκείμενο καί πρό τοῦ "Καταξίωσον". Αὐτά γιά ὅσα ἀφοροῦν στό χορό, μέ τή σύσταση ταχέως ρυθμοῦ στήν ψαλμωδία. Ἡ ἰδιορρυθμία τῆς προηγιασμένης αὐτῆς ἐκτός τῶν ἄλλων συνίσταται καί στήν ἐνσωμάτωση ὁλοκλήρου τοῦ ἑσπερινοῦ μέ λιτή, "Καταξίωσον" καί ἀπόστιχα, πράγμα πού ἐπιμηκύνει πολύ τήν ἀκολουθία. Καλό εἶναι, κατ' ἀνάγκην νά παραλειφθοῦν ὁρισμένα τροπάρια ἀπό τίς ἑνότητες τῶν στιχηρῶν τοῦ "Κύριε ἐκέκραξα" καί τῶν ἀποστίχων. Ὁμοίως οἱ ἀπαντήσεις τοῦ λαοῦ ("Ἀμήν", "Κύριε, ἔλησον" κ.λπ.) λέγονται ὅλα χύμα γιά τόν ἴδιο λόγο.

Τώρα τά ἱερατικά: Συλλειτουργοῦν τρεῖς ἱερεῖς καί δύο διάκονοι. Παίρνουν καιρό καί ἐνδύονται πένθιμα ἄμφια κατά τήν ψαλμωδία τοῦ προοιμιακοῦ καί κατά τήν α' στάση τῶν "Πρός Κύριον" κάνουν τήν προκομιδή, ὅλα ὅπως τελοῦνται κατά τή βυζαντινή προηγιασμένη. Στό "Κύριε, ἐκέκραξα..." θυμιᾶ ὁ διάκονος ὡς συνήθως. Στό θεοτοκίο τοῦ "Καί νῦν..." γίνεται ἡ εἴσοδος, ὅπως στή λειτουργία τοῦ Ἰακώβου, μετά θυμιατοῦ. Στό μέσον τοῦ ναοῦ παραμένουν μέχρι τῆς λιτῆς. Κατά τό ἰδιόμελο τῆς λιτῆς εἰσοδεύουν στό βῆμα (τά βημόθυρα μέχρι τότε εἶναι κλειστά), ψάλλεται τό κοντάκιο καί εὐθύς τό "Κατευθυνθήτω", τρίς, μέ θυμίαση τῆς ἁγίας τραπέ-

ζης ἀπό τόν πρῶτο ἱερέα. Τά λοιπά ὅπως στό "Κείμενο Λειτουργικῆς". Τά κατά τήν κοινωνία, ὅπως στή λειτουργία τοῦ Χρυσοστόμου. Ὀπισθάμβωνος εὐχή λέγεται ὄχι αὐτή τῆς Μεγάλης Δευτέρας, ἀλλά τοῦ "Παραρτήματος" 3, "Ἡ ἐλπίς πάντων τῶν περάτων...".

11. ΣΚΟΠΙΜΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΤΕΛΕΣΕΩΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΩΝ ΑΛΛΩΝ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΩΝ ΤΥΠΩΝ

Ἡ τέλεση τῶν λειτουργιῶν ἄλλων λειτουργικῶν τύπων στίς ἀσκήσεις τοῦ μαθήματος τῆς Λειτουργικῆς ἐξυπηρετεῖ κατ' ἀρχήν ἕνα βασικό διδακτικό σκοπό. Ἡ γνωριμία μέ τόν κόσμο τῶν λειτουργικῶν τύπων τῆς οἰκουμενικῆς Ἐκκλησίας δέν εἶναι δυνατόν νά γίνει μέ τήν ἀνάγνωση τῶν ἱερῶν αὐτῶν κειμένων τῆς λατρείας. Ἡ λατρεία εἶναι ὑπόθεση ζωῆς καί ὄχι ἱστορικο-φιλολογική ἐνασχόληση. Κατά συνέπεια δέν εἶναι ἐφικτή ἡ γνώση της παρά μόνο μέ τήν ἐμπειρία, σ' ὅλες τίς διαστάσεις τοῦ πολυδιάστατου αὐτοῦ φαινομένου. Βέβαια ἡ ἐποπτεία εἶναι μερική, γιατί οὔτε εἶναι δυνατόν νά τελεσθεῖ ὅλη ἡ σειρά τῶν ἀκολουθιῶν, πού περιλαμβάνει κάθε λειτουργικός τύπος, οὔτε νά τελεσθεῖ μέ τήν ἀκρίβεια καί τήν πληρότητα πού ἐτελεῖτο κατά τόν καιρό πού ἦταν σέ ἰσχύ. Εἴδαμε ὅτι πολλά τελοῦνται καθ' ὑπόθεσιν ἤ κατ' ἀναλογίαν μέ τό βυζαντινό λειτουργικό τύπο. Οἱ ἀρχαῖες τυπικές διατάξεις εἶναι πολύ σύντομες καί ἐνίοτε αἰνιγματικές. Οἱ αὐτοσχεδιασμοί νοθεύουν τήν παλαιά παράδοση. Ἰσχύει δηλαδή ὅ,τι καί στήν ἀποκατάσταση παλαιῶν κτισμάτων καί τήν ἀναπαλαίωση παραδοσιακῶν κτιρίων. Ἀπαιτεῖται γνώση, προσοχή καί προπαντός σεβασμός πρός τήν ἀλήθεια καί ταπεινή ἀναγνώριση τῆς ἀγνοίας μας. Παράδειγμα οἱ αὐτοσχεδιασμοί

στήν προσπάθεια ἀποκαταστάσεως τῆς λειτουργίας τοῦ ἁγίου 'Ιακώβου πού ἔγιναν παλαιότερα, πού ὄχι μόνο εἶναι ἐν πολλοῖς ἀνιστόρητοι, ἀλλά καί τείνουν νά δημιουργήσουν νέες "παραδόσεις" καταστρεπτικές γιά τά σεβάσμια αὐτά κείμενα. 'Αναφέρουμε μόνο τήν εἴσοδο "μετά τῶν γραφῶν", τά κατά τόν καθαγιασμό τῶν τιμίων δώρων, τήν κοινωνία καί ἄλλα ἀπαράδεκτα πού γίνονται κατ' αὐτή.

'Η ἐποπτεία μας λοιπόν, ὅσο μερική κι ἄν εἶναι, εἶναι σημαντική, γιατί ἀναφέρεται στή θεία λειτουργία, πού δέν εἶναι μέν τό ἅπαν στή λειτουργική πράξη, ἀλλά εἶναι τό κυριότερο. Ἔτσι προσεγγίζουμε διδακτικά, κατά τόν ἐνδεδειγμένο τρόπο, τήν ἀρχαϊκή πράξη τῆς 'Εκκλησίας τῆς 'Αντιοχείας μέ τήν ἀνεξέλικτη λειτουργία τῶν "'Αποστολικῶν Διαταγῶν", τή λειτουργική πράξη τῶν ἁγίων τόπων καί τῆς 'Εκκλησίας τῶν 'Ιεροσολύμων μέ τήν τελεία λειτουργία τοῦ ἁγίου 'Ιακώβου καί τήν προηγιασμένη, ἀπό τόν Συρο-ἀντιοχειανό λειτουργικό τύπο, καί τόν Αἰγυπτικό λειτουργικό τύπο μέ τή λειτουργία τοῦ ἁγίου Μάρκου. 'Η ἐποπτεία γιά τόν τύπο αὐτό θά ἦταν πληρέστερη, ἄν ἦταν δυνατή ἡ τέλεση καί τῶν δύο ἄλλων, 'Αντιοχειανῶν ὡς πρός τήν γένεση, 'Αλεξανδρινῶν ὡς πρός τήν ἐξέλιξη, λειτουργιῶν τοῦ τύπου αὐτοῦ, τῆς λειτουργίας τοῦ Μεγάλου Βασιλείου καί τῆς λειτουργίας τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου. Καί οἱ δύο βρίσκονται ὑπό ἐπεξεργασία, ἀλλ' ἀπαιτοῦνται πολλά γιά νά φθάσουν σέ μιά λειτουργικά ἀποδεκτή μορφή. Δέν ἔχουν τά διακονικά καί τά τοῦ λαοῦ, τό δέ κείμενο δέν εἶναι κριτικά ἀποκαταστημένο.

'Εκτός ὅμως ἀπό τόν διδακτικό αὐτό σκοπό, ἡ τέλεση τῶν λειτουργιῶν αὐτῶν ἀποβλέπει καί στήν προπαρασκευή τοῦ ἐδάφους γιά ἔκτακτη λειτουργική χρήση, ὅπως ἤδη γίνε-

ται μέ τή λειτουργία τοῦ ἁγίου Ἰακώβου. Ἡ τέλεσή τους στά φροντιστήριά μας ἔχει ἤδη βρεῖ μιμητές καί ἐκτός Σχολῆς. Ἄν αὐτό γίνεται μέ τή δέουσα προετοιμασία ἐκ μέρους λειτουργῶν καί χοροῦ καί ξεναγεῖται ὁ λαός στήν τάξη καί στό νόημα τῶν παλαιῶν αὐτῶν λειτουργικῶν μορφῶν, δημιουργεῖται ἐνδιαφέρον, πού ἀφυπνίζει τή λειτουργική συνείδηση κλήρου καί λαοῦ. Γνωρίζουν ἔμπρακτα τήν οἰκουμενικότητα καί διαχρονικότητα τῆς χριστιανικῆς λατρείας καί συνδέονται μέ τίς γενεές τῶν πατέρων καί τῶν πιστῶν ἄλλων περιοχῶν τῆς οἰκουμένης. Αὐτό βέβαια ἐπ' οὐδενί λόγῳ σημαίνει ὑποκατάσταση τοῦ βυζαντινοῦ λειτουργικοῦ τύπου τῆς περιοχῆς μας. Ἐξ ἄλλου ἡ τέλεση τῶν ἀρχαίων αὐτῶν λειτουργιῶν ἀπαιτεῖ γνώση και λειτουργική παιδεία, πού δέν τήν ἔχουν ὅλοι. Γι' αὐτό, ὅπως καί ἀνωτέρω εἴπαμε, ἡ ἔμφαση στίς ἀσκήσεις μας δίδεται στίς βυζαντινές λειτουργίες καί ἰδιαίτερα γιά πρακτικούς καί διδακτικούς λόγους στή λειτουργία τοῦ ἱεροῦ Χρυσοστόμου.

Ἐκτός ἀπό τίς ἀρχαῖες λειτουργίες τῆς χριστιανικῆς Ἀνατολῆς, πού ἦταν κοινό κτῆμα τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας μέχρι τήν ἐπικράτηση τοῦ βυζαντινοῦ λειτουργικοῦ τύπου σ' αὐτή γιά καθαρά ἱστορικούς λόγους, ἡ ἐποπτεία τοῦ μαθήματος τῆς Λειτουργικῆς θά μποροῦσε νά ὁλοκληρωθεῖ, στά μέτρα τοῦ προγράμματος σπουδῶν, μέ τή γνωριμία καί μέ ἄλλους λειτουργικούς τύπους, ὅπως τόν Ἀνατολικό Συριακό, τόν Χαλδαϊκό, τόν Κοπτικό, τόν Αἰθιοπικό, πού τηροῦνται μέ ζῆλο ἀπό τούς σήμερα ἀπεσχισμένους χριστιανούς τῆς Ἀνατολῆς, τίς λεγόμενες Προχαλκηδόνιες Ἐκκλησίες. Δέν ὑπάρχουν τέτοιες κοινότητες στή Θεσσαλονίκη. Ὑπάρχουν ὅμως ναοί τῶν Ἀρμενίων καί τῶν Ρωμαιοκαθολικῶν. Γι' αὐτούς θά μιλήσουμε στή συνέχεια ἰδιαιτέρως. Ὑπάρχουν καί προτεσταν-

τικές κοινότητες διαφόρων ἀποχρώσεων. Ἡ λατρεία τους δέν παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιά νά ἐνταχθεῖ στό πρόγραμμα τῶν λειτουργικῶν μας σπουδῶν. Ἔχει περιορισθεῖ στήν ψαλμωδία νεωτέρων θρησκευτικῶν ἀσμάτων, στά ἀναγνώσματα καί στό κήρυγμα.

12. Η ΑΡΜΕΝΙΚΗ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ

Στή Θεσσαλονίκη ὑπάρχει ἀρμενική παροικία, πού διατηρεῖ ναό μέ ἐφημέριο καί πολιτιστικό κέντρο. Ἀριθμεῖ ἀρκετά μέλη, μέ ἀξιόλογη παρουσία στόν πνευματικό καί ἐπαγγελματικό κόσμο τῆς πόλεως, καί προπαντός μέ ἀγάπη πρός τήν παράδοσή τους καί τήν πατροπαράδοτη λατρεία τους. Μᾶς δέχονται μιά φορά τό χρόνο στό ναό τους καί διοργανώνουν γιά χάρη μας τή θεία λειτουργία. Μετά ἐπακολουθεῖ συζήτηση καί ἀπαντήσεις σέ ἐρωτήματα τῶν φοιτητῶν σέ θέματα πού ἀφοροῦν κυρίως στή θεία λατρεία.

Ἡ θεία λειτουργία τελεῖται στήν ἀρμενική γλώσσα. Στό "Κείμενο Λειτουργικῆς 18" ὑπάρχει ἑλληνική μετάφραση, πού διευκολύνει τήν παρακολούθησή της. Ἀρχίζει στίς 8,30' καί τελειώνει στίς 10 π.μ. Λόγῳ τοῦ ἐργασίμου τῆς ἡμέρας, δέν εἶναι δυνατή ἡ συμμετοχή σ' αὐτή πολλῶν ἀρμενίων πιστῶν οὔτε τῆς πολυφωνικῆς χορωδίας τοῦ ναοῦ. Παρά ταῦτα δέν λείπουν διάκονοι καί ὑποδιάκονοι καί παραδοσιακοί ψάλτες, πού ψάλλουν μονοφωνικά σέ παλαιά ἀρμενική ἐκκλησιαστική μουσική, πού μοιάζει μέ τή βυζαντινή.

Ὁ ἱερεύς εἰσέρχεται ντυμένος μέ τά ἄμφιά του στόν σολέα, ἀπαγγέλλει τίς προκαταρκτικές εὐχές διαλογικά μέ τό χορό καί ἀνέρχεται στό βῆμα, κλείεται τό καταπέτασμα γιά

τήν τέλεση τῆς προσκομιδῆς καί μετά ἀπό αὐτή ἀρχίζει ἡ θεία λειτουργία μέ τό "Εὐλογημένη ἡ βασιλεία...".

Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ σύγκριση τῆς ἀρμενικῆς λειτουργίας πρός τή βυζαντινή, ἡ ἐπισήμανση τῶν κοινῶν στοιχείων, ὁ ἐντοπισμός τῶν ἀρχαϊσμῶν καί ἡ ἀνίχνευση τῶν μεταγενεστέρων ἐπιδράσεων τῆς βυζαντινῆς ἤ τῆς δυτικῆς λειτουργικῆς πράξεως. Μερικά ἀπό αὐτά ἐπισημαίνουμε κατωτέρω: Τά ὑπανάπτυκτα ἀντίφωνα καί ἡ ὑποτυπώδης μικρά εἴσοδος· ἡ ψαλμωδία τοῦ τρισαγίου μέ τήν ἐπίμαχο προσθήκη ("ὁ δι' ἡμᾶς σταυρωθείς" κ.λπ.)· ἡ θέση τῆς ἐκτενοῦς πρό τῶν ἀναγνωσμάτων· ἡ διατήρηση προφητικοῦ ἀναγνώσματος· ἡ μετά τό Εὐαγγέλιο ἀπαγγελία τοῦ συμβόλου τῆς πίστεως· ἡ ἐκτενής καί οἱ αἰτήσεις πρό τῆς ἀπολύσεως τῶν κατηχουμένων· ἡ ἁπλή εἴσοδος τῶν τιμίων δώρων καί ἡ κατ' αὐτή διαλογική ἀπαγελία τοῦ κγ' ψαλμοῦ σέ συνδυασμό μέ τή κατά στίχον ψαλμωδία τοῦ χερουβικοῦ ὕμνου· ἡ διατήρηση τῆς ἀνταλλαγῆς τοῦ ἀσπασμοῦ μεταξύ τῶν πιστῶν· οἱ συχνές παρεμβολές τοῦ λαοῦ στήν εὐχή τῆς ἀναφορᾶς καί ἡ διατήρηση τῶν ἐκτενῶν διπτύχων κατ' αὐτή· ἡ κοινωνία ἀπό ἄζυμα ἐμβαπτισμένα στό ἅγιο ποτήριο· ἡ ἀνάγνωση τοῦ προλόγου τοῦ κατά Ἰωάννην Εὐαγγελίου στό τέλος τῆς λειτουργίας· τό ἄζυμο ἀντίδωρο κ.λπ.

Ὁ ἀρμενικός λειτουργικός τύπος, συγγενής πρός τό βυζαντινό, ἔχει μιά σεμνή λαμπρότητα καί ἱεροπρέπεια καί ἐντυπωσιάζει μέ τόν πλοῦτο τῆς εὐσεβείας τοῦ μαρτυρικοῦ ἀρμενικοῦ λαοῦ, πού ὀφείλει ἐν πολλοῖς τήν ἐπιβίωσή του στήν προσήλωση στήν Ἐκκλησία του καί στίς πανάρχαιες λατρευτικές του παραδόσεις.

13. Η ΡΩΜΑΙΟΚΑΘΟΛΙΚΗ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ

Ἐπίσης μιά φορά τό χρόνο στόν Ρωμαιοκαθολικό ναό παρακολουθοῦμε τήν τέλεση τῆς λειτουργίας κατά τό ρωμαϊκό λειτουργικό τύπο. Γιά τούς ἴδιους λόγους ἡ λειτουργία γίνεται μέ ἐλάχιστη συμμετοχή λαϊκῶν καί μέ ψαλμωδία ἐκ τῶν ἐνόντων. Μετά τή Σύνοδο τοῦ Βατικανοῦ (1961 καί ἑξῆς) ἡ λειτουργία γίνεται στή γλώσσα τοῦ λαοῦ, ἐδῶ στά ἑλληνικά, καί κατά τίς ἀλλαγές πού ἔγιναν στή λατρεία μέ στόχο τήν ἐπιστροφή στήν ἀρχαία παράδοση καί τή διευκόλυνση τῆς συμμετοχῆς τοῦ λαοῦ στή λατρεία. Ἡ μετάφραση ἔχει γίνει σέ δημοτική γλώσσα μέ λίγους ἀρχαϊσμούς, ἐνῶ κείμενα ὅπως τό "Πάτερ ἡμῶν" καί τό "Πιστεύω" παρέμειναν ἀμετάφραστα. Τό θυσιαστήριο ἀπό τό βάθος τῆς ἀψίδας ἔχει μετατεθεῖ πρός τή μέση, οἱ ἱερεῖς λειτουργοῦν βλέποντας πρός τό λαό, χρησιμοποιοῦν τό σύνθρονο, φοροῦν ἁπλούστερα καί ἀρχαϊκότερα ἄμφια, συλλειτουργοῦν, κοινωνοῦν τό λαό καί ὑπό τά δύο εἴδη ἐμβαπτίζοντας τήν ὄστια στό ποτήριο καί ἄλλα, πού ἔχουν ἀποκατασταθεῖ ἀπό τή Σύνοδο τοῦ Βατικανοῦ καί προετοιμασθεῖ ἀπό τή λεγομένη "Λειτουργική κίνηση" ἀπό τίς ἀρχές τοῦ αἰώνα μας.

Ἡ ρωμαϊκή λειτουργία εἶναι μία. Ἡ ἀνάγκη τῆς ποικιλίας θεραπεύεται μέ ἐναλλασσόμενες κατά τίς ἑορτές εὐχές, πού προσαρμόζουν τά θέματα καί τά αἰτήματα πρός τίς εἰδικές συνθῆκες καί πρός τά εἰδικά ἑορτολογικά θέματα. Μετά τή Σύνοδο τοῦ Βατικανοῦ ἔχουν ἐπανεισαχθεῖ σέ λειτουργική χρήση τέσσερις ἀναφορές, πού ἐντάσσονται στό γενικό πλαίσιο τῆς ρωμαϊκῆς λειτουργίας, ὅπως περίπου οἱ εὐχές τῶν λειτουργιῶν Χρυσοστόμου - Βασιλείου ἐντάσσονται στό ἴδιο πλαίσιο τῆς βυζαντινῆς λειτουργίας. Οἱ ἀναφορές αὐτές εἶναι α) ἡ παραδοσιακή ρωμαϊκή ἀναφορά β) ἡ ἀναφορά τοῦ Ἱππο-

λύτου γ) ἡ γαλλικανική ἀναφορά καί δ) ἡ ἀναφορά τῆς ἀλεξανδρινῆς λειτουργίας τοῦ Μεγάλου Βασιλείου. Ἡ ἐπιλογή τῆς ἀναφορᾶς γίνεται κατά τίς εἰδικές συνθῆκες τελέσεως τῆς λειτουργίας κατά τήν κρίση τοῦ λειτουργοῦ. Μέ προσυνεννόηση καί ἀνάλογα μέ τήν προεργασία πού γίνεται στά μαθήματα Λειτουργικῆς, ζητοῦμε νά ἀναγνωσθεῖ ἡ ἀναφορά τῆς προτιμήσεώς μας, εἴτε συνηθέστερα ἡ ρωμαϊκή γιά νά μελετηθεῖ ἡ ρωμαϊκή λειτουργική παράδοση, εἴτε μιά ἀπό τίς ἄλλες.

Ἡ λειτουργία δέν εἶναι μεγάλης διαρκείας, γι' αὐτό συνήθως συνεννοούμεθα νά ἀρχίσει στίς 9 π.μ. μετά δέ ἀπό αὐτή ἀκολουθεῖ συζήτηση καί δίδονται ἀπό τόν ἱερέα ἀπαντήσεις σέ ἐρωτήματα λειτουργικῆς φύσεως.

Κατά τή λειτουργία ἄς τύχουν ἰδιαίτερης προσοχῆς τά κατωτέρω σημεῖα, πού χαρατηρίζουν καί διαφοροποιοῦν τή ρωμαϊκή πράξη:

Ἡ ἐναρκτήρια διαλογική προπαρασκευή κλήρου καί λαοῦ μέ τήν αἴτηση ἀμοιβαίας συγχωρήσεως· τό "Κύριε, ἐλέησον", ὑπόλειμμα τῆς παλαιᾶς μεγάλης συναπτῆς, πού ψαλλόταν πάντα στά ἑλληνικά· ἡ δοξολογία, πού ἀποτελεῖ στοιχεῖο τῆς λειτουργίας· τό προφητικό ἀνάγνωσμα, πού ἀποκαταστάθηκε μετά τή Σύνοδο· ἡ συντομία τῶν εὐχῶν· ἡ ἀπαγγελία τοῦ συμβόλου τῆς πίστεως μετά τό εὐαγγελικό ἀνάγνωσμα· ἡ ἁπλή ἀρχαϊκή μορφή τῆς προσκομιδῆς· ἡ ἔμφαση στούς λόγους τῆς συστάσεως τοῦ μυστηρίου, πού κατά τή λατινική θεολογία εἶναι καθαγιαστικοί· ὁ τρόπος τῆς κλάσεως τοῦ ἄρτου καί τῆς κοινωνίας· ἡ ἁπλουστάτη ἀπόλυση καί ἄλλα.

Ἡ ρωμαϊκή λειτουργία ἐκτός ἀπό τό ἱστορικό ἐνδιαφέρον πού παρουσιάζει, ἔχει ἰδιαίτερη πρακτική σπουδαιότητα. Εἶναι ἡ λειτουργία μέ τήν ὁποία λειτουργεῖται, αἰῶνες τώρα, ὁ μισός καί πλέον χριστιανικός κόσμος.

10. ΜΥΣΤΗΡΙΑ ΚΑΙ ΙΕΡΟΠΡΑΞΙΕΣ

1. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Κάθε λειτουργικός τύπος ἐκτός ἀπό τή θεία λειτουργία, πού ἀποτελεῖ τό κέντρο τῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας καί τήν κυριότερη λατρευτική πράξη, καί τίς ἀκολουθίες τῆς νυχθημέρου προσευχῆς, ἔχει καί σύστημα ὁλόκληρο ἱερῶν τελετῶν, μέ τίς ὁποῖες τελοῦνται τά μυστήρια καί οἱ ἄλλες ἁγιαστικές πράξεις. Εἶναι δέ οἱ ἀκολουθίες αὐτές τό βάπτισμα, τό χρίσμα, οἱ χειροτονίες καί χειροθεσίες, τά μνῆστρα καί ὁ γάμος, τά ἐγκαίνια τοῦ ναοῦ, τό εὐχέλαιο, ἡ μοναχική κουρά, οἱ νεκρώσιμες καί ἐπιμνημόσυνες ἀκολουθίες, οἱ ἁγιασμοί τῶν ὑδάτων, τάξεις λιτανειῶν καί ἀκολουθίες καί εὐχές σέ διάφορες περιστάσεις τῆς ζωῆς τῶν χριστιανῶν.

Καί ὁ βυζαντινός λειτουργικός τύπος ἔχει τίς δικές του ἀκολουθίες πού βρίσκονται στό Εὐχολόγιο καί στίς ἐπιτομές του καί σέ ἰδιαίτερα λειτουργικά βιβλία. Ὅλου αὐτοῦ τοῦ συστήματος τῶν ἱερῶν ἀκολουθιῶν δέν εἶναι δυνατή ἡ προσφορά ἐποπτείας στίς ἀσκήσεις τῆς Λειτουργικῆς. Μέρους μόνον αὐτῶν εἶναι δυνατή ἡ κάλυψη στά φροντιστήρια καί ἀπό αὐτές ἀναγόμαστε στίς συγγενεῖς κάθε φορά ἱεροπραξίες. Κι ἀπό αὐτές πάλι μέρος καλύπτεται ἀπό τά μέχρι τώρα ἐκδοθέντα τεύχη τῶν "Κειμένων Λειτουργικῆς", πάλι μέ τό ἴδιο σκεπτικό. Ἐπί παραδείγματι τό 11ο τεῦχος τῶν "Κειμένων Λειτουργικῆς" περιέχει τήν ἀκολουθία τοῦ μικροῦ ἁγιασμοῦ μέ διεξοδική ἀνάλυση τῆς ἱστορίας καί τῶν προβλημάτων τῆς

ἀκολουθίας αὐτῆς στήν εἰσαγωγή, πλήρη παράθεση τοῦ κειμένου της καί στό "Παράρτημα" ὅ,τι ἄλλο κρίθηκε ἀναγκαῖο νά παρουσιασθεῖ γιά νά ὁλοκληρωθεῖ ἡ εἰκόνα τῆς ἱερῆς αὐτῆς πράξεως, εὐχές δηλαδή ἀπό χειρόγραφα καί ἄλλες πηγές ἁγιασμοῦ ὕδατος, ἐπιτομή τῆς ἀκολουθίας κ.λπ. Ἀπό αὐτή τή διεξοδικά παρουσιαζομένη ἀκολουθία ἀναγόμαστε στά μαθήματα στίς συγγενεῖς μ' αὐτή, δηλαδή στήν εὐλογία τοῦ ὕδατος τοῦ ἁγίου βαπτίσματος, στόν μεγάλο ἁγιασμό τῶν Θεοφανείων, στίς ἀπολούσεις τοῦ τιμίου σταυροῦ, στό ἅγιο λοῦσμα τῶν Βλαχερνῶν, στήν εὐλογία τῶν ὑδάτων τοῦ Νείλου καί στά ὅμοια.

Κατά τόν ἴδιο λόγο καί τρόπο ἀπό τήν χειροτονία τοῦ πρεσβυτέρου ("Κείμενα Λειτουργικῆς 4") προσεγγίζουμε τήν χειροτονία τοῦ διακόνου καί τοῦ ἐπισκόπου, τίς χειροθεσίες ἀναγνωστῶν, ὑποδιακόνων, ἡγουμένων κ.λπ., ἀκόμα καί τίς ἀκολουθίες τοῦ μοναχικοῦ σχήματος.

Γιά πολλές ἀπό τίς ἀκολουθίες αὐτές προβλέπεται, σύν Θεῷ, ἡ ἔκδοση εἰδικῶν τευχῶν στή σειρά "Κείμενα Λειτουργικῆς". Γιά τήν ὥρα πάντως ἡ ἔλλειψη δέν εἶναι αἰσθητή, γιατί μέ τόν τρόπο πού ἀναφέρουμε ἤδη καλύπτεται, ἐν μέρει τουλάχιστον, ἡ ἀπέραντη ὕλη τῆς Λειτουργικῆς.

Ὅσο γιά τούς ἄλλους λειτουργικούς τύπους, ὁ χρόνος τῶν μαθημάτων δέν ἐπιτρέπει τήν ἐπέκταση καί πρός αὐτούς. Μόνο συγκριτικά, κατά τήν ἐξέταση τῶν μυστηρίων καί τῶν ἄλλων ἱερῶν τελετῶν τοῦ βυζαντινοῦ λειτουργικοῦ τύπου, μπορεῖ νά γίνει ἀναφορά καί πρός αὐτούς, χωρίς βέβαια ἰδιαίτερες ἀξιώσεις. Ἡ συγκριτική ἐξέταση ὅμως εἶναι ἀπαραίτητη, ὄχι μόνο γιά τήν γενική ἐποπτεία ὅλων τῶν λειτουργικῶν τύπων πού προσφέρει, ἀλλά καί γιά τή διαφώτιση τῆς ἐξελίξεως τοῦ ἴδιου τοῦ βυζαντινοῦ τύπου. Ἄλλως στε-

νεύουν ἀποπνυκτικά οἱ ὁρίζοντες τῆς μελέτης καί πολλά αἰνίγματα τῆς πορείας καί τοῦ νοήματος τῶν ἱερῶν πράξεων καί τῆς ἐξελίξεως καί τῶν ἀμοιβαίων ἐπιδράσεων τῶν διαφόρων λειτουργικῶν παραδόσεων, μένουν ἄλυτα.

Ἡ σχετική ὕλη διδάσκεται στό Η' ἑξάμηνο σπουδῶν. Στά παρακάτω θά ἀναφερθοῦμε μόνο στίς ἀκολουθίες τῶν ἱερῶν μυστηρίων καί τῶν ἱεροπραξιῶν πού μπαίνουν τακτικά ἤ ἔκτακτα στό πρόγραμμα τῶν ἀσκήσεων στή Λειτουργική, ἐπιμένοντας στά τελετουργικά τους προβλήματα καί ἀφήνοντας τήν ἱστορία καί τή θεωρία στήν τακτική ὕλη τῆς Λειτουργικῆς τοῦ Η' ἑξαμήνου.

2. ΑΚΟΛΟΥΘΙΑ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΒΑΠΤΙΣΜΑΤΟΣ

Τό ἅγιο βάπτισμα τελέσθηκε στά φροντιστήρια κατά τήν τελευταία εἰκοσαετία μόνο δυό φορές· μιά φορά βαπτίσθηκε ἕνα νήπιο καί μιά ἄλλη ἕνας ἐνήλικος. Καί στίς δύο περιπτώσεις ἡ ἐποπτεία ἦταν πολύτιμη, ἀλλά δέν εἶναι δυνατόν νά ἐπαναλαμβάνεται συχνά. Ἀπαιτοῦνται εἰδικές ἐγκαταστάσεις γιά τούς ἐνηλίκους, πού δέν τίς διαθέτει ὁ ναός μας. Τό βάπτισμα ἐξ ἄλλου τῶν νηπίων δέν μπορεῖ νά γίνεται ἔξω ἀπό τό κοινωνικό περιβάλλον καί οὐσιαστικά δέν προσφέρει τίποτα τό ἰδιαίτερο ἀπό αὐτό πού προσφέρει ἡ τέλεσή του στήν ἐνορία ἤ ὅπου ἀλλοῦ. Οἱ φοιτητές λοιπόν παραπέμπονται γιά ἀναζήτηση ἐποπτείας ἔξω ἀπό τά φροντιστήριά μας· καί οἱ εὐκαιρίες εἶναι πάμπολλες.

α'. ΤΟ ΒΑΠΤΙΣΜΑ ΤΩΝ ΕΝΗΛΙΚΩΝ

Τό βάπτισμα ἐνηλίκου ἦταν ἀρκετά σπάνιο πρίν ἀπό λίγα χρόνια. Τώρα, μέ τήν ἀλλαγή τῶν πολιτικῶν συνθηκῶν στίς ὀρθόδοξες χῶρες, ἔγινε συνηθέστατο. Ὁμοίως μέ τήν ἀνάπτυξη τῆς ὀρθοδόξου ἱεραποστολῆς στήν Ἀφρική καί στήν Ἄπω Ἀνατολή οἱ προσελεύσεις ἐνηλίκων εἶναι μέ τή χάρη τοῦ Θεοῦ πολλές καί οἱ βαπτίσεις πολυπληθεῖς. Ἡ ἀκολουθία τοῦ ἁγίου βαπτίσματος, ὅπως εἶναι διατεταγμένη στά Εὐχολόγιά μας, κάνει μέν λόγο γιά νήπιο, ἀλλά διατηρεῖ τή δομή πού εἶχε τότε πού βαπτιζόταν σέ μεγάλη ἡλικία. Γι' αὐτό καί στήν πράξη κατ' ἀνάγκην καί κατ' οἰκονομίαν γίνονται ἀλλαγές καί μεταθέσεις, πού φθείρουν τήν ἀκολουθία. Γι' αὐτές θά μιλήσουμε σέ εἰδική παράγραφο. Ἐδῶ μᾶς ἐνδιαφέρει νά ἐπισημάνουμε ὅτι στό βάπτισμα τῶν ἐνηλίκων δέν ὑπάρχει λόγος καί χῶρος γιά τήν οἰκονομία. Πρέπει νά τελεσθεῖ μ' ὅλη τήν ἀκρίβεια πού ἀπαιτεῖ ἡ ἐν προκειμένῳ παράδοση τῆς Ἐκκλησίας. Οἱ ἱερεῖς συνηθισμένοι νά βαπτίζουν νήπια, ἐφαρμόζουν τήν ἴδια πρακτική καί στό βάπτισμα τῶν μεγάλων. Γι' αὐτούς, καί γιά τήν Ἐκκλησία ὁλόκληρη, τό βάπτισμα εἶναι ὑπόθεση μεγάλη καί ἰδιαίτερα σοβαρή. Ἱστορικό γεγονός γεννήσεως ἐν Χριστῷ, ἀναγεννήσεως δι' ὕδατος καί Πνεύματος, πού σημειώνει σταθμό στή ζωή τους. Ἡ ἐφαρμογή τῆς οἰκονομίας, ἀναγκαία στό βάπτισμα τῶν νηπίων, μερικές φορές ἁπλοποιεῖ τόσο τά πράγματα, πού χάνουν τή σοβαρότητα καί τήν ἱεροπρέπειά τους. Παρακάτω σημειώνουμε μερικές παρατηρήσεις πού ἀφοροῦν στό βάπτισμα τῶν ἐνηλίκων.

1. Τοῦ βαπτίσματος προηγεῖται συστηματική κατήχηση, πού στήν περίοδο τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀκμῆς κρατοῦσε τρία

ὁλόκληρα χρόνια. Ὁ κατηχούμενος γνώριζε τήν πίστη καί τό ἦθος τῆς Ἐκκλησίας μέ συστηματική διδασκαλία, παρακολούθηση τῶν συνάξεων μέχρι τῶν ἀναγνωσμάτων καί τῶν εἰδικῶν γιά τούς κατηχουμένους δεήσεων. Αὐτό γινόταν ὄχι μόνο στή θεία λειτουργία, ἀλλά καί στήν τριθέκτη, ὅπως εἴδαμε στίς ἀσματικές ἀκολουθίες. Κατά τίς εἰδικές γιά τούς κατηχουμένους συνάξεις διαβαζόταν οἱ ἐξορκισμοί. Πρός τό τέλος τῆς κατηχήσεως ὅσοι ἦταν νά βαπτισθοῦν ἐνεγράφοντο στήν τάξη τῶν φωτιζομένων ἤ τῶν πρός τό φώτισμα εὐτρεπιζομένων. Πρός αὐτούς ἐγίνοντο συστηματικότερες κατηχήσεις καί ἀνεπέμποντο γι' αὐτούς εἰδικές εὐχές. Τίς βρίσκουμε στίς προηγιασμένες τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς ἀπό τῆς Τετάρτης τῆς Μέσης Ἑβδομάδος. Τήν Μεγάλη Παρασκευή ἐγίνετο ἡ ἐξέτασή τους ἀπό τόν πατριάρχη ἤ τόν κατά τόπους ἐπίσκοπο. Ἡ διαδικασία αὐτή ἦταν καί γιά τούς κατηχουμένους ἀπαραίτητη καί γιά τήν Ἐκκλησία ἀναγαία. Σκοπός ἦταν νά γνωρίσουν οἱ ὑποψήφιοι χριστιανοί τή χριστιανική πίστη καί νά πιστέψουν σ' αὐτή, κάνοντας ἐλεύθερα τήν ἐπιλογή τους. Γιά τήν Ἐκκλησία δέ νά ἀποκτήσει ἐνσυνείδητα μέλη, πού νά μή κινοῦνται ἀπό ὑστεροβουλίες ἤ πρόσκαιρους ἐνθουσιασμούς. Συνοπτικές διαδικασίες κατηχήσεως ἤ ἀναβολή τῆς κατηχήσεως μετά τό βάπτισμα, ὅπως στά νήπια, εἶναι ἀπαράδεκτες πρωτοβουλίες, πού μόνο σέ ἔκτακτη ἀνάγκη δικαιολογοῦνται.

2. Τό βάπτισμα τῶν ἐνηλίκων, ἐκτός ἐξαιρέσεων καί κίνδυνο θανάτου, δέν γίνεται ὅποια ἡμέρα τύχει. Τελεῖται κατά τίς μεγάλες ἑορτές, καί κατά τή διάρκεια τῆς θείας λειτουργίας. Ἡ παράδοση διέσωσε τά ἴχνη τῶν βαπτισματικῶν αὐτῶν λειτουργιῶν· εἶναι αὐτές στίς ὁποῖες ψάλλεται τό

"Ὅσοι εἰς Χριστόν ἐβαπτίσθητε" ἀντί τρισαγίου, δηλαδή τό Πάσχα κατά κύριο καί πρῶτο λόγο, τά Χριστούγεννα, τά Θεοφάνεια καί ἡ Πεντηκοστή. Τό βάπτισμα δέν εἶναι ἰδιωτική ὑπόθεση, ἀλλά πανηγυρική πράξη ὁλόκληρης τῆς Ἐκκλησίας.

3. Οἱ κατηχούμενοι δέν βαπτίζονται ἕνας ἕνας, ἀλλά ὁμαδικά. Ἀτομικά βαπτίσματα γίνονται μόνο σέ περίπτωση ἀνάγκης.

4. Τό βάπτισμα δέν γίνεται σέ κολυμβῆθρες ἤ σέ βαρέλια ἤ σέ ἀκατάλληλα σκεύη. Γίνεται σέ βαπτιστήρια, πού ἐξασφαλίζουν τήν πλήρη τριπλή κατάδυση στό νερό, ἤ σέ δεξαμενές, θάλασσες, λίμνες ἤ ποταμούς. Αὐτό πού βλέπουμε σέ φωτογραφίες, νά τελεῖται τό βάπτισμα σέ σκάφες ἤ δι' ἐπιχύσεως, εἶναι τελείως ἀπαράδεκτο.

5. Τό βάπτισμα δέν εἶναι δημόσιο θέαμα, ὅπως στά νήπια. Τελεῖται σέ χώρους, ὅπως τά βαπτιστήρια, πού ἐξασφαλίζουν τήν ἰδιωτικότητα σέ λογικά πλαίσια. Παρίστανται μόνο ὁ βαπτίζων ἱερεύς, οἱ βαπτιζόμενοι καί ὁ ἀνάδοχος. Ἡ ἀκρίβεια, πού ἐτηρεῖτο μέ ἄκρα σχολαστικότητα, ἦταν ὁ βαπτιζόμενος νά εἶναι τελείως γυμνός, ὅπως κατά τή φυσική γέννησή του. Τό νά βαπτίζονται μέ χιτῶνες, πού ἀποκαλύπτουν, ἐνῶ ὑποτίθεται πώς φοριοῦνται γιά νά καλύψουν τό σῶμα τοῦ βαπτιζομένου, καί νά κολλοῦν στό σῶμα μέ τά νερά καί τά λάδια τῆς κολυμβήθρας ἀποτελεῖ ἐξευτελισμό τοῦ μυστηρίου.

6. Τά κατηχούμενα, οἱ ἐξορκισμοί, ἡ ἀπόταξη καί ἡ σύνταξη καί ἡ ὁμολογία πίστεως δέν γίνονται πρό τοῦ βαπτίσματος, ἀλλά τήν προηγουμένη ἡμέρα. Οἱ ἐξορκισμοί δέ δια-

βάζονται ἐπανειλημμένα, ὅπως εἴπαμε, κατά τή διάρκεια τῆς κατηχήσεως.

7. Ἡ ἄλειψη μέ τό ἐπορκιστό ἔλαιο γίνεται στά καίρια μέν σημεῖα τοῦ σώματος ἀπό τόν ἱερέα, σ' ὁλόκληρο δέ τό σῶμα "ἀπό κορυφῆς τριχῶν μέχρι πέλματος ποδῶν" ἀπό τό διάκονο, τή διακόνισσα ἤ τόν ἀνάδοχο. Δέν εἶναι μιά τυπική πράξη. Οἱ πατέρες ἀποδίδουν σ' αὐτή βασική σπουδαιότητα.

8. Ὁ ἱερεύς φορεῖ λευκή πλήρη στολή καί ἐπιμάνικα. Θέτει μόνο τό χέρι στήν κεφαλή τοῦ βαπτιζομένου κατά τίς τρεῖς καταδύσεις στό νερό. Ἡ κατάδυση εἶναι πλήρης –καί τῆς κεφαλῆς.

9. Ὁ νεοφώτιστος ἐνδύεται λευκό χιτώνα, τήν ἐμφώτιο ἐσθήτα, μετά τήν ἀπόμαξη καί ὄχι πρίν ἀπό τό βάπτισμα.

10. Ὁ ἐπίσκοπος δέν βαπτίζει. Παρίσταται στό βάπτισμα καί χρίει μέ τό ἅγιο μύρο τά μέλη τοῦ βαπτισθέντος. Διατ στόλω Γ' 16

11. Τοῦ χρίσματος προηγεῖται ἡ εὐχή τοῦ χρίσματος.

12. Ἡ τριχοκουρία (μαζί μέ τήν ἀπόλουση) δέν γίνονται κατά τήν ὥρα τοῦ βαπτίσματος, ἀλλά μετά ἀπό αὐτό, κατ' ἀκρίβειαν τήν ὀγδόη ἡμέρα ἤ ἔστω μετά τό τέλος τῆς θείας λειτουργίας.

13. Μετά τήν ἔνδυση ἐπιδίδεται στόν νεοφώτιστο ὁ σταυρός καί ἡ λαμπάδα μέ τίς σχετικές προσφωνήσεις ἀντίστοιχα· "Εἶπεν ὁ Κύριος· Ὅστις θέλει ὀπίσω μου ἐλθεῖν..." (Ματθ. ιστ' 24) καί "Εἶπεν ὁ Κύριος· Οὕτω λαμψάτω τό φῶς ὑμῶν..." (Ματθ. ε' 16).

14. Ὁ νεοφώτιστος συνοδεύει κατά τήν εἴσοδο τῶν ἁγίων καί ἀπαραιτήτως κοινωνεῖ.

15. Μετά τό βάπτισμα μυοῦνται οἱ νεοφώτιστοι στή χριστιανική λατρεία μέ τίς λεγόμενες "μυσταγωγικές κατηχήσεις". Παραδείγματα τέτοιων μυσταγωγικῶν κατηχήσεων, ὅπως καί προβαπτισματικῶν κατηχήσεων, ἔχουμε ἀπό τήν πατερική παράδοση (Κύριλλος Ἱεροσολύμων, Χρυσόστομος, Ἀμβρόσιος Μεδιολάνων).

β'. ΤΟ ΒΑΠΤΙΣΜΑ ΤΩΝ ΝΗΠΙΩΝ

Ὁ νηπιοβαπτισμός, κατοχυρωμένος ἀπό τή μακραίωνη πράξη καί τή θεολογία τῆς Ἐκκλησίας, εἶχε κατ' ἀνάγκην δυσμενεῖς ἐπιπτώσεις στήν τελεσιουργία τοῦ ἁγίου βαπτίσματος. Ὁ φόβος θανάτου τῶν νηπίων προκάλεσε τήν ἐπιτάχυνσή του καί τήν τέλεσή του ἐκτός τοῦ ἀρχαίου φυσικοῦ του πλαισίου, τῆς θείας λειτουργίας καί τῶν μεγάλων ἑορτῶν. Ἐπί μακρό δέ χρονικό διάστημα ἐτελεῖτο καί στά σπίτια, πράγμα πού ὁδήγησε στήν τελεία ἀποξένωσή του ἀπό τήν κοινότητα καί τή μετατροπή του σέ οἰκογενειακή γιορτή.

Ὑπῆρξαν ὅμως καί ἄλλες τελετουργικές ἐπιπτώσεις. Ἡ κατήχηση, ἐξορκισμοί κ.λπ. προσκολλήθηκαν στήν ἀρχή τῆς τελεσιουργίας, ἡ χρίση μέ τό ἐπορκιστό ἔλαιο ἔγινε σχεδόν τυπική, ἡ τελεία κατάδυση ἀπεφεύγετο ὡς ἐπικίνδυνη, τό χρίσμα ἐδίδετο ἀμέσως μετά τό βάπτισμα γιά τόν κίνδυνο παρατάσεως τῆς γυμνότητος τοῦ βρέφους, ἡ τριχοκουρία καί ἡ ἀπόλουση τυποποιήθηκαν καί γινόταν συνοπτικά κατά τό βάπτισμα, οἱ εὐχές μετετίθεντο καί λεγόταν κατά τό χρόνο τῆς ἐνδύσεως, ἡ θεία κοινωνία ἀνεβάλλετο γιά τήν προσεχή θεία λειτουργία. Ὅλα αὐτά ἀπέβησαν βαθμηδόν χρόνιες καταστάσεις καί ἐν πολλοῖς παραμένουν μέχρι σήμερα. Ἐπί πλέον ἡ εἰσβολή τοῦ κοσμικοῦ πνεύματος μέ τή συνεργασία

τῶν ἐμπόρων βαπτιστικῶν εἰδῶν, ἐπιδόθηκαν στήν τελεία κατάλυση τῆς παραδόσεως, εἰσάγοντας πολυχρωμία στά ἐμφώτια ἐνδύματα καί διακοσμώντας τίς λαμπάδες μέ ἀνοίκεια καί παιδαριώδη στολίδια, χωρίς κανείς νά παρεμβαίνει εἴτε καθοδηγώντας εἴτε διορθώνοντας.

Γενικά σέ ὁρισμένες περιοχές τό βάπτισμα τῶν νηπίων διατηρεῖ πολλά στοιχεῖα τῆς παλαιᾶς εὐπρεπείας καί τάξεως. Ἀλλοῦ ἔχει φθαρεῖ περισσότερο, τόσο πού ἐγγίζει τά ὅρια τῆς ἱεροσυλίας. Ἡ ἐπιστροφή στήν ἀρχαία ἀκρίβεια δέν εἶναι δυνατή. Θά μποροῦσε ὅμως νά βελτιωθεῖ κατά πολύ ἡ κατάσταση, ἀκόμα καί μέσα στά ἐπιτρεπτά ὅρια τῆς οἰκονομίας. Ἡ ἐπανασύνδεση δέ μέ τή θεία λειτουργία μπορεῖ νά γίνει σταδιακά καί μέ σύνεση, ὅπου εὐσεβεῖς γονεῖς τό ἐπιθυμοῦν, ἀκόμα καί ἡ βάπτιση περισσοτέρων βρεφῶν κατά τήν ἴδια βαπτισματική ἀκολουθία, γιά τήν ἀποφυγή ἰδίως στίς μεγάλες ἐνορίες, τελέσεως σειρῶν βαπτισμάτων, πού φθείρουν καί τούς ἱερεῖς καί τήν τελεσιουργία. Ἀπό τούς ἱερεῖς πάντως ἐξαρτῶνται πολλά, ἄν μή ὅλα.

γ'. ΒΑΠΤΙΣΜΑ ΚΑΙ ΘΕΙΑ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ

Ἡ ἐπανασύνδεση ἁγίου βαπτίσματος καί θείας λειτουργίας εἶναι σχετικῶς ἁπλή, γιατί, παρά τή γενίκευση τοῦ νηπιοβαπτισμοῦ, διατηρήθηκε ὅπως εἴπαμε ἡ τάξη στά χειρόγραφα, ἀκόμα καί στά ἔντυπα Εὐχολόγια, ὅπως ἦταν πρό τοῦ χωρισμοῦ τῶν δύο, ἤ μᾶλλον τῶν τριῶν μυστηρίων. Ἡ ἀρχική ἀδιάσπαστη ἑνότητα τῶν μυστηρίων τῆς χριστιανικῆς μυήσεως, βαπτίσματος - χρίσματος - εὐχαριστίας, ἄφησε τούς ἁρμούς διασυνδέσεως, πού καί στή σημερινή πράξη εἶναι ὁρατοί: "Εὐλογημένη ἡ βασιλεία...", εἰρηνικά, "Ὅσοι εἰς

Χριστόν..." ἀντί τρισαγίου, ἀναγνώσματα, ἐκτενής. Εἶναι φανερό ὅτι τό βάπτισμα ἐτελεῖτο μεταξύ μεγάλης συναπτῆς καί τρισαγίου, στή θέση δηλαδή τῶν ἀντιφώνων. Αὐτό βεβαιώνεται ἀπό τήν ἀναδρομή στή χειρόγραφη παράδοση καί στίς ἄλλες σωζόμενες μαρτυρίες.

Κατωτέρω δίνουμε ἕνα διάγραμμα τῆς ἀκολουθίας, βάσει τοῦ ὁποίου ἔχουν τελεσθεῖ ἀρκετά βαπτίσματα, νηπίων ἤ ἐνηλίκων.

– *Ἡ κατήχηση κ.λπ. γίνεται κατά τόν ἑσπερινό τῆς προηγουμένης ἡμέρας.*
– *Κατά τήν ἡμέρα τοῦ βαπτίσματος ὁ ἱερεύς ἐνδύεται λευκά ἄμφια (πλήρη στολή) καί τελεῖ τήν προσκομιδή. Ἄν ψάλλεται ὁ ὄρθρος μετά τό ἀπολυτίκιο στό τέλος τῆς δοξολογίας λέγει τήν ἐκτενή καί κάμνει τελεία ἀπόλυση.*
– *Ἐξέρχονται στήν κολυβήθρα, μετά θυμιατοῦ καί τοῦ ἱεροῦ Εὐαγγελίου, ὡς συνήθως. Θυμιᾶ σταυροειδῶς τήν κολυμβήθρα ὁ ἱερεύς καί λέγει τό "Εὐλογημένη ἡ βασιλεία...". Ἄν τό βάπτισμα γίνεται σέ βαπτιστήριο καί εἶναι ἡμέρα συνάξεως, ὁ λαός παραμένει στό ναό. Μέ τά σύγχρονα ἀκουστικά μέσα εἶναι δυνατή ἡ ἀκρόαση τῶν λεγομένων στό βαπτιστήριο καί δέν εἶναι ἀναγκαῖο νά τεθεῖ ἀνάγνωση, ὅπως γινόταν παλαιότερα.*
– *Τά εἰρηνικά.*
– *Ἡ εὐχή τοῦ ἁγιασμοῦ τοῦ ὕδατος.*
– *Ὁ καθαγιασμός τοῦ ἐπορκιστοῦ ἐλαίου καί ἡ ἄλειψη τοῦ βαπτιζομένου.*
– *Ἡ τριπλή κατάδυση.*

– *"Μακάριοι ὧν ἀφέθησαν..." - ἀπόμαξη τοῦ νεοφωτίστου.*

–*"Ἐνδύεται ὁ δοῦλος τοῦ Θεοῦ χιτῶνα..." - ἔνδυση μέ τήν ἐμφώτιο ἐσθήτα - "Χιτῶνά μοι παράσχου φωτεινόν...".*

– *Εὐχή τοῦ ἁγίου μύρου καί χρίση.*

– *"Εἶπεν ὁ Κύριος· Ὅστις θέλει..." - παράδοση τοῦ σταυροῦ - "Σταυρόν χαράξας..." μόνο.*

– *"Εἶπεν ὁ Κύριος· Οὕτω λαμψάτω..." - παράδοση λαμπάδος.*

– *"Τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν· Ὅτι ἅγιος...".*

– *""Ὅσοι εἰς Χριστόν..." τρίς - θυμίαση τῆς κολυμβήθρας κύκλῳ, ὡς συνήθως, καί ἐπιστροφή στό βῆμα. Ὁ νεοφώτιστος στέκεται πρό τῆς ὡραίας πύλης ἤ τῆς εἰκόνος τοῦ Χριστοῦ.*

Ἡ εὐχή τῆς εἰσόδου καί τοῦ τρισαγίου μποροῦν νά λεχθοῦν πρό τοῦ ""Ὅσοι εἰς Χριστόν...." μυστικῶς ἤ εἰς ἐπήκοον.

– *Τά ἀναγνώσματα. Ἄν εἶναι καθημερινή, μόνο τοῦ ἁγίου βαπτίσματος. Ἄν Κυριακή ἤ ἑορτή, πρῶτα Ἀπόστολος τῆς Κυριακῆς ἤ ἑορτῆς καί μετά τοῦ βαπτίσματος, καί Εὐαγγέλιο ὁμοίως.*

– *Ἐκτενής καί ἐφεξῆς ἡ θεία λειτουργία.*

– *Ἀπόλουση καί τριχοκουρία τήν ὀγδόη ἡμέρα, ἤ μετά τήν ὀπισθάμβωνο εὐχή τῆς θείας λειτουργίας.*

3. ΧΕΙΡΟΤΟΝΙΕΣ

Πρό ἐτῶν ἔγινε **χειροτονία εἰς πρεσβύτερον** φοιτητοῦ μας διακόνου καί ἐξ ἀφορμῆς τῆς χειροτονίας αὐτῆς ἐξεδόθη τό

4ο τεῦχος τῶν "Κειμένων Λειτουργικῆς". Ἡ χειροτονία ἔγινε κατά τήν λειτουργία στά πλαίσια τῶν ἀσκήσεων στό μάθημα τῆς Λειτουργικῆς.

Γενικῶς οἱ τάξεις τῶν χειροτονιῶν διατηροῦν τήν ἀρχαϊκότητά τους, λόγῳ τοῦ ὅτι δέν τελοῦνται συχνά καί πάντοτε σέ ἀρχιερατική λειτουργία, πού εἶναι ἐν πολλοῖς συντηρητικότερη ἀπό τήν καθημερινά τελούμενη ἀπό τούς ἱερεῖς καί γιά τοῦτο ἐξελισσόμενη εὐκολώτερα. Ἀκολουθήθηκε κατά τή χειροτονία τοῦ πρεσβυτέρου ἡ τάξη πού προβέπεται ἀπό τό Εὐχολόγιο, ὅπως παρουσιάζεται καί σχολιάζεται στό "Κείμενο Λετουργικῆς 4".

Ἀπό τά στοιχεῖα πού προσέχθηκαν ἰδιαίτερα γιά τήν ἀποκατάσταση τῆς ὀρθῆς τάξεως βάσει τῶν χειρογράφων, σημειώνουμε τά ἀκόλουθα:

α. Ἡ προσαγωγή ἔγινε ἀπό δύο ἱερεῖς, ἐνῶ ἐψάλλετο τό "Βασιλεῦ οὐράνιε...".

β. Τά γόνατα κατά τή χειροτονία ἔκλινε μόνο ὁ χειροτονούμενος καί ὄχι οἱ συλλειτουργοί καί τό ἐκκλησίασμα.

γ. Οἱ δύο εὐχές καί τά διακονικά λέχθηκαν μέ ὕψος φωνῆς πού ἔκανε δυνατή τήν ἀκρόασή τους ἀπό τό λαό. Τό ἀργό "Κύριε, ἐλέησον" κατά τήν ἀνάγνωση τῶν εὐχῶν λεγόταν μέ χαμηλή φωνή, ἔτσι ὥστε νά μήν καλύπτονται οἱ λόγοι τῶν εὐχῶν.

δ. Ἡ δευτέρα εὐχή δέν λέχθηκε κατά τήν ὥρα πού λεγόταν ἡ συναπτή ἀπό τόν πρῶτο τῇ τάξει ἱερέα, ἀλλά μετά ἀπό αὐτήν.

ε. Ὁ νεοχειροτόνητος πρεσβύτερος πρό καί μετά τή χειροτονία, κατά τήν ἀρχαία τάξη, ἐξακολουθοῦσε νά φέρει τό διακονικό στιχάριο, καί ἀντί τοῦ ἐπιτραχηλί-

ου ὁ ἀρχιερεύς ἔφερε "τό ὄπισθεν τοῦ ὀραρίου ἔμπροσθεν ἐπί τοῦ στήθους", κατά τίς τυπικές διατάξεις.

στ. Ἡ παράδοση τῆς "παρακαταθήκης" ἔγινε στή δεξιά παλάμη τοῦ χειροτονηθέντος καί ὄχι ἐπάνω σέ κάλυμμα ἤ σέ δισκάριο ἤ σέ μούσα, ὅπως κακῶς συνηθίζεται.

ζ. Στό τέλος μετά τήν ὀπισθάμβωνο εὐχή ἀνεγνώσθη ἡ παραγγελία εἰς ἱερέα, ὅπως περιέχεται στό παράρτημα τοῦ Κειμένου.

Χειροτονία διακόνου δέν ἔγινε ποτέ στά φροντιστήριά μας, ἔχει ὅμως προγραμματισθεῖ στά "Κείμενα Λειτουργικῆς" μέ προοπτική τελέσεώς της κάποτε. Θά ἦταν πράγματι πολύ ὡραῖο οἱ χειροτονίες τῶν φοιτητῶν νά γίνοται μέσα στήν πανεπιστημιακή μας οἰκογένεια. Ἀλλά δέν εἶναι εὔκολο, παρ' ὅλο ὅτι τό ἐπιδιώξαμε. Οἱ ὑποψήφιοι διάκονοι ἤ ἱερεῖς προτιμοῦν νά χειτοτονοῦνται στήν ἐπισκοπική τους περιφέρεια καί στήν ἐνορία πού ἀναλαμβάνουν νά ὑπηρετήσουν.

Γιά τή **χειροτονία τοῦ διακόνου** ἰσχύουν ἀναλογικά οἱ παρατηρήσεις πού κάναμε στή χειροτονία τοῦ πρεσβυτέρου. Στόν νεοχειροτονηθέντα δέν ἐπιδίδεται ἡ παρακαταθήκη, σύμβολο τῆς ἱερατικῆς λειτουργικῆς διακονίας, ἀλλά ριπίδιο γιά νά ριπίζει, κατά τήν ἀρχαία τάξη, τά ἅγια. Ἐπ' οὐδενί δέ δέν τοῦ φοροῦν τό καλυμμαύχιο, κάλυμμα τῆς κεφαλῆς γιά χρήση ἐκτός τοῦ ναοῦ. Ὁμοίως δέν λέγει τά δεύτερα πληρωτικά, πού εἶναι τοῦ δευτέρου διακόνου, ἐνῷ ὁ νεοχειροτονηθείς κατά τήν ἡμέρα τῆς χειροτονίας του ἐπέχει τόπον ἀρχιδιακόνου. Ἐξ ἄλλου πολύ ψυχολογημένα ἡ ὀρθή τάξη προβλέπει γιά τό νέο διάκονο νά εἰπεῖ τό "Ὀρθοί μεταλαβόντες..." γιά νά τοῦ δοθεῖ χρόνος νά προσευχηθεῖ καί νά ἠρεμήσει μετά τή χειροτονία του.

Φυσικά, χειροτονία ἐπισκόπου οὔτε ἔγινε οὔτε καί προβλέπεται νά γίνει στά φροντιστήριά μας. Οἱ φοιτητές ἄς αναζητήσουν τήν ἐποπτεία σέ πρώτη τυχούσα εὐκαιρία.

Οἱ χειροτονίες γίνονται πάντοτε κατά τή διάρκεια τῆς θείας λειτουργίας καί σέ θέσεις δηλωτικές τοῦ ἔργου πού ἀναλαμβάνει καθένας ἀπό τούς τρεῖς βαθμούς· τοῦ διακόνου μετά τόν καθαγιασμό τῶν τιμίων δώρων, γιατί δέν ἱερουργεῖ, ἀλλά διακονεῖ· τοῦ πρεσβυτέρου πρό τοῦ καθαγιασμοῦ τῶν τιμίων δώρων, γιατί λειτουργεῖ τά μυστήρια· τοῦ ἐπισκόπου πρό τῶν ἀναγνωσμάτων, γιατί εἶναι ἐπιφορτισμένος μέ τό ἔργο τῆς διδασκαλίας τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ. Ὁ διάκονος κλίνει τό ἕνα γόνατο κατά τή χειροτονία, γιατί ἔχει μέρος τοῦ χαρίσματος τῆς ἱερωσύνης· ὁ πρεσβύτερος καί τά δύο γόνατα, γιά νά δηλωθεῖ ἡ πληρότητα τοῦ χαρίσματος· ὁ ἐπίσκοπος παλαιότερα ἐχειροτονεῖτο, ὡς φαίνεται, ὀρθός· σήμερα κλίνει καί τά δύο γόνατα, ἀλλά δέχεται στόν τράχηλο τό Εὐαγγέλιο ἀνοικτό, πρός δήλωση προφανῶς τῆς πληρότητος, ἀλλά καί τοῦ διδασκαλικοῦ του ἔργου καί ὅτι εὑρίσκεται ὑπό τόν ζυγόν τοῦ Εὐαγγελίου.

4. ΧΕΙΡΟΘΕΣΙΕΣ - ΟΦΦΙΚΙΑ

Χειροθεσία ἀναγνώστου ἔγινε πρό ἐτῶν στά φροντιστήριά μας. Ἡ χειροθεσία γίνεται πρό τῆς θείας λειτουργίας, ἐκτός τοῦ βήματος καί μέ μία εὐχή. Μετά τή χειροθεσία ἐπιδίδεται ὁ Ἀπόστολος καί ὁ νεοχειροθετηθείς ἀναγνώσκει μιά περικοπή, ἀναλαμβάνοντας ἔτσι ἐπισήμως τό ἔργο τῆς ἀναγνώσεως ἐπ' ἐκκλησίας. Μετά ἀνεγνώσθη ἀπό τόν ἀρχιερέα ἡ "νουθεσία", προσφώνηση δηλαδή τυποποιημένη ἀνάλογη μέ

ἐκείνη πού μνημονεύσαμε στή χειροτονία τοῦ πρεσβυτέρου. Γιά τό θεσμό τοῦ ἀναγνώστου γράψαμε ἤδη στήν παράγραφο "περί ἀναγνώσεων". Μία ἐπί παραδοσιακῶν βάσεων ἀναδιοργάνωση τῆς ζωῆς τῆς ἐνορίας ἀπαιτεῖ τήν οὐσιαστική ἀξιοποίηση τοῦ θεσμοῦ αὐτοῦ. Δέν δικαιολογεῖται νά ὑπάρχει συγκροτημένη ἐνορία χωρίς ἕνα, δύο ἤ καί περισσοτέρους ἀναγνῶστες, πού νά ἀσκοῦν μέ ὑπευθυνότητα τό ἔργο τῆς ἀναγνώσεως τῶν ἱερῶν κειμένων κατά τίς συνάξεις. Ὁ ἅγιος Συμεών Θεσσαλονίκης διευρύνει τίς ἁρμοδιότητες τοῦ ἀναγνώστου καί στήν ἑρμηνεία τῶν Γραφῶν, τό θεῖο κήρυγμα. "Ἀναγινώσκειν" κατ' αὐτόν, πολύ ὀρθά, σημαίνει καί "κατανοεῖν", ἄρα καί "ἑρμηνεύειν" τά ἀναγινωσκόμενα.

Ὅλες οἱ χειροθεσίες διακρίνονται ἀπό τίς χειροτονίες στά τρία σημεῖα πού ἀναφέραμε πιό πάνω: τελοῦνται πρό ἤ ἐκτός τῆς λειτουργίας, ἐκτός τοῦ βήματος καί μέ μία εὐχή. Οἱ χειροτονίες τελοῦνται κατά τή θεία λειτουργία, ἐντός τοῦ βήματος καί ἀπαρτίζονται ἀπό δύο εὐχές.

Περί τῆς χρησιμότητος τοῦ λειτουργήματος τοῦ **ὑποδιακόνου,** κατωτέρου κληρικοῦ καί αὐτοῦ, δεχομένου χειροθεσία ἐκτός τοῦ βήματος, γράψαμε ἤδη στά περί ὑπηρεσιῶν τοῦ βήματος. Ἡ ἄσκηση τῶν ὑπηρεσιῶν αὐτῶν ἀπό ἀνεύθυνα πρόσωπα, ἀπό νεωκόρους καί τά παιδιά τοῦ ἱεροῦ, δέν δικαιολογεῖται σέ μιά ἐκκλησία πού ἀπό μακροῦ δέν βρίσκεται σέ κατάσταση κατακομβῶν καί τουρκοκρατίας. Ἄν δέ ὁ μετά τή χειροθεσία γάμος ἦταν τό ἐμπόδιο, θά μποροῦσε νά ἀναζητηθοῦν ὑποδιάκονοι μεταξύ ἐγγάμων ὑποψηφίων κληρικῶν ἤ μεταξύ μοναχῶν. Συνηθίσαμε ὅμως κατά τήν χαρακτηριστική ἔκφραση τοῦ ἁγίου Συμεών Θεσσαλονίκης, ὅλα νά τελοῦνται "χύδην καί ἀτάκτως".

Χειροθεσία δέχονται καί οἱ ἀναδεχόμενοι **ἐκκλησιαστικά ἀξιώματα (ὀφφίκια),** ἀπό τά ὁποῖα ἀνώτερα γιά μέν τούς ἱε-

ρομονάχους εἶναι τό ὀφφίκιο τοῦ ἀρχιμανδρίτου (ἡγουμένου) εἴτε ἐν ἐνεργείᾳ εἴτε τιμητικῶς, γιά δέ τούς ἐγγάμους τοῦ οἰκονόμου ἤ κατ' ἄλλη ἱεράρχηση τοῦ πρωτοπρεσβυτέρου. Κατά τίς ἱερές ἀκολουθίες ἐπί συλλειτουργίᾳ κληρικῶν τοῦ αὐτοῦ βαθμοῦ προηγεῖται αὐτός πού ἔχει τά πρεσβεῖα τῆς χειροτονίας, διάκονος ἤ πρεσβύτερος, ἱερομόναχος ἤ ἔγγαμος. Ὁμοίως σ' ἐκείνους πού ἔχουν ὀφφίκιο ἐκεῖνος πού ἔχει τό μεγαλύτερο ὀφφίκιο καί ἐπί τοῦ ἰδίου ὀφφικίου αὐτός πού ἔχει τά πρεσβεῖα στό ὀφφίκιο (ὄχι στήν ἱερωσύνη). Σέ συλλειτουργία διακόνων προηγεῖται ὁ ἀρχιδιάκονος, σέ συλλειτουργία ἀρχιμανδρίτου καί οἰκονόμου ἤ πρωτοπρεσβυτέρου, προηγεῖται ὁ ἀρχιμανδρίτης γιά τό ὕψος τοῦ ἀξιώματος τοῦ ἡγουμένου, ἔστω καί ἄν σέ ὁρισμένες ἐκκλησίες ἔχει ἀποβεῖ τίτλος κενός περιεχομένου καί δίδεται ἀθρόον σέ νεαροτάτους ἱερομονάχους.

Οἱ ὀφφικοῦχοι φέρουν τά ἐνδεικτικά τοῦ ἀξιώματός τους κατά τή θεία λειτουργία (σταυρό καί ἐπιγονάτιο). Κατά τίς ἄλλες ἱεροπραξίες φοροῦν ὅ,τι ὅλοι οἱ ἱερεῖς, ἐπιτραχήλιο καί φελώνιο, κατά τήν τάξη. Οἱ ἀρχιμανδρίτες καί γενικά οἱ ἱερομόναχοι δέν ἐπιτρέπεται ἀπό τούς ἱερούς κανόνες νά εὐλογοῦν γάμο. Ἐφ' ὅσον ὅμως κατ' οἰκονομίαν γιά τήν κάλυψη ἀναγκῶν τῆς Ἐκκλησίας ἀναλαμβάνουν ἐνοριακά καθήκοντα, κατ' οἰκονομίαν τελοῦν καί γάμο. Καί τό γάμο ὅμως καί τά ἄλλα μυστήρια τελοῦν ἀκάλυπτοι καί μέ φελώνιο, ὅπως καί οἱ συλλειτουργοί τους ἱερεῖς.

5. Η ΙΕΡΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΓΑΜΟΥ

Ἄν καί δέν εἶναι σπάνιοι οἱ γάμοι μεταξύ φοιτητῶν ἤ μεταπτυχιακῶν φοιτητῶν μας, ἡ τέλεση ἔστω καί ἑνός στά φροντιστήριά μας δέν κατέστη μέχρι τώρα δυνατή. Ὁ γάμος ὁμολογουμένως εἶναι ἕνα κοινωνικό γεγονός, περισσότερο τουλάχιστον ἀπό ὅσο τό ἅγιο βάπτισμα, καί κατά προτίμηση γίνεται, ὅπως εἶναι φυσικό, στήν ἐνορία καί στό οἰκογενειακό περιβάλλον. Ἀρκετοί ὅμως γάμοι νέων θεολόγων καί μή θεολόγων ἔγιναν κατά τήν ἀρχαία τάξη, κατά τή διάρκεια τῆς θείας λειτουργίας, βάσει διαγράμματος πού ἔχει καταρτισθεῖ στά μαθήματα καί τίς ἀσκήσεις τῆς Λειτουργικῆς, ἐπί τῇ βάσει τῶν χειρογράφων καί τῆς παλαιᾶς πράξεως τῆς Ἐκκλησίας. Ἄν δέ ἀποβλέψουμε σέ μιά ὀρθοτέρα τέλεση τῆς ἱερολογίας τοῦ γάμου, βάσει τῆς παραδόσεως τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, δέν θά εἴχαμε νά προτείνουμε τίποτε ἄλλο ἀπό τήν ἐπανασύνδεσή της μέ τή θεία λειτουργία, ὅπως ἀπαιτεῖ ἡ παράδοση. Αὐτό βέβαια δέν εἶναι δυνατόν νά γίνει διά μιᾶς, οὔτε σέ ὅλους τούς γάμους, ἐφ' ὅσον εἶναι γνωστές οἱ συνθῆκες τῆς ἐκκοσμικευμένης κοινωνίας μας.

Ἡ κρίση εἶναι παλαιά καί φαίνεται πώς ἄρχισε ἤδη ἀπό τή γενίκευση τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ γάμου μέ τήν 84η νεαρά Λέοντος τοῦ Σοφοῦ, ὁπότε ἡ συμμετοχή στή θεία εὐχαριστία γινόταν προβληματική σέ περιπτώσεις μικτῶν γάμων, διγαμίας, κανονικῶν ἐμποδίων γιά τή συμμετοχή στή θεία κοινωνία (ἐπιτιμίου) καί ἀπό τήν ἐν γένει ὑποβάθμιση τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς τῶν πιστῶν. Ἡ Ἐκκλησία πάντως, ὅπως φαίνεται ἀπό τά χειρόγραφα, κράτησε σθεναρή ἀντίσταση γιά τήν τήρηση τῆς ὀρθῆς τάξεως, εἰσήγαγε δέ καί τήν τέλεση προηγιασμένης (ὄχι βέβαια τῆς κατανυκτικῆς της μορφῆς τῆς Μεγάλης Τεσ-

σαρακοστῆς) γιά τήν διάσωση τουλάχιστον τῆς συμμετοχῆς στή θεία κοινωνία, ὡς στοιχείου ὁλοκληρώσεως τῆς εὐλογίας τῆς συζυγίας. Κατά τήν ἐποχή τῆς τουρκοκρατίας συνέτρεξαν καί ἄλλοι λόγοι ἀνάγκης καί τελικά ἡ ἀποδέσμευση γάμου καί λειτουργίας ὑπῆρξε ριζική. Ἔμειναν ὅμως οἱ ἁρμοί συνδέσεως, ὅπως καί στό βάπτισμα: "Εὐλογημένη ἡ βασιλεία...", εἰρηνικά, εὐλογία τοῦ γάμου στή θέση τῶν ἀντιφώνων, ἀναγνώσματα, ἐκτενής, πληρωτικά, "Πάτερ ἡμῶν...", κοινωνικό καί κοινό ποτήριο. Στό γάμο ὅμως μετά τήν ἀπόσπασή του ἀπό τή θεία λειτουργία ἔπρεπε νά βρεθεῖ τρόπος ἐπεκτάσεως τῆς ἀκολουθίας, γιατί ἡ εὐλογία τοῦ γάμου δέν εἶχε τήν ἀπαιτουμένη ἔκταση γιά νά ἀποτελέσει μιά αὐτοτελή ἀκολουθία, πού νά ἀνταποκρίνεται στό αὐτονόητο αἴτημα μιᾶς-κάποιας πληθωρικῆς παρουσίας καί τελετουργικότητας. Ἔτσι διατηρήθηκαν ἀφ' ἑνός σ' αὐτή περισσότερα στοιχεῖα ἀπό τή θεία λειτουργία, χωρίς πραγματικό λόγο ὑπάρξεως (πληρωτικά - αἰτήσεις - "Πάτερ ἡμῶν"), ἀφ' ἑτέρου δέ προσετέθησαν δύο ἐκτενέστατες εὐχές ἐμφανοῦς λαϊκῆς ἐμπνεύσεως, μέ πολυπληθεῖς εὐλογίες καί ἀναφορές σέ σχετικά ἤ ἄσχετα πρόσωπα καί γεγονότα τῆς ἁγίας Γραφῆς καί τῆς ἱστορίας τῆς Ἐκκλησίας (Ἰωνᾶς ἐν τῇ κοιλίᾳ τοῦ κήτους, τρεῖς παῖδες ἐν τῇ καμίνῳ, ἅγιοι σαράντα μάρτυρες, ἁγία Ἑλένη καί εὕρεση τοῦ τιμίου σταυροῦ).

Σέ ἀπόπειρα ἐπανασυνδέσεως λειτουργίας καί γάμου, πρέπει σοβαρά νά ληφθεῖ ὑπ' ὄψη τό μῆκος πού θά προσλάβει ἡ ὅλη ἀκολουθία, σέ συνδυασμό μάλιστα μέ τίς εἰδικές συνθῆκες στίς ὁποίες βρίσκονται οἱ νεόνυμφοι καί τό οἰκογενειακό καί κοινωνικό τους περιβάλλον. Γιά τό λόγο αὐτό καί ὁ ρυθμός τελέσεως τῆς θείας λειτουργίας πρέπει νά εἶναι ταχύς —κατά τά μοναστηριακά πρότυπα— καί ἡ καθαυτό ἱερο-

λογία τοῦ γάμου νά περιορισθεῖ στήν πρό τῆς ἀποσπάσεως μορφή, νά παραλειφθοῦν δηλαδή οἱ δύο πολύλογες νεώτερες εὐχές.

Προπαντός θά πρέπει νά ἐξασφαλισθεῖ ἡ συμμετοχή στή θεία κοινωνία τουλάχιστον τῶν νεονύμφων, γιατί ἄλλως δέν ἔχει νόημα ἡ τέλεση τῆς θείας λειτουργίας. Ἀκόμη οὐδέποτε θά ἔπρεπε νά ἐπιχειρηθεῖ ἡ γενίκευση τοῦ τρόπου αὐτοῦ καί μάλιστα ἡ τέλεση τοῦ γάμου σέ ἡμέρες μεγάλων συνάξεων ἤ καί κατά τήν Κυριακή.

Τό διάγραμμα πορείας τῆς ἀκολουθίας, ἐπί τῇ βάσει τῶν χειρογράφων, θά μποροῦσε νά εἶναι τό ἀκόλουθο:

– *Ὁ ἱερεύς ἐνδύεται ὅλη τήν ἱερατική του στολή καί τελεῖ τήν προσκομιδή.*

– *Ἄν προηγεῖται ὁ ὄρθρος, μετά τό ἀπολυτίκιο κάνει τελεία ἀπόλυση.*

– *Οἱ μελλόνυμφοι ἀναμένουν στόν νάρθηκα ἤ στό κάτω μέρος τοῦ ναοῦ, ὅπου τούς ὑποδέχεται ὁ ἱερεύς καί τελεῖ τόν ἀρραβῶνα, χωρίς τήν μεγάλη νεωτέρα εὐχή "Κύριε ὁ Θεός ἡμῶν, ὁ τῷ παιδί...".*

– *Κατά τήν ψαλμωδία τοῦ "Μακάριοι πάντες οἱ φοβούμενοι τόν Κύριον" (Ψαλμ. ρκζ') εἰσοδεύει μετά τῶν μελλονύμφων μέχρι τοῦ σολέως ἤ τοῦ μέσου τοῦ ναοῦ, ὅπου ἔχει εὐπρεπισθεῖ ἡ σχετική τράπεζα.*

– *Ἐκεῖ τό "Εὐλογημένη ἡ βασιλεία...", τά εἰρηνικά, ἡ πρώτη καί δευτέρα μικρά εὐχή τοῦ γάμου (οἱ δύο μεγάλες "Ὁ Θεός ὁ ἄχραντος..." καί "Εὐλογητός εἶ, Κύριε ὁ Θεός ἡμῶν..." παραλείπονται), ἡ στέψη καί τό "Κύριε ὁ Θεός ἡμῶν δόξῃ καί τιμῇ...".*

– *Μετ' αὐτό ἡ εὐχή τῆς εἰσόδου καί ἡ εἴσοδος, τά ἀπολυτίκια καί τό τρισάγιο.*
– *'Αναγνώσματα, τοῦ γάμου ἄν εἶναι καθημερινή, ἄν Κυριακή πρῶτον τῆς Κυριακῆς καί ὕστερα τοῦ γάμου ('Απόστολος τῆς Κυριακῆς καί τοῦ γάμου –Εὐαγγέλιο ὁμοίως).*
– *Ἡ ἐκτενής, μετά τήν ὁποία ἡ εὐχή "Κύριε ὁ Θεός ἡμῶν, ὁ τῇ σωτηριώδει σου οἰκονομίᾳ...".*
– *Τό χερουβικό καί τά λοιπά τῆς θείας λειτουργίας.*
– *Μετά τήν ὀπισθάμβωνο ἐξέρχεται ὁ ἱερεύς στόν σολέα ἤ στό μέσον τοῦ ναοῦ, εὐλογεῖ τό κοινόν ποτήριον, μεταδίδει στούς νεονύμφους ἀπό αὐτό, ὅπως συνήθως, καί ἀκολουθεῖ ὁ ἱερός χορός καί οἱ τελευταῖες εὐχές.*
– *"Εἴη τό ὄνομα Κυρίου..." (κατά τό ὁποῖο ὁ ἱερεύς ἐπιστρέφει στή συνήθη θέση τῆς ἀπολύσεως).*
– *"Εὐλογία Κυρίου...", καί ἀπόλυση.*

6. ΤΟ ΙΕΡΟ ΕΥΧΕΛΑΙΟ

Ἡ ἀκολουθία τοῦ ἱεροῦ εὐχελαίου τελεῖται κατά τίς ἀσκήσεις στό μάθημα τῆς Λειτουργικῆς ἐπί τῇ λήξει τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς στήν τελευταία ἑβδομάδα τῶν Νηστειῶν, κατά προτίμηση τό ἑσπέρας τῆς Τρίτης μετά τήν ἀκολουθία τῆς ἀσματικῆς παννυχίδος. Συνδυάζεται δέ καί μέ σχετική ὁμιλία, ἐναλλάξ μέ τά θέματα πού ἀναφέρονται στήν παννυχίδα. Ὁ συνδυασμός αὐτός ὁμιλίας μέ τό εὐχέλαιο κρίνεται ἀπαραίτητος, γιατί, ἐνῶ σ' αὐτό ὑπάρχει ἄφθονο βιβλικό, εὐχολογικό καί ὑμνολογικό στοιχεῖο, ἡ ἔλλειψη μυστα-

γωγικῆς διδασκαλίας ἔχει ἀφήσει τόν πολύ λαό σέ ἄγνοια καί ὡς πρός τό σκοπό καί τούς καρπούς τοῦ μυστηρίου καί ὡς πρός τά τελούμενα κατ' αὐτό. Αὐτό ἔδειξε ἀντικειμενική ἐπιστημονική ἔρευνα πού ἔγινε πρόσφατα, μεταξύ ὄχι μόνο θρησκευτικῶς ἀδιαφόρων χριστιανῶν, ἀλλά καί πολλῶν παραδοσιακά θρησκευομένων πιστῶν.

Συμμετέχουν σ' αὐτό ἑπτά ἱερεῖς καί δύο διάκονοι, κατά τήν τάξη. Οἱ ἱερεῖς φοροῦν ἐπιτραχήλιο καί φελώνιο, οἱ διάκονοι στιχάριο καί ὀράριο, στά χρώματα τῶν ἀμφίων τῆς Τεσσαρακοστῆς, ἐφ' ὅσον κατά τήν περίοδό της τελεῖται τό εὐχέλαιο.

Ἡ ἀκολουθία τελεῖται μετά τό "Ἐν εἰρήνῃ προέλθωμεν" τῆς παννυχίδος βάσει τοῦ "Κειμένου Λειτουργικῆς 15". Σ' αὐτό περιέχεται ἡ ἀκολουθία τοῦ εὐχελαίου μέ μερικές διευθετήσεις καί ἐκτενή εἰσαγωγή, ὅπου ἐξετάζονται τά πολύπλοκα ἱστορικά ζητήματα πού συνδέονται μέ τήν ἐξέλιξη καί τήν τελική διαμόρφωση τῆς ἑπταδικῆς ἀκολουθίας.

Τό προκαταρκτικό μέρος τῆς ἀκολουθίας, πού ἔχει τή μορφή ὄρθρου, παραλείπεται, κατά τήν ἀρχαία τάξη, ἐφ' ὅσον προηγεῖται ἡ παννυχίς. Ὁ κανών ψάλλεται στό τέλος τῆς ἀκολουθίας κατά τή χρίση.

Οἱ ἱερεῖς στέκονται ἡμικυκλικά, βλέποντας πρός τό λαό, γύρω ἀπό τό εὐπρεπισμένο τραπέζι μέ τήν κανδήλα τοῦ ἐλαίου καί τό δισκέλι, στό ὁποῖο ἀποτίθεται τό Εὐαγγέλιο. Ἀρχίζει δέ ἡ ἀκολουθία μέ τό "Εὐλογημένη βασιλεία...". κατά τήν ὀρθή τάξη, ἕπεται ἡ μεγάλη συναπτή ἀπό τόν πρῶτο διάκονο καί ἡ ἐκφώνηση ""Ὅτι πρέπει..." ἀπό τόν πρῶτο ἱερέα. Τήν εὐχή τοῦ καθαγιασμοῦ τοῦ ἐλαίου λέγουν οἱ ἱερεῖς ἐν χορῷ καί εὐλογοῦν τό ἔλαιον ὅλοι στή φράση " ἁγίασον καί τό ἔλαιον τοῦτο". Στή συνέχεια ψάλλονται τά τροπάρια (μόνο

τό πρῶτο καί τό τελευταῖο –τά ἐνδιάμεσα εἶναι τροπάρια ἰαματικῶν ἁγίων πού προσετίθεντο ἀπό λόγους εὐλαβείας) καί κάθε ἕνας ἀπό τούς ἑπτά ἱερεῖς, κατά τά πρεσβεῖα, καταλαμβάνει διαδοχικά τήν κεντρική θέση, εὐλογεῖ τόν ἀναγνώστη τοῦ Ἀποστόλου, λέγει τό Εὐαγγέλιο, τήν ἐκφώνηση στήν ἐκτενή ("Ὅτι ἐλεήμων...") καί τήν εὐχή καί ἐκφώνηση πού ἐπακολουθεῖ. Κατά τίς παλαιές τυπικές διατάξεις ἡ χρίση γίνεται μετά ἀπό κάθε εὐχή ἀπό τόν ἱερέα πού τή διάβασε. Ἡ νεωτέρα συνήθεια ἔχει ἁπλοποιήσει τά πράγματα καί ἡ χρίση γίνεται στό τέλος μετά τή συγχωρητική εὐχή, περισσότερο γιά λόγους τάξεως.

Οἱ εὐχές τῆς ἐκτενοῦς εἶναι ἰσάριθμες μέ τούς ἱερεῖς καί ἔχουν συντεθεῖ σέ ἴσο περίπου μῆκος ἀπό τόν πατριάρχη Ἀρσένιο τόν Αὐτωρειανό (1255 - 1260), πού εἴτε συνέθεσε δικές του εὐχές ἤ συγκόλλησε ἤ ἐπεξέτεινε παλαιότερες. Αὐτές τίθενται μέ μικρότερα στοιχεῖα, ἐνῶ παλαιές εὐχές ἐρανισμένες ἀπό ἀρχαῖα χειρόγραφα, λακωνικότερες, προτάσσονται μέ μεγαλύτερα γράμματα. Στόχος τῆς διευθετήσεως αὐτῆς εἶναι ἡ διάσωση τῆς ἑπταδικῆς παραδοσιακῆς μορφῆς τῆς ἀκολουθίας, πού λόγῳ τῶν πολυλόγων αὐτῶν εὐχῶν, πού συνήθως παραλείπονται, ἔχει χάσει τήν ἀρχική της συνοχή. Ἔτσι τό μῆκος τῆς ἀκολουθίας ἐπανέρχεται σέ λογικά ὅρια καί δίδεται χρόνος γιά τήν ψαλμωδία τῶν προκειμένων καί τῶν ἀλληλουαρίων γιά νά διακόπτεται ἡ μονοτονία τῆς συνεχοῦς ἀναγνώσεως. Ἡ εὐχή τῆς χρίσεως λέγεται μετά τή συγχωρητική εὐχή, ὅπως ἤδη εἴπαμε, καί δέν παρεμβάλλονται σ' αὐτή τά πολλά ὀνόματα τῶν ἁγίων, πού εἰσήχθησαν στή νεωτέρα πράξη.

Στό Παράρτημα (3) δημοσιεύεται τό διάγραμμα ἑσπερινοῦ καί ὄρθρου γιά τό εὐχέλαιο, πού ἀπαντᾶ σέ ὁρισμένα χειρόγραφα, γιά ὅσους τυχόν θέλουν νά τελέσουν εἰδική μικρή

ἀγρυπνία, καθώς ἐπίσης καί σχεδιάγραμμα (4) λειτουργίας μέ ἐνσωματωμένο σ' αὐτή τό εὐχέλαιο κατά τήν ἀρχαία τάξη. Τέλος στό Παράρτημα 5 παρατίθεται τό διάγραμμα ἀκολουθίας τοῦ εὐχελαίου "κατ' ἐπιτομήν", ὅπως ἀπαντᾶ στό Μικρό Εὐχολόγιο ἤ Ἁγιασματάριο τῆς ἐκδόσεως Ρώμης 1954.

Μέ τήν τέλεση τοῦ εὐχελαίου στά φροντιστήριά μας, παράλληλα μέ τόν ἁγιασμό πού παρέχεται μέ τήν τέλεσή του καί τήν ἐποπτεία πού μᾶς προσφέρει στό μάθημα τῆς Λειτουργικῆς, ἐπιδιώκεται νά δοθεῖ ἕνα ὑπόδειγμα, κατά τό ὁποῖο, ἡ τόσο φθαρμένη στήν πράξη ἀκολουθία αὐτή, μπορεῖ νά ἐπαναποκτήσει μιά εὐπρεπή καί βιώσιμη μορφή.

Τό κύρυγμα γίνεται πρίν ἀπό τήν συγχωρητική εὐχή.

7. Η ΑΚΟΛΟΥΘΙΑ ΤΟΥ ΜΙΚΡΟΥ ΑΓΙΑΣΜΟΥ

Ἡ ἀκολουθία τοῦ μικροῦ ἁγιασμοῦ τελεῖται στά φροντιστήριά μας ὅποια Πέμπτη τύχει σέ πρωτομηνιά, συνήθως ἀνά διετία. Ὁ σκοπός τῆς τελέσεως εἶναι ἀνάλογος μ' ἐκεῖνον τοῦ εὐχελαίου. Τελεῖται δέ μόνον ὁ ἁγιασμός γιά νά εἶναι δυνατή ἡ τέλεσή του μέ κάθε ἄνεση καί κατά τρόπο πού νά ἀποτελεῖ ὑπόδειγμα ἀκριβοῦς καί εὐπρεποῦς τελέσεως καί ἐκτός Σχολῆς. Ἡ πλήρης ἀποκατάσταση τῆς ἀκολουθίας ἔχει γίνει βάσει τῶν χειρογράφων στό τεῦχος 11 τῆς σειρᾶς "Κείμενα Λειτουργικῆς", βάσει τοῦ ὁποίου καί τελεῖται. Ἡ βασική διαφορά ἀπό τά ἐν χρήσει κείμενα εἶναι ὅτι τά κατ' ἀλφάβητον τροπάρια τῆς ἀρχῆς τῆς ἀκολουθίας ἀποκαθίστανται στήν ἀρχική τους θέση, ὡς στιχηρά δηλαδή τοῦ ν' ψαλμοῦ καί τῆς ᾠδῆς τῆς Θεοτόκου. Ὁμοίως βάσει τῶν κωδίκων ἀποκαθίσταται καί ἡ ἰδιόρρυθμος ἐκτενής πρό τῆς ἀπολύσεως.

Ὁ ἱερεύς ἐνδύεται ἐπιτραχήλιο καί φελώνιο καί ὁ διάκονος στιχάριο καί ὀράριο καί ἐξέρχονται μετά θυμιατοῦ καί τοῦ τιμίου σταυροῦ στό μέσον τοῦ ναοῦ, ὅπου ἡ προευπρεπισμένη τράπεζα μέ τή λεκάνη τοῦ ὕδατος, κατά τήν ψαλμωδία τοῦ τροπαρίου "Τῆς εὐσπλαγχνίας τήν πύλην...". Κατά τά εἰρηνικά δέν εὐλογεῖται τό ὕδωρ, ἀλλά κατά τήν καθιαγιαστική εὐχή. Κατά τό "Σῶσον, Κύριε, τόν λαόν σου..." ἐμβαπτίζεται ὁ τίμιος σταυρός τρίς, ὄρθιος στό νερό, κατά μίμηση τῆς ἀναπαραστάσεως τοῦ βαπτίσματος τού Κυρίου, πού γίνεται καθ' ὅμοιο τρόπο στόν ἁγιασμό τοῦ ὕδατος κατά τά Θεοφάνεια. Τό σκεῦος τοῦ νεροῦ πρέπει νά ἔχει ἀνάλογες διαστάσεις γιά νά εἶναι δυνατή ἡ κατάδυση καί ἀνάδυση τοῦ σταυροῦ ὀρθίου.

Κατά τόν τύπο πού εἶναι διατεταγμένη ἡ ἀκολουθία τοῦ μικροῦ ἁγιασμοῦ παρουσιάζει μιά σεμνή ἱεροπρέπεια καί μπορεῖ νά σταθεῖ αὐτοτελῶς ὡς ἀνεξάρτητη ἀκολουθία. Βέβαια στή μορφή αὐτή δέν εἶναι εὔκολο νά τελεσθεῖ ἐκτός τοῦ ναοῦ, ἰδίως σέ διάφορες ἐπίσημες ἤ ἀνεπίσημες περιστάσεις, πρός τίς ὁποῖες ἔχει συνδεθεῖ ἡ ἀκολουθία αὐτή. Ἡ ἀνάγκη αὐτή προκάλεσε καί τήν ἐπιτομή της, ὑπό τήν ὁποία τήν συναντοῦμε σέ νεώτερα ἔντυπα Εὐχολόγια. Ἡ ἐπιτομή ἐπετεύχθη μέ τήν παράλειψη τῶν πολλῶν τροπαρίων, καί ἰδίως τῶν κατ' ἀλφάβητον καί τῆς καθαγιαστικῆς εὐχῆς. Καί εἶναι μέν ἀληθές ὅτι ἡ καθαγιαστική εὐχή ("Κύριε ὁ Θεός ἡμῶν ὁ μέγας τῇ βουλῇ..."), καθώς καί ἡ ἄλλη πού ἀντ' αὐτῆς συνήθως λέγεται ("Ὁ Θεός ὁ μέγας καί ὕψιστος...") εἶναι ἐκτενέστατες καί πολύλογες καί μάλιστα χωρίς σαφή ἐπίκληση τοῦ ἁγίου Πνεύματος, ἀλλά ἡ παράλειψή τους εἶναι ἀδιανόητη. Χωρίς καθαγιαστική εὐχή εἶναι κάτι σάν λειτουργία χωρίς εὐχή ἀναφορᾶς. Δέν ἔχουμε δηλαδή τέλεση ἁγιασμοῦ. Γιά τήν

ἀποφυγή τῆς ἐκτενοῦς εὐχῆς θά μποροῦσε νά λεχθεῖ ἄλλη σύντομη, ὅπως αὐτές πού εἶναι στό Παράρτημα, ἰδίως ἡ ὑπ' ἀριθμ. 3 ("Ὁ Θεός, ὁ Θεός ἡμῶν, ὁ τό πικρόν ὕδωρ...") ἤ ἡ ὑπ' ἀριθμ. 4 ("Κτίστα τῶν ὑδάτων..."). Στίς περιστατικές τελέσεις τοῦ ἁγιασμοῦ μετά τόν ραντισμό προστίθεται εἰδική εὐχή ἀπό τίς παλαιές ἤ τίς νεώτερες πού ὑπάρχουν στά Εὐχολόγιά μας κατά περίσταση.

Στίς περιστατικές ἀκολουθίες ἁγιασμῶν συνηθίζεται ἐπίσης ἡ ἀντικατάσταση τῶν περικοπῶν μέ ἄλλες, πού νά ἀναφέρονται στά εἰδικά θέματα γιά τά ὁποῖα τελεῖται ὁ ἁγιασμός (σχολεῖα, εὐλογία ἔργων, ἀγρῶν, οἰκιῶν κ.λπ.). Οἱ ὑπάρχουσες στήν ἀκολουθία περικοπές (Ἑβρ. β' 11-18 καί Ἰωάν. ε' 1-4) ἀναφέρονται στήν ἴαση ἀσθενῶν. Σάν παράδειγμα συντετμημένης καί προσαρμοσμένης στίς εἰδικές περιστάσεις ἀκολουθίας, δημοσιεύουμε στό Παράρτημα τήν ἀκολουθία τοῦ ἁγιασμοῦ πού τελέσθηκε στά ἐγκαίνια τοῦ κτιρίου τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τήν 11η Μαΐου 1971.

8. ΑΚΟΛΟΥΘΙΑ ΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟΝ ΝΑΟΥ - ΘΥΡΑΝΟΙΞΙΑ

Τήν 11η Μαΐου 1971, ἡμέρα τῆς μνήμης τῶν ἁγίων Θεσσαλονικέων ἱεραποστόλων Κυρίλλου καί Μεθοδίου, κατετέθη ὁ θεμέλιος λίθος πανεπιστημιακοῦ ναοῦ στό γήπεδο τοῦ ἀθλητικοῦ συλλόγου "Ἡρακλῆς" μεταξύ Πανεπιστημιουπόλεως Θεσσαλονίκης καί τῶν φοιτητικῶν Ἑστιῶν. Ὁ ναός, πού δέν ἀνηγέρθη ποτέ, θά ἐτιμᾶτο ἐπ' ὀνόματι τῶν ἀνωτέρω δύο ἁγίων. Μέ τήν εὐκαιρία ἐκείνη ἐπρόκειτο νά τελεσθεῖ ἡ ἀκολουθία τοῦ ἁγιασμοῦ, ὅπως συνηθίζεται νά γίνεται ἐσχάτως στήν Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος. Ἡ ἀναδίφηση ὅμως τῶν χειρο-

γράφων καί τῶν ἄλλων πηγῶν ἔδειξε ὅτι οὐδέποτε ἐτελεῖτο ἀκολουθία ἁγιασμοῦ κατά τή θεμελίωση ναῶν. Ὑπῆρχε εἰδική ἀκολουθία, πού λόγῳ τῆς ἀμαθείας καί τῶν δυσχερῶν περιστάσεων τοῦ γένους τῶν χριστιανῶν εἶχε περιπέσει σέ ἀχρησία. Ἐκ τῆς ἀφορμῆς λοιπόν ἐκείνης ἔγινε ἡ ἀποκατάσταση τῆς ὀρθῆς καί παραδοσιακῆς τάξεως καί ἐδημοσιεύθη στό ὑπ' ἀριθμ. 7 τεῦχος τῶν "Κειμένων Λειτουργικῆς", πού κυκλοφορήθηκε τότε σέ πρώτη ἔκδοση.

Ἡ ἀκολουθία τελεῖται ἀπό ἀρχιερέα καί εἶναι ἁπλή καί σύντομη. Περιλαμβάνει τό τρισάγιο κ.λπ., τή θυμίαση τῶν θεμελίων τοῦ ναοῦ, ἐνῶ ψάλλονται ἀπό τό χορό τροπάρια ἐρανισμένα ἀπό τήν ἀκολουθία τῶν ἐγκαινίων, τό ἀπολυτίκιο τοῦ ἁγίου τοῦ ναοῦ καί τό ἀπολυτίκιο τῶν ἐγκαινίων. Στή συνέχεια λέγεται ἡ μεγάλη συναπτή μέ εἰδικές αἰτήσεις γιά τήν περίσταση, ἡ εὐχή τοῦ θεμελίου, ἡ κατάθεση τοῦ θεμελίου καί τῆς ἀναμμένης κανδήλας, ἡ εὐχή τῆς κεφαλοκλισίας καί ἡ ἀπόλυση. Στήν εἰσαγωγή ἐκτίθενται λεπτομερῶς τά ἀφορῶντα στήν ἱστορία καί στόν καταρτισμό τῆς ἀκολουθίας αὐτῆς καί στή διάκρισή της ἀπό τήν ἀκολουθία τοῦ σταυροπηγίου, στό δέ Παράρτημα συγκεντρώνονται οἱ εὐχές "εἰς σταυροπήγιον" καί παρατίθεται τό σχετικό ὑπόμνημα τοῦ ἁγίου Συμεών Θεσσαλονίκης ἀπό τόν "Διάλογό" του (κεφ. ρα'). Ἡ ἀκολουθία χρησιμοποιήθηκε καί σέ ἄλλες θεμελιώσεις ναῶν, πού εἶχαν αἴσια ἔκβαση.

Ἡ Θεολογική Σχολή τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης ἀπέκτησε πρό τινων ἐτῶν καί εὐπρεπές παρεκκλήσιο στόν τρίτο ὄροφο τοῦ κτιρίου της. Κατά τήν πρώτη ἀρχιερατική λειτουργία θά ἔπρεπε κατά τό νεώτερο ἔθος νά τελεσθοῦν τά λεγόμενα **"Θυρανοίξια"**. Πρόκειται γιά μιά ἰδιόρρυθμη ἀκολουθία, πού δέν ἔχει σχέση μέ τό περιεχόμενο τοῦ ὅρου

καί τή χρήση του κατά τήν ἀρχαία ἤ ἔστω τήν νεωτέρα ἐποχή. Εἶναι δηλαδή ἕνα εἶδος πανηγυρικῆς ἐνάρξεως λειτουργίας νεοδμήτου ναοῦ, πρό τῆς τελέσεως τῶν ἐγκαινίων του. Κατ' ἀκρίβειαν καί σύμφωνα μέ τούς κανόνες καί τήν ἀρχαία πράξη ὁ ἀρχιερεύς δέν ἐπιτρέπεται νά λειτουργήσει σέ μή ἐγκαινιασμένο ναό. Ἡ νεωτέρα πράξη δέν τό προσέχει αὐτό καί συμβιβάζει τρόπον τινά τά πράγματα μέ τά "θυρανοίξια".

Γιά τήν περίπτωση τοῦ ναοῦ μας ἔγινε μιά ἐπιλογή τροπαρίων ἀπό τήν ἀκολουθία τῶν ἐγκαινίων τοῦ ναοῦ τῆς Ἀναστάσεως τῶν Ἱεροσολύμων (13 Σεπτεμβρίου), πού ψάλλεται καί στά ἐγκαίνια ναῶν, καθώς καί μερικῶν τροπαρίων ἀπό τόν κανόνα τῆς ἴδιας ἑορτῆς. Στή συνέχεια ὁ ἀρχιερεύς διάβασε τήν ὡραία εὐχή τῶν ἐγκαινίων "Ὁ Θεός καί Πατήρ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὁ ὤν εὐλογητός εἰς τούς αἰῶνας..." καί μετά τό ἀπολυτίκιο τοῦ ναοῦ ("Εὐλογητός εἶ, Χριστέ ὁ Θεός ἡμῶν...") τελέσθηκε ἡ θεία λειτουργία τοῦ ἱεροῦ Χρυσοστόμου μέ προκείμενο, Ἀπόστολο, ἀλληλουάριο, Εὐαγγέλιο καί κοινωνικό τῶν ἐγκαινίων. Ἔτσι καταρτίσθηκε μιά ὅσο γίνεται βιώσιμη ἀκολουθία "θυρανοιξίων".

Ἡ **ἀκολουθία τῶν ἐγκαινίων ναοῦ** δέν περιλαμβάνεται στή σειρά τῶν ἐκδοθέντων "Κειμένων Λειτουργικῆς", οὔτε δόθηκε ποτέ ἡ δυνατότητα ἐποπτείας στά πλαίσια τῶν ἀσκήσεων Λειτουργικῆς. Μόνο μιά παρατήρηση, πού ἔγινε στή σημερινή τάξη τῶν ἐγκαινίων, ἀξιοποιήθηκε ἀπό ὁρισμένους ἀρχιερεῖς σέ ἀρκετά ἐγκαίνια ναῶν. Περί τό τέλος τῆς ἀκολουθίας τῶν ἐγκαινίων σέ πολλά χειρόγραφα σημειώνεται ὅτι ἄν ὁ ἀρχιερεύς "ἀδυνατῇ ἤ ἀρρωστῇ" κάνει ἀπόλυση καί τελεῖ τήν ἑπομένη τή θεία λειτουργία. Ἄν ὅμως "ἱκανῶς ἔχῃ", συνάπτει τή θεία λειτουργία στήν ἀκολουθία τῶν ἐγκαινίων ἀπό τοῦ τρισαγίου. Παραλείπονται δηλαδή τά ἀντίφωνα καί

ἡ εἴσοδος, ἡ ὁποία ἔχει ἤδη γίνει στήν ἀρχή, πού διαβάζεται μάλιστα καί ἡ εὐχή τῆς εἰσόδου τῆς θείας λειτουργίας. Ἔτσι κερδίζεται σχεδόν ἕνα ἡμίωρο πρός ὄφελος τοῦ καταπονημένου ἀπό τή μακρά ἀκολουθία κλήρου καί λαοῦ.

Κατά τήν ἀρχαία, λησμονημένη δέ σήμερα τάξη, κατά τά ἐγκαίνια καί κατά τήν ἀνάμνηση τῶν ἐγκαινίων τῶν ναῶν στή θεία λειτουργία ψάλλεται ἀντί χερουβικοῦ ὁ ἀρχαῖος ὕμνος "Σιγησάτω πᾶσα σάρξ βροτεία...".

9. Η ΜΟΝΑΧΙΚΗ ΚΟΥΡΑ

Ἡ ἀκολουθία τοῦ μεγάλου σχήματος προβλέπεται νά περιληφθεῖ στά "Κείμενα Λειτουργικῆς" καί ἔχει γίνει ἀρκετή προεργασία. Βασικό πόρισμα εἶναι ὅτι ἡ λαμπρή αὐτή ἀπό ἄποψη περιεχομένου ἀκολουθία δέν τελεῖται σέ ἑσπερινούς ἤ σέ ἄλλη εὐκαιρία ἀνεξάρτητα ἀπό τή θεία λειτουργία. Κατά σαφεῖς διατάξεις τῶν χειρογράφων ὁ ὑποψήφιος μοναχός προσφέρεται μετά τήν εἴσοδο τῆς θείας λειτουργίας, γίνεται ἡ κατήχησις καί ἡ κουρά καί ἡ ἔνδυση τοῦ νεοκούρου καί ἀμέσως ἀκολουθεῖ ἡ συναπτή τοῦ τρισαγίου στήν ἀνεπτυγμένη της μορφή (εἶναι ἡ μόνη περίπτωση πού διατηρεῖται), τό "Ὅσοι εἰς Χριστόν..." ἀντί τοῦ τρισαγίου, τά ἀναγνώσματα, ἡ ἐκτενής καί τά λοιπά τῆς θείας λειτουργίας. Τό "ἀπολουτρόν τοῦ μεγάλου καί ἀγγελικοῦ σχήματος" γίνεται τήν ὀγδόη ἡμέρα καί, φυσικά, δέν προβλέπεται ἡ χειροτονία εἰς διάκονον τήν ἑπομένη, ὅπως κατήντησε νά γίνεται ἀπό πολλούς σήμερα.

10. ΤΑ ΙΕΡΑ ΜΝΗΜΟΣΥΝΑ

Μνημόσυνα ἔχουν τελεσθεῖ πολλές φορές στίς συνάξεις μας εἴτε στή συνεπτυγμένη μορφή γιά τήν ἀνάπαυση τῆς ψυχῆς κεκοιμημένων καθηγητῶν τῆς Σχολῆς ἤ ἄλλων προσφιλῶν προσώπων ἤ στήν πλήρη τους μορφή ὡς κοινά μνημόσυνα. Στήν πρώτη τους μορφή συνάπτονται στή θεία λειτουργία μετά τό δεύτερο "Εἴη τό ὄνομα Κυρίου εὐλογημένον...", ἐφ' ὅσον εἶναι καθημερινή ἡμέρα, ἐκτός δηλαδή Κυριακῆς, λέγονται τά εὐλογητάρια, τό "Μετά τῶν ἁγίων...", τά τέσσερα νεκρώσιμα "Μετά πνευμάτων...", ἡ νεκρώσιμος συναπτή καί ἡ εὐχή "Ὁ Θεός τῶν πνευμάτων...". Μετά τήν ἐκφώνηση "Ὅτι σύ εἶ ἡ ἀνάστασις...", ἀμέσως τό τρίτο "Εἴη τό ὄνομα..." καί ἡ συνήθης ἀπόλυση τῆς θείας λειτουργίας (ὄχι ἡ νεκρώσιμος).

Τά κοινά μνημόσυνα, κατά τό 20ό τεῦχος τῶν "Κειμένων Λειτουργικῆς", τελοῦνται σπανιότερα, σχεδόν μιά φορά ἀνά τετραετία σέ μικρή ἀγρυπνία πού διοργανώνεται ἐκτάκτως ἕνα Σάββατο τῶν Νηστειῶν (Παρασκευή πρός Σάββατο), ἐκτός ἀπό τό Σάββατο τῆς Ε' Ἑβδομάδος (τοῦ Ἀκαθίστου) φυσικά καί τό Σάββατο τοῦ Λαζάρου λόγῳ τῆς δεσποτικῆς ἑορτῆς, πού ἐμπίπτει ὅμως σέ περίοδο διακοπῆς τῶν μαθημάτων. Ἡ μικρή ἀγρυπνία ἀρχίζει κατά τίς 9 μ.μ. καί τελειώνει κατά τή 1 π.μ. μαζί μέ τή θεία λειτουργία. Ἡ ἐπιμηνόσυνος ἀκολουθία ("παννυχίς" κατά τήν σλαβωνική ὁρολογία) εἶναι ἀρκετά ἐκτενής, ἀκολουθεῖ δέ τόν τύπο τοῦ ὄρθρου μέ στοιχεῖα τῆς ἀσματικῆς παννυχίδος, ἔχει δέ πλουσιότατο βιβλικό καί ὑμνογραφικό ὑλικό. Στό Παράρτημα ὑπάρχουν ἄλλα ἀξιοποιήσιμα στοιχεῖα, ὁ ἄμωμος κατ' ἐπιτομήν (Α'), τά νεκρώσιμα εὐλογητάρια στήν πλήρη τους μορφή (Β'), ἄλλος κα-

νών "εἰς κοιμηθέντας τοῦ πλ. δ' ἤχου (Γ'), τό νεκρώσιμο κοντάκιο "Μετά τῶν ἁγίων..." πλῆρες (Δ'), τά ὀκτώ νεκρώσιμα ἰδιόμελα τοῦ Δαμασκηνοῦ κατά τούς ὀκτώ ἤχους (Ε'), δώδεκα νεκρώσιμες εὐχές (ΣΤ') καί τά ἑπτά ἀποστολοευαγγέλια εἰς κοιμηθέντας (Ζ'). Ἀπό αὐτά μποροῦν νά χρησιμοποιηθοῦν, στά πλαίσια πού ἐπιτρέπει ὁ χρόνος, μερικά, ἰδίως τά εὐλογητάρια καί τό λαμπρό κοντάκιο. Στή θεία λειτουργία διαβάζεται ἕνα ζεῦγος ἀναγνωσμάτων κατ' ἐκλογήν καί μπορεῖ νά ψαλεῖ ὁ ἄμωμος κατ' ἐπιτομήν ἀντί κοινωνικοῦ, (ἐκτός ἐννοεῖται Κυριακῆς). Στήν εἰσαγωγή γράφονται πολλά γιά τήν ἱστορική ἐξέλιξη τῆς ἀκολουθίας αὐτῆς, πού ἀνασυρομένη ἀπό τήν ἀφάνεια μπορεῖ νά ἀποτελέσει μιά θαυμάσια εὐκαιρία προσευχῆς γιά τούς κεκοιμημένους σέ τακτά Σάββατα σέ κοιμητηριακούς ναούς καί κατά ἕνα Σάββατο τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς στούς ἐνοριακούς ναούς. Τό ἄφθονο καί ἐκλεκτό λειτουργικό της ὑλικό μπορεῖ νά δώσει θέματα καί περιεχόμενο σέ ὁμιλίες καί νά βοηθήσει στόν περιορισμό τῶν ὑπερβολῶν πού προκαλοῦνται ἀπό τήν ἐξατομίκευση τῶν ὑπέρ τῶν κεκοιμημένων τρισαγίων, ἰδίως στά κοιμητήρια τῶν μεγάλων πόλεων.

Σημειωτέον ὅτι μνημόσυνα δέν τελοῦνται κατά τίς μεγάλες δεσποτικές ἑορτές καί οὔτε, κατ' ἀκρίβειαν, καί τήν Κυριακή. Οἱ ἀνάγκες τῆς ζωῆς στίς πόλεις κατ' οἰκονομίαν ὁδήγησαν στήν τέλεση μνημοσύνων καί κατά τίς ἑορτάσιμες καί ἀναστάσιμες αὐτές ἡμέρες. Χωρίς νά ἐγκαταλείπεται ἡ προσπάθεια κατηχήσεως τῶν χριστιανῶν, ὥστε νά προτιμοῦν τά Σάββατα κατά τά μνημόσυνά τους, θά πρέπει πάντα νά λαμβάνεται πρόνοια νά μήν ὑπερκαλύπτεται ὁ ἀναστάσιμος χαρακτήρας τῆς Κυριακῆς καί νά μή συμπλέκονται νεκρώσιμα καί ἀναστάσιμα. Ἔτσι κατά τίς Κυριακές δέν μπορεῖ νά ψάλ-

λεται τό κοντάκιο "Μετά τῶν ἁγίων..." στή θεία λειτουργία, οὔτε ὁ ἄμωμος κατά τό κοινωνικό, οὔτε νά ἐφαρμόζεται τό σχῆμα τῶν καθημερινῶν κατά τήν παρεμβολή τοῦ μνημοσύνου στό "Εἴη τό ὄνομα...", πού γράψαμε πιό πάνω. Ἡ κατ' οἰκονομίαν τέλεση τοῦ ἑσπερινοῦ τῆς γονυκλισίας τήν Κυριακή τῆς Πεντηκοστῆς τό πρωΐ μᾶς δίνει ἕνα καλό παράδειγμα. Νά γίνεται πρῶτα ἡ τελεία ἀπόλυση τῆς θείας λειτουργίας καί ὕστερα νά τελεῖται τό μνημόσυνο ὡς ξεχωριστή τελετή. Ἔτσι τουλάχιστον φαίνεται τό κατ' οἰκονομίαν καί τηροῦνται τά προσχήματα.

Ἰδιαίτερη προσοχή χρειάζεται στή χρήση τῆς ἀρχαιοτάτης θαυμασίας εὐχῆς "Ὁ Θεός τῶν πνευμάτων..." πού τείνει νά παραγκωνισθεῖ ἀπό μεταγενέστερες καί ἀδόκιμες πολύλογες συγχωρητικές εὐχές. Ὁμοίως ἀπαράδεκτη εἶναι καί ἡ αὔξηση ἤ μείωση τῶν τροπαρίων ἀνάλογα μέ τίς οἰκονομικές δυνατότητες τῶν συγγενῶν τῶν νεκρῶν. Μερικοί σέ ἄλλους ἀρχίζουν ἀπό τά εὐλογητάρια καί σέ ἄλλους ἀπό τό "Ἡ μόνη ἁγνή...".

11. ΠΕΡΙΣΤΑΤΙΚΕΣ ΑΚΟΛΟΥΘΙΕΣ

Στό Βυζαντινό Εὐχολόγιο περιέχονται, ἐκτός ἀπό τίς ἀκολουθίες τῶν μυστηρίων καί τῶν ἄλλων ἱερῶν τελετῶν, εἰδικές ἀκολουθίες σέ διάφορες περιστάσεις, πού ἀφοροῦν σέ ποικίλης φύσεως γεγονότα τῆς δημοσίας ζωῆς καί κυρίως σέ κινδύνους καί συμφορές τοῦ λαοῦ. Τέτοιες εἶναι οἱ ἀκολουθίες ἤ εὐχές σέ λιμούς καί λοιμούς, σεισμούς, ἐπιδρομές ἐθνῶν καί πολέμους, ἀνομβρίες, τρικυμίες κ.ο.κ. Ἀπό αὐτές ἄλλες ἀποτελοῦνται ἀπό μιά καί μόνη εὐχή, ἄλλες ἔχουν περισσότερες

εὐχές, τροπάρια, κανόνες καί ἀναγνώσματα. Εἶναι δέ τά κείμενα αὐτά, ἄλλα ἐπώνυμα καί ἄλλα ἀνώνυμα, σύντομα ἤ ἐκτενέστατα, διαφόρων δέ ἐποχῶν, παλαιότατα ἤ καί νεώτερα. Μέρος ἀπό τίς περιστατικές αὐτές ἀκολουθίες ἔχουν τή μορφή λιτανείας, πού πολλές φορές διασώζει ἀρχαϊκά καί μάλιστα ἀσματικά στοιχεῖα, καί γιά τοῦτο εἶναι ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρουσες.

Ὡς δεῖγμα τέτοιας ἀκολουθίας περιελήφθη στή σειρά τῶν "Κειμένων Λειτουργικῆς" ἡ **"ἀκολουθία εἰς φόβον σεισμοῦ"** (τεῦχος ὑπ' ἀριθμ. 14). Ἀφορμή γιά τή σύνταξή του ἔδωσε ὁ μεγάλος σεισμός τῆς Θεσσαλονίκης τῆς 20ῆς Ἰουνίου 1978. Στά λειτουργικά μας βιβλία ὑπάρχει πλῆθος παραδοσιακοῦ ὑλικοῦ, ὑπό μορφήν τροπαρίων, κανόνων καί εὐχῶν, ἐγκατεσπαρμένο στά Εὐχολόγια καί στά Μηναῖα, ἀλλά καί σέ χειρόγραφα, ἀνέκδοτα ἤ ἐκδεδομένα. Ἡ Ἀνατολή δοκιμάζεται συχνά ἀπό σεισμούς, μερικοί δέ ἀπό αὐτούς παρέμειναν στή μνήμη τῶν γενεῶν μέ τήν ἀναγραφή τους στό ἑορτολόγιο τῆς Ἐκκλησίας (7 καί 26 Ὀκτωβρίου, 14 Δεκεμβρίου, 26 Ἰανουαρίου, 17 Μαρτίου, 16 Αὐγούστου, Δευτέρα μετά τήν Πεντηκοστή κ.ἄ.). Ἡ 26η Ὀκτωβρίου μάλιστα ἔχει εἰδική ἀκολουθία στό Μηναῖο, πού συμψάλλεται μέ τήν ἀκολουθία τοῦ ἁγίου Δημητρίου. Ὅλο αὐτό τό ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρον ὑλικό παρουσιάζεται στήν εἰσαγωγή καί στό παράρτημα, ὅσο δέν ἀξιοποιήθηκε στήν σύνταξη τῆς νέας ἀκολουθίας πού ἀποτελεῖ τό κύριο μέρος τοῦ κειμένου.

Σ' αὐτό ἔγινε προσπάθεια τό χύδην αὐτό παραδοσιακό ὑλικό νά μπεῖ σέ μιά κατάλληλη γιά τά σημερινά λειτουργικά δεδομένα ἀκολουθία, σέ μιά νέα δηλαδή σειρά πού θά μποροῦσε νά χρησιμοποιηθεῖ σέ μιά εἰδική ἀγρυπνία, πού θά ἐτελεῖτο σέ κάθε περίσταση καί στήν κατ' ἔτος ἀνάμνηση τοῦ

σεισμοῦ τῆς Θεσσαλονίκης ἤ ὅπου ἀλλοῦ. Πράγματι μ' αὐτή τή μορφή τελέσθηκε στά φροντιστήριά μας καί τελεῖται κατ' ἔτος στό ναό τοῦ ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης τή νύχτα τῆς 19ης πρός τήν 20ή Ἰουνίου.

Εἶναι δέ ἡ ἀκολουθία ἑσπερινός καί ὄρθρος, κατά τήν τάξη τῶν ἀγρυπνιῶν, μέ ὅλα τά κινητά στοιχεῖα, τροπάρια, προκείμενα, ἀναγνώσματα, εὐχές κ.λπ. ἐρανισμένα ἀπό τά ἔντυπα καί τά χειρόγραφα μέ μόνο θέμα τήν ἀπειλή τοῦ σεισμοῦ. Ὁμοίως τά κινητά μέρη τῆς θείας λειτουργίας, ἀντίφωνα, εὐχές ἀντιφώνων, προκείμενο, ἀλληλουάριο, ἀναγνώσματα, ἐκτενής καί κοινωνικό ἀναφέρονται στούς σεισμούς καί ἔχουν συναρμολογηθεῖ ἀπό τίς τάξεις τῶν ἀντιφώνων καί τῆς λειτουργίας πού γινόταν ἐξ ἀφορμῆς σεισμῶν καί μαρτυροῦνται ἀπό τίς διάφορες πηγές καί τούς κώδικες.

Στό Παράρτημα δημοσιεύονται πέντε παλαιές εὐχές εἰς σεισμόν, τό κοντάκιο εἰς σεισμόν καί ἐμπρησμόν Ρωμανοῦ τοῦ μελωδοῦ ὁλόκληρο (Β'), καθώς καί ἐκλογή στίχων ψαλμικῶν μέ τό ἴδιο θέμα.

12. Η "ΜΕΓΑΛΗ ΕΒΔΟΜΑΣ" ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

Τό Πανεπιστήμιό μας ἔχει τό μοναδικό προνόμιο νά εἶναι ἱδρυμένο στήν πόλη τοῦ ἁγίου Δημητρίου καί νά ἔχει προστάτη καί ἔμβλημα τόν μυροβλύτη ἅγιο. Ἡ μνήμη του, συνδυασμένη μέ τήν ἀνάμνηση τῆς κατ' οἰκονομίαν Θεοῦ, ἀπελευθερώσεως τῆς Θεσσαλονίκης κατά τήν 26η Ὀκτωβρίου 1912, ἑορτάζεται πανηγυρικά κάθε χρόνο μέ ποικίλες ἐκδηλώσεις. Κέντρο, φυσικά, ἦταν ὁ ναός του καί οἱ σ' αὐτόν τελούμενες ἱερές ἀκολουθίες, πού ἐτελοῦντο βάσει τῶν προδιαγραφῶν

τοῦ Μηναίου. Αὐτό περιέχει τήν κοινῶς κρατοῦσα τάξη καί ὑμνογραφία. Μέ τήν ἅλωση τῆς πόλεως ἀπό τούς Τούρκους (1430) καί τή μετατροπή σέ ἰσλαμικό τέμενος τοῦ μεγάλου ναοῦ τοῦ μεγαλομάρτυρος (1493) λησμονήθηκε ὅτι κατά τή βυζαντινή ἐποχή ὑπῆρχε εἰδική ὑμνογραφία καί εἰδικές ἀκολουθίες πλαισίωναν τόν ἑρτασμό τῆς ἡμέρας τῆς μνήμης του, πού ἔφθασαν στό ἀποκορύφωμά τους κατά τήν ἀρχιερατεία τοῦ ἁγίου Συμεών (1416/17 - 1429). Ἤδη καί πρίν ἀπό αὐτόν ἡ μνήμη τοῦ ἁγίου Δημητρίου παραλληλιζόταν πρός τό Πάσχα καί ἡ ὑμνογραφία ἀκολουθοῦσε τά πρότυπα τῆς μεγάλης αὐτῆς ἑορτῆς γιά νά ἐξάρει τή σπουδαιότητά της. Ὁ ἅγιος Συμεών συνέθεσε κανόνες, τριώδια, διώδιο, τετραώδιο καί τροπάρια, προσόμοια πρός τά ἀντίστοιχα τῆς Μεγάλης Ἑβδομάδος, δημιουργώντας ἔτσι μιά προεόρτιο "Μεγάλη Ἑβδομάδα" καί ὁλοκληρώνοντας τή μίμηση. Αὐτή κατά βάση φέραμε στό φῶς μέ τήν ἔκδοση τοῦ "Κειμένου Λειτουργικῆς 17", ἀνθολογώντας καί ἄλλα ὑμνογραφικά κείμενα ἀπό τήν πλούσια γιά τόν ἅγιο Δημήτριο ὑμνογραφία καί διαμορφώνοντας τίς προεόρτιες ἀκολουθίες κατά τά σύγχρονα δεδομένα τοῦ τυπικοῦ καί τῆς ἰσχυούσης λειτουργικῆς τάξεως. Ἔτσι γιά κάθε μιά ἀπό τίς ἑπτά προεόρτιες ἡμέρες καί τήν κυρία ἡμέρα τῆς ἑορτῆς προβλέπεται ἰδιαίτερη ἀκολουθία ἑσπερινοῦ καί ὄρθρου γιά νά εἶναι δυνατή ἡ τέλεση μικρῆς ἀγρυπνίας κατά τόν τύπο τῶν ἡμερῶν τῆς Μεγάλης Ἑβδομάδος. Ἤδη οἱ ἀκολουθίες αὐτές ἔχουν εἰσαχθεῖ στόν ναό τοῦ πολιούχου, γιά τόν ὁποῖο κυρίως καί προορίζονται, ἀλλά καί σέ ἄλλους ναούς πού τιμῶνται ἀπ' ὀνόματι τοῦ ἁγίου καί ἐκτός Θεσσαλονίκης.

Στά φροντιστήριά μας, μέ πρωτοβουλία τῶν φοιτητῶν, ἔχουν κατά καιρούς τελεσθεῖ μικρές ἀγρυπνίες κατά τίς προ-

εόρτιες ἡμέρες τοῦ ἁγίου Δημητρίου. Ἡ ἀκολουθία τελεῖται μέ βάση τήν ἀνωτέρω ἔκδοση, ὅποια ἡμέρα τύχει ἡ ἀγρυπνία. Οἱ ἡμέρες ὑπολογίζονται μέ βάση τήν 26η Ὀκτωβρίου ἀνάστροφα μέχρι τήν "Μεγάλη Δευτέρα" (20 Ὀκτωβρίου) καί "Κυριακή Βαΐων" τήν 19η ἤ τήν πρό αὐτῆς Κυριακή. Κατά τόν ἴδιο τρόπο, κατά μίμηση τῆς Μεγάλης Ἑβδομάδος τοῦ Πάσχα, εἶναι διαρθρωμένα καί τά προεόρτια τῶν Χριστουγέννων καί τῶν Θεοφανείων μέ τούς κανόνες καί τά τριώδιά τους, ποίημα κατά βάση Συμεών τοῦ Μεταφραστοῦ. Ἀπό ἐκεῖ ἐμπνεύσθηκε καί αὐτές μιμήθηκε ὁ ἅγιος Συμεών Θεσσαλονίκης καί οἱ λοιποί ὑμνογράφοι τῶν προεορτίων τοῦ ἁγίου Δημητρίου. Τό Πάσχα λαμβάνεται ὡς τό ὕψιστο σημεῖο τοῦ λειτουργικοῦ ἔτους καί οἱ ἀκολουθίες του ὡς πρότυπο μιμήσεως γιά τήν ἔξαρση ἄλλων ἑορτῶν.

11. ΛΑΤΡΕΙΑ ΕΞΩΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΩΝ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ

Ἡ λατρεία στά ἐξωχριστιανικά θρησκεύματα εἶναι ἐνδιαφέρουσα καθ' ἑαυτήν, ἀλλά καί γιά συγκρίσεις μέ τή χριστιανική λατρεία γιά τή διαπίστωση ὁμοιοτήτων καί διαφορῶν, ἀκόμη καί ἀμοιβαίων ἐπιδράσεων, ἄν ὑπάρχουν. Ἤδη στήν παράγραφο, πού ἀφορᾶ στίς σχέσεις τῆς χριστιανικῆς πρός τήν ἰουδαϊκή καί ἐθνική λατρεία, ἔγινε λόγος γιά τίς σχέσεις τῆς λατρείας τοῦ ἰουδαϊκοῦ ναοῦ καί τῆς συναγωγῆς πρός τή χριστιανική. Γιά τήν ἐμπέδωση τῶν στοιχειωδῶν αὐτῶν γνώσεων μπορεῖ νά βοηθήσει μιά ἐπίσκεψη στή συναγωγή καί παρακολούθηση τῆς λατρείας πού τελεῖται σ' αὐτή. Στή Θεσσαλονίκη ὑπάρχουν συναγωγές καί ἀπό καιρό εἰς καιρό διοργανώνεται στά πλαίσια τοῦ φροντιστηρίου μας ἡ σχετική ἐποπτεία. Περίπου ἀνά τετραετία, γιά νά ἔχουν τήν εὐκαιρία μιά φορά στή φοιτητική τους ζωή οἱ φοιτητές μας νά ἐπωφεληθοῦν μιᾶς τέτοιας εὐκαιρίας, πηγαίνουμε στή συναγωγή στόν ἑσπερινό τοῦ Σαββάτου (τό ἑσπέρας τῆς Παρασκευῆς) καί στήν πρωϊνή λατρεία τοῦ Σαββάτου. Ἡ ψαλμωδία καί οἱ ἀναγνώσεις γίνονται στά ἑβραϊκά, ἀλλά ὑπάρχουν καί βοηθητικά βιβλία μέ μετάφραση τῶν ἀκολουθιῶν στά ἑλληνικά. Ἐξ ἄλλου οἱ ὑπεύθυνοι εἶναι πρόθυμοι, πρίν ἀπό τήν ἀκολουθία καί μετά ἀπό αὐτή, νά δώσουν ἐξηγήσεις καί νά ἀπαντήσουν σέ ἐρωτήσεις τῶν φοιτητῶν.

Ἄξια παρατηρήσεως εἶναι ὁ τρόπος ὁμαδικῆς ψαλμωδίας ("χάβρα τῶν ἰουδαίων"), οἱ ψαλλόμενοι ψαλμοί ἀπό τό Ψαλτήριο, ἡ κάλυψη τῆς κεφαλῆς, τά ἀναγνώσματα, ἡ λιτάνευση τοῦ νόμου, ἡ προσφορά καί κοινωνία ἀπό ποτήριο οἴνου, ἡ διάταξη τῶν χώρων τῆς συναγωγῆς καί τά ὅμοια.

Μιά φορά κατά τά τελευταία χρόνια ἐπιχειρήθηκε ἡ γνωριμία μέ τήν προσευχή τῶν μουσουλμάνων σέ τέμενος τῆς Θράκης κατά τή διάρκεια ἐκπαιδευτικῆς ἐκδρομῆς. Ἐποικοδομητική ἦταν καί ἡ συζήτηση πού ἐπακολούθησε καί οἱ διευκρινήσεις πού δόθηκαν ἀπό τούς ἁρμοδίους σέ θέματα πού τέθηκαν ἀπό ἐρωτήσεις φοιτητῶν ἀναφορικά μέ τήν λατρεία τοῦ Ἰσλάμ, τίς ἑορτές καί νηστεῖες, τίς στάσεις καί τούς λόγους τῆς προσευχῆς, τά ἀναγνώσματα τοῦ κορανίου κ.λπ.

ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗ

Α'. ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΗ ΘΕΙΑ ΛΑΤΡΕΙΑ Α', Θεσσαλονίκη 1993

Β'. ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΘΕΙΑΣ ΛΑΤΡΕΙΑΣ

Γ'. ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΟΣ ΤΥΠΟΣ

Δ'. ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗ ΥΜΝΟΓΡΑΦΙΑ

Ε'. ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΥΜΝΩΝ

ΣΤ'. ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΕΥΧΩΝ